

ISSN 1682-9123

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI
ODLAR YURDU UNİVERSİTETİ

ODLAR YURDU UNİVERSİTETİNİN
ELMİ VƏ PEDAQOJİ XƏBƏRLƏRİ

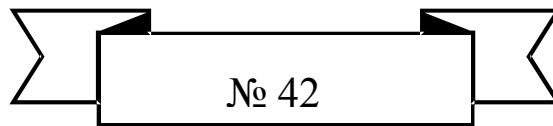
HUMANİTAR ELMLƏR SERİYASI

THE SCIENTIFIC AND PEDAGOGICAL
NEWS OF
ODLAR YURDU UNIVERSITY

HUMANITIES SERIES

НАУЧНЫЕ И ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ
ИЗВЕСТИЯ УНИВЕРСИТЕТА
ОДЛАР ЮРДУ

СЕРИЯ ГУМАНИТАРНЫХ НАУК

Bakı ☆ 2015 ☆ Baku

Baş redaktor: prof.Ə.A.VƏLİYEV

Humanitar elmlər üzrə baş redaktor müavini: h.e.d.S.Ə.Vəliyev

Dəqiq elmlər üzrə baş redaktor müavini: prof.F.S.Məmmədov (Türkiyə)

Məsul katib: f.-r.e.n.F.K.Xudaverdiyev

Redaksiya heyətinin üzvləri: akad.A.M.Paşayev, akad.T.Ə.Bünyadov, akad.M.İ.Əliyev, AMEA müxbir üzvü R.S.Qurbanov, i.e.d.Ə.Q.Əlirzayev, f.r.e.d.C.Məmmədخانov, f.r.e.d.Ə.X.Şamilov (Türkiyə), f.e.d.R.K.Rəsulov, tibb e.d.Z.Ö.Qarayev, tibb e.d.Ə.V.Musayev, i.e.d.M.M.Bağirov, fil.e.d.N.Q.Cəfərov, tex.e.d.M.İ.Əliyev, tex.e.d.N.H.Cavadov, tex.e.d.T.S.Abdullayev, f.r.e.d.R.S.Sədixanov, prof.Q.C.İmanov, prof.A.Avey (Türkiyə), prof.M.Cəmsidi (ABŞ), prof.K.V.Bonfiq (Almaniya), prof.F.T.Əliyev (Türkiyə), prof.D.Barkero (İspaniya), prof.H.B.Meladze (Gürcüstan), prof.A.Çxeidze (Gürcüstan), prof.K.Kordzaiya (Gürcüstan), prof.Y.M.Morozov (Rusiya), i.e.n.M.Ə.Vəliyev, h.e.n.H.D.Qənbərov, i.e.n.Ə.H.Ələkbərov, sos.e.n.F.Ş.Həsənov, fil.e.n.S.S.Nuriyev, p.e.n.S.V.Vəliyeva.

Журнал рецензируется и реферруется в ВИНИТИ (№10211-5335/54-34)

Editor-in-chief: Prof. A.A.VALIYEV

Deputy Editors-in-chief: prof.S.A.Valiyev (Humanities), prof.F.S.Mamedov (Exact Sciences)

Executive Secretary: F.K.Hudaverdiyev

Editorial Board: acad.A.M.Pashayev, acad.T.A.Bunyardov, acad.M.I.Aliyev, correspondent member of the National Academy of Science of Azerbaijan R.S.Gurbanov, prof. A.G.Alırzayev, prof.J.Mamedhanov, prof.A.H.Shamilov (Turkey), prof.R.K.Rasulov, prof.Z.O.Garayev, prof.A.V.Musayev, prof.M.M.Baghirova, prof.N.G.Jafarov, prof.M.I.Aliyev, prof.N.H.Javadov, prof.T.S.Abdullayev, prof.G.J.Imanov, prof.R.S.Sadirkhanov, prof.A.Avey (Turkey), prof.M.Jamshidi (USA), prof.K.V.Bonfig (Germany), prof.F.T.Aliyev (Turkey), prof.J.D.Barquero (Spain), prof.D.G.Gordeziani (Georgia), prof.H.B.Meladze (Georgia), prof.A.Chheidze (Georgia), prof.Y.M.Morozov (Russia), M.A.Valiyev, H.D.Ganbarov, A.H.Alekperov, F.Sh.Hasanov, S.S.Nuriyev, S.V.Valiyeva.

All the articles in this journal are peer-reviewed and include summaries.

The address of editorial office:

Room 384, Odlar Yurdu University, 13 Koroglu Rahimov St., Baku AZ1072, Azerbaijan

Tel.: (994 50) 645 13 58

e-mail: fuadhud@yahoo.com

<http://www.oyu.edu.az/index.php?newsid=39>

<http://www.oyu.edu.az/eng/index.php?newsid=96>

OYU-2015

Az.073

«Odlar Yurdu» nəşriyyatı, 2015-ci il

Redaksiyanın ünvanı: Bakı AZ1072, Koroğlu Rəhimov küçəsi 13
Odlar Yurdu Universiteti, 384-cü otaq, tel.: (994 50) 645 13 58

TƏSİSÇİ:	FOUNDED BY	УЧРЕДИТЕЛЬ:
Odlar Yurdu Universiteti	Odlar Yurdu University	Университет Одлар Юрду
Jurnal 1998-ci ilin dekabr ayından nəşr olunur	Published since December 1998	Издается с декабря 1998 года
Dövriliyi ildə ən azı iki dəfədir	Issued at least twice a year	Выходит не менее двух раз в год
Jurnal Azərbaycan Respublikası Ədliyyə Nazirliyi tərəfindən rəsmi qeydiyyatda alınmışdır. Qeydiyyat nömrəsi: AB022011, 27.11.1998	Registered by the Ministry of Justice of the Republic of Azerbaijan under reference number №022011 (AB series) on November 27, 1998	Официально зарегистрирован Министерством Юстиции Азербайджанской Республики. Регистрационный номер: AB022011 от 27.11.1998
Jurnal Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyası tərəfindən riyaziyyat, mexanika, iqtisadiyyat, hüquq, tarix, siyasi, pedaqogika və filologiya elmləri sahəsində tövsiyə edilən elmi nəşrlər siyahısına daxil edilmişdir	Included into the list of scientific periodicals recommended by the Higher Certifying Commission under the President of the Republic of Azerbaijan in the fields of Mathematics, Mechanics, Economics, Law, History, Political Science, Pedagogy and Philology	Включен в перечень изданий, рекомендованных для публикации основных результатов кандидатских и докторских диссертаций в области математики, механики, экономики, права, истории, политологии, педагогики и филологии ВАК при Президенте Азербайджанской Республики
<i>Redaksiyanın ünvanı:</i> Bakı AZ1072, Koroğlu Rəhimov küçəsi 13, Odlar Yurdu Universiteti, otaq № 384	<i>Editorial Address:</i> Room 384, Odlar Yurdu University, 13 Koroglu Rahimov St., Baku AZ1072, Azerbaijan	<i>Адрес редакции:</i> Баку AZ1072, ул. Кёроглу Рахимова 13, Университет Одлар Юрду, комната № 384
Tel.: (050) 645 13 58 Faks: (012) 465 67 05 email: fuadhud@yahoo.com http://www.oyu.edu.az/index.php?newsid=39	Tel.: (050) 645 13 58 Fax: (012) 465 67 05 email: fuadhud@yahoo.com http://www.oyu.edu.az/eng/index.php?newsid=96	Tel.: (050) 645 13 58 Факс: (012) 465 67 05 email: fuadhud@yahoo.com http://www.oyu.edu.az/ru/index.php?newsid=48

2015 - № 42

İpoteka kreditinin mahiyyəti və iqtisadi inkışaf proseslərində əhəmiyyəti

E.A.Əliyev

Odlar Yurdu Universiteti
Bakı, K.Rəhimov küç. 13
e-mail: science.info.xxi@gmail.com

Açar sözlər: ipoteka, kredit, ipoteka krediti, əmlak, iqtisadi inkışaf, mənzil şəraiti, yaşayış səviyyəsi.

Keywords: mortgage, loan, mortgage loan, property, economic development, living conditions, life standards.

Ключевые слова: ипотека, кредит, ипотечный кредит, собственность, экономическое развитие, жилищные условия, уровень жизни.

“İpoteka” terminin mənası yunancadan torpağı borca götürənin kreditor qarşısında öhdəlikləri mənasını verir. Bu kimi anlayış hələ Qədim Misirdə formalaşsa da, o dövrlərin dövlətləri səviyyəsində ilk dəfə qədim Yunanıstanda- Afinada “ipoteka” termininin bizim eraya qədər 594-cü ildə rəsmi olaraq istifadə etməsinə başlanılmışdır. Bu dövrdə “ipoteka” anlayışı özündə satıcı və alıcı arasında olan öhdəlikləri əks etdirən bir razılaşma kimi çıxış etmişdir. Yeganə şərt kimi bu razılaşmanın üçüncü bir şəxs tərəfindən tanınması olmuşdur. 2600 ildən çox keçməsinə baxmayaraq, hər hansı bir “ipoteka” razılaşması üzrə üçüncü bir şəxsin zəmanət verməsi bu gün də təcrübədə istifadə olunmaqdadır. “İpoteka” münasibətləri inkışaf etdikcə, bunların əsasında mülk və ya əmlakın girov predmeti kimi çıxış etməsi bütün dövrlərdə öz aktuallığını saxlamışdır. “İpoteka” termini Roma imperiyası dövründə müəyyən yeni elementlərlə təkmilləşdirilmişdir. Məsələn, Antonia Piyanın imperatorluğu dövründə ipoteka bankları haqqında qanunvericilik işlənilib hazırlanmışdır və dövlət tərəfindən ipoteka kreditləşdirilməsinə xüsusi önəm verilmişdir. Sonralar bu imperiyada dul qadınların və yetimlərin dəstəyi üçün xüsusi fond yaradılmış və ipoteka kreditləri illik 5 %-lik səviyyəsində verilmişdir. Bu onunla bağlı idi ki, Roma imperiyasında artıq qul təsərrüfatları zəifləməkdə idi və kütləvi surətdə torpaqların icarəyə verilməsi prosesləri başlamışdı. Qeyd edək ki, bu dövrdə məhz ipoteka institutunun klassik forması əmələ gəlmişdir. Belə ki, ipoteka kreditləri şərtləri borcluya girov kimi qoyulan torpaqdan istifadəyə və borcların qaytarılması üçün işləyib vəsait əldə etməyə imkan verirdi, kreditor isə girov kimi qoyulan torpaqdan istifadə prosesində müəyyən nəzarəti həyata keçirməklə, girov predmetinin pisləşməsinə və ya itməsinə imkan verməməyə çalışırdı. Beləliklə, müasir “ipoteka” anlayışı əsas etibarilə

Qədim Romada formalaşmışdır və bu tip ipoteka birbaşa olaraq, girov prinsipləri ilə bağlıdır. Müasir dövrdə də bu prinsiplər demək olar ki, tamamilə öz aktuallığını saxlamaqdadır və əsas dəyişikliklər ipoteka kreditlərinin həcmi, məqsədi, onun qaytarılmasının etibarlılığından ibarətdir. “İpoteka” termini ingiliscədən tərcümədə də eyni mənəni kəsb edir. Bu sözün ingilis dilində üç mənşəyi olsa da (“hypothec”, “lien” və “mortgage”), hər üç mənə da “ipoteka” kimi başa düşülür. “İpoteka” və “ipoteka krediti” anlayışları XX ci əsrin 30-cu illərindən başlayaraq bir sıra güclü dünya ölkələrində geniş yayılmışdır. Məsələn, ABŞ-da həmin illərdə “Böyük depressiya” böhranından sonrakı

fəsadları aradan qaldırmaq üçün ölkədə iqtisadi fəallığı artırmaq, tikinti sektorunu gücləndirmək və əhalinin sosial problemlərinin həllini sürətləndirmək üçün ipoteka kreditlərindən fəal istifadə edilməyə başlanılmışdır. Avropa ölkələrində də xüsusi ilə II Dünya müharibəsindən sonra ipoteka fondlarının yaradılmasına və ipoteka əmanət yığım banklarının formalaşmasına ciddi önəm verilmişdir. Bu tədbirlərin əsas mahiyyəti ilk növbədə sosial problemlərin həlli ilə bağlı olmuşdur.

Qeyd edəki ki, “ipoteka” və “ipoteka krediti” anlayışlarının mahiyyəti bir sıra dünya iqtisadçılarının və alimlərinin elmi əsərlərində, baxışlarında və mülahizələrində yer almışdır. D.Nord və R.Tomas daşınmaz əmlakla bağlı tədqiqatlarında və ipotekaya münasibətlərində iqtisadi inkişaf baxımından, xərclərin optimallaşdırılmasını, bu proseslərdə maksimum effektin əldə edilməsini vacib hesab etmişdir [1]. A. Ceffe və C. Sirmans daşınmaz əmlakın və mənzil təsərrüfatının optimallaşdırılmasını, əhalinin mənzilə olan fasiləsiz tələbatının ödənilməsində daşınmaz əmlakın özünün girov predmeti kimi çıxış etməsinin iqtisadi səmərəliliyini, bütövlükdə ipoteka institutundan istifadənin əl çatmaz olmasının vacibliyini bildirmişlər [2]. T. Hobbs məşhur “Leviafan” əsərində insanlar arasında olan sosial gərginliyin aradan qaldırılmasından, əmlakla, mənzillə bağlı problemlərin həllindən cəmiyyətdə siyasi baza institutlarının formalaşmasının müəyyən dərəcədə asılılığına toxunmuşdur. Müəllif insanların sosial problemlərinin həllinin institusional həllini vacib saymışdır və ipoteka institutunun bu proseslərdə mühüm rolunu qeyd etmişdir [3]. K. Rozen ipoteka münasibətləri ilə daşınmaz əmlak arasında bağlılığı mənzil problemlərinin həllində əsas predmetlər kimi baxılmasını əsaslandırmışdır. Müəllif ipoteka mexanizminin əlçatan və asan olmasını mühüm şərtlərdən biri kimi xarakterizə etmişdir [4]. M.Ronald və A.Mauris daşınmaz əmlakın maliyyə aspektlərini tədqiq edərkən, ipoteka mexanizminin formalaşmasında və reallaşmasında bir qrup prinsiplial meyarları göstərmişlər. Müəlliflərə görə, ipoteka kreditorla borclu arasında olan münasibətləri əks etdirən razılaşma forması olmaqla bərabər, həm də real sosial problemlərin həllinin səmərəli mexanizmi kimi çıxış edir. Bununla belə, ipoteka və ipoteka krediti mürəkkəb maliyyə-kredit mexanizmi kimi xarakterizə olunurlar [5]. Amerika iqtisadçısı, Nobel mükafatı laureatı M.Miller ipotekanın bilavasitə maliyyə mexanizmi, maliyyə aləti adlandırmışdır və onun real sosial-iqtisadi proseslərdə rolunu yüksək qiymətləndirmişdir [6]. Y.Smironova bildirir ki, ipoteka dünya ölkələrinin əksəriyyətində sosial-iqtisadi məsələlərinin həll edilməsində vacib dövlət iqtisadi siyasəti alətlərindən biri kimidir. İpoteka, ilk növbədə, ciddi sosial problem kimi xarakterizə olunan mənzil probleminin həllinə əhəmiyyətli təsir göstərir [7]. Belə ki, hər bir dövlətin iqtisadi siyasətinin əsasında əhalinin, onun vətəndaşlarının rifahı, yaxşı yaşayış səviyyəsi, xüsusilə də, rahat mənzillə təminatı vacib və strateji məsələlərdən biri hesab olunur.

Cəmiyyətin davamlı və sabit inkişafı onu əhatə edən insanlardan, ailələrdən, ailə institutlarından, ilk növbədə, gənc ailələrdən bilavasitə asılıdır. Əgər gənclər ailə qurarkən və cəmiyyətin gələcəyi olan övladlarını böyüdərkən, əsasən mənzil çətinlikləri ilə üzləşsə, istər-istəməz bu mühüm sahədə problemlər özünü göstərəcəkdir. Hər bir vətəndaşın, gənc nəslin nümayəndəsinin sosial-psixoloji durumunu gərgin olması, sarsıntılarla müşayiət edilməsi bütövlükdə cəmiyyətdə, məntiqi olaraq ölkədə, dünyada sosial-iqtisadi problemlərin artmasına gətirib çıxara bilər. Bundan əlavə, vətəndaşların sosial gərginliyi, mənzillə bağlı çətinlikləri birbaşa olaraq, iqtisadi inkişaf proseslərinin ləngidilməsinə səbəb kimi göstərilə bilər. Beləliklə, ipoteka və ipoteka krediti konseptual olaraq, bir qarşılıqlı və çoxfunksiyalı sistem kimi hər bir ölkənin sosial-iqtisadi

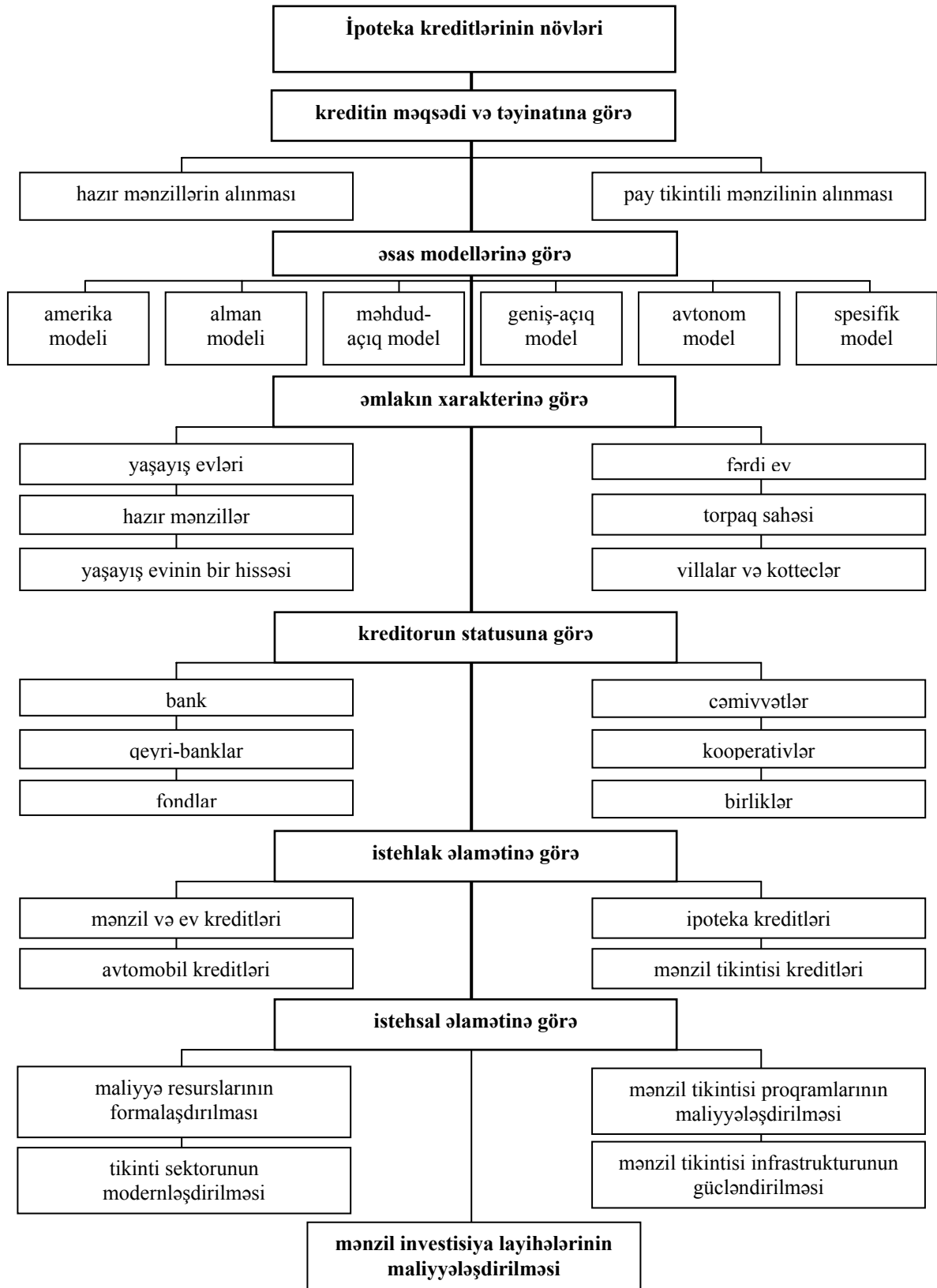
proseslərinə ciddi təsir etmək imkanına malikdir. Rusiya iqtisadçısı Y.Yasin qeyd edir ki, hər bir ailənin ümumi gəlirinin 70 %-ə qədərini mənzil və ya mənzillə bağlı kirayə xərcləri təşkil edir. Bu məsələ xüsusilə şəhər yerlərində daha problemlidir. Bununla belə, mənzil, yəni əmlak özü sabit və gəlirliliyi kimi olduqca dəyərlidir [8]. Buradan belə bir mülahizə irəli sürmək olar ki, mənzil tikintisi və mənzilin əldə edilməsi ilə bağlı proseslər eyni aktuallığı ilə həm sosial, həm də iqtisadi əhəmiyyət daşıyır. Ümumiyyətlə, makroiqtisadi səviyyədə mürəkkəb məsələlərin baxılması və həlli effektivliyi, eyni zamanda reallaşdırılması mümkün olan dövlət siyasəti mexanizmləri tələb edir. Bu baxımdan dövlət səviyyəsində, xüsusilə bazar iqtisadiyyatı şəraitində əhəlinin mənzillə təminatı, ölkədə mənzil fondunun yenilənməsi və bu sahədə həssas sosial problemlərin gərginlik fazasına keçməməsi üçün tədbirlərin görülməsi strateji vəzifələrdən hesab olunur. Bu problemləri araşdıran tədqiqatçı K.Skorbin bildirir ki, ölkə əhalisinin mənzilə olan tələbatının ödənilməsi daimi problemlərlə üzləşir. Bir tərəfdən əhəlinin hətta gəlirlərinin və əmanətlərinin artması fonunda belə, mənzilin qiymətinin yüksək olması əksər insanların bu problemi həll etməsinə imkan vermir. Bundan əlavə, radikal iqtisadi islahatlar nəticəsində, xüsusilə postsosialist və postsovet respublikalarından pulsuz, yaxud güzəştli mənzil təminatı sistemləri dağıdıldığından bu kateqoriyadan olan ölkələrdə əhəlinin mənzillə təminatındakı çətinliklər hələ də qalmaqdadır. Bütün bunlar nəzərə alınmaqla ipoteka sisteminin geniş tətbiqi bu kimi problemlərin həllinə imkan verərdi [9]. Bir çox postsovet respublikalarında bu problemlərin həlli ciddi sosial-iqtisadi problem səviyyəsində qiymətləndirilmişdir. Həmin ölkələrdə ipoteka münasibətlərinin inkişaf etdirilməsi prosesləri intensiv fazaya daxil olmasına baxmayaraq, əhəlinin mənzil probleminin yaxın perspektivdə əsaslı şəkildə həll olunması hələlik real görünür. Digər tərəfdən ipoteka sisteminin sosial-iqtisadi problemlərin həllində çoxfunksiyalı və səmərəli maliyyə mexanizmi kimi çıxış etməsi, təcrübə proseslərdə özünü kifayət qədər effektivliyi göstərə biləcək alətlərin işlənilməsi, hazırlanması, tətbiq edilməsi proseslərinin təkmilləşdirilməsi müəyyən vaxt tələb edir. Dövlət tərəfindən bu məsələlərə kompleks formada yanaşılması, ipoteka sisteminin sosial-iqtisadi problemlərin həllində davamlı, sabit, kəmiyyət və keyfiyyətə effektivliyi bir mexanizm kimi istifadə edilməsinə nail olunması müasir dövrün aktual problemlərindən biri kimi qalmaqdadır. V.Vaskov qeyd edir ki, mənzil sahəsi milli iqtisadiyyatın mühüm tərkib hissəsi olmaqla bərabər, dövlət tərəfindən nizamlanması vacib sayılan, həm də mühüm sosial-iqtisadi əhəmiyyət daşıyan bir sahədir. Bu sahə insanları mənzillə təmin etməklə bitmir, eyni zamanda vətəndaşların əmanətlərinin və gəlirlərinin qorunmasına, artırılmasına, bu resursların ictimai təkrar istehsal prosesində fəal istifadəsinə şərait yaradır. [10]. Qeyd edək ki, ipoteka kreditlərinin məcmusu son nəticədə bazar iqtisadiyyatı proseslərində insanların mənzil problemlərini həll etməklə yanaşı, bu proses iştirakçılarının fəaliyyətinin maliyyələşdirilməsində mühüm əhəmiyyət daşıyır.

İpoteka resursları iqtisadi fəallığı artırır, tikinti bəmünü stimullaşdırır, mənzil tikintisi proseslərini davamlı və səmərəli edir və s. Tədqiqatçı A.Yakuşev ipoteka kreditləşdirilməsini mənzil tikintisinin sürətləndirilməsinin əsas mexanizmlərindən biri kimi xarakterizə edərək bildirir ki, dövlətin öz vətəndaşlarının mənzilə olan tələbatını tam ödəyə bilmədiyi halda, əhəlinin öz vəsaitləri və ipoteka krediti proqramı iştirakçılarının kredit resursları hesabına bu problemlərin qismən də olsa baxılması və həll olunması, bütövlükdə ölkə üzrə sosial-iqtisadi problemlərdəki gərginliyi azaltmaq potensialına malikdir. [11]. Tədqiqatçılar N.Kosareva, N.Pastuxova və N.Roqojina bu proseslərdə

dövlətin makroiqtisadi səviyyədə ipoteka bazarının fəaliyyətinin daha effektivli olması üçün bir sıra amillərə, məsələn, ipoteka bazarının daha fəal fəaliyyət göstərməsinin makroiqtisadi şəraitinin təmin olunması, mənzil bazarında təklifin, ipoteka kreditlərinə təkliflərinin və tələbin stimullaşdırılması, ipoteka və mənzil bazarlarında sağlam rəqabətin gücləndirilməsi, mütərəqqi vergi siyasətinin yürüdülməsi, ipoteka bazarında bank sisteminin fəallığının artırılması və s. ciddi önəm verməsinin vacibliyini bildirmişdilər [12]. Ümumiyyətlə, ölkə üzrə sosial-iqtisadi problemlərin kompleks baxılması və həll edilməsində ipoteka mexanizminin və ipoteka kreditləşdirilməsinin funksiyalarının daha effektivli formada müəyyənləşdirilməsi, genişləndirilməsi, bununla bağlı, fəaliyyət proseslərində tələb olunan təcrübi mexanizmlərinin, üsul və alətlərin təkmilləşdirilməsi məqsədilə bu proseslərin institusional əsaslarının müasir dövrün tələblərinə adekvat olaraq, baxılması və formalaşdırılması zərurəti qalmaqdadır. Tədqiqatçı S.Litvinova bu sıradan olan problemləri araşdırarkən qeyd etmişdir ki, müasir dövrdə ipoteka kreditləşdirilməsi öz vətəndaşlarının mənzilə olan tələbatının ödənilməsində dövlətin ən mühüm və ən problemli məsələlərdən biri kimi xarakterizə olunur. İpoteka mənzil kreditləşdirilməsi makroiqtisadi konyunktura nəzərə alınmaqla, mənzil bazarındakı balansın pozulması problemlərini aradan qaldıra bilər, şəhər yaşayış massivləri ilə bərabər, regional və yerli ərazilərdə də sosial-iqtisadi şəraitin yaxşılaşdırılmasını stimullaşdırır. Bütün bunlar əhalinin ilkin və təkrar mənzil bazarında fəallığının artması, bununla əlaqədar mənzil tikintisinin sürətləndirilməsi üçün maliyyə resurslarının formalaşdırılması məqsədi ilə ipoteka kreditləşdirilməsinin institusional əsaslarının daha optimal modellərinin işlənilməsi və hazırlanması vacib sayılır [13]. Bu məsələ olduqca aktualdır, belə ki, müasir dövrdə əksər dünya ölkələrində, o cümlədən Azərbaycanda mövcud ipoteka kreditləşdirilməsi mexanizmlərini institusional əsaslarının təkmilləşdirilməsi zərurəti vardır. Tədqiqatçı L.Solovyova mənzil ipotekasını tam olaraq bir sosial instituta bənzətmişdir. Müəllif qeyd edir ki, sosial ipoteka və onunla bağlı müxtəlif dövlət proqramları, fondların fəaliyyəti, həmçinin regional proqramlar əhalinin sosial-iqtisadi problemlərinin həllində məhsuldar mexanizmlər kimi çıxış edirlər. Bu proseslərdə həyata keçirilən tədbirlər nəticəsində mənzil tikintisi sahəsində özəl, bələdiyyə və dövlət strukturlarının, subyektlərinin qarşılıqlı-əlaqəli fəaliyyəti güclənir, ipoteka kreditləşdirməsi proseslərinə daha çox hüquqi və fiziki şəxslər cəlb olunur, konsolidasiya olunmuş və cəlb edilmiş maliyyə resursları hesabına mənzil tikintisi sahəsinə yeni, yüksək tikinti texnologiyaları və yeni yüksək standartlar gətirilir, müasir yaşayış massivləri salınır və nəhayət, ölkənin mənzil fondu əhəmiyyətli şəkildə yenilənir [14]. Müəllif ipoteka kreditləşdirilməsi hesabına bu kimi strateji məsələnin həllini mümkünlüyünü bildirərəkən, bizə görə, müasir reallıqlardan çıxış etmişdir. Belə ki, yeni yaşayış massivlərinin salınmasında və mənzil tikintisinin genişləndirilməsində ipoteka resursları bir qayda olaraq əsas maliyyə mənbəyi kimi xarakterizə olunurlar.

Qeyd etmək lazımdır ki, ipoteka mənzil kreditləşdirilməsi məqsəd və təyinatından asılı olaraq bir sıra istiqamətlər üzrə baxıla və müəyyənləşdirilə bilər. Belə ki, bu istiqamətlərə çoxmənzilli evdə hazır mənzilin alınması, mövsümi evlərin, bağların və digər fərdi mənzil yerlərinin alınması daxildir. Bundan əlavə fərdi evlərin və digər yaşayış binalarının tikintisi, yenidən qurulması və əsaslı təmiri üçün də bu növ ipoteka kreditləşdirilməsi mexanizmlərindən fəal istifadə olunur. Eyni zamanda investisiya məqsədi ilə mənzillərin tikintisi və hazır mənzillərin alınması məqsədi ilə ipoteka mənzil kreditləşdirilməsindən istifadə geniş yayılmışdır. Əmlak obyektlərinin xarakterinə görə

ipoteka kreditləri təkcə evlərin və mənzillərin tikintisi ilə məhdudlaşmır və digər iqtisadiyyat sahələrinə də şamil olunur. İpoteka kreditləri əksər ölkələrdə müvəkkil olunmuş kommersiya bankları tərəfindən verilir. Bir çox dövlətlərdə isə xüsusi və ictimai birliklərə məxsus qeyri-bank təşkilatları tərəfindən də ipoteka kreditlərinin verilməsi üzrə əməliyyatlar keçirilir. İpoteka kreditləşdirilməsi prosesləri iki blokdən ibarət əməliyyatları – mənzil problemlərinin həlli üçün ipoteka kreditlərinin verilməsini və əlavə kredit resurslarının cəlb edilməsi üçün ipoteka kreditləri üzrə müəyyən hüquqların güzəştə gedilməsi əməliyyatlarını özündə birləşdirir. Tədqiqat materialları ümumi formada ipoteka kreditlərinin təsnifatını aşağıdakı Şəkildə olduğu kimi sxemləşdirməyə imkan vermişdir.

Şəkil. İpoteka kreditlərinin müxtəlif əlamətlərinə, xarakterinə, məqsəd və modellərinə görə ümumi təsnifat sxemi

Şəkili təhlil etsək görərik ki, ipoteka kreditlərinin növlərinin müxtəlifliyinə baxmayaraq, verilən kreditlərin əsas məqsədləri kimi yaşayış evlərinin, mənzillərin, əmlakın, torpaq yerlərinin, hazır mənzilin və s. tikintisi, alınması əməliyyatlarının həyata keçirilməsi ilə daha çox üstünlük təşkil edir.

Qeyd etmək lazımdır ki, son illərdə Azərbaycanda da “ipoteka” və “ipoteka krediti” anlayışları geniş yayılmaqdadır. Xüsusi ilə ölkəmizdə demoqrafik proseslərin intensivliyi və əhalinin artım dinamikasının sabitliyi baxımından gənc ailələrin mənzillə təmin olunması, onların sosial-iqtisadi problemlərinin həll edilməsi məsələlərinə ciddi önəm verilməkdədir. 15 aprel 2005-ci ildə qəbul edilmiş İpoteka haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanununun 1-ci maddəsinin 1.0.1-ci bəndinə deyilir ki, ipoteka- öhdəliyin icrasının təmin edilməsi üsulu olaraq daşınmaz əşyaların və rəsmi reyestrədə üzərində mülkiyyət hüquqları qeydi alınan daşınmaz əşyaların girovudur. Bu qanunda ölkəmizdə ipotekanın əsas anlayışları, tətbiq sahələri, təmin edilən tələbin həcmi, ipoteka saxlayanın əlavə xərclərinin ipoteka ilə təmin edilməsi qaydaları, ipoteka predmetinin subyektləri, ipotekanın xüsusiyyətləri, ipoteka müqaviləsi şərtləri, ipotekanın dövlət qeydiyyatı qaydaları, ipoteka kağızlarının məzmunu və bu kağız üzrə verilən hüquqların həyata keçirilməsi, ipoteka qoyanla ipoteka saxlayanın qarşılıqlı münasibətləri, ipoteka predmetinə tutmanın yönəldilməsi və ona xitam verilməsi, ipoteka predmetinin satılması və hərracın keçirilməsi qaydası, ipoteka predmetinin satılmasından əldə olunangələrin bölüşdürülməsi, torpaq sahələri ipotekasının xüsusiyyətləri, yaşayış evlərinin və mənzillərinin ipotekasının xüsusiyyətləri, o cümlədən, yaşayış evlərinin və mənzillərinin ipotekası haqqında müddəaların tətbiqi, coxmənzilli yaşayış evlərində mənzillərin ipotekası, tikilməkdə olan yaşayış evlərinin və mənzillərin ipotekası, ipoteka predmeti olan yaşayış evinə və mənzilə tutmanın yönəldilməsi prosedurları müəyyənləşdirilmiş, bunlar barədə əsas müddəalar verilmişdir [15].

Bu qeyd edilən müəlliflərin fikir və mülahizələri, həmçinin tədqiqat materialları ipotekaya iqtisadi sistemin bir elementi kimi baxmağa, həmçinin ipoteka kreditləşdirilməsinin bir qrup funksiyalarını fərqləndirməyə imkan verir. İpoteka iqtisadi sistemin bir elementi kimi aşağıdakılarla xarakterizə olunur:

- mənzil tikintisi sahəsinin təşkili üçün maliyyə resursların cəlb edilməsində ipoteka sistemi mühüm alət kimi çıxış edir;
- ipoteka çərşivəsində əmlak üzərində mülkiyyətçilik hüququn təmin olunması mümkündür;
- ipoteka mexanizmi vasitəsilə müxtəlif qiymətli kağızların bazasında əlavə kapital, maliyyə resursları formalaşdırır və s.

İpoteka kreditləşdirilməsinin bir qrup funksiyalarının iqtisadi inkişaf, o cümlədən, sosial-iqtisadi vəzifələrin reallaşdırılmasında əhəmiyyətini aşağıdakı kimi qeyd etmək olar:

- ilk növbədə, vətəndaşların əsas konstitusiya hüququ olan mənzillə təminatlarının reallaşdırılmasında effektivli bir mexanizm kimi dünya ölkələrinin təcrübəsində özünü sübut etməsi;
- ölkə iqtisadiyyatının və onun ayrı-ayrı sahələrinin, xüsusilə, tikinti və mənzil tikintisi sektorlarının inkişaf tempinin nizamlanması;
- maddi-istehsal sahələrinə kapitalın yönəldilməsi və investisiyaların cəlb olunması;

- ipoteka kreditləşdirilməsi mexanizmləri vasitəsilə verilmiş borcların qaytarılması zamanətinin təmin edilməsi və riskləri sığortalanması;
- daşınmaz əmlakın satış dövrüyyəsinin stimullaşdırılması və bütövlükdə, mənzil bazarının fəallaşdırılması;
- qiymətli kağızlar və buna bərabər digər maliyyə elementləri vasitəsilə kapitalın formalaşdırılması və s.

Ədəbiyyat:

1. North D.C., Thomas R.P. The Rise of the Western World: A New Economic History. Cambridge, 1973.
2. Jaffe A.J., Sirmans C.F. Fundamentals of Real Estate Investment. Prentice Hall, 1995. 518 p.
3. T. Hobbes - Leviathan, or the Matter, Forme, and Power of a Commonwealth, Ecclesiasticall and Civil. 1651.
4. K. Rosen. Shopping the city. Real estate Finance and Urban Retail Development. 2003.
5. Ronald W. Melicher, Maurice A. Under Real Estate Finance. 3rd edition. South-Western Publishing CO. 1989 - 423 p.
6. Miller M.H., Fama E.F. The Theory of Finance. Holt, Rinehart and Winston, New York, 1972.
7. Смирнова Е.Л. Ипотека в системе социально-экономических отношений. Дисс. канд. экон. наук. Санкт-Петербург, 2004.- 167 с.
8. Ясин Е. Жилищная проблема – узловой пункт экономических реформ// Вопросы экономики, 1993. - № 7, с. 49.
9. Скорбин К.М. макроэкономические проблемы развития ипотечного кредитования в России. Дисс. канд. экон. наук. Москва. 2008. – 179 с.
10. Васков В.О. Роль государства в решении жилищной проблемы с помощью ипотеки. Дисс. канд. экон. наук. Москва. 2006. – 168 с.
11. Якушев А.М. Развитие механизма финансирования жилищного строительства. Дисс. канд. экон. наук. Москва, 2006. – 220 с.
12. Косарева Н., Пастухова Н., Рогожина Н. Развитие системы долгосрочного ипотечного кредитования населения в России // Вопросы экономики, 2001.- № 5.
13. Литвинова С.А. Институциональные основы развития ипотечного кредитования в России. Дисс. канд. экон. наук. Ростов-на-Дону, 2013. – 223 с.
14. Соловьева Л.Г. Жилищная ипотека как социальный институт. Дисс. канд. соц. наук. Пенза (Россия), 2003. – 176 с.
15. İpoteka haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Azərbaycan Respublikası Prezidenti tərəfindən 15 aprel 2005-ci ildə təsdiq edilmişdir. Bakı, № 883-İİQ.

**CAPS: Сущность ипотечного кредита и его важность в
процессах экономического развития**

Е.А.Алиев
Резюме

В статье исследованы вопросы сущности ипотечного кредита и его важность в процессах экономического развития. С этой целью изучены процессы формирования и сущность понятий «ипотека» и «кредит», анализированы роль и важность ипотечного кредита в процессах экономического развития. Даны научные мысли и взгляды ряда мировых ученых и исследователей по данным проблемам. Анализирована роль механизма ипотечного кредита в ускорении деятельности строительного и ряда других секторов национальной экономики. Раскрыта социально-экономическая сущность ипотечного кредита.

В конце статьи дан ряд предложений и рекомендаций о сущности и роли ипотечного кредита в процессах экономического развития.

**CAPS: The Essence Of The Mortgage Loan And Its Importance
In The Processes Of Economic Development**

Summary
E.A.Aliyev

The issues of nature of the mortgage loan and its importance in the processes of economic development are explored in the article. The processes of formation and essence of the terms "mortgage" and "credit", the role and importance of the mortgage loan in the processes of economic development are analyzed with this purpose. Scientific thoughts and views of some of the world's scientists and researchers are given too. The role of the mechanism and the socio-economic essence of mortgage loan of the mortgage loan to accelerate the construction and other sectors of the national economy are described.

A number of suggestions and recommendations about the nature and role of mortgage credit in the processes of economic development are given in the end of the article.

2015 - № 42

VƏKİL ARAŞDIRMASI MÜASİR KRİMİNALİSTİKA ELMİNİN OBYEKTİDİR

F.Y.Xəlilov

AMEA Fəlsəfə və Hüquq İnstitutu
Bakı, Hüseyn Cavid prospekti 31
e-mail: ph_d@mail.ru

Açar sözlər: cinayət prosesi, kriminalistika, vəkil araşdırması, obyekt, elm sahəsi

Keywords: criminal process, criminalistics, attorney's investigating, object, field of science

Ключевые слова: уголовный процесс, криминалистика, адвокатское расследование, объект, сфера науки

Cinayət prosesində vəkil araşdırması cinayət-prosessual hüquq elmi üçün maraqlı olduğu qədər kriminalistika elmi üçün də maraqlı və aktualdır. Bu, ilk növbədə, cinayət-prosessual hüquq və kriminalistika elmlərinin qarşılıqlı əlaqəsi ilə izah edilə bilər. Hələ C.H.Mövsumov qeyd edirdi ki, kriminalistika məhkəmə sübutlarının aşkar edilməsi, qeyd edilməsi və tədqiq edilməsinin elmi-texniki üsul və vasitələrindən, ayrı-ayrı istintaq hərəkətlərinin taktiki üsullarından və müxtəlif növlü cinayət işlərinin istintaq metodikasından bəhs edən bir elmdir. Kriminalistika cinayət-prosessual qanunun tələblərini daha tam və düzgün həyata keçirilməsini təmin edir. Lakin kriminalistikanın öyrəndiyi məsələləri nizama salan özünəməxsus hüquq normaları olmadığından, o, istintaqın elmi-texniki vasitələrini, taktiki üsul və metodlarını müəyyən edərkən cinayət-prosessual hüquq normalarına istinad edir. Cinayət-prosessual qanunu cinayət mühakimə icraatında elmi-texniki vasitələrin və taktiki üsulların tətbiqinin hüquqi əsasını təşkil edir. Kriminalistika istintaqın elmi-texniki vasitələrini və taktiki üsullarını, habelə müxtəlif növ cinayətlərin istintaq metodikasını müəyyən edərkən cinayət-prosessual hüququn ümumi müddəalarına əsaslanır və onu rəhbər tutur. Belə ki, cinayət prosesinin demokratik xarakteri, qanunçuluq tələblərinə dönmədən əməl edilməsi, istintaqın tam, hərtərəfli və obyektiv aparılması prinsipləri elmi-texniki üsulların məqsədini müəyyən edir. Eyni müddəalar müasir dövrdə M.Ə.Cəfərquliyev tərəfindən də müdafiə edilir (2, s.29; 4, s.27).

F.M.Abbasova da eyni mövqeni nümayiş etdirir və qeyd edir ki, cinayət-prosessual hüquq təbiət, texniki və ictimai elmlərlə sıx bağlıdır. Bu onunla izah edilir ki, cinayətlərin ibtidai araşdırılması və məhkəmədə baxılması prosesində iş üçün əhəmiyyət kəsb edən olduqca müxtəlif xarakterli məsələlər meydana çıxır və bu məsələlərin aydınlaşdırılması üçün təkcə cinayət və cinayət-prosessual qanunvericiliyə əməl edilməsi kifayət etmir. Belə hallarda qanunvericiliyə riayət edilməsi ilə yanaşı təbiət, texniki və digər elmlər haqqında müəyyən biliklərin tətbiq edilməsi zərurəti yaranır. Göstərilən səbəbdən, cinayət prosesi kriminalistika, məhkəmə təbabəti, məhkəmə psixiatriyası, məhkəmə psixologiyası, kriminologiya və məhkəmə statistikasına elmləri ilə də əlaqədə çıxış edir (1, s.78).

«Müasir kriminalistika elmi nəyi öyrənir?» sualı ətrafında təhlilləri milli «Krimina-

listika» dərsləklərinin məzmunu konkretindən başlamağı məqsədəuyğun hesab edirik. K.Q.Sarıcalinskayanın məsul redaktoru olduğu «Kriminalistika» dərslində qeyd edilir ki, kriminalistikaya verilən anlayışları ümumiləşdirərək onun predmetinin aşağıdakı kimi xarakterizə edilməsi məqsədəuyğundur: «Kriminalistika baş vermiş cinayət hadisəsinin xüsusiyyətlərini nəzərə almaqla onun istintaqı, açılması və qarşısının alınması məqsədilə həmin cinayəti xarakterizə edən və məlumat daşıyıcılarında əks olunan maddi və digər izlərin əmələ gəlmə mexanizminin qanunauyğunluqlarını müəyyən etməklə, eyni zamanda, cinayət-prosessual qanunvericiliyin normalarına riayət etməklə onların aşkar edilməsi, götürülməsi və rəsmiləşdirilməsində istifadə edilən texniki vasitələr, taktiki üsul və metodlar haqqında elmdir». Həmin mənbədə kriminalistika elminin ayrı-ayrı bölmələrinin sistemi də təqdim edilir və qeyd edilir ki, kriminalistika vahid bir tam kimi onu təkil edən, bir-biri ilə qarşılıqlı, ardıcıl, məntiqi əlaqəyə malik olan bölmələrdən ibarətdir. Bunlar aşağıdakılardır:

Kriminalistikanın nəzəri və metodoloji əsasları. Bu bölmə kriminalistikanın nəzəri konsepsiyalarının metodik prinsiplərinin və anlayışlarının sistemindən ibarətdir. O, kriminalistikanın obyektləri, predmeti və anlayışının ümumnəzəri, metodoloji və məlumat aspektləri haqqında məsələləri məcmu şəkildə özündə əks etdirir. Kriminalistikanın tərkib hissəsi kimi onun predmetinin nəzəri və metodoloji aspektləri, sistemi, metodları, kriminalistik eyniləşdirmə, kriminalistik fərziyyələr, istintaqın təşkili və planlaşdırılması, kriminalistik modelləşdirmə, istintaq şəraiti, cinayətlərin istintaqında taktiki əməliyyat, cinayətlərin kriminalistik xarakteristikası, kriminalistikanın elmlər sistemində yeri və inkişaf tarixi bu bölmədə öz əksini tapır.

Kriminalistik texnika. Bu bölmə ibtidai istintaq, təhqiqat və məhkəmə orqanları tərəfindən məhkəmə sübutlarını toplamaq və tədqiq etmək, habelə cinayətin açılması və qarşısının alınması məqsədi ilə ayrı-ayrı istintaq hərəkətlərinin aparılması zamanı tətbiq edilən və kriminalistik ekspert idarələrində tədqiqat məqsədləri üçün istifadə olunan elmi-texniki vasitələrin və metodların sistemini əhatə edir. Bu bölmədə elmi-texniki vasitələrin anlayışı, təsnifatı və tətbiq dairələri ətraflı təhlil edilir. Eyni zamanda, istintaq, təhqiqat və məhkəmədə, eləcə də, ekspert tədqiqatlarında istifadə edilən elmi-texniki vasitələr və üsullar barədə məlumat verilir. İzlərin əmələ gəlmə mexanizmindən asılı olaraq onların aşkar edilməsi, götürülməsi, qablaşdırılması və rəsmiləşdirilməsində istifadə edilən elmi-texniki vasitələrin tətbiqi xüsusiyyətləri də kriminalistik texnika bölməsində izah olunur.

Kriminalistik taktika. Bu bölmə cinayətkar fəaliyyətin və onun araşdırılması ilə məşğul olan kriminalistik fəaliyyətin taktiki aspektlərindən bəhs edir. Bu bölmə iki hissədən ibarətdir: kriminalistik taktikanın ümumi müddəaları və ayrı-ayrı istintaq hərəkətlərinin aparılmasının taktiki xüsusiyyətləri. Ümumi müddələrdə kriminalistik taktikanın ümumi anlayışı, əhəmiyyəti, növləri, onların məntiq, psixologiya, etika, əməyin elmi təşkili ilə qarşılıqlı əlaqəsi və s. təhlil edilir. Ayrı-ayrı istintaq hərəkətlərinin aparılması taktikasının xüsusiyyətləri hissəsində dindirmə, baxış, ekspertiza və s. istintaq hərəkətlərinin aparılması taktikasından danışılır. İzlərin aşkar edilməsi kriminalistik texnikanın vəzifəsi olmaqla yanaşı, kriminalistik taktikanın da vəzifəsidir, lakin onların həll edilməsinin üsul və vasitələri müxtəlifdir. Kriminalistik texnika qarşılıqlı təsir göstərən obyektlərin xüsusiyyətlərini nəzərə almaqla, izlərin aşkar edilməsi zamanı istifadə ediləcək alət və vasitələri seçməyi müəyyən edir. Kriminalistik taktika isə cinayətkarın fəaliyyətinin modelləşdirilməsi mövqeyindən çıxış edir. Kriminalistik texnika və kriminalistik taktika istintaq, təhqiqat və məhkəmə orqanlarının əməli fəaliyyətində istintaqın kri-

minalistik metodikası ilə həyata keçirilir.

Ayrı-ayrı növ cinayətlərin kriminalistik metodikası. Bu bölmənin əsas vəzifəsi müstəntiq və onunla qarşılıqlı əlaqədə fəaliyyət göstərən şəxsləri müxtəlif istintaq şəraitlərində araşdırılan cinayətlərin açılması və qarşısının alınması üçün zəruri elmi-metodik biliklər və vasitələrlə təmin etməkdir. Ayrı-ayrı növ cinayətlərin istintaqının kriminalistik metodikasının predmetini, hər şeydən əvvəl, cinayətlərin kriminalistik xarakteristikasını müəyyən edən xüsusiyyətlərin öyrənilməsi təşkil edir (3, s.9-12).

Göründüyü kimi, K.Q.Saricalinskayanın məsul redaktoru olduğu «Kriminalistika» dərsliyində kriminalistika elmi, bir qayda olaraq, cinayətlərin istintaqı ilə bağlı biliklər sistemi kimi təqdim edilir, lakin ədalət naminə qeyd edilməlidir ki, bəzi yerlərdə kriminalistik biliklərdən istifadə edən orqanların sırasına məhkəmə orqanları da aid edilir. C.İ.Süleymanovun redaktoru olduğu «Kriminalistika» dərsliyində kriminalistika elminin obyektini və sistemi aşağıdakı kimi izah edilir. Həmin mənbədə göstərilir ki, kriminalistikanın obyektlərinə aiddir: cinayətkarlıq, cinayət, ibtidai araşdırma, məhkəmə baxışı, cinayətlərin qarşısının alınması (11, s.50). Kriminalistikanın sistemi isə, ənənəvi qaydada izah edilir – kriminalistikanın dörd bölməsi fərqləndirilir: kriminalistikanın ümumi nəzəriyyəsi, kriminalistik texnika, kriminalistik taktika və kriminalistik metodika (11, s.63-65). Göründüyü kimi, C.İ.Süleymanovun redaktoru olduğu «Kriminalistika» dərsliyində də məhkəmə araşdırması kriminalistika elminin əhatə dairəsinə aid edilmişdir.

Bununla belə, hələki, milli kriminalistika dərsliklərində məhkəmə hərəkətlərinin taktikası, məhkəmədə ayrı-ayrı cinayət işlərinin həll edilməsi metodikası, dövlət ittihamının müdafiə edilməsi metodikası, təqsirləndirilən şəxsin müdafiə edilməsinin metodikasına həsr edilmiş müstəqil fəsil, yaxud paragraflara rast gəlmirik. Milli kriminalistika dərsliklərində kriminalistik biliklərin təkə ibtidai araşdırmada deyil, məhkəmədə də tətbiq edildiyinə işarə edilsə də, məhz məhkəmədəki kriminalistik fəaliyyətin xüsusiyyətləri izah edilmir. Təəssüf hissi ilə qeyd edirik ki, milli kriminalistika dərsliklərində vəkili fəaliyyətinin kriminalistik aspektlərinə də hələki toxunulmamışdır.

Lakin kriminalistika və cinayət-prosessual hüquq sahəsində son illərdə aparılmış elmi tədqiqatlara diqqət yetirildikdə, şahidi olmaq mümkündür ki, müasir dövrdə həm vəkili fəaliyyətinin, həm məhkəmədə dövlət ittihamının müdafiə edilməsinə dair fəaliyyətin, həm də bilavasitə məhkəmənin öz fəaliyyətinin kriminalistik cəhətləri, hətta yalnız cinayət prosesi üzrə deyil, mülki proses üzrə də məhkəmə fəaliyyətinin kriminalistik təminat məsələləri müstəqil tədqiqatlar miqyasında öyrənilmişdir.

Post-sovet mühitində müdafiə fəaliyyətinin kriminalistik cəhətlərinin kompleks şəkildə və monoqrafik miqyasda öyrənilməsinə M.O.Bayevin adı ilə bağlamaq olar. O, özünün «Тактика профессиональной защиты от обвинения в уголовном процессе России» / «Rusiyanın cinayət prosesində ittihamdan peşəkər müdafiənin taktikası» mövzusunda aparılmış tədqiqat işində göstərir ki, ittihamdan peşəkər müdafiənin taktikası ümumi kriminlaistik taktikanın yarım sistemlərindən biridir və peşəkər müdafiəçi məhkəmə istintaqında ayrı-ayrı hərəkətləri yerinə yetirərkən onların səmərəliliyini təmin etmək üçün məhz həmin yarım sistemin müddəaları rəhbər tutmalıdır (5, s.9-12). Qeyd edilməlidir ki, M.O.Bayevin ardınca V.V.Konin, Y.V.Boçkaryova və bir sıra digər müəlliflər də cinayət mühakimə icraatında müdafiə funksiyasının həyata keçirilməsi kontekstindən vəkili fəaliyyətinin kriminalistik aspektlərini müstəqil tədqiqatlar şəkildə araşdırmışdılar (6; 9).

Son illərdə aparılmış kriminalistik tədqiqatlar arasında dövlət ittihamının müdafiə edilməsi fəaliyyətinin metodiki və onun ayrı-ayrı tərkib hissələrinin (məsələn, təqsirləndirilən şəxslərin dövlət ittihamçısı tərəfindən dindirilməsinin) taktiki məsələlərinin təhlili də yer alır. Bu tipli tədqiqatlar aşağıdakı müddəalara əsaslanırlar: dövlət ittihamının müdafiəsi üzrə fəaliyyətin özü daxili struktura malikdir və onun tərkib hissələri arasındakı əlaqənin təmin edilməsi üçün kriminalistik biliklərin tətbiqi zəruridir; dövlət ittihamı məhkəmədə həyata keçirilən kompleks və mürəkkəb xarakterli prosesual fəaliyyət olmaqla, daha səmərəli həyata keçirilə bilməsi üçün elmi əsaslandırılmış kriminalistik təminatə ehtiyac duyur; dövlət ittihamının müdafiəsi üzrə fəaliyyətin ayrı-ayrı cinayətlər üzrə xüsusi metodikaya və məhkəmədə həyata keçirilən ayrı-ayrı hərəkətlər üzrə xüsusi taktikaya əməl edilməklə realizə edildikdə əldə olunan nəticələrin effektivlik dərəcəsi əhəmiyyətli dərəcədə artır (7; 8; 12).

Məhkəmə fəaliyyətinin kriminalistik cəhətləri də son illərdə tədqiqat obyektinə kimi çıxış etmişdir. Hətta müəlliflər təkcə cinayət mühakimə icraatı ilə kifayətlənməmiş mülki və arbitraj mühakimə icraatlarının da kriminalistik təminatı məsələlərini müstəqil dissertasiya işi miqyasında tədqiq etmişdirlər (10; 13; 14).

Göründüyü kimi, müasir kriminalistika elmi təkcə cinayət təqibi orqanlarının cinayətlərin ibtidai istintaqına dair fəaliyyətinin səmərəliliyi və hətta dövlət orqanlarının təkcə cinayətlərlə bağlı fəaliyyətinin səmərəliliyi ilə bağlı biliklər sistemi kimi deyil, cinayət mühakimə icraatında həm cinayət təqibi orqanlarının, həm dövlət ittihamçısının, həm məhkəmə orqanlarının, həm də müdafiə fəaliyyətinin, həmçinin, digər mühakimə icraatlarında məhkəmə orqanlarının fəaliyyətinin daha səmərəli olmasını təmin edən biliklər sistemi kimi nəzərdən keçirilir. Bu anlamda, cinayət mühakimə icraatında vəkil fəaliyyəti və onun tərkib hissəsi kimi cinayət prosesində vəkil araşdırması müasir kriminalistika elminin tamhüquqlu obyektinə kimi çıxış edir.

Ədəbiyyat

1. Abbasova F.M. Cinayət prosesi. Ümumi hissə. Dərslik. Bakı: Zərdabi LTD, 2012.
2. Cəfərquliyev M.Ə. Azərbaycan Respublikasının cinayət prosesi. Bakı: Qanun, 2008.
3. Kriminalistika / Məsul red.: K. Sarıcalinskaya. Bakı: Hüquq ədəbiyyatı, 1999.
4. Mövsümov С.Н. Совет cinayət prosesi. Bakı: Maarif, 1989.
5. Баев М.О. Тактика профессиональной защиты от обвинения в уголовном процессе России. Дисс. ... канд. юрид. наук, Воронеж, 1998.
6. Бочкарева Е.В. Тактика профессиональной защиты от обвинения в совершении преступлений против собственности на этапе предварительного расследования. Дисс. ... канд. юрид. наук. Сургут, 2003.
7. Волнянская Л.Т. Криминалистические аспекты поддержания государственного обвинения по делам о преступлениях несовершеннолетних. Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. СПб., 2006.
8. Кисленко И.Л. Криминалистические основы поддержания государственного обвинения. Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Саратов, 2010.
9. Конин В.В. Тактика профессиональной защиты подсудимого в суде первой инстанции. Дисс. ... канд. юрид. наук. Калининград, 2003.
10. Корчагин А.Ю. Криминалистические проблемы организации судебного разбирательства по уголовным делам. Дисс. ... канд. юрид. наук. Краснодар, 2002.

11. Криминалистика / под ред. Д. Сулейманова. Б.: Ишыг, 2000.
12. Посохина И.В. Криминалистические аспекты поддержания государственного обвинения по делам о взяточничестве. Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. СПб., 2006.
13. Рожков А.Ю. Криминалистическое обеспечение гражданского и арбитражного судопроизводства. Автореф. дисс. ... канд. юрид. наук. Воронеж, 2003.
14. Синигибский И.А. Процессуальные и криминалистические особенности судебного разбирательства дел о преступлениях несовершеннолетних. Дисс. ... канд. юрид. наук М., 2002.

LAWYER INVESTIGATION AS AN OBJECTIVE OF MODERN CRIMINALISTICS

F.Y. Halilov

SUMMARY

Criminalistic aspects of lawyer activities aren't yet duly covered in national textbooks of criminalistics. Meanwhile, research works of the last years testify to the fact that the modern criminalistics studies not only criminalistic aspects of activities of criminal prosecution bodies at pretrial stages, but also those of lawyers, public prosecutors, and court. In this article, it is stated that the lawyer investigation is one of the objectives of modern criminalistics.

АДВОКАТСКОЕ РАССЛЕДОВАНИЕ КАК ОБЪЕКТ СОВРЕМЕННОЙ КРИМИНАЛИСТИКИ

Ф.Я. Халилов

РЕЗЮМЕ

Криминалистические аспекты деятельности адвоката все еще не рассматриваются в национальных учебниках криминалистики должным образом. Вместе с тем, научно-исследовательские работы последних лет свидетельствуют о том, что современная криминалистика изучает не только криминалистические аспекты деятельности органов уголовного преследования на досудебных стадиях, но и криминалистические аспекты деятельности адвокатов, государственных обвинителей, а также суда. В статье аргументируется тезис о том, что адвокатское расследование является одним из объектов современной криминалистической науки.

**TÜRKİYƏ RESPUBLİKASININ QANUNVERİCİLİYİNƏ ƏSASƏN
NİKAHIN BAĞLANMA QAYDASI**

L.R.Quliyeva

AMEA Fəlsəfə və Hüquq İnstitutu
Bakı, Hüseyn Cavid prospekti 31
e-mail: leyla-askerzade@yandex.ru

Açar sözlər: hüquq, məcəllə, maddə, ailə

Keywords: law, code, article, family

Ключевые слова: право, кодекс, статья, семья

Türkiyə Respublikasında ailə-nikah münasibətləri 2001-ci il 22 noyabr tarixli Türkiyənin Mülki Məcəlləsi ilə tənzimlənir (4721 nömrəli Qanun). 1030 maddəni özündə birləşdirən, 4 kitabdan ibarət qeyd edilən Məcəllənin ikinci kitabı ailə-nikah münasibətlərinə həsr olunmuşdur. Azərbaycan Respublikasından fərqli olaraq, Türkiyədə nişanlılar arasında münasibətlər qanunvericiliklə (Mülki Məcəllənin 118-123-cü maddələri) tənzimlənir. Türkiyə Mülki Məcəlləsinin 118-ci maddəsinə görə nişanlanma evlənmək vədiylə olur. Qanuni təmsilçilərin razılığı olmadan yetkinlik yaşına çatmayanların və ya hüquqları qanunla məhdudlaşdırılmış şəxslərin nişanlanması hüquqi qüvvə daşımır.

Bununla belə, həmin Məcəllənin 119-cu maddəsinə əsasən nişanlı olmaq tərəflərdən heç birinə digərini evlənməyə məcbur etmək üçün məhkəmə iddiası qaldırmaq hüququ vermir. Evlənmək fikrindən daşınma halları üçün qabaqcadan nəzərdə tutulan təzminatı və ya cəza şərtini məhkəmədə mübahisələndirmək olmaz, lakin edilən ödənişləri də geri tələb etmək olmaz [1].

Nişanlılardan biri əsaslı bir səbəb olmadan nişanı pozduqda və ya nişan tərəflərdən birinin təqsiri ucbatından pozulduğu təqdirdə təqsiri olan tərəf digər tərəfə evlənmək məqsədilə çəkilmiş xərclərə görə təzminat vermək öhdəliyi daşıyır. Bu zaman təzminat alan tərəf obyektivlik çərçivəsində hərəkət etməlidir. Eyni qayda nişan xərclərinə də tətbiq edilir.

Təzminat tələb etmək hüququ olan tərəfin valideynləri və ya valideynlər qismində çıxış edən şəxslər də eyni şərtlər əsasında çəkdiqləri xərclərə uyğun təzminat tələb edə bilərlər. Nişanın pozulması səbəbindən hüququ pozulmuş tərəf təqsiri olan digər tərəfdən mənəvi zərəre görə də pul kompensasiyasının ödənilməsinə tələb edə bilər.

Qeyd etmək istərdik ki, kompensasiya (əvəzin ödənilməsi) yanaşmasına görə mənəvi zərərin məqsədi vurulmuş zərərin eynilə (məsələn, təhqirə görə üzr istənilməsi) və ya pulla aradan qaldırılmasıdır. Mənəvi zərərin zərərcəkmişə ödəniləcək müəyyən məbləğdə pulla tam olaraq aradan qaldırılması mümkün deyildir. Lakin bu hal mənəvi zərəre görə müəyyən miqdarda pulun ödənilməsinə istisna etmir. Bu yanaşma obyektiv mənəvi zərəre nəzəriyyəsinə əsaslanır və zərərcəkmişə mənəvi sarsıntı və izzət çəkib-çəkməməsini araşdırmadan şəxsin əmlak və ya şəxsi qeyri-əmlak dəyərlərində müəyyən əksilmənin olması halında mənəvi zərərin vurulduğunu qəbul edir.

Nyu-York Apelyasiya Məhkəməsi “McDougald v Garber” işi üzrə 1989-cu il tarixli Qərarında göstərmişdir: “Maddi zərər pulla kompensasiya edilə bilər, lakin mənəvi sarsıntı, iztirab və həyat eşqinin azalması kimi mənəvi zərərlərin ödənilməsi, pulun zərərçəkmişin məruz qaldığı zərəri kompensasiya etməsi barədə hüquqi fiksiyaya söykənir. Biz, pulun ağrını azaldacağını və ya zərərçəkmişin qabiliyyətini bərpa edəcəyini düşünməyə də, bu fiksiyanı qəbul edirik, amma itirilmişin qiymətləndirilməsinə ümid etmirik. Buna baxmayaraq, mövcud şəraitdə pul kompensasiyası təsəlli vasitəsi kimi çıxış edə bilər” [2].

“Mənəvi zərərin ödənilməsi barədə qanunvericiliyin məhkəmələr tərəfindən tətbiqi təcrübəsi haqqında” Azərbaycan Respublikası Ali Məhkəməsi Plenumunun 2008-ci il 03 noyabr tarixli 7 №-li Qərarının 4-cü və 11-ci bəndlərinə görə şəxsə mənəvi zərərin vurulması mənəvi sarsıntı və iztirablara səbəb olan istənilən xarakterli qeyri-hüquqi hərəkət və ya hərəkətsizlikdə (mülki, cinayət, inzibati və s. hüquq pozmalarda) ifadə oluna bilər. Zərərvuran şəxsin eyni əmələ görə mülki, inzibati və yaxud cinayət məsuliyyətinə cəlb edilməsi zərərçəkənin ondan həm də mənəvi zərərin ödənilməsinə tələb etmək hüququnu istisna etmir. Mənəvi zərərin ödənilməsi barədə işlərə baxıldıqda mülki və mülki prosessual qanunvericiliyin ümumi müddəaları ilə bərabər xüsusi qanunvericilikdə müəyyən olunmuş müddəalar, habelə adətlər, əxlaq normaları da nəzərə alınmalıdır [3].

Türkiyə Respublikasının qanunvericiliyinə müvafiq olaraq nişanlılıq evlənmə olmadan başa çatarsa, nişanlıların bir-birlərinə və ya valideynlərin yaxud valideyn qismində çıxış edənlərin digər nişanlıya verdikləri hədiyyələr onları verənlər tərəfindən geri tələb edilə bilər. Eyni qayda nişan xərclərinə də aiddir.

Hədiyyənin olduğu kimi və ya qismən geri veriləsi mümkün olmadıqda əsassız varlanma maddələri tətbiq edilir.

Nişanın pozulması nəticəsində hüququ pozulmuş tərəf digər tərəfdən, həmçinin mənəvi zərəre görə uyğun miqdarda pul kompensasiyası ödənilməsinə tələb edə bilər.

Nişanlılığın başa çatması ilə bağlı mübahisələrə 1 (bir) illik iddia müddəti tətbiq edilir. Yəni, nişanlılıq başa çatdıqdan 1 il keçdikdən sonra məhkəməyə müraciət etmək hüququ qüvvədən düşür.

Türkiyə Mülki Məcəlləsinin 124-cü maddəsində nikah yaşı həm kişilər, həm də qadınlar üçün 17 yaş müəyyən edilmişdir. Amma, üzrlü səbəblər olduqda, hakim 16 yaşına çatmış kişi və ya qadının evlənməsinə icazə verə bilər. Nikah yaşının azaldılması haqqında məhkəmə qərarından öncə imkan daxilində valideyn və ya qəyyum dinlənilir.

Aşağıdakı şəxslər arasında nikahın bağlanmasına yol verilmir:

- ✓ ikisindən biri və ya hər ikisi fəaliyyət qabiliyyəti olmayan hesab edilmiş şəxslər;
- ✓ valideynlə övlad;
- ✓ qardaş və bacı arasında;
- ✓ baba-nənə ilə nəvələr;
- ✓ əmi, dayı, xala və bibi ilə qardaş və ya bacı uşağı;
- ✓ ər-arvad boşansa da, keçmiş qayın və qardaş arvadı, eləcə də yeznə və baldız;
- ✓ ər-arvad boşansa da, keçmiş ər-arvadın biri ilə digərinin valideyni;
- ✓ ər-arvad boşansa da, keçmiş ər-arvadın biri ilə digərinin baba-nənəsi;
- ✓ övladlığa götürən və övladlığa götürülən;
- ✓ övladlığa götürən və övladlığa götürülənin övladı;
- ✓ övladlığa götürənin övladı və övladlığa götürülən;
- ✓ övladlığa götürənin keçmiş arvadı və övladlığa götürülən.

Həmçinin, itkin düşmüş elan edilmiş şəxsin əri (arvadı) nikaha məhkəmə qərarı ilə xitam veriləndə yenidən evlənmə bilməz.

İtkin düşmüş şəxsin əri (arvadı) nikaha xitam verilməsi barədə ərizəni şəxsin itkin düşmüş elan edilməsi haqqında ərizə ilə birlikdə məhkəməyə təqdim etməkdə haqlıdır və ya o, məhkəmədə boşanma barədə müstəqil iddia tələbi irəli sürə bilər.

Ayrı bir məhkəmə işi ilə nikaha xitam verilməsi barədə iddia tələbi iddiaçının yaşadığı yerin məhkəməsinə verilir.

Yetkinlik yaşına çatmayanlar, həmçinin məhdud fəaliyyət qabiliyyətli hesab edilmiş şəxslər qanuni təmsilçisinin və ya qanuni təmsilçilərinin razılığı olmadıqda nikah bağlaya bilməzlər.

Yetkinlik yaşına çatmayan və ya məhdud fəaliyyət qabiliyyətli hesab edilmiş şəxs nikahın bağlanmasına icazə verilməsi barədə məhkəmədə iddia qaldırıqda, hakim əsaslı səbəb olmadan nikahın bağlanmasına icazə verməyən qanuni təmsilçini və ya təmsilçiləri dinlədikdən sonra iddianı təmin edərək yetkinlik yaşına çatmayanın və ya məhdud fəaliyyət qabiliyyətli hesab edilmiş şəxsin nikah bağlamasına icazə verilməsi barədə qərar çıxara bilər.

Qadın nikaha xitam verildikdən 300 (üç yüz) gün sonra yeni nikaha daxil ola bilər. Amma, 300 gün keçməmiş uşaq doğularsa, qadın qeyd olunan müddət başa çatmamış nikah bağlamağa haqlıdır.

Qadının əvvəlki nikahdan hamilə olmadığı müəyyən edildiyi və ya nikahlarına xitam verilmiş keçmiş ər-arvad bir-biri ilə yenidən evlənmək istədiyini təqdirdə, məhkəmə 300 günlük müddəti ləğv edir.

Ruhi xəstələr evlənmək üçün tibbi baxımdan maneə olmadığı barədə səhiyyə təşkilatı tərəfindən verilmiş rəsmi arayış təqdim etdikdən sonra nikah bağlaya bilərlər.

Nikaha daxil olmaq istəyən kişi və qadın, onlardan birinin yaşadığı yerdə nikahın rəsmi qeydiyyatı aparılan orqana müraciət edə bilərlər.

Nikah bələdiyyənin olduğu yerlərdə bələdiyyə sədri və ya nikah bağlanmasının qeydiyyatını aparmaq səlahiyyəti olan şəxs tərəfindən, kəndlərdə isə muhtar (Türkiyədə kənd camaatı tərəfindən seçilən və kənddə dövlət işlərini görən şəxs) [4, s. 325] tərəfindən rəsmiləşdirilir.

Nikahın bağlanması üçün nikaha daxil olan şəxslərin yazılı və ya şifahi müraciət etmələri zəruridir.

Nikahın bağlanması üçün aşağıdakı sənədlər təqdim edilməlidir:

- ✓ həm kişi, həm də qadının şəxsiyyət vəsiqəsi və Vətəndaşlıq Vəziyyəti Aktlarının Reyestrindən çıxarış;
- ✓ əvvəllər nikahda olmuş şəxsin (şəxslərin) nikahına xitam verilməsini təsdiq edən sənəd;
- ✓ nikaha daxil olmaq istəyən yetkinlik yaşına çatmayan şəxsin qanuni təmsilçisinin və ya qanuni təmsilçilərinin təsdiq edilmiş yazılı icazə sənədi;
- ✓ nikaha daxil olmaq istəyən məhdud fəaliyyət qabiliyyətli hesab edilmiş şəxsin qanuni təmsilçisinin təsdiq edilmiş yazılı icazə sənədi və nikahın bağlanmasına mane olan xəstəliklərin olmadığı göstərilən sağlamlıq haqqında arayış.

Nikahı qeydə almaq səlahiyyətinə malik şəxs, yəni nikah məmuru nikaha daxil olmaq haqqında müraciəti və buna əlavə edilmiş sənədləri araşdırır; müraciətdə bir çatışmazlıq gördükdə onu aradan qaldırır və ya aradan qaldırılmasını təmin edir.

Nikaha daxil olmaq barədə müraciət lazımı qaydada həyata keçirilmədikdə və ya

nikaha daxil olmaq istəyən şəxslərdən birinin nikah bağlamaq hüququnun olmadığı yaxud nikahın bağlanmasına qanunda öz əksini tapmış maneənin olduğu aydınlaşarsa, müraciət rədd edilir və bu barədə nikaha daxil olmaq istəyən şəxslərə dərhal yazılı şəkildə məlumat verilir.

Nikaha daxil olmaq istəyən şəxslərdən hər biri nikah məmurunun imtina qərarından məhkəməyə şikayət edə bilər. Məhkəmə sənədlər əsasında araşdırma aparıldıqdan sonra qərar qəbul edir.

Əsaslı səbəb göstərilmədən nikahı qeydə almaqdan imtina edilməsindən verilmiş şikayətlərə məhkəmədə sadələşdirilmiş icraat qaydasında və prokurorun iştirakı ilə baxılır.

Nikahı qeydə almaq səlahiyyətinə malik şəxs nikahın bağlanması üçün qanunvericiliklə tələb edilən bütün şərtlərin mövcud olduğunu müəyyən edərsə və ya nikahın qeydiyyatından imtina məhkəmə tərəfindən ləğv edilərsə, nikaha daxil olmaq istəyən şəxslərə nikahın qeydiyyatı gününü və saatını bildirir yaxud onların arzusu ilə evlənmək icazəsini təsdiq edən sənədi təqdim edir.

Evlənmək icazəsini təsdiq edən sənəd verildiyi tarixdən etibarən 6 (altı) ay ərzində nikaha daxil olmaq istəyən şəxslərə nikahın qeydiyyatını aparmaq səlahiyyətinə malik istənilən orqanda nikahlarını qeydə aldırmaq hüququ verir.

Nikaha daxil olmaq üçün tələb olunan şərtlərin təmin edilmədiyi təqdirdə və ya sənədlərin verilməsindən 6 (altı) ay keçdikdən sonra nikahın bağlanmasına yol verilmir.

Nikah mərasimi nikah məmurunun və fəaliyyət qabiliyyətli 2 (iki) şahidin iştirakı ilə nikahın qeydiyyatını aparan orqanda açıq şəkildə keçirilir. Bununla belə, nikaha daxil olmaq istəyən şəxslərin arzusu ilə nikah mərasimi nikah məmurunun uyğun bildiyi digər yerlərdə də keçirilə bilər.

Həm kişi, həm də qadın nikaha daxil olmağa razısınızmı sualına şifahi surətdə müsbət cavab verdikdən sonra nikah qeydiyyatına alınır. Nikah məmuru nikahın tərəflərin qarşılıqlı razılığı ilə qanunun tələblərinə uyğun olaraq bağlandığını qeyd edir.

Nikah mərasimi başa çatdıran kimi nikah məmuru ər-arvada eyni səhifədə həm ərin, həm də arvadın fotosəkilləri yapışdırılmış, bir hissəsi ərin, bir hissəsi isə arvadın fotosəkillərinin üzərinə düşən möhür vurulmuş evlənmə haqqında şəhadətnamə verir.

Türkiyə Mülki Məcəlləsinin 143-cü maddəsinə əsasən evlənmə haqqında şəhadətnamə təqdim edilmədən dini kəbinkəsmə (dini nikah) qadağandır. Nikahın etibarlılığı isə dini kəbinkəsmənin olub-olmamasından asılı deyil.

Beləliklə, aparılmış tədqiqatlar aşağıdakı nəticələrə gəlməyə imkan verir.

Türkiyə Respublikasında ailə-nikah münasibətləri 2001-ci il 22 noyabr tarixli Türkiyənin Mülki Məcəlləsində öz əksini tapmışdır. Azərbaycan Respublikasından fərqli olaraq Türkiyədə nişanlılar arasında münasibətlər qanunvericiliklə tənzimlənir. Bununla belə, Türkiyə Mülki Məcəlləsinin 119-cu maddəsinə əsasən nişanlı olan tərəflərdən heç biri digərini evlənməyə məcbur etmək üçün məhkəmədə iddia qaldıra bilməz.

Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyindən fərqli olaraq Türkiyə qanunvericiliyi düzgün olaraq aşağıdakı şəxslər arasında nikahın bağlanmasına yol verilmir:

- ✓ əmi, dayı, xala və bibi ilə qardaş və ya bacı uşağı;
- ✓ ər-arvad boşansa da, keçmiş qayın və qardaş arvadı, eləcə də yeznə və baldız;
- ✓ ər-arvad boşansa da, keçmiş ər-arvadın biri ilə digərinin valideyni;
- ✓ ər-arvad boşansa da, keçmiş ər-arvadın biri ilə digərinin baba-nənəsi;
- ✓ övladlığa götürənin keçmiş arvadı və övladlığa götürülən.

Ədəbiyyat

1. 2001-ci il 22 noyabr tarixli Türk Medeni Kanunu (4721 nömrəli Qanun). <https://www.tbmm.gov.tr/kanunlar/k4721.html>
2. Mənəvi zərərin əvəzinin ödənilməsi ilə bağlı məhkəmə təcrübəsinin bəzi problemləri. <http://www.lawreform.az/index.php?module=news&name=view&id=931&lang=az>
3. “Mənəvi zərərin ödənilməsi barədə qanunvericiliyin məhkəmələr tərəfindən tətbiqi təcrübəsi haqqında” Azərbaycan Respublikası Ali Məhkəməsi Plenumunun 2008-ci il 03 noyabr tarixli 7 №-li Qərarı. <http://www.supremecourt.gov.az/post/view/165>
4. Türk-Azərbaycan hüquq lüğəti / Prof.Dr. Ejder Yılmaz, Doç.Dr. Ferhad Mehdiyev, Doç.Dr. Mübariz Yolçuyev, Doç.Dr. Server Suleymanlı, Doç.Dr. Elçin Helefov, Dr. İsmayıl İsmayılı. Türkiyə Adalet Akademisi Yayınları, Yayın No: 17. Nisan 2013, 570 s.

THE ORDER OF THE MARRIAGE UNDER THE LEGISLATION OF THE REPUBLIC OF TURKEY

L.R.Guliyeva

SUMMARY

The article states that the marriage and family relations in the Republic of Turkey are governed by the Civil Code of 22 November 2001. The second book of aforementioned Code consisting of 4 books and combining 1030 articles covers the matters related to marriage and family relations.

Unlike Azerbaijan, in Turkey, relationship between engaged bride and groom is regulated by law (Articles 118-123 of the Civil Code). In accordance with Article 118 of the Turkish Civil Code, engagement between the bride and groom is a clear intention to create a family. Meanwhile, in accordance with Article 119 of the Code, this does not give a right to the reference to the court to compel other party to make a family.

ПОРЯДОК ЗАКЛЮЧЕНИЯ БРАКА НА ОСНОВАНИИ ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВА ТУРЕЦКОЙ РЕСПУБЛИКИ

Л.Р.Гулиева

РЕЗЮМЕ

В статье указывается, что брачно-семейные отношения в Турецкой Республике регулируются Гражданским Кодексом от 22 ноября 2001-го года. В объединяющем в себе 1030 статей и состоящим из 4 книг вышеупомянутом Кодексе вторая книга посвящена брачно-семейным отношениям.

В отличие от Азербайджанской Республики, в Турции отношения между обрученными женихом и невестой законодательно регулируются (статьи 118-123 Гражданского Кодекса). В соответствии со статьей 118 Гражданского Кодекса Турции, обручение жениха и невесты является явным намерением создать семью. Наряду с этим, в соответствии со статьей 119 данного Кодекса, это не дает право на обращение в суд для принуждения одной стороны другую к неременному созданию семьи.

**MƏHKƏMƏ BAXIŞININ ÜMUMİ ŞƏRTLƏRİ KONTEKSTİNDƏ
ŞƏXSİYYƏTİN HÜQUQLARININ TƏMİN EDİLMƏSİNİN
BƏZİ MƏSƏLƏLƏRİ**

İ.Ə.Orucov

Bakı Dövlət Universiteti
Bakı, Akademik Z.Xəlilov küçəsi 23
e-mail: isgender-orucov@ya.ru

Açar sözlər: cinayət prosesi, şəxsiyyətin hüquqları, hüquqi təminatlar, məhkəmə baxışı, ümumi şərtlər, prinsiplər

Keywords: criminal procedure, rights of the personality, legal safeguards, judicial proceedings, general terms, principles

Ключевые слова: уголовный процесс, права личности, правовые гарантии, судебное разбирательство, общие условия, принципы

Məhkəmə baxışı ədəbiyyatda cinayət prosesinin mərkəzi mərhələsi hesab edilir. Çünki burada təkcə əvvəlki mərhələlərdə həyata keçirilmiş prosesual fəaliyyət yekunlaşdırılmaqla əvvəllər həyata keçirilmiş prosesual hərəkətlərin və qəbul edilmiş qərarların qanuniliyi və əsaslılığı yoxlanılmır, həm də ən əsası cinayətin və təqsirin mövcud olub-olmaması məsələsi həll edilir (13, s.443). Məhkəmə baxışı vətəndaşların hüquqlarının və qanuni marağının təmin edilməsi vasitəsi olmaqla yanaşı, həm də onları qanunçuluğa və birgəyaşayış qaydalarına hörmət etmək ruhunda tərbiyə etmək vasitəsidir (5, s.215).

Məhkəmə baxışının ümumi şərtləri institutuna və onların sisteminə dair hüquq ədəbiyyatında və ayrı-ayrı xarici dövlətlərin qanunvericilik təcrübəsində tamamilə müxtəlif mövqelərə rast gəlmək mümkündür. Nəzəriyyədəki fikirləri ümumiləşdirməklə belə nəticə çıxarmaq olar ki, müəlliflər bir qayda olaraq məhkəmə baxışının ümumi şərtlərinin təbiətinə dair iki yanaşma nümayiş etdirirlər. Birinci qrup müəllif ümumi şərtlər anlayışına müstəqil kateqoriya kimi baxır. Bu qrupa daxil olan müəlliflər ümumi şərtlərə müstəqil anlayış verməklə xarakterizə edilə bilirlər.

Məsələn, K.F.Qutsenko qeyd edir ki, məhkəmə baxışı özündə bir sıra məhkəmə hərəkətlərinin mürəkkəb kompleksini ehtiva edir. Cinayət-prosessual qanunvericiliyi isə belə konkret hərəkətlərin həyata keçirilməsinin hüquqi qaydalarını tənzim etməklə yanaşı bir sıra əhəmiyyətli qayda və müddəalar da nəzərdə tutur ki, həmin müddəalar ayrı-ayrı məhkəmə hərəkətlərinə deyil, bütünlükdə məhkəmə baxışına cinayət prosesinin müstəqil mərhələsi kimi aiddir. Məhz bu qaydaları məhkəmə baxışının ümumi şərtləri hesab edirlər (15, s.460).

İkinci qrup müəlliflər isə belə hesab edirlər ki, ümumi şərtlər kateqoriyası müstəqil kateqoriya deyil və onlar prinsiplərdən fərqlənən, yeni məzmununda çıxış edən müddəalar deyil. Bu müəlliflər, bir qayda olaraq, ümumi şərtlərə ayrı-ayrı mərhələlərin prinsipləri kimi baxırlar.

Bəzi müəlliflər ümumiyyətlə bu və ya digər mərhələnin ümumi şərtləri haqqında deyil, məhkəməyədək və məhkəmə mərhələlərində həyata keçirilən icraatın spesifik prin-

sipləri barədə danışmağa üstünlük verir. Məsələn, A.D.Boykov və İ.İ.Karpetsin redaktəsi ilə yazılmış dərslikdə cinayət prosesinin prinsiplərinə həsr edilmiş altıncı fəsilə məhkəmə mərhələlərində cinayət işləri üzrə icraatın spesifik prinsipləri başlığı altında gedən beşinci paragrafda məhkəmə baxışının ümumi şərtlərinin məhkəmə icraatının spesifik prinsipləri kimi, məhkəməyədək icraatın spesifik prinsipləri başlığı altında gedən altıncı paragrafda isə ibtidai araşdırmanın ümumi şərtlərinin məhkəməyədək icraatın spesifik prinsipləri kimi təqdim edildiyini görmək mümkündür (10, s.136, 165, 173).

İstinad edilmiş fikirlərdən də göründüyü kimi, ümumi şərtlər və prinsiplər kateqoriyalarının bir-biri ilə sıx qarşılıqlı əlaqədə olması onların qarşılıqlı əlaqəsinin xarakterini və onlar arasındakı fərqləri müəyyən etməkdə ciddi çətinliklər yaradır. Bununla belə ədəbiyyatda bu iki kateqoriya arasındakı fərqlər barədə müəyyən mülahizələr bildirilmişdir. Məsələn, bəzi müəlliflər belə hesab edirlər ki, prinsipləri ümumi şərtlərdən fərqləndirən əsas xüsusiyyət – prinsiplərin binar (binary – ingilis dilində qoşa, cüt mənası verir) xarakterli olmasıdır. Bu mövqeni müdafiə edən müəlliflərin fikrincə, prinsiplərin binar xarakteri onunla izah edilir ki, prinsiplər hər zaman aralarında rəqabət olan hüquq normalarının iki qrupu arasında uyğunluğun təmin edilməsinə xidmət edir (9, s.45).

K.İ.Miquşin isə bu iki kateqoriyanın fərqi onların tənziyyətə həcmliyi arasındakı fərqlə izah etməyə çalışır. O qeyd edir ki, cinayət prosesinin prinsipləri daha ümumi ideyalar olub cinayət prosesinin bütün sistemi üçün xarakterikdirsə, ümumi şərtlər yalnız müvafiq mərhələnin spesifik xüsusiyyətlərini əks etdirir (12, s.60).

Bizim müdafiə etdiyimiz mövqeyə görə, ümumi şərtlər kateqoriyası prinsiplər kateqoriyası vasitəsi ilə müəyyən edilir, prinsiplər hansı ümumi şərtlərin qüvvədə olmasını birbaşa olaraq şərtləndirir, ümumi şərtlər prinsiplərə zidd ola bilməz, ümumi şərtlər prinsiplərin əks etdirdiyi rəhbər ideyaların prosessual tərəfini müəyyən edir (17, s.133).

Həqiqətən də, o fikirlə razılaşmaq lazım gəlir ki, cinayət prosesinin iki əhəmiyyətli mərhələsinin ümumi şərtləri özündə cinayət prosesinin iki əsas tarixi-nəzəri tipinin prinsiplərini müasir formada təzahür etdirir. Axtarış (inkvizision) tipli cinayət prosesinin prinsipləri daha çox ibtidai araşdırmanın ümumi şərtlərində, çəkişmə tipli cinayət prosesinin prinsipləri isə daha çox məhkəmə baxışının ümumi şərtlərində öz təzahürünü tapır. Deməli, cinayət prosesi mərhələlərinin ümumi şərtləri təkcə cinayət prosesinin ümumi şərtləri ilə deyil, həm də cinayət prosesi tipinin modelinə uyğun prinsiplərlə şərtlənir. Həmçinin belə qənaətə gəlmək olar ki, ümumi şərtlər yalnız məhkəməyədək və məhkəmə icraatları üçün xasdır. Cinayət prosesinin digər mərhələləri üçün ümumi şərtlərin işlənilməsi hazırlanması perspektivsizdir və metodoloji baxımdan lazımsızdır. O mərhələlərin ümumi şərtləri məhkəməyədək və məhkəmə mərhələlərinin prinsiplərinin təkrarı olacaqdır.

Şerti olaraq məhkəmə baxışının ümumi şərtlərini şəxsiyyətin hüquqlarının təmin edilməsinə yönəlmiş və məhkəmə baxışının qanuniliyi və legitimliyini təmin edən şərtlərə bölmək olar. Cinayət prosesində şəxsiyyətin hüquqlarının təminatından danışarkən «prosessual təminatlar» institutuna müraciət etmək zərurəti yaranır. P.A.Lupinskayanın qeyd etdiyi kimi, prosessual təminatlar – hüquq normalarında təsbit olunmuş və cinayət-prosessual fəaliyyətin bütün subyektləri üçün öz vəzifələrini yerinə yetirməyi və onlara verilmiş hüquqlardan istifadə etməyi təmin edən hüquqi vasitələrdir (14, s.53). Milli hüquq ədəbiyyatında M.S. Qəfərov tərəfindən cinayət-prosessual təminatlara ən müasir anlayışlardan biri verilmişdir: cinayət-prosessual təminatlar şəxsiyyətin hüquq və qanuni

mənafelərinin müdafiəsini və cinayət mühakimə icraatı vəziflərinin müvəffəqiyyətli həllini təmin edən cinayət-prosessual qanun normalarıdır (32, s.80).

İstinad edilmiş fikirləri nəzərə almaqla, belə qənaətə gəlmək olar ki, məhkəmə baxışının ümumi şərtləri sistemində şəxsiyyətin hüquqlarının təmin edilməsi məsələlərinə cinayət prosesi iştirakçılarının məhkəmə iclaslarında iştirak etməklə öz hüquqlarından istifadə etməsi və onlara qarşı prosessual məcburiyyət tədbirlərinin tətbiq edilməsi qaydalarını müəyyən edən ümumi şərtlərin izahı aspektindən baxmaq daha məqsədəuyğundur. Odur ki, bu məqalədə aşağıdakı ümumi şərtlərin izah edilməsinə üstünlük verilmişdir:

Təqsirləndirilən şəxsin məhkəmə baxışında iştirakı və onun gəlməməsinin nəticələri. Ümumi şərt kimi bu müddəə məhkəmə baxışı zamanı təqsirləndirilən şəxsin hüquqlarının təminatı kimi çıxış edir və qiyabi məhkəmə icraatının (təqsirləndirilən şəxsin iştirakı olmadan həyata keçirilən məhkəmə icraatının) şərtlərini müəyyən edir (11, s.12-14). Ümumi qaydalara görə, təqsirləndirilən şəxs məhkəmə baxışı zamanı məhkəmənin bütün iclaslarında iştirak edir və qanunla ona verilmiş prosessual hüquqlardan istifadə edir. AR CPM-in 311.2-ci maddəsinə əsasən, qiyabi məhkəmə icraatına yalnız 2 müstəsna halda yol verilir: Azərbaycan Respublikasının hüdudlarından kənarında olan təqsirləndirilən şəxs məhkəməyə gəlməkdən qəsdən boyun qaçırdıqda və cinayət təqibi ilə bağlı bütün halların hərtərəfli, tam və obyektiv tədqiq edilməsinə mane olmamaq şərti ilə böyük ictimai təhlükə törətməyən cinayətdə təqsirləndirilən şəxs ona qarşı irəli sürülmüş ittihama məhkəmədə onun iştirakı olmadan baxılması barədə vəsatət qaldırdıqda. AR CPM-in kommentariyasının müəllifləri haqlı olaraq AR CPM-in 39.1.5-ci maddəsi ilə nəzərdə tutulmuş halı da mahiyyətə qiyabi icraatın yol verildiyi hal qismində göstərir (2, s.893). Həqiqətən də şəxs cinayət qanunu ilə nəzərdə tutulmuş əməli törətməkdə ittiham edildikdən (şübhəli bilindikdən) sonra öldükdə ona bəraət verilməsi zəruri olan hallarda icraat adi qaydada davam etdirilirsə, faktiki olaraq işə təqsirləndirilən şəxs olmadan baxılır.

Qiyabi məhkəmə icraatı həyata keçirilərkən təqsirləndirilən şəxsin müdafiəçisinin məhkəmə iclasında iştirakı məcburidir. Qanunla qiyabi icraata yol verilən hallar istisna olmaqla, təqsirləndirilən şəxs məhkəmə iclasına gəlmədikdə, məhkəmə baxışı təxirə salınmalı və iclas başqa vaxta keçirilməlidir.

AR CPM-in 311.5-ci maddəsinə əsasən, təqsirləndirilən şəxs üzrlü səbəblər olmadan məhkəmə iclasına gəlmədikdə o, məhkəmənin qərarı əsasında məhkəmə iclasına məcburi gətirilə bilər və qanunla nəzərdə tutulmuş əsaslar olduqda, onun barəsində qətimkan tədbiri seçilə bilər və ya seçilmiş qətimkan tədbiri daha ağır ilə əvəz edilə bilər.

Müdafiəçinin məhkəmə baxışında iştirakı və onun gəlməməsinin nəticələri. Müdafiəçi təqsirləndirilən şəxsin ərizəsinə, yaxud vəsatətinə əsasən və ya qanunla müdafiəçinin məcburi iştirakını nəzərdə tutan digər hallarda məhkəmə baxışı zamanı məhkəmənin bütün iclaslarında iştirak edir. E.Ə.Rəhimov qeyd edir ki, məhkəmə baxışında vəkil-müdafiəçinin iştirakının məcburiliyi qanunda nəzərdə tutulmuş hallarla yanaşı bir sıra nəzəri-idraki xüsusiyyətlərlə də əlaqədardır. Belə ki, müdafiə məhkəmə baxışında öz imkanlarından istifadə edərək, cinayət törədilməsinə şərait yaratmış səbəblərin meydana çıxarılmasında mühüm rol oynayır, ibtidai araşdırma mərhələsində üstü örtülü qalmış bəzi halların aşkarlanmasında məhkəməyə yardım edir. Bu zaman cinayət-prosessual müdafiə xüsusi gərginliklə xarakterizə olunur. Belə şəraitdə müdafiəçinin iştirakının məcburiliyi çoxsaylı halların və faktların tezliklə və dürüst şəkildə

qiymətləndirilməsi zəruriliyində özünü göstərir. Cinayət mühakimə icraatında peşəkar müdafiənin məcburiliyinin əsasında hər şeydən əvvəl insan və vətəndaşın təhlükəsizliyinin hərtərəfli təmin olunması durur (6, s.28).

Məhkəmə iclasına gəlməmiş müdafiəçinin əvəz edilməsinə yalnız təqsirləndirilən şəxsin razılığı ilə yol verilir. Üzrlü səbəblərə görə məhkəmə iclasına gəlməmiş müdafiəçi məhkəmə iclası başlananadək bu barədə məhkəməyə məlumat verməlidir. Bu zaman məhkəmə baxışı təxirə salınır və məhkəmə iclası başqa vaxta keçirilir. Qanun qiymətləndirici kateqoriya olan «üzrlü səbəb» anlayışının məzmununu açmadığına və haqlı olaraq bu səbəblərin müfəssəl siyahısını müəyyən etmədiyinə görə, bu məsələnin həlli zamanı məhkəmə iclasına gələ bilməməsi barədə məlumat verən müdafiəçinin arqumentasiyası və bu arqumentasiyanı qiymətləndirən hakimin dünyagörüşü əsas rol oynayır. Bununla belə, müdafiəçinin gəlməmə səbəbi yalandan uydurulmamalı və ağlabatan olmalıdır. Əgər müdafiəçi üzrlü səbəblər olmadan və məhkəməyə məlumat vermədən iclasa gəlməzsə və onun bu məhkəmə iclasında əvəz edilməsi mümkün olmazsa, məhkəmə iclası təxirə salınır və iclas başqa vaxta keçirilir.

Təqsirləndirilən şəxs tərəfindən dəvət olunmuş müdafiəçinin iştirakı uzun müddət ərzində, hər bir halda on gündən artıq olmamaq şərti ilə üzrlü səbəblərə görə mümkün olmadıqda məhkəmə işin baxılmasını təxirə salaraq təqsirləndirilən şəxsə başqa müdafiəçi seçməyi təklif etmək, o, imtina etdikdə isə vəkillər kollegiyasının müvafiq qurumu vasitəsilə ona yeni müdafiəçi təyin etmək hüququna malikdir. Məhkəmə baxışını təxirə salaraq, müdafiəçinin əvəz edilməsi məsələsini həll edərək, məhkəmə belə qərarın qəbul edilməsinin məqsədəuyğunluğunu, yəni məhkəmə baxışına artıq sərf edilmiş vaxtı, icraatın mürəkkəbliyini və bununla əlaqədar məhkəmə baxışına yeni cəlb olunmuş müdafiəçi tərəfindən icraat materiallarının öyrənilməsinə sərf ediləcək vaxtı və digər halları nəzərə alır. Məhkəmə icraata yeni cəlb edilmiş müdafiəçini həmin icraatın bütün materiallarının öyrənilməsi üçün kifayət edən vaxtla təmin edir. Cinayət işinə yeni cəlb edilmiş müdafiəçi onun işə cəlb olunduğu vaxtadək məhkəmə baxışında aparılmış istənilən hərəkətin təkrar edilməsi barədə vəsatət qaldıra bilər.

A.N.Çaşın haqlı olaraq qeyd edir ki, vəkilin fəaliyyətində ibtidai araşdırmadan məhkəmə mərhələsinə informasiya ötürülməsinin böyük əhəmiyyəti vardır. Müdafiəçilər ilk dəfə iş artıq məhkəmə mərhələsində olarkən prosesə cəlb edildiklərində iş barədə təsəvvürləri artıq formalaşmış fabula, elan edilmiş ittiham və toplanmış sübutları əsasında yaranır. Müəllif qeyd edir ki, sözün əsl mənasında keyfiyyətli hüquqi yardımdan o zaman söhbət gedə bilər ki, bu yardım müvəkkilə onun istintaq orqanlarına ilk çağırıldığı andan göstərilməyə başlasın. Müdafiəçinin məhkəmə mərhələsindən işə qatılması və ya bu mərhələdə onun əvəz edilməsi mümkün müdafiə vasitəsi olsa da, istisna kimi dəyərləndirilməli və çox nadir hallarda tətbiq edilməlidir (16, s.47).

Müdafiəçinin iclasa təkrar gəlməməsi zamanı da əvvəl onun əvəz edilməsi məsələsinə baxılır, onun əvəz edilməsi mümkün olmadıqda iclas təxirə salınır və başqa vaxta keçirilir. Bu halda məhkəmə AR CPM-in 312.4-cü maddəsində nəzərdə tutulmuş qaydada müdafiəçinin əvəz edilməsi məsələsini həll edərək Azərbaycan Respublikasının vəkillər kollegiyasının rəyasət heyəti qarşısında həmin vəkilin intizam məsuliyyətinə cəlb edilməsi haqqında məsələ qaldıra bilər.

Mülki cavabdehin məhkəmə baxışında iştirakı və onun gəlməməsinin nəticələri. Mülki cavabdeh cinayət prosesinin gedişi zamanı haqqında verilmiş iddia ilə əlaqədar təqsirləndirilən şəxsin cinayət qanunu ilə nəzərdə tutulmuş əməli törətməsi nəticəsində vu-

rulmuş maddi ziyana görə qanunla üzərinə maddi məsuliyyət qoyula biləcək şəxsdir. Mülki cavabdeh verilmiş mülki iddia ilə bağlı öz hüquq və qanuni mənafelərinin müdafiəsi məqsədilə məhkəmə baxışı zamanı məhkəmə iclaslarında iştirak edir. Doğrudur doktrinal səviyyədə hələ də mülki iddiaya cinayət mühakimə icraatı hüdudlarında baxılmasının məqsədəuyğun olub-olmaması barədə mübahisələr gedir. Belə ki, bəzi müəlliflər hesab edirlər ki, mülki mühakimə icraatının zərərin ödənilməsi ilə əlaqədar olan qayda və prinsiplərini mexaniki olaraq cinayət prosesinə tətbiq etmək olmaz, çünki bu hüquq sahələrinin hər biri predmetinə və hüquqi tənzipetmə metoduna görə digərindən fərqlənir və müstəqil sahəvi qayda və prinsiplərə malikdir. Digərləri isə iki hüquq sahəsinin birləşdirilməsinin məqsədəuyğundğunu zaman sərfiyyatının qənaəti ilə əsaslandırır və cinayət prosesində mülki iddia institutunu zərərçəkmiş şəxsin hüquqlarının əlavə təminatı kimi dəyərləndirirlər (7, s.29; 8, s.44).

Bununla belə, milli cinayət-prosessual qanunvericilik cinayət əməli nəticəsində dəymiş maddi və mənəvi ziyanın mülki iddanın həlli qaydasında ödənilməsinə və mülki-prosessual qanunvericiliyin normaları cinayət mühakimə icraatının prinsiplərinə zidd olmadıqda və mülki iddia üzrə icraatda zəruri olan qaydalar AR CPM-də nəzərdə tutulmadıqda cinayət mühakimə icraatında mülki-prosessual qanunvericilik normalarının tətbiqinə yol verir. Odur ki, qanunvericilik məhkəmə baxışının ümumi şərtlərini müəyyən edirkən mülki cavabdehin və mülki iddiaçının, həmçinin onların nümayəndələrinin məhkəmə baxışında iştirakı və onların gəlməmələrinin nəticələri məsələlərini hüquqi tənzipetmə predmetinə aid etmişdir. Milli ədəbiyyatda mülki cavabdehin məhkəmə baxışında iştirak etməsinin əhəmiyyəti belə izah edilir ki, onun iştirakı mülki iddianın əsaslılığı və ya əsassızlığının, habelə onun məbləğinin müəyyən edilməsi üçün əhəmiyyətli ola bilər, lakin mülki cavabdehin, onun nümayəndəsinin yaxıd onların hər ikisinin məhkəmə baxışına gəlməməsi onun ziyanına yozula və bu istiqamətdə istifadə oluna bilməz (2, s.898).

Bununla belə, mülki cavabdeh və ya onun nümayəndəsinin (o cümlədən, hər ikisinin) məhkəmə iclasına gəlməməsi məhkəmə baxışının davam etdirilməsinə və mülki iddianın baxılmasına mane olmur. Mülki iddaçı və təqsirləndirilən şəxs eyni adam olduqda, həmin şəxsin məhkəmə baxışında iştirakı məsələsi təqsirləndirilən şəxsin məhkəmə baxışında iştirakı məsələsi kimi həll edilir.

Zərər çəkmiş şəxsin (xüsusi ittihamçının) məhkəmə baxışında iştirakı və onun gəlməməsinin nəticələri. Zərər çəkmiş şəxs və ya xüsusi ittihamçı məhkəmə baxışı zamanı bütün məhkəmə iclaslarında iştirak etmək hüququna malikdir. Bu zaman onlar qanunla onlara verilmiş hüquqlardan istifadə edir, vəzifələri yerinə yetirirlər. Məhkəmədə cinayət təqibinin ictimai və ya ictimai-xüsusi ittiham qaydasında həyata keçirildiyi hallarda zərər çəkmiş şəxs və ya xüsusi ittihamçının məhkəmə baxışında iştirakı yalnız o hallarda məcburi hesab edilir ki, onların məhkəmə baxışına gəlməməsi cinayət təqibi ilə bağlı bütün hallarının hərtərəfli, tam və obyektiv tədqiq edilməsini, qanuni və əsaslı yekun məhkəmə qərarının çıxarılmasını qeyri-mümkün etsin. Bu halda zərər çəkmiş şəxsin və ya xüsusi ittihamçının məhkəmə iclasında iştirakının məcburiliyi məsələsi məhkəmə tərəfindən cinayət prosesi tərəflərinin fikrini dinlədikdən sonra həll edilir. Zəruri hallarda məhkəmə baxışı təxirə salınır və məhkəmə iclası başqa vaxta keçirilir. Bu zaman təkrar gəlməmə halı baş verərsə, cinayət prosesi tərəflərindən birinin xahişi ilə məhkəmə baxışı yenidən təxirə salınır və məhkəmə iclası başqa vaxta keçirilir. Zərər çəkmiş şəxsin və xüsusi ittihamçının məhkəmə iclasına məcburi gətirilməsi məsələsinə gəlincə, qeyd etmək

lazımdır ki, cinayət-prosessual qanunvericilikdə bu məsələnin hüquqi tənzimlənməsi zamanı məcəllədə daxili ziddiyyətə yol verilmişdir. Belə ki, AR CPM-in 315.3-cü maddəsinin məzmununda qeyd edilmişdir ki: «... zərər çəkmiş şəxs (xüsusi ittihamçı) məhkəmə iclasına üzrlü səbəblərə görə gəlməsinin təkrarən mümkünsüzlüyünü məhkəmə iclası başlananadək məhkəməyə bildirməmişsə, məhkəmə öz qərarı ilə onun barəsində məcburi gətirilmə haqqında qərar çıxara bilər». Göründüyü kimi, bu normada «zərər çəkmiş şəxs» sözlərindən sonra mötərizə işarələri içərisində «xüsusi ittihamçı» sözlərinin də yerləşdirilməsi müddəanın qrammatik təfsiri zamanı belə nəticəyə gəlməyə səbəb olur ki, məhkəmə qərarı əsasında xüsusi ittihamçı da məcburi gətirilməyə məruz qala bilər. Lakin belə təfsir AR CPM-in cinayət prosesində məcburi gətirilmə institutunu tənzim edən 178-ci maddəsi ilə kəskin ziddiyyət yaradır. Belə ki, AR CPM-in 173.3-cü maddəsində birbaşa göstərişlə qeyd edilir ki: «14 yaşınadək olan şəxslərin, hamilə qadınların, ağır xəstələrin, habelə *xüsusi ittihamçıların* məcburi gətirilməsinə yol verilmir» (kursiv – müəl.). Odur ki, mövcud ziddiyyətin aradan qaldırılmasının yeganə yolunu qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsində görürük və hesab edirik ki, AR CPM-in 315.3-cü maddəsinin ikinci cümləsindən «zərər çəkmiş şəxs» sözlərindən sonra mötərizə içərisində yazılmış «xüsusi ittihamçı» sözləri çıxarılmalıdır.

Ədəbiyyatda qeyd edilir ki, ictimai-xüsusi və ya xüsusi ittihamlı işlər üzrə məhkəmə baxışında nümayəndəsi və ya qanuni nümayəndəsi ilə təmsil olunan xüsusi ittihamçı ifadə vermək üçün məhkəməyə çağırıldıqda gəlməzsə, onun ifadələri əsasında müəyyən edilməli olan hallar, habelə dəqiqləşdirilməli olan sübutlar və dəlillər şübhəli və qeyri-müəyyən qaldığına görə təqsirləndirilən şəxsin xeyrinə istifadə ediləcəkdir (2, s.903).

Xüsusi ittihamçının xüsusi ittiham qaydasında şikayət üzrə məhkəmə baxışı zamanı üzrlü səbəblərə görə məhkəmə iclasına gəlməsi mümkün olmadıqda, o, məhkəmə iclası başlananadək bu barədə məhkəməyə məlumat verməlidir. Məhkəmə xüsusi ittihamçının məhkəmə iclasına gəlməməsi səbəbini üzrlü hesab etdikdə, cinayət işinin məhkəmə baxışı təxirə salınır və məhkəmə iclası başqa vaxta keçirilir. Xüsusi ittihamçı xüsusi ittiham qaydasında şikayət üzrə məhkəmə baxışı zamanı üzrsüz səbəblərə görə təkrarən məhkəmə iclasına gəlmədikdə, məhkəmənin qərarı ilə cinayət işinin məhkəmədə xüsusi ittiham qaydasında şikayət üzrə icraata xitam verilir.

Məhkəmə baxışında mülki iddiaçının iştirakı və onun gəlməməsinin nəticələri. Mülki iddiaçı verdiyi iddianı müdafiə etmək üçün bu qanunla ona verilmiş hüquqlardan istifadə etməklə məhkəmə baxışı zamanı bütün məhkəmə iclaslarında iştirak edə bilər. Təcrübədə elə hallar olur ki, mülki iddiaçı qismində zərər çəkmiş şəxs və ya xüsusi ittihamçı tanınır. Belə hallarda mülki iddiaçının məhkəmə baxışında iştirakı məsələsi zərər çəkmiş şəxsin və ya xüsusi iddiaçının məhkəmə baxışında iştirakını tənzim edən normalar əsasında həll edilir.

Mülki iddiaçı və ya onun nümayəndəsinin cinayət mühakimə icraatı zamanı məhkəmə baxışında iştirak etməsinin hüquqi əhəmiyyəti ondadır ki, qanunla nəzərdə tutulmuş iki hal istisna olmaqla məhz onların iştirakı cinayət prosesində mülki iddiaya baxılmasını şərtləndirir. Aşağıdakı iki halda mülki iddiaçının və ya onun nümayəndəsinin iştirakı olmadan məhkəmə mülki iddiaya baxır: 1) mülki iddiaçının və ya onun nümayəndəsinin vəsatəti əsasında; 2) mülki iddia dövlət ittihamçısı tərəfindən müdafiə edildikdə (mülki iddiaçının və ya onun nümayəndəsinin gəlib-gəlməməsindən asılı olmayaraq).

Ədəbiyyatda qeyd edilir ki, AR CPM-in 316.2-ci maddəsi imperativ norma kimi müəyyən edilmədiyindən məhkəmə mülki iddiaçı və ya onun nümayəndəsi məhkəmə iclasına gəlmədikdə, habelə AR CPM-in 316.3-cü maddəsində nəzərdə tutulmuş hallar mövcud olmadıqda belə öz təşəbbüsü ilə də mülki iddiaya baxaraq onu həll edə bilər (2, s.904).

Mülki iddiaçı və ya onun nümayəndəsi məhkəmə iclasına gəlmədikdə mülki iddia baxılmamış saxlana bilər. Bu, mülki iddia vermiş şəxsi iddianı mülki mühakimə icraatı qaydasında iddia vermək hüququndan məhrum etmir.

Qətimkan tədbiri barədə məsələnin həll edilməsi. Məhkəmə baxışı zamanı təqsirləndirilən şəxs barəsində seçilmiş qətimkan tədbirinin dəyişdirilməsi və ya ləğv edilməsi, o cümlədən daha əvvəlki mərhələlərdə barəsində qətimkan tədbiri tətbiq edilməmiş təqsirləndirilən şəxs barəsində qətimkan seçilməsi məsələsi həll edilə bilər. Bu məsələyə hakim (məhkəmənin) təşəbbüsü yaxud ittiham və ya müdafiə tərəflərinin müvafiq vəsatəti əsasında baxılır. Məhkəmə baxışında qətimkan tədbiri haqqında məsələ həll edilərkən qətimkan tədbirlərinin ümumi tətbiqi əsasları rəhbər tutulur. Tərəflərin çəkişməsinə və cinayət prosesi iştirakçılarının qanuni maraqlarını təmin etmək məqsədilə AR CPM-in 320-ci maddəsində qanunvericilik belə bir qayda təsbit etmişdir ki, məhkəmə baxışı zamanı qətimkan tədbiri haqqında məsələ həll edilərkən təqsirləndirilən şəxsin və onun nümayəndəsinin izahatları, habelə dövlət ittihamçısının, zərər çəkmiş şəxsin (xüsusi ittihamçının) fikri dinlənilməlidir. Lakin AR CPM-in 320-ci maddəsinin təhili zamanı aşkar görünür ki, həmin normada müəyyən qədər qeyri-dəqiqlik və boşluqlar mövcuddur. Maddənin hazırda qüvvədə olan redaksiyadakı məzmununa görə: «Məhkəmə baxışı zamanı təqsirləndirilən şəxsin və onun nümayəndəsinin izahatlarını, habelə dövlət ittihamçısının, zərər çəkmiş şəxsin (xüsusi ittihamçının) fikrini dinləyərək məhkəmə öz qərarı ilə təqsirləndirilən şəxs barəsində qətimkan tədbirini dəyişə və ya ləğv edə bilər». Maddədə yol verilmiş qeyri-dəqiqliklərə və boşluqlara növbə ilə baxaq. Birincisi, maddədə diqqəti belə bir ifadə cəlb edir: «təqsirləndirilən şəxsin və onun nümayəndəsinin». Aydın olmur niyə qanunvericilik məhkəmə baxışında qətimkan tədbiri barədə məsələ həll edilərkən müdafiə tərəfinin əhəmiyyətli subyekti olan müdafiəçinin fikrini dinləməyi zəruri hesab etməmişdir və bunun əvəzinə normativ səviyyədə mövcud olmayan bir subyektin adını – təqsirləndirilən şəxsin nümayəndəsini maddədə göstərməyi məqsədəuyğun hesab etmişdir. Məlumdur ki, nə normativ səviyyədə, nə təcrübədə, nə də doktrinal səviyyədə təqsirləndirilən şəxsin nümayəndəsi kimi proses iştirakçısı məlum deyildir. AR CPM-in nümayəndələr və hüquq varislərinin dairəsini və hüquqi vəziyyətini tənzim edən on birinci fəslinə nəzər salsaq görərik ki, qanunda nümayəndə ilə təmsil olunmaq və hüquqlarını müdafiə etmək imkanına malik şəxslər sırasında zərər çəkmiş şəxs, mülki iddiaçı, mülki cavabdeh, xüsusi ittihamçı və şahid göstərilmişdir. AR CPM-də təqsirləndirilən şəxsin nümayəndəsi kimi subyektin anlayışı və hüquqi vəziyyəti təsbit edilməmişdir. Müasir cinayət-prosessual hüquq nəzəriyyəsi də eyni mövqedən çıxış edir. Məsələn, M.Ə. Cəfərquliyev nümayəndələr və hüquq varisləri haqqında məsələləri şərh edərkən təqsirləndirilən şəxsin nümayəndəsi kimi subyektin adını çəkmir (3, s.211-216). Azərbaycan Respublikasının cinayət prosesində təqsirləndirilən şəxs öz hüquqlarını şəxsən, qanuni nümayəndəsi və müdafiəçisi vasitəsilə həyata keçirir və hesab edirik ki, məhkəmə baxışı zamanı təqsirləndirilən şəxs barəsində qətimkan tədbiri haqqında məsələ həll edilərkən çəkişmənin, tərəflərin bərabərliyinin və müdafiə tərəfinin qanuni maraqlarının təmin edilməsi üçün məhz bu üç subyektin fikri dinlənilməlidir. Bundan baş-

qa, qətimkan tədbirinin dəyişdirilməsi və ya seçilməsi haqqında ittiham tərəfi vəsatət verdiyi və ya hakim təşəbbüs göstərdiyi hallarda təqsirləndirilən şəxsi təmsil edən qanuni nümayəndənin və ya müdafiəçinin nə səbəbdən izahat verməli olması da aydın deyildir. Məlumdur ki, «izahat» kateqoriyasına cinayət-prosessual qanunvericilikdə normativ qaydada anlayış verilmişdir. Belə ki, AR CPM-in 7.0.42-ci maddəsinə əsasən, izahat cinayət prosesi iştirakçılarının və ya ərizəçilərin özlərinin, yaxud təmsil etdikləri şəxsin tələblərini əsaslandırmaq üçün göstərdikləri şifahi və ya yazılı dəlillərdir. Görəsən müdafiə tərəfinin qətimkan tədbirinin tətbiqi barədə heç bir tələbi olmadığı halda, dövlət ittihamçısı təqsirləndirilən şəxs barəsində bu və ya digər qətimkan tədbirinin seçilməsi haqqında vəsatət qaldırırsa, müdafiə tərəfi niyə hər hansı bir dəlil gətirməlidir? Hesab edirik ki, əgər qarşı tərəf müvafiq məsələlərlə bağlı öz fikrini bildirmək hüququndan istifadə edirsə, müdafiə tərəfi də izahat vermək deyil, öz fikrini bildirmək hüququndan istifadə etməlidir.

İkincisi, maddədə səhv də olsa (yuxarıda şərh verilmişdir), təqsirləndirilən şəxsin nümayəndəsinin adı çəkilsə də, zərər çəkmiş şəxsi və xüsusi ittihamçını təmsil edən subyektlərin, yəni onların qanuni nümayəndələrinin və nümayəndələrinin adları çəkilmir. Bu hal isə faktiki olaraq sonuncuları qətimkan tədbiri haqqında məsələnin həlli zamanı fikir bildirmək hüququndan məhrum edir. Hesab edirik ki, əksər hallarda hüquqi cəhətdən hazırlıqsız olan zərər çəkmiş şəxsin əvəzinə (onunla yanaşı) bir qayda olaraq məhkəmə işlərində səriştəli olan nümayəndənin və ya təmsil etdiyi şəxsin hüquqlarının daha effektiv təminatı məqsədilə çıxış edən qanuni nümayəndənin qətimkan tədbirinin tətbiqi və ya ləğvi barədə fikir bildirməsi daha məqsədəuyğundur.

Üçüncüsü, maddədə göstərilir ki, «məhkəmə öz qərarı ilə təqsirləndirilən şəxs barəsində qətimkan tədbirini dəyişə və ya ləğv edə bilər». Lakin məlumdur ki, qətimkan tədbiri barədə məsələnin həlli özündə daha əvvəl seçilmiş qətimkan tədbirinin dəyişdirilməsi və ləğvi ilə yanaşı, daha əvvəl qətimkan tədbiri seçilmədiyi və ya seçilmiş qətimkan tədbirinin daha əvvəl ləğv edilmiş olduğu hallarda onun seçilməsini də ehtiva edir. Məsələn, ədəbiyyatda haqlı olaraq göstərilir ki, təqsirləndirilən şəxs üzrsüz səbəbdən məhkəmə iclasına gəlmədikdə, müvafiq əsaslar olarsa, indiyə qədər qətimkan tədbiri seçilmədiyi halda da məhkəmə təqsirləndirilən şəxs barəsində qətimkan tədbiri seçə bilər.

Yuxarıda göstərilənləri nəzərə alaraq, AR CPM-in 320-ci maddəsinin təkmilləşdirilməsi istiqamətində aşağıdakı qanunvericilik təklifini irəli sürməyi məqsədəuyğun hesab edirik. Fikrimizcə, AR CPM-in 320-ci maddəsinə müvafiq əlavə və dəyişikliklər edilməklə həmin maddə aşağıdakı məzmununda və yeni redaksiyada verilməlidir: «Məhkəmə baxışı zamanı təqsirləndirilən şəxsin, onun müdafiəçinin və ya qanuni nümayəndəsinin, dövlət ittihamçısının, habelə zərər çəkmiş şəxsin (xüsusi ittihamçının), onun nümayəndəsinin və qanuni nümayəndəsinin fikrini dinləyərək məhkəmə öz qərarı ilə təqsirləndirilən şəxs barəsində qətimkan tədbirini seçə, dəyişə və ya ləğv edə bilər».

Ədəbiyyat

1. Abbasova F.M. Cinayət prosesi. Dərslük. Ümumi hissə. Yenidən işlənmiş ikinci nəşr. Bakı: Zərdabi LTD MMC, 2015, 412 s.

2. Azərbaycan Respublikasının Cinayət-Prosessual Məcəlləsinin Kommentariyası. C.H. Mövsümov və dig. red. ilə. Bakı: Digesta, 2007, 1320 s.

3. Cəfərquliyev M.Ə. Azərbaycan Respublikasının Cinayət prosesi. Dərslik. Bakı: Qanun, 2008, 768 s.
4. Qəfərov M.S. Azərbaycan Respublikasının cinayət prosesində şəxsiyyətin hüquqlarının təmin edilməsi. Bakı: Qanun, 2006, 248 s.
5. Mövsümov C.H. Sovet cinayət prosesi. B.: Maarif, 1989, 312 s.
6. Rəhimov E.E. Birinci instansiya məhkəməsində müdafiəçinin iştirakının bəzi xüsusiyyətləri. Dərs vəsaiti Bakı: Adiloğlu, 2007, 108 s.
7. Бозров В. Гражданский иск в уголовном процессе неуместен // Российская юстиция, 2001, №5, с. 29-30.
8. Денисова Т.Ю. Целесообразность рассмотрения гражданского иска в уголовном судопроизводстве // Вестник ОГУ, 2005, № 3, с. 44-46.
9. Ерашов С.С. Система принципов современного отечественного уголовного процесса: теоретико-правовые аспекты и практика применения. Дисс. ... канд. юрид. наук. Н. Новгород, 2001, 180 с.
10. Курс советского уголовного процесса. Общая часть. / Под ред. А.Д. Бойкова и И.И. Карпеца. М.: Юридическая литература, 1989, 640 с.
11. Левичева В.В., Рябчиков В.В. Возможность применения заочного производства // Уголовный процесс, 2006, № 2, с. 12-14.
12. Мигушин К.И. Досудебное производство как стадия современного уголовного процесса России: теоретические и прикладные аспекты. Дисс. ... канд. юрид. наук. Н. Новгород, 2004, 188 с.
13. Уголовно-процессуальное право Российской Федерации. Учебник / Отв. ред. И.Л. Петрухин. М.: ТК Велби, изд. Проспект, 2007, 664 с.
14. Уголовно-процессуальное право Российской Федерации: Учеб. для студентов вузов / Отв. ред. П.А. Лупинская. М.: Юрист, 2005, 815 с.
15. Уголовный процесс. Учебник. Под ред. К.Ф. Гуценко. М.: ИКД «Зерцало-М», 2004, 704 с.
16. Чашин А.Н. К вопросу об участии защитника в суде первой инстанции // Адвокатская практика, 2005, № 3, с. 46-48.
17. Шайхулов Р.Р. О принципиальном подходе к понятию общих условий стадий досудебного и судебного производства / Материалы межвузовской научно-практической конференции: Соотношение досудебного и судебного производства: вопросы права, процесса и криминалистики. 16 февраля 2006 г. Омск: Изд. Омск. Юрид. ин-та. с. 193-197.

SOME PROBLEMS OF ENSURING THE RIGHTS OF THE PERSONALITY IN THE CONTEXT OF THE GENERAL TERMS OF JUDICIAL PROCEEDINGS

I.A.Orujov

SUMMARY

Judicial proceedings are the way of considering a criminal case in essence in the form of court sessions. Considering a criminal case in essence means to establish the criminal responsibility of the accused. Judicial proceedings are the third and the main stage of criminal legal proceedings. Their significance is that here the accused can be re-

turned guilty of committing a crime and imposed a penalty. In this work, the author makes an attempt to consider the general terms in the context of problems of ensuring the rights of the personality in criminal procedure.

**НЕКОТОРЫЕ ВОПРОСЫ ОБЕСПЕЧЕНИЯ ПРАВ ЛИЧНОСТИ
В КОНТЕКСТЕ ОБЩИХ УСЛОВИЙ СУДЕБНОГО РАЗБИРАТЕЛЬСТВА**

И.А.Оруджов

РЕЗЮМЕ

Судебное разбирательство - это осуществляемое в форме судебного заседания рассмотрение и разрешение уголовного дела по существу. Рассмотреть дело по существу значит разрешить вопрос об уголовной ответственности обвиняемого. Судебное разбирательство является третьей и основной стадией уголовного судопроизводства. Ее значение определяется тем, что здесь обвиняемый (подсудимый) может быть признан виновным в совершении преступления и ему может быть назначено наказание. В данной статье автор постарался рассмотреть общие условия судебного разбирательства в контексте проблем обеспечения прав личности в уголовном процессе.

KEYFİYYƏTİ İDARƏETMƏ SİSTEMİNDƏ BİZNES PROSESLƏRİNİN QURULMASI VƏ OPTİMALLAŞDIRILMASI

H.İ.Həmidov, L.V.Yusifova

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

Bakı, İstiqlaliyyət küçəsi 6

e-mail: hamidh@mail.ru

Açar sözlər: keyfiyyəti idarəetmə, İSO standartlar, keyfiyyəti idarəetmə prosesi, keyfiyyət parametrləri

Keywords: quality management, ISO standards, quality management process, quality parameters

Ключевые слова: управление качеством, стандарты ИСО, процесс управления качеством, параметры качества

Keyfiyyəti idarəetmə sistemində proseslərin idarə edilməsi metodikasına dair tövsiyələrdən necə istifadə etmək olar? Bu tövsiyələr keyfiyyəti idarəetmə sisteminin işlənilib hazırlanmasında, tətbiqində və təkmilləşdirilməsində bilavasitə iştirak edən şəxslər, həmçinin təşkilatın istehsalat və funksional bölmələrinin rəhbər və mütəxəssisləri üçün nəzərdə tutulur. Qeyd edilən tövsiyələr üç əsas hissəyə bölünür. Birinci hissədə proses yanaşmasının mahiyyətinin başa düşülməsi üçün zəruri olan əsas anlayışların izahı verilir. İkinci hissədə keyfiyyət sistemində proseslərin idarə edilməsinə nəzərdə tutulan yanaşmanın mahiyyəti izah edilir. Üçüncü hissədə isə idarəetmə prosesləri üçün tətbiq oluna bilən alətlər təsvir olunur.

Praktiki baxımdan idarəetmə proseslərinin qurulması və avtomatlaşdırılması üçün aşağıdakı tədbirlər həyata keçirilə bilər:

Mərhələ 1. Proseslər sisteminin formalaşdırılması;

Mərhələ 2. Prosesin planlaşdırılması;

Mərhələ 3. Prosesin təmin edilməsi;

Mərhələ 4. Prosesin idarə edilməsi;

Mərhələ 5. Prosesin təkmilləşdirilməsi.

Qeyd olunan fəaliyyətin bütün iştirakçıları PDCA ideologiyasını qəbul etməli, qrupun işlərini planlaşdırmaq üçün təkmilləşdirmə ilə bağlı praktiki tsikllərdən birini seçməli (məsələn, MTİAS tsikli), prosesin təhlili və standartlaşdırılması üçün həmin proseslərin təsviri metodikasını mənimsəməli və tətbiq etməlidir.

Təşkilatın keyfiyyət sistemində proseslərin idarə edilməsi üzrə fəaliyyətlər özünün çoxcəhətliliyi, daimiliyi ilə xarakterizə olunur. Sabit proseslərə malik fəaliyyətdə olan təşkilatda əsas işlər bu tövsiyələrdə təsvir edilmiş qaydada yerinə yetirilməlidir. Hər bir proseslə bağlı yuxarıda qeyd olunan fəaliyyətləri həyata keçirməklə və tövsiyələrin müddəalarına riayət etməklə təşkilatda keyfiyyəti idarəetmə sistemi proseslərinin lazımı səviyyədə qurulmasına nail olmaq mümkündür.

Proseslərin optimallaşdırılması proseslərin dərin təhlili və maraqlı tərəflərin müzakirəsi ilə həyata keçirilir. Proseslərin dəyişdirilməsi üzrə maraqlı tərəflər arasında ümumi

razılıq əldə edilmədiyi halda, səbəbləri göstərilməklə rəhbərliyə yazılı məlumat verir. Bu zaman optimallaşdırma üzrə müzakirə müəssisə rəhbərliyinin nəzarəti altında bütün maraqlı tərəflərin iştirakı ilə keçirilir.

Optimallaşdırma əsasən aşağıdakı formada və ardıcılıqla aparılır:

- Proses təhlil olunur.
- Prosesin təhlili üzrə hesabat hazırlanır, maraqlı tərəflər ilə müzakirə üçün vaxt müəyyən olunur və hesabat onlara göndərilir. Maraqlı tərəflər ilə birlikdə proseslərdə olan nöqsanlar araşdırılır. Nöqsanların araşdırılması zamanı prosesin təlimat kitabı ilə uyğunluğu yoxlanılır:
- Prosesin əhəmiyyəti vardır və lazımsız deyildir.
- Proses başqa struktur bölmələri və ya işçi tərəfindən təkrarlanan deyildir.
- Proses aidiyyəti struktur və işçi tərəfindən, lazımi yer və vaxtda həyata keçirilir.
- Proses maksimum avtomatlaşdırılmışdır və proses üçün izafi vaxt sərfi yoxdur.
- Proses artıq və lüzumsuz nəzarətə gətirib çıxarmır və ya əksinə, prosesdə nəzarət sistemləri adekvatdır.
- Prosesin əhatə etdiyi risklər idarə olunandır və idarə olunur.
- Proses strukturlararası və işçilərarası mübahisə və münaqişələrə gətirib çıxarmır və belə ehtimal yoxdur.
- Prosesin həcmi və ona sərf olunan vaxt cəlb olunan struktur və işçinin iş yükünə uyğundur.
- Proses təlimat kitabı ilə uyğundur.

Müzakirələrin nəticəsi olaraq, optimallaşdırma üzrə hesabat və onun iş planı hazırlanır və rəhbərliyə təqdim olunur. Hesabat və iş planı təsdiq edildikdən sonra Müəssisənin aidiyyəti strukturunun nəzarəti ilə iş planının icrası təmin olunur.

Optimallaşdırmanın nəticələri və verdiyi səmərə barədə aidiyyəti struktur bölməsi ildə bir dəfə Maliyyə departamenti ilə razılaşdırmaqla rəhbərliyə hesabat verir. Proseslərin optimallaşdırılmasının nəticələri aidiyyəti struktur bölmənin fəaliyyətinin qiymətləndirilməsi və bu strukturda çalışan işçilərə bonus hesablanması zamanı nəzərə alınır.

Proseslərin optimallaşdırılması biznesin ən vacib əməliyyatlarının səmərəliliyini artırmaq məqsədi ilə həyata keçirilir. Bu yüksək keyfiyyətli xidmətləri effektiv şəkildə, ən az xərclə və qısa bir zamanda təqdim olunması üçün önəmli vasitədir.

Biznes proseslərdə mövcud olan problemlərin və uyğunsuzluqların müəyyənləşdirilməsi və dəqiq ifadə edilməsinin prosedurları hazırlanmalıdır. İlk növbədə proses istehlakçısının tələblərinin yerinə yetirilməsinə və resurslardan effektiv istifadə edilməsinə (prosesin effektivliyi) aid olan problemlər müəyyən edilməlidir, məsələn: əgər istehlakçı narazıdırsa, bu prosesin səmərəliliyinin aşağı səviyyədə olduğunu göstərir. Prosesin məqsədlərinə resurslardan həddən artıq istifadə edilməsi hesabına nail olunur (insan, maliyyə, informasiya və s), bu prosesin effektivliyinin aşağı səviyyədə olduğunu göstərir. Prosesdə dayanmaların baş verməsi həmin prosesin səmərəliliyinə təsir etmir, lakin onun effektivliyini azaldır. Prosesin səmərəlilik göstəricilərindəki mənfi tendensiyalar; proses iştirakçılarında işlərin lazımi qaydada getmədiyi barədə fikir formalaşır, təkmilləşdirmə məqsədlərinə nail olunmur.

Bütün yuxarıda sadalananlar biznes proseslərində problemlərin mövcud olduğunu göstərir və bu mərhələnin əsas vəzifəsi problemləri konkretləşdirməklə onun mahiyyətini müəyyən etməkdir. Proses barədə toplanmış informasiya bu məsələnin həllində kömək edə

bilir. Burada əsas informasiya bu proses üçün KİS-də nəzərdə tutulan qeydlərdən əldə oluna bilər. Proseslərin həyata keçirilməsi və onların nəticələri üzrə bir sıra qeydlərin aparılmasını ISO 9001:2008 standartı tələb edir. Bu mərhələ - təkmilləşdirmə üzrə qrupun fəaliyyətində ilk addımdır. Qeyd olunan mərhələdə prosesi həyata keçirildiyi kimi, yəni həmin anda onun vəziyyətini "olduğu kimi" dəqiq müəyyən etmək (təsvir etmək) lazımdır. Eyni zamanda işlərin cari vəziyyətinin "doğru və "yanlış" olmasını müzakirə etmədən və təhrifə yol vermədən proses barədə məlumatları toplamaq lazımdır. Bu mərhələdə effektiv fəaliyyət göstərmək üçün prosesin sxematik təsviri metodlarının hər hansı birindən istifadə etmək məqsədəuyğundur. Belə bir fikir mövcuddur ki, vəziyyətin "olduğu kimi" təhlili və təsvir edilməsi prosesin yaxşılaşdırılması ilə bağlı kreativ yanaşma nümayiş etdirilməsinə, xüsusilə də onun əhəmiyyətli dərəcədə təkmilləşdirilməsinə, yenidən layihələndirilməsinə (reinjiniinq) mane olur. Təcrübə göstərir ki, bu məsələyə münasibətdə yeni, qeyri-ənənəvi, kreativ yanaşmanın olmamasının əsas səbəbi informasiya və biliklərin azlığı, qrup üzvlərinin motivasiyalarının, yaradıcı fəaliyyət üçün zəruri "alətlərin" kifayət etməməsidir. Vəziyyətin "olduğu kimi" təhlili bir tərəfdən həyata keçirilən fəaliyyətin güclü cəhətlərini və işlənilib hazırlanmış "nou hau" ları nəzərə almağa, digər tərəfdən isə səhvləri aradan qaldırmağa imkan verir. Bu mərhələdə qrup tərəfindən cari vəziyyət təhlil olunur. Qeyd olunan mərhələdə problemin mövcudluğu və mahiyyəti, onun aradan qaldırılması zəruriliyi ilə bağlı, həmçinin dürüst ifadə edilmiş təkmilləşdirmə məqsədləri və problemin həllinin səmərəliliyini yoxlamaq (qiymətləndirmək) üçün göstəricilər siyahısına dair qrupda vahid fikrin formalaşmasını onun fəaliyyətinin nəticəsi kimi qiymətləndirmək olar.

Qabaqcıl müəssisələr biznes proseslərinin optimallaşdırılması üçün bütün idarəetmə səviyyələrini səfərbər edilməlidir.

İlk dəfə ötən əsrin 50-ci illərində "Toyota" şirkəti tərəfindən ABŞ-da tətbiq edilən "Lean Management" adlanan bu metod hazırda biznes sahəsindən asılı olmayaraq, əksər qabaqcıl şirkətlərdə tətbiq olunur. Prosesləri təkmilləşdirərkən yaranan əsas suallara cavab tapılması tərəfimizdən məsləhət görülür:

- Şirkət, ilk növbədə, hansı prosesləri optimallaşdırmalıdır?
- Biznes proseslərinin inkişafını necə ölçmək olar?
- Biznes əməliyyatlarının strategiya və korporativ məqsədlərə uyğun olmasını necə təmin etmək olar?
- Şirkətin bütün işçilərini əməliyyatların optimallaşdırılması məqsədi ilə necə səfərbər etmək olar?
- Maksimum dəyərin əldə olunması üçün "Lean Management" (itkisiz idarəetmə) layihəsi necə idarə olunmalıdır?

Proseslərin təkmilləşdirilməsi layihələrində nümayiş etdirdiyimiz yanaşma strateji və müştəri yönümlüdür. İlk növbədə, biz müştərilərimizlə əsas proseslərin prioritetləşdirilməsi istiqamətində çalışırıq. Prioritet təşkil edən hər bir proses üçün bilik, təcrübə və elmi əsaslara malik metodologiyamıza söykənərək birinci olaraq mümkün boşluqlar müəyyənləşdirir, sonra bu proseslərin gələcəkdə necə olacağına qərar veririk. Daha sonra gələcəkdə qarşıya qoyulan hədəflərə çatmaq üçün atılacaq addımlar müəyyənləşdirilir. Biz təyin olunan bütün hədəflərin şirkətin strategiyası ilə uyğun olmasını təmin edirik.

Ədəbiyyat

1. Bəkirli A.Ş. Beynəlxalq idarəetmə sistemlərinin inteqrasiyası və auditi. - Bakı, "Oğuz Eli" nəşriyyatı, 2010
2. Azərbaycanda beynəlxalq standartların tətbiqi sahəsində mövcud vəziyyət: Araşdırma nəticələrinin analitik hesabatı. – Bakı, 2007. – 30 səh.
3. Keçid iqtisadiyyatında standartlaşdırma: ÜTT-yə üzvlük kontekstindən yeni rəqabətə hazırlıq. Araşdırma materialı. – Bakı, 2007. – 10 səh.
4. TS-EN-ISO 9001:2008 - Kalite Yönetim Sistemi - Şartlar.
5. TS-EN ISO 9004 – Kalite Yönetim Sistemləri - Temel Kavramlar. 2007
6. Менеджмент качества в вузе. Ю.П.Похолкова, А.И.Чучалина. - Томск. Изд.ТПУ, 2004, с.252
7. Рузаев Е.Н., Рузаева П.Е. Международная сертификация как метод интеграции высшей школы в мировое образовательное пространство. Качество. Инновации. Образование. 2004, №3
8. Коровкин М.В., Могильницкий С.Б., Рузаев Е.Н. Система менеджмента в вузе. Тезисы докладов Всероссийской конференции «Внутривузовские системы обеспечения качества подготовки специалистов», г.Краснодар, 2002, с.40-44
9. Global perspectives on global standards: a 15 economy survey of ISO 9000 and ISO 14000. Special report. - Geneva: ISO management systems, 2003. – 10 pgs.
10. Benefits of ISO 9001: presentation. Geneva, 2006. – 19 pgs.

**LAUNCHING AND OPTIMIZING BUSINESS PROCESSES
IN QUALITY MANAGEMENT SYSTEM**

H.I.Hamidov, L.V.Yusifova

SUMMARY

Quality management systems in the enterprise appeared due to the growing concern on the quality of products. Ever growing competition and recognition of the leading role of quality in achieving competitiveness pushed the entrepreneurs to unite the diverse elements of quality management into one unified system, taking into account all the factors, that could affect the quality. To maintain the quality management system, the entrepreneur has to regularly conduct an analysis and evaluation of its efficiency using ISO 9001:2008.

**ЗАПУСК И ОПТИМИЗАЦИЯ БИЗНЕС-ПРОЦЕССОВ
В СИСТЕМЕ УПРАВЛЕНИЯ КАЧЕСТВОМ**

Г.И.Гамидов, Л.В.Юсифова

РЕЗЮМЕ

Системы управления качеством на предприятиях появились в связи с развитием деятельности по управлению качеством продукции. Ужесточающаяся конкуренция и осознание роли качества как основы конкурентоспособности вынуждали предприятия перейти от отдельных разрозненных элементов управления качеством к их объединению в единую, комплексную систему управления - с учётом всех факторов, влияющих на качество. В процессе функционирования системы качества руководством предприятия в соответствии со стандартом ИСО 9001 должен проводиться периодический анализ и оценка эффективности системы качества.

**ОЦЕНКА СОВРЕМЕННОГО СОСТОЯНИЯ УПРАВЛЕНЧЕСКОГО
АНАЛИЗА В СТРУКТУРЕ УПРАВЛЕНИЯ КОММЕРЧЕСКИХ
ПРЕДПРИЯТИЙ: ТЕОРИЯ И ПРАКТИКА**

С.А.Аббасова

Азербайджанский Государственный Экономический Университет
Баку, ул.Истиглалийет 6
e-mail: sevinj.abbasova@yandex.ru

Açar sözlər: idarəetmə təhlilinin müasir səviyyəsi, iqtisadi təhlilin növləri, strateji və taktiki idarəetmə qərarlarının əsaslandırılması, müəssisənin daxili imkanları və resurslarının təhlili, idarəetmə təhlilinin prosedurları, alətləri və təşkili

Keywords: current state of management analysis, forms of economic analysis, justification of strategic and tactical management decisions, analysis of internal capabilities and resources of the enterprise, procedures, tools and organization of management analysis

Ключевые слова: современное состояние управленческого анализа, виды экономического анализа, обоснование стратегических и тактических управленческих решений, анализ внутренних возможностей и ресурсов предприятия, процедуры, инструменты и организация управленческого анализа

Цель исследования состоит в том, чтобы на основе изучения и оценки текущего состояния управленческого анализа на предприятии и структурных подразделениях обосновать важность и необходимость его организации как системы аналитического обеспечения финансово-хозяйственной деятельности для выполнения функций планирования, контроля и управления, а также дальнейшего развития и совершенствования в соответствии с современными требованиями бизнеса.

Методология исследования: системный, комплексный подход, детализация, обобщение, использование общенаучных способов - сравнения аналитических группировок, индукция и дедукция.

Результаты исследования: установлено, что управленческий анализ можно рассматривать как новое научное направление прикладного характера, а также систему принятия управленческих решений тактического и стратегического уровней, что свидетельствует о возрастании роли управленческого анализа в выполнении функций менеджмента, повышении интереса к его результатам в условиях динамично развивающегося рынка.

Научная новизна данного исследования заключается в обоснованном определении отличия управленческого анализа от традиционного экономического анализа по ряду классификационных критериев в рамках исследования учетных и аналитических теорий; в систематизации авторских трактовок на основе выявления базовых подходов ведущих специалистов и учёных, охватывающих различные аспекты теории и практики организации управленческого анализа, исходя из которых были выделены основные направления его развития. Это позволяет определить место управленческого анализа в системе экономических наук и представить его как процесс комплексного анализа внутренних ресурсов и возможностей пред-

приятия, направленный на оценку текущего состояния бизнеса, его сильных и слабых сторон, выявление стратегических проблем.

Практическая значимость исследования: проведённые исследования способствуют структурированию анализа хозяйственной деятельности, переосмыслению его места и роли в управлении предприятием, обоснованию необходимости организации на базе управленческого учёта системы управленческого анализа, применяемого в т.ч. и для обоснования, прогнозирования тенденций развития предприятия. что позволит значительно повысить качество принимаемых управленческих решений

Ограничение исследования: требует дальнейших комплексных и системных исследований, прикладных исследований, развития теоретико-методологических основ, научно-методических положений, практических рекомендаций и др.

Введение

Современный этап реформирования бухгалтерского учета в Азербайджане осуществляется в соответствии с требованиями международных стандартов финансовой отчетности и направлен на организацию учета и отчетности, обеспечивающих формирование достоверной, прозрачной и сопоставимой информации, необходимой и достаточной для принятия обоснованных решений и удовлетворения запросов разного круга ее пользователей. Вместе с тем, совершенствование организации бухгалтерского учета и отчетности в Азербайджане и их интеграция в международное информационное пространство предполагают соответствующую трансформацию экономического анализа, обуславливают новые подходы к его организации на предприятии и принятию эффективных управленческих решений, ставят новые задачи его развития в условиях динамично развивающегося рынка.

Как известно, любое управление представляет собой комплекс взаимосвязанных функций. При этом экономический анализ как одна из функций управления своей основной задачей имеет подготовку информации, необходимой для принятия обоснованных решений.

Вместе с тем, в условиях устойчивого развития экономики трансформация форм, методов и организации ведения коммерческой деятельности диктует необходимость методологического обоснования выделения специальных областей знаний в отдельные научные направления, В связи с этим возросший интерес к проблемам становления и развития управленческого экономического анализа как самостоятельной области знаний с одной стороны и функции управления организацией с другой стороны, обуславливает сегодня необходимость и актуальность исследования его современного состояния, тенденций его становления как системы в структуре управления коммерческой организацией.

Можно констатировать, что с начала становления первых систем управленческого учета на наших предприятиях прошло несколько лет, но система управленческого анализа, которая, по логике, должна развиваться параллельно и предназначена, прежде всего, для решения внутренних задач управления предприятием, из-за ряда причин отошла на второй план, что сделало, на наш взгляд, управленческий учет простым накопителем информации. Сложилась проблемная ситуация (т.е. несоответствие между необходимым (желаемым) и фактическим положением дел),

обусловленная противоречием между эмпирически установленными способами управленческого анализа, объективную потребность в которых испытывают современные предприятия, и слабой разработанностью его теоретической и методологической базы. Проблема заключается в том, что как подтверждают эмпирические исследования, развитие управленческого анализа опережает концептуальную, теоретическую разработанность представлений о нем. Все вышеизложенное позволяет говорить о том, что прикладные исследования, развитие теоретико-методологических основ, научно-методических положений, практических рекомендаций по управленческому анализу актуально и своевременно на сегодняшнем этапе развития экономики предприятия.

Оценка современного состояния управленческого анализа

Давая оценку современному состоянию управленческого анализа, которое тесно связано с развитием управленческого учета, можно отметить следующее. Относительно сущности экономического анализа среди ученых и специалистов нет разногласий и разночтений. В отечественной аналитической науке экономический анализ (анализ хозяйственной деятельности) трактуется как направление, связанное с представлением методов и аналитических расчетов на уровне предприятия.

Всеми признается, что он является важным элементом в системе управления экономическим субъектом, действенным средством выявления внутрихозяйственных резервов, основой разработки научно обоснованных планов-прогнозов и контроля за их выполнением. Как показал библиографический обзор, выделение управленческого анализа в самостоятельное научно-практическое направление было связано с новой классификацией учетных систем, где в основном формируется информация для анализа по типу западных: вместо бухгалтерского и оперативного учета - финансовый и управленческий. Что же касается вопроса о содержании и научном обосновании самостоятельности управленческого анализа в рамках экономического анализа, то в научном сообществе он (вопрос) в определённой степени остается открытым. Определение сущности и содержания управленческого анализа вызывает неоднозначные суждения ряда экономистов и является несколько дискуссионным, отсюда и нерешенность части вопросов теории и методологии анализа. так как некоторые специалисты считают необоснованным его выделение и отождествляют с экономическим анализом.

Однако на современном этапе особенности экономического анализа (в используемом сейчас формате), по нашему мнению, состоят в том, что во-первых, он больше предназначен для условий централизованно планируемой экономики; во-вторых, проводится, как правило, в ретроспективном формате; в-третьих, это, в основном, жестко детерминированный факторный анализ, что не позволяет по результатам его проведения принимать полностью адекватные управленческие решения. Поэтому развитие конкурентного рынка де-факто подразумевает разделение (и, соответственно, теоретического осмысления такого разделения) экономического анализа на две отрасли - финансовый анализ, который можно также назвать внешним, и управленческий (внутренний) анализ.

Финансовый анализ, как известно, предоставляет информацию внешним пользователям, которые непосредственно не управляют предприятием, но которых интересует, насколько успешна его деятельность. Наряду с этим, известная ограниченность

финансового анализа вызвана в первую очередь тем, что он основывается на официальной отчетности, т.е. на данных, содержащихся в бухгалтерских и статистических отчетных формах. Интересы субъектов такого анализа, т.е. исполнителей и пользователей, стремящихся получить более подробную информацию, часто вступают в противоречие с законодательно закреплённым правом предприятий и организаций не предоставлять внешним пользователям те данные, разглашение которых может нанести вред их бизнесу. Так, в Законе Азербайджанской Республики «О бухгалтерском учете» (2004) установлено, что содержание регистров бухгалтерского учета и внутренней бухгалтерской отчетности является коммерческой тайной [1]. Между тем, именно управленческий анализ предприятия представляет собой внутреннюю информационную среду, необходимую для обоснования и принятия менеджментом качественных управленческих решений оперативного и финансового характера на основе научно-обоснованных методов, методик проведения управленческого анализа.

В то время как в специальной экономической литературе достаточно подробно исследуются вопросы организационного, информационного и методического обеспечения финансового анализа, до сих пор не существует однозначного мнения о содержании, назначении и методике проведения управленческого анализа. По нашему мнению, если наше научное сообщество признает деление бухгалтерского учета на финансовый и управленческий по множеству отличительных признаков, которые достаточно подробно описаны в специальной литературе, то есть основание полагать, что также должны быть выделены финансовый и управленческий анализ, в основе которого находится информация, формирующаяся в системе управленческого учета и предназначенная для принятия управленческих решений. Ведь очевидно, что не всегда аналитические выводы, сделанные по результатам проведённого экономического анализа могут быть использованы в управленческой деятельности организации. Следовательно, термин «экономический анализ» уместно использовать для обобщенной характеристики различных видов анализа (финансового, управленческого, в т.ч. стратегического, инвестиционного, конкурентного, инновационного и т.д.), результаты и выводы которых предназначены для разных групп пользователей. Поэтому мы считаем, что современный экономический анализ представляет собой сочетание финансового и управленческого анализа.

Как же обстоят дела на практике, каковы реалии?

В Азербайджане, как показывают проведённые исследования, практически все главные бухгалтера занимаются традиционным бухгалтерским учетом и анализом финансово-хозяйственной деятельности. Управленческий же учет и анализ на большинстве наших предприятий не ведутся вообще или развиты очень слабо.

Как показывает изучение специальной литературы, в промышленно развитых странах компании почти 90% рабочего времени расходуют на постановку и ведение управленческого учета, в том числе и управленческого анализа, в то время как на финансовый учет и анализ уходит лишь оставшаяся часть. На наших же предприятиях это соотношение, как свидетельствуют сами бухгалтера, является диаметрально противоположным.

Поэтому современную ситуацию в развитии систем управленческого учета и анализа на отечественных предприятиях можно охарактеризовать как начальный этап их практического применения. Кроме того, в настоящее время, как показывает практика, управленческий анализ, если даже он проводится, базируется практически лишь на информации, циркулирующей внутри предприятия. А данные о внешнем окружении предприятия (его конкурентах, клиентах, партнерах, покупателях) игнорируются, что в конечном счете приводит к снижению его конкурентоспособности. С другой стороны, используемые в настоящее время методы управленческого анализа не в полной мере удовлетворяют потребностям бизнеса, так как получаемая информация концентрирует внимание менеджеров только на краткосрочных финансовых результатах. А это сдерживает рост эффективности деятельности организации в условиях ограниченного ресурсного потенциала.

Основные направления и тенденции развития управленческого анализа

Надо отдать должное научным изысканиям отечественных и зарубежных учёных, заложивших основу формирования экономического анализа и развития управленческого экономического анализа в постсоветском пространстве, в т.ч. и у нас в республике, где большой вклад в части развития теоретических аспектов и методологии анализа хозяйственной деятельности внесли азербайджанские ученые Фараджев А.К., Намазалиев Г.И., Салимов А.М., Сейфуллаев С.М., Махмудов И.М., Сабзалиев С.М., Аббасов Г.А., Алиев Р.Б., Юзбашев Ч.Р. и другие. Вместе с тем, несмотря на достаточно устойчивые, сложившиеся в отечественной и зарубежной аналитической школе традиции, тем не менее, как показывают проведённые исследования, начали формироваться различные подходы к структурированию анализа хозяйственной деятельности, в частности к формулированию дефиниции «управленческий анализ».

Анализ монографической и периодической специальной литературы по данной проблематике выявил многообразие подходов зарубежных и отечественных ведущих специалистов и учёных, охватывающих различные аспекты теории и практики организации управленческого экономического анализа. Несомненно, что в принципе, возможно различное обоснование подходов к управленческому анализу, при этом любой из таких подходов, наверное, не будет лишён недостатков, а значит и обоснованной критики.

Тем не менее, в процессе теоретического анализа понятийного аппарата установлено, что в настоящее время существует множество авторских трактовок, исходя из которых нами были выделены основные направления управленческого анализа (см. Таб.1):

Очевидно, что управленческий анализ, с одной стороны, являясь одним из видов экономического анализа, с другой - интегрирован с управленческим учетом и предназначен для обеспечения информационных потребностей руководства в аналитической информации, выполнения функций планирования, контроля и управления, а также принятия управленческих решений тактического и стратегического уровней. Поэтому мы предлагаем сущность управленческого анализа определять с позиции уровня информационного обеспечения компании. Управленческий анализ, используя информационную базу управленческого учёта, так-

Таблица 1.

Направления управленческого анализа на основании авторских трактовок

<i>Направления управленческого анализа, основанные на авторских трактовках</i>	<i>Авторы</i>
Управленческий анализ рассматривается как часть управленческого учёта (организационно-методические направления внедрения управленческого учета в отечественную учетную практику) в учётно-аналитической системе	Друри К., Фостер Дж., Хорнгрен Ч., Каплан Р., Шишкова Т.В., Салимов А.М., Сабзалиев С.М. [2, 3, 9, 10, 11, 25] и др.
Управленческий анализ рассматривается как определенная экономическим субъектом система аналитического обеспечения финансово-хозяйственной деятельности и его структурных подразделений для выполнения функций планирования, контроля и управления, а также принятия управленческих решений тактического и стратегического уровней	Шеремет А.Д., Баканов М.И., Ивашкевич В.Б., Вахрушина М.А., Карпова Т.П., Николаева С.Н. Юзбашев Ч.Р., Аббасова С.А. [4, 12, 15, 19, 20, 23] и др.
Управленческий анализ определяется как часть комплексного анализа финансово-хозяйственной деятельности предприятия, обеспечивающая административно-управленческое звено информацией в целях реализации функций планирования и контроля.	Барнгольц С.Б., Попова Л.В., Волкова О.Н., Соколов Я.В., Исмаилов Н.М. [13, 14, 19, 22, 24] и др.
Управленческий анализ рассматривается как анализ совокупности факторов, обстоятельств и условий, оказывающих непосредственное влияние на финансово-хозяйственную деятельность предприятия	Хорин А.Н., Керимов В.Э., Гершун А., Горский М., Махмудов И.М., Зейналов Т.Ш. [7, 16,18,27] и др.
Управленческий анализ рассматривается как вид экономического анализа и показана его роль в процессе принятия решений стратегического характера	Гиляровская Л.Т., Савицкая Г. В., Алиев Р.Б, Аббасов Г.А., Джафарли Г.А. и др. [5, 6, 8, 17, 26] и др.

же участвует на всех стадиях формирования управленческой информации, ее распределении и использовании, оценке и контроле результатов принятых управленческих решений (оперативных, тактических и стратегических).

При этом постановка, организация и содержание информации управленческого учета и анализа индивидуальны для каждой организации, в отличие от финансового учета и финансового анализа.

Отметим, что в современной литературе используются различные термины для обозначения управленческого анализа: его называют анализом внутренних ресурсов и возможностей предприятия: просто анализом деятельности предприятия, внутренним анализом, самоанализом, бизнес-диагностикой, анализом проблем, управленческой или организационной диагностикой, аудитом системы управления и т.д.

Нам представляется, что дело не столько в терминологии, сколько в различном понимании сути и предназначения данного процесса. Управленческий анализ — это процесс комплексного анализа внутренних ресурсов и возможностей предприятия, направленный на оценку текущего состояния бизнеса, его сильных и слабых сторон, выявление стратегических проблем. Ясно, что лица, осуществляющие такой анализ, имеют большие возможности для получения и подготовки требуемой информации с нужной степенью детализации. Например, данные о затратах на разработку, испытания и изготовление, себестоимости и рентабельности отдельных видов продукции почти никогда не будут представлены внешним пользователям (за редким исключением). Они не должны знать, каковы сумма и структура затрат на каждый вид продукции (работ, услуг), обеспечивают ли продажные цены предприятия высокую рентабельность продукции, безубыточность (бесприбыльность) или убытки. В то же время самая подробная информация о затратах в различных ее аспектах является базой управленческого анализа, и эта же информация, соответствующим образом обработанная с использованием аналитических методов и приемов, ставшая пригодной для выработки различных вариантов управленческих решений, поступает в распоряжение менеджмента. Такой же информацией, представляющей собой коммерческую тайну и используемой в управленческом анализе, являются аналитические данные о маркетинговых исследованиях, в т.ч. о рынках сбыта и эластичности спроса по выпускаемой и новой продукции, ценах, загрузке существующих мощностей, а также планы ввода новых, прогнозы и планы по продажам и прибылям в разрезе подразделений предприятия, данные о маргинальном доходе, приносимом отдельными видами продукции, структурными единицами, рыночными сегментами и т.д.

В то же время управленческий анализ использует методы и процедуры экономического анализа (качественный, количественный, фундаментальный, маргинальный, экономико-математический, экспресс-анализ и т.д.), который является его предшественником и использовался в отечественной «дореволюционной» практике хозяйствования, видоизменяясь под влиянием внутренних и внешних факторов бизнес-среды. Поэтому мы можем утверждать, что управленческий анализ является одновременно как составной частью экономического анализа, так и самостоятельным элементом управленческого учета и представляет содержательную сторону процесса управления.

Но нацеленность на перспективу, на соответствие внешним требованиям и стратегическим задачам предприятия отличает управленческий анализ от существовавшего в советский период анализа хозяйственной деятельности.

Отличия управленческого анализа от традиционного экономического анализа финансово-хозяйственной деятельности

В рамках современного управленческого анализа ставятся и решаются такие задачи (многие из которых решались и традиционным анализом хозяйственной деятельности) как поиск резервов роста эффективности производства, обоснование и оптимизация управленческих решений, контроль за ходом выполнения бизнес-плана и оценка результатов его выполнения, определение обоснованности и напряженности планов и нормативов, прогнозирование ожидаемых результатов дея-

тельности. Вместе с тем, считаем, что по определённым нами классификационным критериям (в рамках исследованных учетных и аналитических теорий) имеются отличия управленческого анализа от традиционного анализа, среди которых можно выделить следующие.

Таблица 2

Отличия управленческого анализа от традиционного экономического анализа

<i>Критерии</i>	<i>Экономический анализ</i>	<i>Управленческий анализ</i>
По формату принимаемых менеджерами управленческих решений	Несколько сужен в рамках присущих ему задач	Значительно расширен, что усложняет и увеличивает число его задач
По характеру используемой информации	Использует официальные данные	Использует любую пригодную для целей управления информацию, в том числе неофициальные данные
По инструментарию	Обычно использует традиционные способы и приёмы	Шире и богаче, т.к. из теории и практики развитых рыночных стран заимствуются новые инструменты анализа
По темпам развития	Как правило, основывается на уже сформировавшихся результатах и предполагает выявление резервов и их использование на последующие периоды	В значительной своей части носит опережающий характер превентивного действия
По интерпретации результатов анализа	Имеют место традиционные понятия, такие как «заслуга предприятия» (или «не заслуга предприятия») в определении внутрипроизводственных резервов и др.	Они не имеют практического смысла, т.к. в условиях конкурентного рынка эффективность деятельности предприятия зависит не только от рационального использования производственных факторов, но и от должного места на этом рынке
По нацеленности на оценку деятельности предприятия	В основном имеет внутреннюю направленность по объекту исследования – анализ внешних факторов применяется нерегулярно, от случая к случаю	Давая оценку внутренней деятельности предприятия, нацелен, тем не менее, на требования внешней среды

По характеру и оперативности принимаемых решений	Не обладает необходимой для сложившейся ситуации гибкостью и достаточной оперативностью	В условиях кризиса и снижения спроса на производимую продукцию менеджмент предприятия, гибко и оперативно реагируя на сложившуюся ситуацию, подготавливает информацию, позволяющую принимать оптимальные решения, представляющиеся нерациональными при стабильных условиях производства и сбыта, но являющиеся радикальными в кризисной ситуации, (напр., принятие дополнительного заказа по более низким ценам, в ряде случаев по цене ниже полной себестоимости и пр.)
По отношению и роли в стратегических управленческих решениях	Часто поставляет дезориентирующую информацию, не пригодную для принятия стратегических решений	Направлен на внедрение, поддержание и развитие стратегических управленческих решений. Обеспечивает предоставление нужной информации нужным людям в нужное время
По важности релевантной информации	Невысокая степень значимости	Достаточно высокая значимость релевантной информации для принятия решений
По роли в организации	Ограничивается решением в большей степени текущих, а не оперативных и стратегических задач	Играет одну из ключевых ролей, т.к. адаптирован к реальным потребностям конкретной организации
По отношению к анализу затрат	Единственным фактором, определяющим поведение затрат, признается объем производимой продукции и на этом основании производится разделение затрат на переменные и постоянные	Объем произведенной продукции не является наиболее существенным фактором, объясняющим поведение затрат. Имеет место анализ информации о рынках (на которых фирма продает свои продукты), затратах конкурентов, структуре затрат и мониторинге стратегии предприятия, а также стратегий конкурентов на этих рынках в течение ряда отчетных периодов

Следует отметить, что в теории и практике разработаны и используются разные виды анализа для целей управления. В зависимости от роли анализа в управленческой деятельности традиционным является подразделение на оперативный, текущий и перспективный анализ.

Отметим, что в практической деятельности отдельные виды управленческого анализа в чистом виде наблюдаются редко, поскольку на разных уровнях управленческой иерархии вырабатывается и принимается большое количество решений, подкрепляемых результатами различных видов анализа. В рамках управленческого анализа интегрируются как текущий, так и оперативный и перс-

пективный анализ, но каждый вид анализа имеет собственное назначение. Наиболее полным является текущий анализ, результаты же оперативного и текущего анализа не позволяют формировать экономическую перспективу предстоящих изменений и вырабатывать стратегические управленческие решения. Для более высоких уровней управления затратами применим перспективный анализ, который опирается на результаты оперативного и текущего анализа. На уровне стратегического управления применим стратегический управленческий анализ, раскрывающий представление о будущем состоянии затрат с учетом экономических долгосрочных целей бизнеса.

Результаты

Итак, подводя итоги в оценке современного состояния управленческого анализа, можно резюмировать, что:

1) усиление роли бухгалтерско-финансовой составляющей в экономической функции управления и аналитичности учета привело к осмыслению места и роли экономического анализа в управлении предприятием, формированию и становлению управленческого анализа, применяемого в т.ч. и для обоснования, прогнозирования тенденций развития предприятия.

2) в настоящее время управленческий анализ - это новое научное направление прикладного характера и он находится в развитии, совершенствовании в соответствии с современными требованиями бизнеса, развивая собственные процедуры, инструменты и адаптируя разработанные смежными науками методы.

Важность и необходимость организации и проведения управленческого анализа определяется несколькими факторами:

- изменением парадигмы управления и логики планирования («от производственных ресурсов — к стратегии») в условиях динамично развивающегося рынка: переходом от производственной к маркетинговой ориентации управления, что наиболее адекватно условиям деятельности наших предприятий;
- обязательным анализом внутренних возможностей и ресурсов предприятия, предшествующем разработке стратегии предприятия и планированию его деятельности в условиях ограниченности ресурсов;
- необходимостью при разработке самой стратегии развития предприятия и в целом для реализации эффективного менеджмента, поскольку является важным этапом управленческого цикла;
- необходимостью для оценки привлекательности предприятия, с точки зрения внешнего инвестора, определения позиции предприятия в национальных и иных рейтингах;
- возможностью выявить резервы, определить направления адаптации внутреннего потенциала предприятия к изменениям условий внешней среды.

3) в процессе проведенного исследования было установлено, что управленческий анализ можно рассматривать как определенную экономическим субъектом систему аналитического обеспечения финансово-хозяйственной деятельности и его структурных подразделений для выполнения функций планирования, контроля и управления, а также принятия управленческих решений тактического и стратегического уровней, что доказывает усиление роли управленческого анализа в выполнении

функций менеджмента и повышение интереса к его результатам.

4) как показали исследования, современное состояние управленческого анализа на наших предприятиях характеризуется отставанием его от практических потребностей сегодняшней экономики. Как правило, на большинстве средних и малых предприятий нет специальных функциональных служб, которые должны отвечать за проведение управленческого анализа (если не считать такой специальной структуры как служба внутреннего аудита, которая имеется только в некоторых коммерческих организациях и частично отвечает за управленческий анализ).

5) в то же время, говоря о существующих проблемах, в первую очередь, следует отметить, что квалификационный уровень бухгалтеров-аналитиков, управленцев-аналитиков на предприятиях тормозится применяемыми информационно-коммуникационными технологиями. По оценкам специалистов, используемые сегодня компьютерные программы строятся на устаревших процедурах бухгалтерского учета, недостаточно продвинутых методических документах, являющихся информационной базой управленческого анализа.

Кроме указанных выше, к сожалению, имеет место недостаточность научных исследований, в особенности публикуемых монографий, научных статей в области управленческого учета и управленческого анализа. В результате этих и других объективных и субъективных факторов развитие научных исследований в республике отстает от практических потребностей сегодняшней экономики, они не оказывают необходимого влияния на практическое состояние бухгалтерского учета в республике. Очевидна необходимость всестороннего, на научной основе, совершенствования всех системных элементов управленческого учета, в особенности управленческого анализа, преодоления устаревших направлений его развития, тупиковых ситуаций, что, конечно, требует значительных усилий.

Тем не менее, диалектика развития коммерческой деятельности предприятия, необходимость их выживаемости в условиях обостряющейся конкуренции требуют адекватного изменения системы управления предприятием и методов хозяйствования. Поэтому надо ожидать возрастания интереса менеджмента к совершенствованию системы управления предприятием и повышения роли управленческого экономического анализа как универсальной технологии обоснования стратегических и тактических управленческих решений, определяющих развитие производства и результаты производственно-хозяйственной деятельности субъектов хозяйствования.

Все это, в конечном счёте, обуславливает необходимость интенсивного развития дальнейших научных исследований в этой области.

Литература

1. Закон Азербайджанской Республики «О бухгалтерском учете». Баку, 2004
2. Səlimov A.M. Sənayedə məhsulun maya dəyərinin kalkulyasiyası. Bakı, 1993
3. Səbzəliyev S.M. İdarəetmə uçotu. Dərslik. Bakı, “Elm nəşriyyatı”, 2014
4. Юзбашев Ч.Р., Аббасова С.А. Управленческий анализ. Баку, АзГЭУ, 2008
5. Abbasov Q. Ə. İqtisadi idarəetmə uçotunun məlumatları əsasında iqtisadi təhlilin təşkili istiqamətləri. “Maliyyə və uçot”, N10, 2014
6. Əliyev R.B. İqtisadi təhlilin nəzəriyyəsi. Bakı, 2002

7. Mahmudov İ.M., Zeynalov T.Ş., İsmayılov N.M. İqtisadi təhlil. Bakı, AzDİU, 2011
8. Cəfərli H. A. İqtisadi təhlil. – Bakı: «Elm və təhsil», 2009
9. Друри К. Управленческий учет для бизнес – решений. Учебник / Пер. с англ. М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2012
10. Хорнгрен Ч.Т., Фостер Дж. Ш. Датар. Управленческий учет. 10-е изд. / Пер. с англ. — СПб.: Питер, 2008
11. Р.Каплан, Нортон Д. Сбалансированная система показателей. От стратегии к действию. - М.: Олимп – Бизнес, 2006
12. Вахрушина М.А., Самарина Л.Б. Управленческий анализ: вопросы теории, практика проведения: монография. М.: ИНФРА-М, 2011
13. Попова Л.В. Современный управленческий анализ. Теория и практика контроллинга. Монография. - М.: Дело и Сервис, 2006
14. Исмаилов Н.М. Экономический анализ и управление. / Монография, Баку - 2004
15. Карпова Т.П. Управленческий учет. Учебник для вузов. - М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2004
16. Хорин А.Н., В.Э. Керимов. Стратегический анализ. / - М.: Эксмо, 2009
17. Гиляровская Л.Т. Комплексный экономический анализ хозяйственной деятельности: учебник / М.: Проспект, 2006
18. Фостер Дж. Бухгалтерский учет: управленческий аспект. М.: Финансы и статистика, 1995
19. Соколов Я.В., Каверина О.Д. Управленческий анализ. — М.: Бухгалтерский учёт, 2007
20. Николаева С.Н., Алексеева О.В. Стратегический управленческий учет. М.: ЛКИ, 2008
21. Баканов М.И., Мельник М.В., Шеремет А.Д. Теория экономического анализа. Учебник / -М.: Финансы и статистика, 2008
22. Волкова О.Н. Управленческий анализ. - М.: Велби: Проспект, 2007
23. Ивашкевич В.Б. Бухгалтерский управленческий учет. - М.: Экономист, 2004
24. Барнгольц С.Б. Методология экономического анализа деятельности хозяйствующего субъекта. М.: Финансы и статистика, 2003
25. Шишкова Т.В., Николаева О.Е. Классический управленческий учет. — М.: Изд. ЖИ, 2010
26. Савицкая Г.В. Анализ хозяйственной деятельности предприятия. Минск, «Новое знание», 2004
27. Гершун А., Горский М. Технологии сбалансированного управления. - М.: ООО Маг Консалтинг, 2006

KOMMERSIYA MÜƏSSISƏLƏRİNİN İDARƏETMƏ STRUKTURUNDA İDARƏETMƏ TƏHLİLİNİN MÜASİR VƏZİYYƏTİNİN QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ: NƏZƏRİYYƏ VƏ PRAKTİKA

S.A.Abbasova

XÜLASƏ

Bazarın dinamik inkişafı şəraitində kommersionya fəaliyyətinin həyata keçirilməsinin formaları, üsulları və təşkilinin transformasiyası yeni elmi bilik sahələrinin metodoloji əsaslandırılmasının zəruriliyini tələb edir. Bununla əlaqədar, iqtisadi idarəetmə təhlilinin müstəqil bilik sahəsi kimi formalaşması və kommersionya təşkilatının idarə edilməsi sistemində oynadığı mühüm rol idarəetmə təhlilinin inkişafı problemləri və tendensiyalarına marağı artırır, bu sahədə elmi tədqiqatların vacibliyini və aktuallığını şərtləndirir.

Tədqiqatın məqsədi - mövcud vəziyyətin tədqiqi və qiymətləndirilməsi əsasında yeni tətbiqi elm sahəsi kimi meydana çıxan idarəetmə təhlilinin müəssisədə müasir biznesin tələblərinə uyğun olaraq təşkili, gələcək inkişafı və təkmilləşdirilməsinin vacibliyi və zəruriliyinin elmi əsaslandırılmasıdır.

İdarəetmə təhlilinin tədqiqinin tətbiqi əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, təhlilin bu növü biznesin hazırkı vəziyyətinin öyrənilməsi, onun güclü və zəif tərəflərinin qiymətləndirilməsi, strateji problemlərin aşkara çıxarılmasına yönəldilmiş müəssisənin daxili resurs və imkanlarının kompleks təhlili prosesidir.

EVALUATION OF CURRENT SITUATION WITH MANAGEMENT ANALYSIS IN MANAGEMENT STRUCTURES OF COMMERCIAL ENTERPRISES

S.A.Abbasova

SUMMARY

In the period of dynamic market growth, methods and organization of doing business require methodological justification for emerging fields of science. Therefore, the growing interest in the problems of formation and development of economic management analysis as an independent field of science and its role in the management of commercial enterprise generate today the need for the study of the current state and trends of its development.

Managerial analysis is a process of comprehensive analysis of internal resources and capabilities of the enterprise, aimed at assessing the current state of business, its strengths and weaknesses, identification of strategic issues.

The aim of this study is, based on the study and evaluation of the current state of management analysis at the enterprises, to justify the importance of management analysis as a new scientific field, its further development and improvement in accordance with the existing business requirements.

BİZNESDƏ İŞ VAXTINDAN SƏMƏRƏLİ İSTİFADƏNİN ZƏRURİLİYİ

A.Ç.Həşimova

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
Bakı, İstiqlaliyyət küç. 6
e-mail: albina-hesimova@mail.ru

Açar sözlər: iş vaxtı, respondentlər, planlaşdırılan vaxt, «sakit saat», yad olan davranış

Keywords: working hours, respondents, scheduled time, quiet time, unusual behavior

Ключевые слова: рабочее время, респонденты, запланированное время, «тихий час», несвойственное поведение

Vaxtı düzgün idarə etməyi öyrənmək, bu vərdişi təkmilləşdirmək – təkcə bu gün-sabah deyil, bütün ömrümüz boyu həll edilməsi tələb olunan məsələdir. Biz əsas qaydalara əməl etməyə başlayan zaman tezliklə ilk nəticələri əldə edə bilərik. Bir qədər fərdi intizam və tezliklə stresslərin sayı azalacaq, biz asudə vaxt qazanaraq, onu bizim üçün həqiqətən vacib olan bir şeyə sərf edə bilərik. Yaşadığımız hər gündən zövq almaq üçün dəyişikliklərə can atmaq və onda həyatda məqsədimizə çatmaq daha yaxın olacaq.

İstənilən məqsədə nail olmaq təkcə qürur və sevinc üçün səbəb deyil, həm də gələcək uğur və nailiyyətlər üçün əsas stimuldur.

Məqsədi olmayan insan gələcək hərəkət planını tərtib etməkdə çətinlik çəkir. Hər bir insan nə istədiyini və nəyin özü üçün müvəffəqiyyət sayılacağını bilmədiyini üçün heç bir müsbət nəticə əldə edə bilməz. Bu isə, öz növbəsində, ümitsizliyə və özümüzə inamın azalmasına gətirib çıxarır. Nəhayət, həyat bizə mənasız və darıxdırıcı görünür, irəli getmək və qarşımızda hər hansı bir məqsəd qoymaq istəyimizi itiririk.

Məqsəd – insanın qarşısına qoyduğu hər bir şeyə nail olmaq istədiyini bilməkdir.

Qarşımıza əvvəlcə kiçik, sadə, lakin əldə edilə bilən məqsədlər qoymaqla, biz artıq müvəffəqiyyətə yol açmış oluruq. Məqsədimizə nail olduqda bizdə öz gücümüzə əminlik yaranır. Biz özümüzü yaxşı hiss edirik və enerjimizin artdığını görürük. Biz qarşımıza yeni, əvvəlkiyədən daha ali məqsədlər qoymaq zərurəti duyuruq.

İlk növbədə qarşımıza bacara biləcəyimiz və öhdəsindən gələ biləcəyimiz məqsədlər qoymalıyıq. Biz qarşımıza qoyduğumuz məqsədə nail olmaq üçün bir qədər səy göstərməliyik, lakin o real olaraq həyata keçirilə bilən olmalıdır.

Sübut olunub ki, dəqiq formalaşdırılmış məqsəd müvəffəqiyyət gətirir. ABŞ-da sınaqdan keçmiş aşağıdakı tədqiqatın nəticələrinə nəzər salmaq.

ABŞ-ın Harvard universitetində müntəzəm olaraq keçirilən “Təhsil müəssisələrinin məzunlarının uzun zaman ərzində məqsədlərin formalaşması prosesi” mövzusunda aparılan tədqiqatlardan biri aşağıdakı nəticələri vermişdir.

Məzunların 83%-də karyera ilə əlaqədar dair heç bir məqsəd yoxdur. Onların orta əmək haqqı əsas götürülür. Onun köməyi ilə müqayisə aparılır.

Məzunların 14%-nin dəqiq karyera məqsədi var, lakin onu kağız üzərində qeyd etməyiblər. Onlar birinci qrupdan olan məzunlardan orta hesabla 3 dəfə artıq gəlir əldə edib-

lər.

Respondentlərin 3%-i qarşılarında gələcək karyeralarına dair dəqiq məqsədlər qoymuş və onun yazılı tərfi verilmişdir. Onlar birinci qrupa mənsub məzunlardan təxminən 10 dəfə artıq gəlir əldə etmişdilər.

Belə bir kiçik rəqəmi heç birimiz gözləməyirdik, elə deyil mi? Lakin, əgər biz küçədə kimisə saxlayıb və ondan: “Sizin dəqiq, bir il ərzində nail olmaq istədiyiniz, kağız üzərində ifadə etdiyiniz həyatınızın məqsədi vardır mı?” sualını versəniz, bunlardan 97%-nə mənfi cavab ala bilərik.

“Hansı limana istiqamət tutmaq lazım olduğunu bilməyəndə, heç bir külək mənim arxamdan əsməyəcək”.

Seneka

Məqsədlər ölçülə bilən, həyata keçirilə bilən, kağız üzərində qeyd edilməli və müsbət mənada ifadə olunmalıdır.

Qarşımıza kifayət qədər ali və bizi hərəkətə gətirən məqsədlər qoyaq, lakin onlar həyata keçirilə bilən olmalıdır. “Təsəvvür edə bilsən, edə də bilərsən” – bu ingilis atalar sözü bu halda düzgün deyil. Hər bir insanın şəxsi imkanlarının müəyyən həddi var, kənar hallar da bəzi məhdudiyyətlər qarşıya çıxır. Nikbin olaq, lakin bu zaman ətrafdakı reallığı nəzərə alaq. Qarşımıza qoyduğumuz məqsədə nail olmaqda özünüzü optimal nəticəyə proqramlaşdırmaq üçün biz məqsədimizi müsbət şəkildə ifadə edə bilməliyik. Mənfi fikirlər bizə yalnız mane olacaq.

Hər bir insan planlaşdırma qabiliyyətinə malik deyil. Biznesdə planlaşdırma zamanı aşağıdakı əsas qaydalara riayət olunmalıdır:

- planlaşdırma zamanı vaxt qeyd olunmalıdır;
- planlaşdırma zamanı fəaliyyət üzrə məsələlər və xarakterlər nəzərə alınmalı və qeyd edilməlidir;
- planlaşdırma zamanı görülməli işlərin vəzifələrin icra müddəti qeyd edilməlidir.

İş vaxtımızın müəyyən bir hissəsini planlaşdıraraq, təcrübədən göründüyü kimi o, təxminən 60% təşkil edəcək. Qalan 40%-i isə iş zamanı gözlənilmədən qarşımıza çıxan digər məsələlərin həlli üçün saxlamalıyıq.

Qayda 60:40

İş vaxtı	
Planlaşdırılan vaxt 60%	Gözlənilmədən qarşıya çıxan məsələlər üçün ayrılan vaxt 40%

Adi on saatlıq iş günü üçün 60:40 nisbəti o deməkdir ki, səhər biz bütün günümüzün yalnız altı saatını planlaşdırırıq. Vaxtında hər şeyi düzəltmək imkanına malik olmaq üçün qalan dörd saati biz gözlənilməyən hadisələrə və hər cür gecikmələrə saxlaya bilərik. Əgər gözlənilməyən heç bir şey baş vermirsə, onda biz prioritetlər iyerarxiyasına riayət etməklə, zəruri işlər siyahısından olan tapşırıqları yerinə bilərik.

Əgər bizim iş qrafikimiz dəyişdirilə biləndirsə, o zaman iş həmkarlarımızdan bir saat tez gələk və yaxud əksinə, bir saat gec gedək. Bu qayda ilə biz öz nahar fasiləmizi də başqa vaxta keçirə və telefon danışıqlarımızın da sayını azalda bilərik. Beləliklə, həmkarla-

rımızın bizi narahat etməsinə az vaxt ayıracağıq.

İş zamanı yoldaşlarımızın bizi narahat etməməsinə necə söyləyə biləcəyimiz haqqında düşünək, məsələn, “Zəhmət olmasa, narahat etməyin” yazılı lövhəni asmaq, qapını bağlamaq və s. etmək olar. Kimsə Sizinlə danışmaq istəsə, ondan görüşü başqa vaxta keçirməsini xahiş edin. Bir çox əmək kollektivlərində danışıqlar üçün hər hansı vaxtı ayırmaq rahat olur, məsələn, saat 13:00-dan saat 16:00-dək. Bizim üçün çətin keçəcək “qısa” “adaptasiya” dövründən sonra (buna əvvəlcədən hazır olmaq daha yaxşıdır) siz bu üsulun nə qədər yaxşı işlədiyinə təəccüblənəcəksiniz.

İmkan daxilində özümüz üçün hər gün rahat işləyə biləcəyiniz “sakit saat” ayırın.

Yaxşı iş günü planının tərtib olunmasına nə qədər vaxt tələb olunduğunu öyrənmək məqsədilə min nəfər arasında sorğu keçirilmişdir. Demək olar ki, hamı yekdilliklə cavab verdi: səkkiz-on dəqiqə arası günümüzün planlaşdırılmasına sərf olunur.

Başlamazdan əvvəl daha bir məsləhət: işə tezdən başlamağımızdır. Bu bir tərəfdən o deməkdir ki, qarşımıza qoyduğumuz vəzifələrə dərhal başlaya bilmək üçün günümüze mümkün qədər tez başlayaq. İşə qəhvə içməkdən, söhbətlərdən və ya qəzet oxumaqdan deyil, ən mühüm vəzifələrdən və işlərdən başlayaq.

Biz beynimizdə hər şeyi saxlaya bilmədiyimiz üçün müxtəlif qeydlər aparmalıyıq. Qeydlərimizi kağızda və ya bloknotda yazsaq bu vərəqlərin sıradan çıxmasına və iş yerində səliqəsizliyə gətirib çıxara bilər. Vaxtın planlaşdırılması zamanı gündəlikdən yaxud elektron qeyd kitabçasından istifadə etmək daha rahatdır. Biznesdə vaxtımızı planlaşdıran zaman aşağıdakı orqanayzərlərdən istifadə etmək olar.

Vaxta qənaət- insan gündə iki-üç gözlənilən işi (stomatoloq, görüş) sadəcə qeyd etdikdə deyil, onu əvvəldə deyildiyi kimi planlaşdırdıqda və üstəlik ən mühüm məsələlər üçün qəti müddətlər müəyyən etdikdə baş verir.

Vaxtın planlaşdırılması üçün bu vasitə – xeyli mükəmməldir, buna görə də onu əbəs yerə orqanayzer adlandırmırlar. Müxtəlif təqvimlərdən başqa (məsələn, bir səhifədə bir gün, yaxud iki səhifədə bir həftə), onlarda həm də ayın və ilin yekunlarının vurulması üçün bölmələr, nəzarət cədvəlləri, qeydlər üçün yer; ünvan kitabı və məktəb təilləri, məsafələr, tariflər, beynəlxalq bayramlar, saat qurşaqları və s. haqqında daha bir sıra faydalı məlumat var. Bundan başqa, biz təkə dəyişdirilən bloklar deyil, həm də müxtəlif blanklar, şablonlar və xüsusi vəsaitlər əldə edə bilərik (bəzi orqanayzərlərə həm də kalkulyator, xətkəş dəsti, qələm və s. daxildir).

Orqanayzerin köməyi ilə biz vaxtımızı və işlərimizi müvəffəqiyyətlə idarə edə, habelə bütün mühüm məlumatları sisteməlik şəkildə təşkil edə bilərik (məsələn, telefon nömrələrini, ünvanları və s.). Orqanayzer bizə özümüze qarşı əminlik əldə etməyə, planlaşdırdığımız işləri vaxtında yerinə yetirməyə və görüləcək işlərin unudulmasına köməklik edəcək.

Biznesdə ən çox vaxt sərf olunan məsələlər aşağıdakılardır:

Məqsədin və ya prioritetin olmaması
Gündəlik, həftəlik, aylıq planın tərtib olunmaması
İş zamanı gözləmələrə həddindən çox vaxtın sərf olunması
Bir neçə işin eyni xamanda görülməsi
Stimulun olmaması və yerinə yetirilən işə qarşı laqeydliyin olması

Həmkarımıza “yox” deməkdə çətinlik çəkmək
İşin vaxtında sona çatdırılmaması
İş zamanı həmkarlarımızın məsləhətlərinə qulaq asmamaq
Hər zaman hər şeyi bilmək istəyinin olması
Həddindən artıq kamilliyə can atmaq
Çox vaxt kağız və korrespondensiya ilə işləmək istəyinin olması
İş arxivlərinin düzgün təşkil olmaması
Həmkarlarımıza inamın olmaması
Lazımı məlumatın kifayət qədər olmaması
Faydasız və vaxt aparan tədbirlərdə iştirak etmək
Həmkarlarımızla mənasız və işə aid olmayan danışıqların aparılması
İş və vəzifələrin yerinə yetirilməsi üçün vaxtın düzgün seçilməsi
Eyni zamanda bir neçə işi və vəzifəni yerinə yetirmək istəyinin olması
Müasir texnika və texnologiyalardan düzgün istifadə edə bilmək qabiliyyətinin olmaması
Vaxtın idarə edilməsi üzrə seminarlarda iştirak etməmək

Danışıqlar zamanı vaxta necə qənaət etməliyik?

Müşavirə keçirilərkən aşağıdakı “mühüm” məsələlərə fikir verək: kənar danışıqlar, mövzudan kənara çıxma, uzanan fikir ayrılıqları, hakimiyyət uğrunda mənasız mübarizə, “ölü nöqtələr”; yanlış məlumat və tələsik rəylər də qarşıya qoyduğumuz məqsədə nail olmağa mane ola bilər. Bəzən qısa fasilə və ya müşavirənin ertəsi günə keçirilməsi bütün problemlərin birlikdə uzun çəkən və yorucu həllindən daha yaxşı ola bilər.

İclasın sonunda müzakirə olunan məsələlərə yekun vuraq. Kimin nəyi, nə vaxt icra edə biləcəyini qeyd edək. Zərurət olduğu zaman növbəti danışıqlar haqqında razılığa gələk.

Müşavirənin protokollarını dərhal qeyd kitabçanıza köçürək, sonra onları görüş iştirakçılarına göndərək. Videoprojektorun köməyi ilə protokolu bütün toplaşanlara nümayiş etdirmək optimal variant olacaq – beləliklə bütün anlaşılmazlıqları bir dəfəyə aradan qaldırmaq olar.

Biz vəziyyəti əvvəlcədən təhlil etməsək, sonra həddindən artıq çox vaxt itirəcəyik. Xatırlayın, axı çox vaxt başladığımız işi təkə “əlimizdən heç nə gəlməyəcək” və ya “xarici şəraitin qurbanıyıq” kimi yanlış qəti fikirlərimizə görə başladığımız işi yarımçıq qoyuruq. Məhz bu səbəbdən bizim artıq problemlə mübarizə aparmağa gücümüz və həvəsimiz olmayacaq.

Vaxtın idarə edilməsi üzrə peşə təlimləri çox vacibdir, çünki onların köməyi ilə biz şəxsi problemlərimizi həll edə bilərik. Təlim bizə məqsədimiz üzərində işləməyə kömək edəcək. Bu cür treninqləri aparan şəxs işin fərdi üslubunu təhlil edir və onun əsasında bizə daha uyğun olan proqram axtarır tapmaqda köməklik edir. Beləliklə, biz bizə yad olan davranış nümunələrinin öyrənilməsinə vaxt və güc sərf etməyib, məhz bizim üçün uyğun olanı və vərdişlərimizə zidd olmayanı seçə bilərik.

Acı həqiqət ondan ibarətdir ki, vaxtın uğurlu idarə edilməsi üçün ilk növbədə özünüidarə qabiliyyəti tələb olunur. Bu baxımdan əsas amillər bizim daxili həvəsimiz və fəaliyyət üçün stimulumuzdur – məqsədə çatmaq üçün biz fəal olmalıyıq. Biz vaxtı idarə edə bilmirik, lakin onunla münasibətimizi tam dəyişə bilərik. Daha qısa müddətə daha çox şeyə nail olmaq imkanına malik olmaq üçün heç bir seyr lazım deyil, sadəcə, bizim üçün ən vacib məsələ olan harada olmaq, nəyə nail olmaq istədiyimizi və bunu necə etməli olduğumuzu-

muzu bilmək kifayətdir.

Ədəbiyyat

1. Yorg Knoblauh, Holger Völtye. "Управление временем", Москва, 2006
2. А.Копейкин. "Управляй временем", Москва, 2009
3. Брайан Трейси. "Управляй своим временем и удвой результаты". 2006
4. Полли Верд. "Тайм-менеджмент": планирование и контроль времени. 2003
5. Dan Kennedy. "Time management for entrepreneurs". 2013

THE IMPORTANCE OF THE EFFECTIVE USE OF WORKING HOURS

A.Ch.Hashimova

SUMMARY

Time management shouldn't be a separate activity. It should be an integral part of the way you do things. For this to happen, you need to be able to develop good time management habits and avoid bad ones. An effective use of time also involves managing your environment, managing your use of technology, and managing the time-wasting activities of people around you. Today we are often overwhelmed by the amount of paperwork that crosses our desks, or the number of e-mails that appear on our screens. This work is about the importance of the effective use of your working hours.

ВАЖНОСТЬ ЭФФЕКТИВНОГО ИСПОЛЬЗОВАНИЯ РАБОЧЕГО ВРЕМЕНИ В БИЗНЕСЕ

А.Ч.Гашимова

РЕЗЮМЕ

Управление Вашим рабочим временем не должно быть каким-то отдельным мероприятием. Оно должно быть составной частью Вашего стиля работы. Чтобы перуспеть в этом, Вам необходимо усвоить хорошие привычки управления временем и избавиться от плохих. Эффективное использование времени включает в себя также управление окружающей Вас средой, технологиями, которыми Вы пользуетесь, и тратой времени, исходящей от окружающих Вас людей. Сегодня мы частенько оказываемся заваленными грудой бумаг на наших рабочих столах, большим количеством эмейлов на наших мониторах. Данная статья о важности эффективного использования Вашего рабочего времени в бизнесе.

2015 - № 42

AUDİTOR FƏALİYYƏTİNDƏ İQTİSADI TƏHLİLDƏN İSTİFADƏNİN BƏZİ PROBLEMLƏRİ

A.S.Hacıyeva

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
Bakı, İstiqlaliyyət küçəsi 6
e-mail: aynur.hacizade@mail.ru

Açar sözlər: audit, maliyyə hesabatı, iqtisadi təhlil, maliyyə vəziyyəti

Keywords: audit, financial report, economic analysis, financial position

Ключевые слова: аудит, финансовый отчет, экономический анализ, финансовое положение

Giriş

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində təsərrüfat subyektləri arasında əmlak və pul vəsaitlərindən istifadə, kommersiya əməliyyatlarının aparılması və investisiya fəaliyyəti üzrə iqtisadi münasibətlər yaranır. Həmin münasibətlər üzrə şəffaflığın, məsuliyyətin və inamın yaranması üçün bütün sövdələşmə iştirakçıları tərəfindən maliyyə informasiyasının əldə edilməsi və ondan yararlanmaq imkanı təmin olunmalıdır. İnformasiyanın dürüstlüyü isə müstəqil audit vasitəsilə təsdiq edilə bilər.

Mülkiyyətçilər, əsasən kollektiv mülkiyyətçilər - səhmdarlar, əmanətçilər, eləcə də kreditorlar, müəssisə tərəfindən aparılan çoxsaylı əməliyyatların, xüsusilə daha mürəkkəb əməliyyatların hesabatda əks etdirilməsinin qanuniliyinə və dürüstlüyünə özlərinin əmin olmaq imkanına malik deyillər. Çünki onların uçot yazılışlarına giriş imkanları, onların dürüstlüyünün yoxlanması üzrə müvafiq təcrübələri yoxdur. Bununla əlaqədar auditorların xidmətlərindən istifadə olunması zərurəti yaranır. Müəssisənin fəaliyyətinin nəticələri və onlar tərəfindən qanunvericiliyə riayət olunması haqqında informasiyanın müstəqil yoxlanaraq təsdiq olunmasında müvafiq orqanlar maraqlıdır (məsələn, dövlətin iqtisadiyyat və vergitutma sahəsində qərar qəbul etməsi, istintaq orqanlarını maraqlandıran maliyyə hesabatlarının dürüstlüyünün təsdiq edilməsi).

Auditor yoxlanması iqtisadi qərarların qəbul edilməsi vasitəsi kimi

Məlum olduğu kimi, müəssisənin fəaliyyətinin gedişatında idarəedicilər - mülkiyyətçilər, menecerlər əlavə olaraq xarici maliyyələşmə mənbələrindən (məsələn, səhmlərin emissiyası yolu ilə) istifadə edirlər. Onlar biznesin bəzi istiqamətləri, xüsusilə də maliyyə hesabatları və gələcəkdə kapitalın cəlb olunması məsələləri üzərində nəzarəti tədricən itirirlər. Xarici kapital mənbələrinin artması ilə əlaqədar müasir və etibarlı maliyyə informasiyasına (məsələn, mülkiyyətçilərin əldə etdikləri gəlirlərin onların yönəltdiyi investisiya ilə bağlı risk səviyyəsinə nə dərəcədə adekvatdır, müəssisənin aktivlərində yerləşdirdikləri payları satmaq, almaq və ya saxlamaqda davam etmək, müəssisə rəhbərliyi dividendlərlə bağlı onların gözlədiklərini təmin edə biləcəkmə və digər bu qəbildən olan məsələlərin həlli ilə əlaqədar) tələbat artır. İnformasiyanın dürüstlüyü mühasibat (maliyyə) hesabatı məlumatlarının dəqiqlik dərəcəsini səciyyələndirir və istifa-

dəçiyə həmin hesabatın məlumatlarından istifadə etməklə audit olunan şəxsin təsərrüfat fəaliyyətinin nəticələri, maliyyə və əmlak vəziyyəti haqqında düzgün nəticə çıxarmağa və həmin nəticələr əsasında əsaslandırılmış qərar qəbul etməyə imkan verir.

Deyilənlərdən savayı, bir qayda olaraq, səhmlərin əvvəlki sahibləri ilə müqayisədə səhmlərin sonrakı sahibləri və kreditorların gəlirləri az olur, müəssisənin mümkün müflisləşməsi zamanı isə az təminat və imtiyazlı qaydada ödəniş almaq hüququna malik olurlar. Müvafiq riskin kompensasiya olunması məqsədi ilə səhmdarlar və kreditorlar müəssisənin rəhbərliyindən vaxtaşırı olaraq maliyyə informasiyasını təqdim etməyi tələb edir və idarəetmə qərarlarının qəbul edil-məsi üçün kifayət qədər etibarlı olması baxımından həmin informasiyanın müstəqil üçüncü şəxs - auditor tərəfindən təsdiq olunmasını istəyirlər. Əgər müəssisənin idarə olunmasında bilavasitə iştirak etməyən mülkiyyətçidə menecerlərin dürüstlüyü və bacarığı, eləcə də onlar tərəfindən dövrü olaraq tərtib və təqdim olunan maliyyə hesabatlarında təhriflərin mövcudluğu ilə bağlı əminlik olmazsa, auditin aparılması qaçılmazdır.

Müasir dövrdə iqtisadi subyektlərin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinə çoxsaylı amillər təsir göstərir, informasiya axını artır, məhsul istehsalı satışı prosesi mürəkkəbləşir. İdarəetmənin digər elementləri ilə yanaşı audit həmin problemləri dərindən öyrənməli və müvafiq nəticələr formalaşdırmalıdır. Auditin mahiyyəti iqtisadi subyektin maliyyə sənədlərinin və hesabatının dürüstlüyünün yoxlanması ilə məhdudlaşmamalıdır, o, həmçinin, mövcud imkanlardan istifadənin nəticələrinin ümumiləşdirməsini və qiymətləndirməsini, müasir iqtisadiyyatda yeni meyilləri və prosesləri əhatə etməklə audit olunan şəxsin inkişaf perspektivinin proqnozunun müəyyən edilməsini, idarəetmənin təkmilləşdirilməsinin yeni modellərinin işlənməsi və tətbiqi üzrə real təkliflərin hazırlanmasını təmin etməlidir.

İqtisadi subyektlərin auditor yoxlanmasında iqtisadi təhlilin metodlarından istifadə

Biznesin ekspertizasını və təsərrüfat-maliyyə əməliyyatlarının, maliyyə hesabatının dürüstlüyünün müstəqil yoxlanmasını əhatə edən audit vasitəsi ilə biznesin strukturu, şirkətin idarə olunması sistemi öyrənilir və onun maliyyə vəziyyəti müəyyən edilir. Təsərrüfat fəaliyyətinin səmərəliliyinə təsir göstərən xarici və daxili amillərin təhlili vasitəsi ilə auditor onun yüksəldilməsi üzrə təkliflər hazırlayır. Bununla o, iqtisadi subyektin idarə olunmasında dolayısı iştirak edir. Bununla yanaşı, auditor təsərrüfat daxili nəzarət sistemini qiymətləndirməli və onun təkmilləşdirilməsi üzrə öz təkliflərini verməlidir. Təsərrüfat-maliyyə əməliyyatlarının səmərəliliyinin yüksəldilməsində maraqlı olan sahibkara, menecərə bu qəbildən informasiyanı təqdim etməklə o, verilən qərarlarının yerinə yetirilməsini təmin edir və beləliklə də, birbaşa xarici idarəetmə funksiyası mövqeyindən çıxış edir. Auditin mahiyyəti və məzmunu idarəetmə ilə qarşılıqlı əlaqədə, xüsusi ilə iqtisadiyyatın idarə olunması prosesində açıla bilər.

Bazar iqtisadiyyatının inkişafı bir sıra mühüm iqtisadi məsələlərin həll edilməsini, o cümlədən, əmək, material və maliyyə resurslarının məqsədə uyğun cəlb edilməsi və onlardan səmərəli istifadə olunmasını tələb edir. Bu, rəqabət şəraitində maksimum mənfəət əldə etmək məqsədi ilə xərclərin azaldılması mexanizmlərindən istifadə olunmasının zəruriliyi ilə əlaqədardır. Həmin məsələlərin həllində idarəetmənin digər elementləri ilə yanaşı təsərrüfat subyektlərinin auditinin rolu artmaqdadır. Müasir audit iqtisadiyyatın

və resurslardan istifadənin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi, istifadə olunmamış ehtiyatların aşkar olunması və onların dövrüyyəyə cəlb olunması ilə əlaqədar nəzarət funksiyasının inkişafında geniş imkanlara malikdir (1, s.20-22).

Bazar iqtisadiyyatı münasibətləri şəraitində audit daha geniş məzmunu və fəaliyyət istiqamətinə malikdir. Audit müstəqil təftiş keyfiyyətinə malik olsa da, onun fəaliyyətini yalnız mühasibat və maliyyə hesabatlarının yoxlanması ilə məhdudlaşdırmaq olmaz. Məlumatların kütləvi axını şəraitində informasiyalardan səmərəli istifadə olunması, texniki-iqtisadi məlumatların ümumiləşdirilməsi, psixoloji iqlimin lazımı səviyyədə saxlanması, bu elementlərin əməyin yaradıcı xarakteri ilə əlaqələndirilməsi hər bir idarəedicinin, menecerin vətəsrüfat rəhbərinin qarşısında duran ən mühüm məsələlərdir (2, s.8-9).

Bazar iqtisadiyyatı münasibətlərində bu kimi vacib, mürəkkəb məsələlərin lazımı səviyyədə həlli üçün yalnız audit xidmətinin (ekspert arayışının) köməyinə arxalanmaq olar. Digər tərəfdən, müəssisələrdə (təşkilatlarda) uçot və nəzarətin yüksək səviyyədə qurulması vasitəsi ilə resursların səfərbər edilməsini, onlardan səmərəli istifadəni, məhsulun maya dəyərinin minimum həddə çatdırılması tədbirlərinin hazırlanması ilə itkisiz və yüksək rəqabət qabiliyyətli məhsul istehsalını təmin etmək olar. Ona görə də bütün bunlar auditor fəaliyyətinin diqqət mərkəzində olmalıdır. Qeyd etmək lazımdır ki, audit yoxlanması prosesində müəssisələrdə uçot-hesabat işlərinin vəziyyətinin qiymətləndirilməsi ilə yanaşı, bütün növ resurslardan istifadənin səmərəliliyi, məhsul istehsalı və satışının real planlaşdırılması, müqavilələr üzrə istehsal öhdəliklərinin yerinə yetirilməsi, məhsulun keyfiyyətin, satış həcmi, maliyyə vəziyyəti, mənfəətin formalaşması və ondan istifadə qiymətləndirilir. Auditin məqsədi və vəzifələri bu prinsiplərə əsaslanır.

Məlumdur ki, auditin əsas məqsədi audit olunan şəxsin mühasibat (maliyyə) hesabatının dürüstlüyünü təsdiq etməkdir. Bununla əlaqədar olaraq, auditor maliyyə hesabatının dürüstlüyü haqqında rəy bildirmək məqsədilə zəruri auditor sübutları toplamalıdır. Bu, zəruri informasiyanın mövcudluğunu tələb edir. Lakin informasiyanın mövcudluğu qarşıya qoyulan məsələnin həll edilməsi demək deyildir: əsas məsələ həmin informasiyadan istifadə qaydalarını bilmək, auditin müxtəlif mərhələlərində müvafiq zəruri analitik prosedurları tətbiq etməkdir (6, s.235).

Hazırda respublikamızda audit əsasən təsərrüfat subyektlərinin mühasibat hesabatının dürüstlüyünün və onların həyata keçirdikləri maliyyə və təsərrüfat əməliyyatlarının normativ sənədlərə uyğunluğunun müəyyən olunması məqsədi ilə audit olunan şəxsin maliyyə hesabatının, hesablaşma-ödəmə sənədlərinin, vergi bəyannamələrinin və digər maliyyə öhdəliklərinin və tələblərinin müstəqil yoxlanması üzrə auditorların (auditor təşkilatlarının) sahibkarlıq fəaliyyəti kimi, daha doğrusu, təcrübə aspektində nəzərdən keçirilir.

Qeyd etmək yerinə düşər ki, auditor mülkiyyətçilərin (səhmdarların, iştirakçıların) maraqlarının gözlənilməsini və audit olunan şəxsin ayrı-ayrı əməliyyatlarının səmərəliliyini qiymətləndirmir. O, belə qiymətləndirməni auditə yaxın xidmət qismində həyata keçirə bilər. Bu məqsədlə auditor audit olunan şəxsin məlumatlarından (informasiya dürüst olmalıdır), iqtisadi təhlilin metod və metodikalarından, bu sahədə bilik və bacarığından istifadə etməklə onun fəaliyyətinin nəticələrini, əmlak və maliyyə vəziyyətini, resurslardan istifadə səviyyəsini və fəaliyyətinin fasiləsizliyi ehtimalını kompleks qiymətləndirir və yoxlanılan təşkilatın inkişafı perspektivi ilə əlaqədar öz təkliflərini hazırlayır və rəhbərliyə təqdim edir.

Auditin inkişafının nəzəriyyəsi və praktikasının onun vəzifələrinin dəyişməsinə - təsdiqləyici funksiyadan mühüm aspektlərdə mühasibat hesabatının dürüslüyü və iqtisadi subyektin fəaliyyətinin fasiləsizliyi prinsipinə uyğunluğu haqqında fikrin ifadə olunmasını səciyyələndirən sistemli istiqamətləndirməyə keçid audit prosesində iqtisadi təhlilin metodlarından istifadənin mühümlüyünü və zəruriliyini labüd etmişdir (5, s.208). Ədalət naminə qeyd edək ki, təsərrüfat fəaliyyətinin təhlili auditə yaxın olan mühüm xidmətlərdən biridir və auditor təşkilatlarının fəaliyyətinin müstəqil növü kimi nəzərdən keçirilə bilər. Dünya təcrübəsində auditin inkişaf meyli göstərir ki, auditor işlərinin həcmində tərkibində mühasibat uçotunun dürüslüyünün təsdiq olunması ilə yanaşı təsərrüfat fəaliyyətinin iqtisadi təhlili böyük yer tutur.

Qeyd etmək lazımdır ki, iqtisadi təhlil auditin bütün növlərində tədqiqatın əsas metodu hesab olunur. Təəssüf ki, xüsusi ədəbiyyatlarda auditor fəaliyyətində iqtisadi təhlilin rolu – onun xüsusiyyətləri, təşkili formaları, auditor fəaliyyətində analitik hesablamalardan istifadənin zəruriliyi tam açıqlanmamışdır. Bu, ilk növbədə, bazar iqtisadiyyatı şəraitində respublikamızda auditin rolunun və əhəmiyyətinin düzgün qiymətləndirilməməsi ilə izah oluna bilər. Belə ki, əksər iqtisadçılar auditin mühasibat sənədlərinin yoxlanması və maliyyə hesabatının ekspertizası ilə əlaqələndirirlər ki, bu da auditor fəaliyyətinin istiqamətlərini darlaşdırır. Fikrimizcə, auditin məzmunu genişdir. O, yalnız mühasibat (maliyyə) hesabatının dürüslüyünün deyil, eləcə də iqtisadi təhlil əsasında resurslardan istifadənin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsini, ehtiyatların aşkar olunması və onların dövrüyyəyə cəlb edilməsini, bütövlükdə müştərinin biznesinin gələcək inkişafı üçün təkliflərin hazırlanmasını əhatə etməlidir (3, s.14).

İqtisadi təhlil auditin mühüm tərkib elementi olmaqla onun bütün mərhələlərində auditin ümumi planının hazırlanması və tərtib olunması mərhələlərində, auditor sübutlarının formalaşdırılması, auditor seçmələrinin aparılması, mühasibat hesabatının təhrif olunmasının ciddiliyinin qiymətləndirilməsi, auditor rəyində əks etdirilmiş nəticələrin əsaslandırılması zamanı istifadə olunur. Yoxlamanın nəticələri üzrə analitik hesablamalar iqtisadi subyektin rəhbərliyi üçün yazılı informasiyada təqdim olunmaqla resursların cəlb edilməsi, istifadəsi, satış üzrə sövdələşmələr, ödəmələr və hesablaşmalar üzrə əməliyyatların yoxlanması, eləcə də audit olunan şəxsin fəaliyyətinin maliyyə nəticələrinin dürüslüyünün qiymətləndirilməsi zamanı istifadə oluna bilər.

Beləliklə, yuxarıda qeyd olunan fikirləri ümumiləşdirərək belə bir fikri formalaşdırmaq olar ki, sözü gedən problemlərin həllində iqtisadi təhlil xüsusi rol oynayır. Bütün növ auditor işlərinin tərkib hissəsi kimi, o, maliyyə hesabatının yoxlanması əsasında auditorun əldə etdiyi nəticələrin sübutluğunu və onun rəyinin obyektivliyini təmin edir. Vergilərin hesablanması və ödənilməsinin düzgünlüyünə nəzarət, vergitutmanın optimallaşdırılması, iqtisadi və investisiya layihələrinin qiymətləndirilməsi, məsləhət və ekspert xidməti zamanı iqtisadi təhlildən istifadə zəruridir və bu nöqtəyi nəzərdən audit olunan şəxsin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin təhlili auditor xidmətinin mühüm növlərindən biri kimi nəzərdən keçirilməlidir.

Fikrimizcə, auditin vəzifə və məqsədlərinin təmin olunması onun nəzəri prinsiplərinin yaradılmasını və inkişaf etdirilməsini tələb edir. Belə ki, auditin vəzifəsinə yalnız iqtisadi subyektlərin mühasibat hesabatının dürüslüyünün müəyyən edilməsi deyil, eyni zamanda, onların əmlak və maliyyə vəziyyətinin, investisiya fəaliyyətinin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi, cari gəlirlərin və xərclərin optimallaşdırılması üzrə təkliflərin hazırlanması da daxildir. Bu baxımdan, müasir auditin biznesin ekspertizası, keçmişin və

gələcəyin perspektivinin qiymətləndirilməsi sistemi kimi nəzərdən keçirilməsi daha düzgün olardı (5, s.32).

Auditə xas olan və auditorun maliyyə (mühasibat) hesabatında ciddi təhriflərin aşkar edilməsi imkanlarına təsir göstərən məhdudiyyətlər aşağıdakı səbəblərdən irəli gəlir: audit prosesində seçmə metodlardan və testləşdirmədən istifadə olunur, istənilən mühasibat uçotu və daxili nəzarət sistemi təkmil deyildir (məsələn, iş birliyinin olmamasına təminat vermir), auditor sübutlarının əksər hissəsi müəyyən fikri təsdiq etmək üçün vasitədir, mükəmməl səciyyə daşımır.

Auditin etibarlığının məhdudluğunu səciyyələndirən belə bir faktı da qeyd etmək olar ki, öz fikrini formalaşdırmaq üçün auditor tərəfindən yerinə yetirilən iş, xüsusi ilə, auditor sübutlarının toplanması, o cümlədən, auditor prosedurlarının xarakterinin, vaxt çərçivəsi və onların həcmnin müəyyən edilməsi, auditor sübutları əsasında nəticələrin hazırlanması (məsələn, mühasibat hesabatının hazırlanması gedişatında audit olunan şəxsin rəhbərliyi tərəfindən əldə edilmiş qiymətləndirmə göstəricisinin əsaslı olmasının müəyyən edilməsi zamanı) onun peşəkar düşüncələrinə əsaslanır.

Qeyd etmək yerinə düşər ki, mühasibat (maliyyə) hesabatının hazırlanmasının müəyyən zəminləri ilə əlaqədar nəticələrin formalaşdırılması üçün (məsələn, afillə olunmuş şəxslərlə bağlı əməliyyatlar üzrə) istifadə olunan sübutların əminliyinə təsir edə biləcək digər məhdudiyyətlər də mövcuddur. Belə hallar üçün auditor fəaliyyətinin bəzi qaydalarında (standartlarında) xüsusi prosedurlar nəzərdə tutulmuşdur ki, ayrı-ayrı ilkin şərtlərin məzmununa görə, maliyyə (mühasibat) hesabatının təhrif olunması riskini adi şəraitdə gözləniləndən artıran qeyri adi vəziyyət, mühasibat (maliyyə) hesabatının ciddi təhrif olunmasını göstərən əlamət olmadıqda onlar auditor sübutlarının kifayət qədər etibarlı olmasını təmin edir.

Nəticə

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində kommersiya və investisiya fəaliyyəti üzrə müəssisələr arasında müxtəlif iqtisadi münasibətlər yaranır ki, həmin münasibətlərin şəffaflığı, məsuliyyətin və inamın yaranması maliyyə informasiyalarının əldə edilməsi və onlardan yararlanmaq imkanından çox asılıdır. İnformasiyanın dürüstlüyü müstəqil auditor yoxlanmasının nəticələri əsasında təsdiq edilə bilər. Əlbəttə, informasiyanın mövcudluğu problemin həlli demək deyildir, əsas məsələ həmin informasiyadan istifadə qaydalarını bilmək, auditin müxtəlif mərhələlərində müvafiq zəruri analitik prosedurları tətbiq etməkdir. Tərtib edilmiş auditor rəyi iqtisadi təhlilin müvafiq analitik prosedurlarının tətbiqi əsasında toplanmış zəruri auditor sübutlarına əsaslanmalı və onun obyektivliyini təmin etməlidir. Bu baxımdan, auditor yoxlanmasında iqtisadi təhlildən istifadənin metodlarının daima nəzərdən keçirilməsi vacibdir.

Ədəbiyyat

1. Audit. Dərs vəsaiti (i.e.d., prof. V.T.Novruzovun redaktəsi ilə). – Bakı, Azərneşr, 2011
2. Abbasov İ.M. Audit. Dərs vəsaiti. – Bakı, BBU, 2013. – 544 s.
3. Kazımov R.N., Namazova C.B. Praktiki audit. Dərslik. – Bakı, Elm və təhsil, 2012, 272 s.
4. Müslümov S.Y., Kazımov R.N. Maliyyə təhlili. Dərslik. Bakı, CBS, 2011, 312 s.

5. Мельник М.В. Экономический анализ в аудите. Учеб. пособие / М.В.Мельник, В.Г. Когденко. - М. : ЮНИТИ-ДАНА, 2007. - 543 с.

6. Шеремет А.Д. Аудит. Учебник / А.Д. Шеремет, В.Р. Суйц. - 5-е изд., перераб. и дор. - М. : ИНФРА-М, 2006. - 447 с.

SOME PROBLEMS OF USING ECONOMIC ANALYSIS IN AUDIT ACTIVITIES

A.S.Nasiryeva

SUMMARY

This article reveals the essence and the economic content of the audit, explains the prospects for its development. Assessing the role of economic analysis as one of the most important audit-related services, the author stresses the importance of its use in all stages of the audit. The importance of improving the use of methods of economic analysis in the audit and the ways to do that are also discussed.

НЕКОТОРЫЕ ПРОБЛЕМЫ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ЭКОНОМИЧЕСКОГО АНАЛИЗА В АУДИТОРСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ

А.С.Гаджиева

РЕЗЮМЕ

В статье раскрывается сущность и экономическое содержание аудита, рассматриваются перспективы его развития. Оценивая роль экономического анализа как одной из важнейших услуг, сопутствующих аудиту, обосновывается важность его применения на всех этапах аудита. Отмечается необходимость совершенствования использования методов экономического анализа в аудиторской проверке и рассматриваются вопросы их совершенствования.

2-TİP QEYRİ-MÜƏYYƏNLİK ŞƏRAİTİNDƏ ŞOKE İNTEQRALINA ƏSASƏN QƏRAR QƏBULU

A.B.Sultanova, O.H.Hüseynov, İ.B.Seyidova

Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti
Bakı, Azadlıq prospekti 20
e-mail: saxira@mail.ru

Açar sözlər: qərar qəbuledən şəxs, üstünlük münasibəti, ikinci tərtib qeyri-müəyyənlik, qeyri-səlis qiymətli faydalılıq

Keywords: decision maker, preference relation, second-order uncertainty, fuzzy valued utility

Ключевые слова: лицо, принимающее решение, отношение предпочтения, неопределенность второго порядка, нечеткозначная полезность

Giriş

İqtisadi nəzəriyyənin əsaslarından biri iqtisadi agentlərin fəaliyyətinin dəqiq faydalılıq funksiyası ilə modelləşdirilməsidir. Lakin nəzərə almaq lazımdır ki, real iqtisadi proseslər qeyri-müəyyənliklə xarakterizə olunur. Bunun səbəbləri gələcəyin qeyri-müəyyənliyi, o cümlədən, iqtisadi fəaliyyətin proqnozlaşdırılmış gələcək nəticələrinin qeyri-dəqiqliyi, ekspertlərin biliklərinin qismən etibarlılığı, insanların qismən rəşional olması və digər faktorlardır. Buna görə də dəqiq faydalılıq funksiyasının istifadə olunması real proseslərin analizinə uyğun olmaya bilər.

Klassik nəzəriyyədə qeyri-müəyyənlik ehtimal nəzəriyyəsi ilə nəzərə alınır. Lakin sadə eksperimentlər göstərir ki, real qeyri-müəyyənlikdə insanın qərar qəbuletməsi vahid ehtimal ölçüsü vasitəsi ilə təsvir olunmur. Bunun səbəblərindən biri vahid ehtimal ölçüsünün qurulması üçün kifayət qədər informasiyanın olmamasıdır. Nəticədə alimlər ehtimal ölçülərin çoxluğuna [1] və ya qeyri-additiv ölçülərə [2] əsaslanan faydalılıq funksiyalarından istifadə etmişlər. Belə faydalılıq funksiyalarında biri Şoke Gözlənilən Faydalılığıdır [3]. Bu model Şoke inteqralına əsaslanır və burada qeyri-additiv ölçüdən istifadə olunur [2]. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, hətta bu modellər biliklərin qeyri-dəqiqliyini, informasiyanın qeyri-mükəməlliyini və linqvistik qeyri-müəyyənliyini nəzərə ala bilmir. Məsələn ondadır ki, real relevant informasiya imperfektdir, yəni qeyri-müəyyən, qeyri-dəqiq, qeyri-aydın, qismən həqiqi və qismən etibarlıdır. Qeyri-səlis çoxluqlar nəzəriyyəsinə əsaslanan üsullar qeyri-müəyyənliyi, qeyri-dəqiqliyi, qeyri-aydınlığı və qismən həqiqiliyi müəyyən dərəcədə nəzərə almağa imkan verir. Lakin ekspertlərdən verilən linqvistik qiymətlər qismən etibarlıdır. Bunun səbəbləri subyektiv faktorlar və persepsiyaların yüksək qeyri-dəqiqliyidir. Bu tip informasiyanı modelləşdirmək üçün ikinci tip qeyri-səlis çoxluqdan istifadə etmək daha adekvatdır.

Qeyri-səlis inteqrallar müxtəlif mənbələrdən gələn fikirlərin və ya informasiyanın aqreqasiyası üçün istifadə edilir. Bu inteqrallar qiymətləndirmə funksiyasının və qeyri-səlis ölçünün qeyri-xətti kombinasiyalarıdır. Elmi ədəbiyyatlarda qeyri-səlis inteqralların genişlənməsi və tətbiqi üzrə kifayət qədər işlər mövcuddur. [1]-də ikinci tip qeyri-səlis funksiyanın səlis qeyri-additiv ölçüyə malik olan Şoke inteqralına baxılır. Təklif olunmuş

yanaşma bioinformatika sahəsində informasiyanın aqrəqasiyasına tətbiq olunur.

[2]-də qeyri-səlis qaydalara əsaslanan sistemin qeyri-additiv olması üçün qaydaların çıxış hissəsi əvəzinə Şoke inteqralından istifadə olunur. Qaydaların giriş hissəsində isə ikinci tip qeyri-səlis çoxluqlardan istifadə olunur ki, bu da informasiyanın qeyri-müəyyənliyini və yayğınıqlığını nəzərə almağa imkan verir. Baxılan sistemin dayanıqlığının tədqiqi üçün Lyapunovun dayanıqlıq anlayışından və qeyri-səlis fərqlərdən istifadə olunur. Qeyri-səlis fərqlər üsulu göstərir ki, sistemin parametrlərinin dəyişməsinin hansı aralığında bu sistem dayanıqlıdır. Təklif olunmuş sistem qeyri-xətti sistemlərin modelləşdirilməsinə tətbiq olunur və nəticələr təqdim olunur.

[3]-də ikinci tip ümumiləşdirilmiş itusionist qeyri-səlis Şoke inteqralına əsaslanan ümumiləşdirilmiş cəm və skalyar vurma operatorları işlənilib. Göstərilib ki, bu operator Attanasov, Liu, və həmçinin Mondal və Smanatanın itusionist qeyri-səlis ədədlərin fəzasında istifadə oluna bilər. Bu deməkdir ki, təklif olunmuş operator ümumiləşdirilmiş itusionist qeyri-səlis çoxmeyarlı qərar qəbuletmə məsələlərinin həll olunması üçün tətbiq oluna bilər.

1. Məsələnin riyazi qoyuluşu

Mühit vəziyyəti kimi $S = \{S_1, \dots, S_n\}$ çoxluğu və alternativlərin nəticələri ikinci tip qeyri-səlis ədədlərin çoxluğu $X = \{\tilde{X}_1, \dots, \tilde{X}_l\}$ kimi təsvir olunur. Bu zaman alternativlərin çoxluğu $A \equiv \{\tilde{f} \mid \tilde{f} : S \rightarrow X\}$ kimi təsvir olunur. $A =$ alternativlər üzrə qərar qəbuledən şəxsin üstünlüklərini təsvir etmək üçün ikinci tip qeyri-səlis faydalılıq funksiyadan istifadə olunur. Qərar qəbuletmə məsələsi ondan ibarətdir ki, elə alternativ $\tilde{f}^* \in A =$ tapmaq lazımdır ki, onun faydalılığı maksimaldır:

$$\tilde{U}(\tilde{f}^*) = \max_{f \in A} \tilde{U}(\tilde{f}).$$

2. Faydalılıq funksiyası

Bu işdə təklif olunmuş yanaşmada faydalılıq funksiyası \tilde{U} kimi interval ikinci tip qeyri-səlis inteqral və səlis qeyri-additiv ölçü olan Şoke inteqralından istifadə olunur. Əvvəlcə aşağıdakı tərif verək.

Tərif. Əgər interval ikinci tip qeyri-səlis ədədlər \tilde{A} və \tilde{B} üçün elə ikinci tip qeyri-səlis ədəd \tilde{C} mövcuddursa ki, $\tilde{A} = \tilde{B} + \tilde{C}$ ödənilir, onda ikinci tip qeyri-səlis ədəd \tilde{C} , \tilde{A} və \tilde{B} ikinci tip qeyri-səlis ədədlərin Hukuhara fərqi adlanır və $\tilde{C} = \tilde{A} -_h \tilde{B}$ kimi işarə olunur.

Interval ikinci tip qeyri-səlis Şoke inteqralı aşağıdakı kimi təyin olunur:

$$U(\tilde{f}) = \int_S \tilde{u}(\tilde{f}(S)) d\eta = \sum_{i=1}^n (\tilde{u}(\tilde{f}(S_{(i)})) -_h \tilde{u}(\tilde{f}(S_{(i+1)}))) \eta(\{S_{(1)}, \dots, S_{(i)}\}) \quad (1)$$

Aydındır ki, bu inteqralın qiyməti ikinci tip qeyri-səlis ədəddir (İT QSƏ). Aşağıda

ikinci tip qeyri-səlis Şoke inteqralının təsviri verilir:

İİTQSƏ yuxarı və aşağı birinci tip mənsubiyyət funksiyaları ilə təsvir olunur. Onda İİTQSƏ tərkibində olan birinci tip qeyri-səlis \tilde{f}_e^j funksiyalar $\tilde{f}_e^j(\tilde{S}_i) \in FOU(\tilde{f}(\tilde{S}_i)), \forall i, j$ kimi təsvir olunur (harada ki FOU (footprint) İİTQSƏ-nin tərkibində olan səlis mənsubiyyət dərəcələridir).

Beləliklə, $\int_S \tilde{f} d\eta$ Şoke inteqralı FOU bütün birinci tip qeyri-səlis Şoke inteqrallarının $\int_S \tilde{f}_e^j d\eta$ çoxluğu kimi təsvir edilir:

$$FOU\left(\int_S \tilde{f} d\eta\right) \equiv \bigcup_j \int_S \tilde{f}_e^j d\eta \quad (2)$$

Bir tərəfdən, ikinci tip qeyri-səlis Şoke inteqralı real üstünlüklərin qeyri-additivliyini modelləşdirə bilir. Digər tərəfdən, bu model alternativlərin faydalılığının yüksək qeyri-dəqiqliyini nəzərə alır. Bu yüksək qeyri-dəqiqliyin səbəbləri alternativlərin nəticələrinin qeyri-müəyyən gələcəklə bağlı olmasını, insanın persepsiyasının qeyri-dəqiqliyinin nəticələrini subyektiv qiymətləndirməyə təsir edən psixoloji faktorlardır.

3. Məsələnin həlli

Şirkət müəyyən ələmək istəyir ki, hansı həcmdə müəssisə qursun: kiçik, orta, böyük. Bu vəziyyətlərin ehtimalları intervallar şəkilində təsvir olunur, çünki həm obyektiv, həm də dəqiq subyektiv ehtimalların müəyyən olunması üçün kifayət qədər informasiya yoxdur. Gözlənilən nəticələr buraxılan məhsulun gələcək tələbatından asılıdır və mln. manatla hesablanır.

Gələcək nəticələrin yüksək dərəcədə qeyri-müəyyən olduğunu nəzərə alaraq, biz alternativlərin nəticəsini səlis və ya birinci tip qeyri-səlis qiymətlərlə hesablaya bilmərik. Ona görə də, məsələdə istifadə etdiyimiz informasiya İT QSƏ şəkilində təsvir olunub. Beləliklə, alternativləri hesablamaq üçün ikinci tip Şoke inteqralından istifadə edirik.

Yuxarıdakıları nəzərə alaraq alternativlərin nəticələrinin tələbatdan asılılığını aşağıdakı kimi göstərə bilərik.

Alternativlər	Alternativlərin tələbatdan asılılığı			Cədvəl 1
	aşağı $S_1, [0.2 \ 0.3]$	orta $S_2, [0.4 \ 0.5]$	yuxarı $S_3, [0.2 \ 0.4]$	
Kiçik müəssisə f_1	$-\tilde{4}$	$\tilde{14}$	$\tilde{24}$	
Orta müəssisə f_2	$\tilde{15}$	$\tilde{8}$	$\tilde{20}$	
Böyük müəssisə f_3	$\tilde{30}$	$\tilde{12}$	$-\tilde{10}$	

Alternativlərin faydalılıqlarının ikinci tip qeyri-səlis Şoke inteqralı ilə təsviri aşağı-

dakı kimidir:

$$\begin{aligned}\tilde{U}(f_1) &= (2\tilde{4} -_h 1\tilde{4})\eta(\{S_3\}) + (1\tilde{4} -_h (-\tilde{4}))\eta(\{S_2, S_3\}) + (-\tilde{4})\eta(\{S_1, S_2, S_3\}), \\ \tilde{U}(f_2) &= (2\tilde{8} -_h 1\tilde{5})\eta(\{S_3\}) + (1\tilde{5} -_h (-\tilde{8}))\eta(\{S_2, S_3\}) + (-\tilde{8})\eta(\{S_1, S_2, S_3\}), \quad (3) \\ \tilde{U}(f_2) &= (3\tilde{0} -_h 1\tilde{2})\eta(\{S_1\}) + (1\tilde{2} -_h (-1\tilde{0}))\eta(\{S_1, S_2\}) + (-1\tilde{0})\eta(\{S_1, S_2, S_3\}).\end{aligned}$$

Bu faydalılıqları hesablamaq üçün η ölçüsünü qurmaq lazımdır. Baxılan məsələdə ciddi investisiya qərarları ilə qarşılaşacağımızı nəzərə alaraq, tələbat vəziyyətlərinin əmələ gəlməsini çox ehtiyatlı qiymətləndirmək lazımdır. Bu səbəbdən η ölçüsünü aşağı ehtimal kimi qurmaq lazımdır. Aşağı ehtimal aşağıdakı xətti proqlaşdırma məsələsinin həllinin nəticəsidir.

$$1) \eta(\{S_i\}) = p_i \rightarrow \min, i = 1, 2$$

$$\left. \begin{array}{l} p_1 + p_2 + p_3 = 1 \\ 0.2 \leq p_1 \leq 0.3 \\ 0.4 \leq p_2 \leq 0.5 \\ 0.3 \leq p_3 \leq 0.4 \end{array} \right\}$$

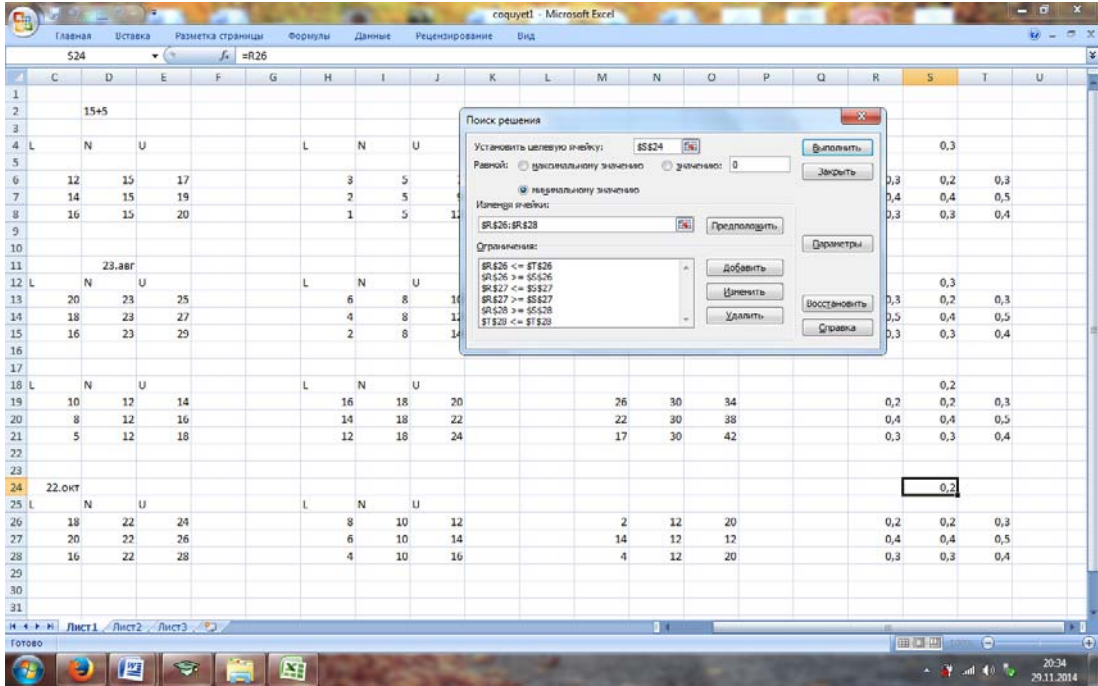
$$2) \eta(\{S_2, S_3\}) = p_2 + p_3 \rightarrow \min$$

$$\left. \begin{array}{l} p_1 + p_2 + p_3 = 1 \\ 0.2 \leq p_1 \leq 0.3 \\ 0.4 \leq p_2 \leq 0.5 \\ 0.3 \leq p_3 \leq 0.4 \end{array} \right\}$$

$$3) \eta(\{S_1, S_2\}) = p_1 + p_2 \rightarrow \min$$

$$\left. \begin{array}{l} p_1 + p_2 + p_3 = 1 \\ 0.2 \leq p_1 \leq 0.3 \\ 0.4 \leq p_2 \leq 0.5 \\ 0.3 \leq p_3 \leq 0.4 \end{array} \right\}$$

Məsələ MS Excel proqramında həll edilmiş və η ölçüsünün aşağı ehtimalı tapılmışdır. Baxılan məsələlərin həll prosesinin fraqmenti aşağıda verilmişdir (Şəkil 1):

Şəkil 1. η ölçüsünün aşağı ehtimalının tapılması.

η ölçüsünün qurulmasının aşağıdakı nəticələrini aldıq:

$$\eta(S_1) = 0.7$$

$$\eta(S_{13}) = 0.3$$

$$\eta(S_{13}, S_{12}) = 0.2$$

$$\eta(S_{11}, S_{12}) = 0.2$$

Növbəti addımda yuxarıda verilmiş düsturlara əsasən, alternativlərin faydalılıqları hesablanır:

$$\tilde{U}(f_1) = 1\tilde{2}, \quad \tilde{U}(f_2) = 1\tilde{0}, \quad \tilde{U}(f_3) = 1\tilde{1}$$

Alınan faydalılıqlar defazifikasiya edilir, nəticələr müqayisə olunaraq, f_1 alternativinin üstünlük dəcəsinin daha yüksək olduğu alınır. Bu da kiçik müəssisəni qurmağın daha faydalı olduğunu sübut edir.

NƏTİCƏ

Linqvistik qeyri-müəyyənlik şəraitində qərar qəbuletmə məsələlərinin həlli üçün xüsusi linqvistik aqreqatorlardan istifadə olunur. Son illər tədqiqatçılar tərəfindən müxtəlif aqreqasiya operatorları təklif olunmuşdur: Linqvistik maksimum, linqvistik minimum, max-min, Şoke inteqralı və s.

Məqalədə aqreqatorların müxtəlif variantları təhlil olunmuş, qoyulmuş məsələ Şoke inteqralından istifadə edilməklə həll edilmişdir.

İnformasiyanın keyfiyyət ölçüsü əsasında çoxölçülü reqressiya təhlili aparılmışdır.

Qərar qəbuletmə məsələsinin həllində aqreqasiya modelindən, ikinci tip Şoke inteqralından (Choquet integral) istifadə edilmişdir.

Ədəbiyyat

1. Havens, T. C., Anderson, D. T. and Keller, J. M. (2010). A fuzzy Choquet integral with an interval type-2 fuzzy number-valued integrand, Proc. IEEE International Conference on Fuzzy Systems, FUZZ, pp. 1-8
2. Hsiang-Chuan Liu. Type 2 Generalized Intuitionistic Fuzzy Choquet Integral Operator for Multi-criteria Decision Making. International Symposium on Parallel and Distributed Processing with Applications (ISPA), pp. 605-611, 2010
3. Madhusudan Singh, Smriti Srivastava, M. Hanmandlu and J.R.P. Gupta, "Type-2 Fuzzy sets based Modeling of Non linear System Using Choquet Integral and Fuzzy Difference Equation, International Journal of Computational Cognitive, pp.1-7, Vol 6, No.1, March 2008.

DECISION MAKING UNDER SECOND-ORDER UNCERTAINTY ON THE BASIS OF THE CHOQUET INTEGRAL

A.B.Sultanova, O.H.Huseynov, I.B.Seyidova

SUMMARY

A series of specific aggregation operators are used for decision making under linguistic uncertainty. In recent years, various aggregation operators have been suggested for this purpose: linguistic maximum, linguistic minimum, linguistic max-min, fuzzy-valued Choquet integral, etc.

In this paper, we consider a real-world problem of decision making under second-order uncertainty modeled by type-2 fuzzy sets. We use type-2 fuzzy valued Choquet integral to determine the best alternative.

ПРИНЯТИЕ РЕШЕНИЙ НА ОСНОВЕ ИНТЕГРАЛА ШОКЕ В УСЛОВИЯХ НЕОПРЕДЕЛЕННОСТИ ВТОРОГО ПОРЯДКА

А.Б.Султанова, О.Г.Гусейнов, И.Б.Сеидова

РЕЗЮМЕ

Для принятия решений в условиях лингвистической неопределенности используется целый ряд специальных операторов агрегации. В последние годы для этих целей были предложены различные операторы: максимум лингвистических значений, минимум лингвистических значений, макс-мин лингвистических значений, нечеткозначный интеграл Шоке и др.

В данной статье мы рассматриваем реальную задачу принятия решений в условиях неопределенности второго порядка, описываемой с помощью нечетких множеств второго типа. Для определения наилучшей альтернативы используется нечеткозначный интеграл Шоке второго типа.

2015 - № 42

**AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATŞÜNASLIĞINDA
MİLLİ DRAMATURGIYANIN TƏDQİQATÇISI:**

Professor Kamran Məmmədov

K.A.Hüseynova

AMEA Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutu
Bakı, Hüseyn Cavid prospekti, 115
e-mail:konul1771@mail.ru

Açar sözlər: Dram sənəti, konflikt və xarakter, dramatik kolliziya, dramatik situasiya, faciə janrı.

Azərbaycan ədəbiyyatında dramaturgiyanın yaranma tarixi XIX əsrin ortalarına təsadüf etsə də, onun müəyyən əlamət və ünsürləri (bəzi hallarda bütöv strukturu) xalq oyun və tamaşalarında, mövsüm və mərasim folklorunda özünü əyani şəkildə nümayiş etdirmişdir.

XIX əsr Azərbaycan gerçəkliyində dramaturgiyanın, bir qədər sonra isə teatrın qarşısında belə taleyüklü məsələləri mövcud ictimai-tarixi şəraiti özü diqtə edir, qabaqcıl və mütərəqqi ideyalara yiyələnməyin qaçılmazlığını bütün reallığı ilə ən zəruri tələb və ehtiyaca çevirirdi.

Mirzə Fətəli Axundzadə ilə başlanan bu ədəbi-ictimai hərəkatı öz yaradıcılığı üçün başlıca məram və məqsədə çevirən sənətkarlardan biri də Nəcəf bəy Vəzirov idi. Bu mənada ədibin yaradıcılığına ədəbiyyatşünaslıqda artan tədqiq marağı heç də təsadüfi hesab olunmamalıdır. Vaxtilə akademik Feyzulla Qasımzadənin, Mirzə İbrahimovun, Məmməd Cəfər Cəfərovun, Kamal Talıbzadənin, Cəfər Cəfərovun, Yaşar Qarayevin, Mikayıl Rəfilinin, Əli Sultanlının ayrı-ayrı məqalə və tədqiq xarakterli yazılarında dramaturqun yaradıcılığı, əsərlərinin mövzu və problematikası, ideya və sənətkarlıq xüsusiyyətləri araşdırma hədəfi seçilmiş, bu istiqamətdə yekdil elmi təsəvvür yaradılmışdır.

Keçən əsrin 50-ci illərində Nəcəf bəy Vəzirovun həyat və yaradıcılığına (4), əsərlərinin dil və üslub xüsusiyyətlərinə (5) həsr olunan dissertasiyalar belə bir fasilə bilməyən tədqiq marağından soraq verirdi.

Professor Kamran Məmmədovun elmi-nəzəri irsində Nəcəf bəy Vəzirovun həyatına və yaradıcılığına maraq sonrakı onillikdə – 60-cı illərdə daha fəal və məhsuldar xarakter almağa başlayır.

Nəcəf bəy Vəzirovun həyat və yaradıcılığı, xüsusən dramaturji fəaliyyətinin mühüm xarakterik cəhətlərini üzə çıxaran məqalələrə və monoqrafik tədqiqata qədər Kamran Məmmədov həmin dövrün başqa bir görkəmli sənətkarı – Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev haqqında demək olar ki, eyni mövzu və problemləri çevrələyən kitab qələmə almışdı ki, bu da onun bu sahədə kifayət qədər təcrübə və məlumat bazasına malik olduğunu əyani şəkildə təsdiqləyir.

Müəllifin 1950-ci ildə nəşr etdirdiyi «Ə.Haqverdiyev» (6) monoqrafiyasında və onun beş ildən sonra təkmilləşdirilmiş ikinci nəşrində (7) dramaturgiya məsələləri ön plana çəkilən aktual yaradıcılıq problemləri sırasında idi. Ədibin yaradıcılığının bu istiqamətinə toxunan, monoqrafiyada onun elmi-nəzəri təhlilini verən hissələrə münasibət bildiren rəylərin birində bunu aydın müşahidə etmək mümkündür: «Dağılan tifaq», «Torpaq kəndlilinin olmalıdır», «Hər kəsin öz əlinin əməli onun müqəddaratını təmin edir», «Bakı həyatı, müəllim və rejissor», «İrana səyahət», «Ağa Məhəmməd şah

Qacar» faciəsi» fəsillərində Kamran Məmmədov, Əbdürrəhimbəy Haqverdiyevdən bir dramaturq kimi geniş bəhs edir. Bu fəsillərdə Ə.Haqverdiyevin ilk orijinal komediyası olan «Yeyəsən qaz ətini, görəsən ləzzətini» pyesindən başlayaraq «Dağılan tifaq», «Bəxtsiz cavan», «Pəri-cadu» və «Ağa Məhəmməd şah Qacar» əsərlərinin təhlili verilir» (1, 93).

Kamran Məmmədovun Nəcəf bəy Vəzirovun həyatı və yaradıcılığı haqqında 1963-cü ildə nəşr etdirdiyi monoqrafiya da belə bir elmi struktur və problematikanın davam və inkişafı kimi diqqəti çəkir. Monoqrafiyada böyük ədibin həyatı, ictimai fəaliyyəti, Moskvada təhsil aldığı illərdə dünyagörüşündə əmələ gələn mütərəqqi yeniliklər sadəcə bir tərcümeyi-hal elementli əlamət və təzahür kimi dəyərləndirilməklə qalmır, əksinə, bu faktların onun bədii yaradıcılığına, xüsusən dramaturq kimi yetişməsinə təsiri də kifayət qədər geniş və əhatəli təhlillər əsasında üzə çıxarılır. Bu cəhət birinci fəslin avtobioqrafik təsir bağışlayan hissələrində özünü aydın büruzə verir. Birinci fəslin adında və sərlövhəsində buna işarələrin olduğu da bütün reallığı ilə görüntüyə gətirilməkdədir: «Uşaqlıq, gənclik və təhsil illəri. İlk qələm təcrübələri». «Ev tərbiyəsinin bir şəkli», «Moskva həyatı», «Əkinçi» qəzetində iştirakı». Belə bir təqdimat və elmi münasibət ədibin dram sənəti və teatrla bağlı təsəvvür və düşüncələrinin tədricən artan və yüksələn bir xətt üzrə inkişafı və bu inkişafı doğuran səbəblər və nəticələr barədə obyektiv mülahizələrə gəlməyə yetərincə əsas yaradır. Diqqəti cəlb edən bir cəhət də ondan ibarətdir ki, müəllif Nəcəf bəyin etik-əxlaqi, ictimai-fəlsəfi görüşlərinin möhkəm təməli qoyulan bu dövrü cəmiyyəti irəli aparmaq, onu cəmi nöqsanlardan təmizləmək yolunda əvəzsiz və özünəməxsus bir vasitə olan teatr və dramaturgiya sahəsində atacağı ilk addım və təşəbbüslərin məhz Bakı realını gimnaziyasında, daha sonralar qısamüddətli Peterburq, sonra isə Moskva mühitində daha mükəmməl xarakter almasından ətraflı bəhs edir, ilk dram əsəri olan «Ev tərbiyəsinin bir şəkli» adlı nümunənin meydana gəlməsini belə bir dirçəlişin nəticəsi kimi dəyərləndirir.

Əlbəttə, «Ev tərbiyəsinin bir şəkli»ndə o dövrün gənc dramaturqunu narahat edən məsələlər kifayət qədər özünün aktuallığı ilə seçilirdi; cəmiyyətin inkişaf və tərəqqisinə nail olmaq, qabaqcıl və mütərəqqi fikir və düşüncələrə sahib çıxmaq cəhdi tərbiyədən, ailədən başlanır – ideyası əsas prinsipiial müddəə kimi irəli sürülürdü. Monoqrafiyada bu amillə əlaqədar irəli sürülən mülahizələri ədibin yaradıcılığında özünü parlaq şəkildə göstərən maarifçilik ideyası və məfkurəsi ilə bağlamaq inandırıcı təsir bağışlayır. Əsərdə dil öyrənmək, dünyəvi elmlərə yiyələnmək böyük nailiyyətlərə imza atan xalqların və millətlərin cərgəsinə qoşulmaqda başlıca tələb kimi müəyyənləşsə də, ona nail olmaq yollarındakı qeyri-müəyyənlik, rast gəlinən çətinliklər, uğurlu olmayan təcrübə və yanaşmalar Bayraməlibəyin timsalında geniş şərh olunur, obrazın elmi-nəzəri fikirdə bir-birindən fərqli baxış və nöqteyi-nəzərdən təfsiri obyektiv baxımdan saf-çürük edilir, müəllif ideyasını qabarıq nümayiş etdirən məqamlar üzə çıxarılır.

Kamran Məmmədov əsərin mövzu və ideyasını qabarıq nümayiş etdirən səciyyəvi cəhətlərə diqqət yönəldərək Bayraməlibəyin oğlanlarının savadlı, dünyəvi elmlərə yiyələnmiş şəxslər kimi yetişməsində əsas maneəni ev və ailə zəminində müəyyənləşdirərək belə bir qənaətə gəlir: «Bayraməlibəy övladlarını oxutmağa çalışsa da, onları qonşusu Arakelin oğlanları kimi həkim görmək istəsə də bu, mümkün deyildir. Çünki onun tərbiyəsi nəticəsində ailə mənəviyyətə pozulmuş, «evdə it yiyəsin tanımır», burada nə böyük öz yerini bilir, nə kiçik; yumruq, qapaz, sillə, kinayəli acılamalar, söyüş, təhqir bu evin adi davranış qaydalarıdır. Vəzirov tüfeyli Bayraməlibəyin simasında mülkədar ailələrindəki zorakılığa arxalanan tərbiyə üsulunun vaxtı keçdiyini və cəmiyyət üçün yararsız adamlar artırdığını ürəyi yana-yana qələmə alır. İyirmi altı yaşlı Səfdərqulu, on altı yaşlı Rəsul gənc olmalarına baxmayaraq, insanı alçaldan tərbiyənin qurbanları, oxdan çıxarılmış, işə yaramayan, sınıq araba çarxlarıdır» (8, 17).

Diqqət yetirilərsə, bu xarakterik mülahizələrdə Nəcəf bəy Vəzirovun yaradıcılığına xas olan başlıca səciyyəvi keyfiyyətlər; mövzu, tənqid və ifşa hədəfləri, konflikt və xarakter, müsbət qəhrəman axtarışları kimi dram sənətinə məxsus anlayışların işlənmə mövqeyini dürüst təyin etmək dərhal nəzərə çarpan keyfiyyətlər kimi müəyyənləşir.

Müəllif dramaturqun ailə-məişət mövzusunda qələmə aldığı «Daldan atılan daş topuğa dəyər», «Sonrakı peşimançılıq fayda verməz», «Adı var, özü yox» kimi əsərləri mövcud ictimai-tarixi şərait və cəmiyyətdaxili münasibətlər fonunda nəzərdən keçirməklə bu nümunələr əsasında yekun ümumiləşdirici qənaət formalaşdırmağa müvəffəq olur. Nəcəf bəy Vəzirovun bəhs edilən bu əsərləri haqqında vaxtilə deyilən və artıq yekdil münasibət kimi qəbul edilən mülahizələrə alimin son dərəcə prinsipial mövqedən yanaşması əsil həqiqəti və sənətkarın qarşıya qoymuş olduğu ideyanı dərk edib qavramağa əlverişli stimül yaradır. Bu mənada «Daldan atılan daş topuğa dəyər» əsərini mollalar, dərvişlər və cadugərlik əleyhinə yazılmış əsərlər kimi səciyyələndirən fikirlərlə birmənalı şəkildə razılaşmay b son dərəcə obyektiv xarakter daşıyan nəticəyə gələrək yazır: «Əsərdə əsas tənqid hədəfi bir də cadugərliyi doğuran, ona qol-qanad verən ictimai mühitdir. Hansı şərait, hansı səbəb məhz cadugərliyin yayılmasına imkan yaratmışdır? Feodal həyat tərzini, gerilik, avamlıq, hər cür mövhumata inam! Bütün bunlar, eləcə də maarifin, mədəniyyətin olmaması obyektiv səbəblər silsiləsinin bir-birinə rəbt edilmiş həlqələridir» (9, 48).

Geniş miqyas və ictimai-tarixi zəmin əsasında təhlil və dəyərləndirmə Nəcəf bəy Vəzirovun digər dram əsərləri şərh olunan hissələrdə də özünü göstərir.

Dramatik növün ayrı-ayrı janrlarında yaranan nümunələr içərisində «Yağışdan çıxdıq, yağmura düşdük» əsəri ədibin komediya yaradıcılığını bariz əks etdirən bir örnək kimi vurğulanırsa, «Müsibəti-Fəxrədin» Azərbaycan dramaturgiyasında faciənin əsasını qoyan, müəllifin bu sahədəki yaradıcılıq axtarışlarını: yeni mövzu və ideyalar aləmindəki müxtəlifliyi və eyni zamanda birləşən məqamları bütün mənşəri ilə canlandırır. «Müsibəti-Fəxrəddin»in baş qəhrəmanları-Fəxrəddin və Səadət xanımın səadətə, ailə xoşbəxtliyinə mane olacaq səbəblər tərəflər arasındakı qan davası da bərabər, yenə də problem və konfliktə şərtləndirən amillər içərisində maarifçilikdən, qabaqcıl dünyagörüşündən uzaq bir əyalət düşüncəsinin tayfa münasibətlərinin zəhinlərdə dərin kök salmasıdır. Filologiya üzrə elmlər doktoru Zaman Əsgərli özünün «Müsibəti-Fəxrəddin» faciəsi» adlı monoqrafiyasında K.Məmmədovun əsərlə bağlı fikirlərini müsbət dəyərləndirir. Müəllifin faciə janrının tipoloji xüsusiyyətlərini qədim yunan və renessans mərhələsində yaranan nümunələrlə müqayisəli şəkildə araşdırmaq təşəbbüsünü təqdir edir (2,8). Bu mənada «Müsəlman aləminin Ostrovskisi»nin dramaturji irsində çeşidli həyat həqiqətlərini ehtiva edən məqamların cəmiyyətə, onun əxlaq normalarına qarşı protest kimi qələmə alınması təsadüf deyil. «Pəhlivanani-zəmanə» pyesinin konfliktində, dramatik kolleziyalarında məhz ictimai-iqtisadi amillərin önə çəkildiyi və onun insan mənəviyyatına vurduğu mənəvi aşınmalar və zərbələr barədə aparılan müşahidələr də ədibin əsrin sonlarında təsadüf edən məhsuldar yaradıcılıq axtarışlarında həyata, insani dəyərlərə mühüm önəm verdiyini göstərməkdədir. «Vay şələküm məlləküm», «Nə əkərsən, onu biçərsən», «Keçmişdə qaçaqlar» kimi dram əsərlərində ədibin bəy-mülkədar əxlaqındakı və mənəviyyatındakı qeyri-insani rəftar və davranışları, keyf və eys-ışrət düşgünləri olan bəyləri ifşa etmək başlıca məqsədə çevrilir.

Dramaturqun Avropa dramaturgiyasından təbdil etdiyi əsərlər içərisində «Ağa Kərim xan Ərdəbili» əsərinin mövzusu xəsislik olan T.B.Molyerin məşhur «Xəsis» komediyasından təsirlənmə və iqtibas olmasını üzə çıxaran mülahizələr, ədibin sovet dönəmi yaradıcılığının məhsulu olan «Pul düşkünü Hacı Fərəc» kimi orjinal dramatik

nümunənin təhlili verilən hissələrdə ədibin yaradıcılığının bütöv və sistemli şəkildə tədqiqinin əyani göstəricisi kimi üzə çıxır.

ƏDƏBİYYAT:

1. Abdullayev S. Ə.Haqqverdiyev haqqında monoqrafiya. «Azərbaycan dili və ədəbiyyat tədrisi» (Məqalələr məcmuəsi). Üçüncü buraxılış, «Azərbaycan məktəbi» jurnalına əlavə, Bakı, 1955, səh.93.
2. Askerli Z. Traqediə. «Qore Faxreddina», Bakı, «Glm», 2003, str.8
3. Arif M. Azərbaycan xalq teatrı. Xalq oyun və mərasimlərində teatr və tamaşa ünsürləri. Seçilmiş əsərləri, Üç cildə, Üçüncü cild, Bakı, «Elm» nəşriyyatı, 1970, səh.49.
4. Bağirov M. Nəcəf bəy Vəzirovun həyat və yaradıcılığı. Namizədlik dissertasiyası, ADU kitabxanası, Bakı, 1954.
5. Xəlilov S.Ə. Nəcəfbəy Vəzirovun əsərlərinin dili. Namizədlik dissertasiyası, ADU kitabxanası, Bakı, 1954.
6. Məmmədov K. Ə.Haqqverdiyev. Bakı, Uşaqgənənəşr, 1950.
7. Məmmədov K. Ə.Haqqverdiyev. Bakı, Uşaqgənənəşr, 1955.
8. Məmmədov K. Nəcəfbəy Vəzirov. Bakı, Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası Nəşriyyatı, 1963, səh.17.
9. Məmmədov K. Nəcəfbəy Vəzirov. Bakı, Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası Nəşriyyatı, 1963, səh.48.

УЧЕБНЫЙ ПЕРЕВОД КАК СРЕДСТВО АКТИВИЗАЦИИ ПОЗНАВАТЕЛЬНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ НА ЗАНЯТИЯХ РУССКОГО ЯЗЫКА

М.З.Байрамова

Бакинский Славянский Университет
Баку, ул. Сулеймана Рустама 33
e-mail: bayramovamexriban@yandex.ru

Açar sözlər: mədəniyyətlərarası kommunikativ kompetensiyanın formalaşdırılması, davranış qayda və dəyərlər sistemi, müxtəlif linqvososiumların qarşılıqlı əlaqə və təsiri, tələbələrin koqnitiv şüuru

Keywords: formation of intercultural communicative competence, system of behavioral views and values, interaction between various linguosociums, cognitive consciousness of students

Ключевые слова: формирование межкультурной коммуникативной компетенции, система поведенческих взглядов и ценностей, взаимосвязь и взаимодействие разных лингвосоциумов, когнитивное сознание обучаемых

Использование учебного перевода в качестве средства обучения иностранному языку, соответствуя в той или иной степени всем глобальным целям (практической, образовательной и воспитательной), является действенным подспорьем в их реализации.

В современной методической науке признается, что важнейшим условием активизации учебной деятельности является удовлетворение практических запросов обучаемых, связанных с успешным пользованием изучаемого языка, понимание «необходимости и ценности владения языком, настойчивое творческое отношение к изучению языка, культуры его носителей, стремление не только узнавать неизвестное, но и находить ему место в своей жизни. Такая мотивация является наивысшей и самой благоприятной для достижения высоких результатов в овладении языком, потому что для учащихся сам учебный процесс становится необходимостью и удовольствием» (1, с.172).

Сказанное вызывает необходимость управления учебным процессом. Реализация этой цели представляется возможным через посредство осуществления взаимодействия как субъективного фактора, находящего свое выражение в потребности обучаемых получать знания, так и объективного фактора, выразителем которого служит качество обучения. Условие обучения, при котором наблюдается совпадение этих двух факторов способствует появлению установки, т.е. психологического настроя, который положительно сказывается на результате обучения.

Оценка обстоятельств, при которых создаются условия, где учебный перевод может оказаться действенным средством в формировании искомых нами умений и навыков, носит общенаучный характер, потому что имеет в своей основе философское и педагогическое начало.

Такой подход к пониманию мотивации делает возможным утвердиться во мнении, что фактор удовлетворенности в обучении, выдвигаясь на передний план, становится, как наиболее действенным средством, стимулирующим учебно-познавательную деятельность обучаемых, так и способствует реализации коммуникативной направленности обучения.

Условиями, в которых создаются предпосылки использования учебного перевода в качестве эффективного средства для формирования межкультурной коммуникативной компетенции, следует понимать необходимость создания объективных возможностей и целенаправленных мер, способствующих успешной реализации этой деятельности.

Наша изыскательская деятельность связана с педагогическим факультетом БСУ, который является кузницей будущих учителей-русистов, востребованных реальной действительностью. Особую значимость в подготовке специалистов филологов приобретает формирование у обучаемых межкультурной коммуникативной компетенции, потому что умение реализовать себя в условиях межкультурной коммуникации является его профессиональным призванием. Из сказанного следует, что обучение русскому языку как языку специальности, наряду с языковыми умениями, предполагает осмысление и освоение культуры носителей этого языка, овладение системой их представлений, поведенческих взглядов и ценностей. При таком понимании сформированность межкультурной коммуникативной компетенции у будущих филологов-русистов обозначается как главное профессионально значимое требование, в котором учебный перевод представляется эффективным средством его реализации.

В качестве объективных предпосылок, способствующих рациональному использованию учебного перевода в таком предназначении могут явиться следующие факторы: а) наличие в учебном плане широкого спектра дисциплин гуманитарного профиля, имеющих прикладной характер, для осуществления работы, направленной на взаимосвязь и взаимодействие культур разных лингвосоциумов (в нашем случае русского и азербайджанского); б) наличие достаточного количества аудиторного времени, через посредство которого представилась бы возможность сделать учебный перевод одним из видов заданий, имеющих решающую роль в реализации образовательных целей; в) необходимость определения объекта учебного перевода, т.е. отбор и систематизация материала, подлежащего учебному переводу; г) актуализация важности осуществления студентами в ходе учебного перевода аналитической обработки получаемой информации на иностранном (русском) языке для когнитивных целей.

Наш экскурс в специальную литературу позволил установить наличие в методической науке различных взглядов, определяющих в качестве единицы учебного перевода как отдельные слова и словосочетания, так и целые предложения и связные тексты. Учитывая тот факт, что каждая из единиц отпеченных в качестве объекта перевода имеют когнитивную значимость, то понимание информации происходит на их основе. В этом плане справедливо мнение, что «социальный и культурный опыт, находящий отражение в общей картине мира, фиксируется не только единичными лексическими номинациями, но и коммуникативными структурами более высокого уровня, конструкционным материалом которых выступают лексические номинации» (2, с.80). В ходе осуществления учебного про-

цесса по русскому языку как иностранному речевые единицы любого уровня посредством выражаемых ими понятий соотносятся с понятиями родного языка и вступают с ними во взаимодействие в когнитивном сознании обучаемых. Происходит своего рода «диалог познания», в ходе которого устанавливаются соответствия и расхождения в двух лингвокультурах, что в конечном итоге ведет к реализации образовательной цели.

Анализ учебного плана для педагогического факультета Бакинского славянского Университета позволил установить, что подготовка филологов-русистов осуществляется через посредство изучения целого ряда учебных дисциплин, среди которых имеются и те, которые удовлетворяют наши исследовательские интересы. К числу таких дисциплин мы относим «Практический русский язык», «Лингвострановедение», «Культура речи», «Методика преподавания русского языка», «Классическая русская литература», «Детская литература», «Древняя русская литература XVIII в», «Русская литература XIX в» и др.

Из сказанного следует, что в течение всего периода обучения на педагогическом факультете студентам представляется возможность получения достаточно большого количества информации на русском языке. Они, имея в своём арсенале сведения о собственной лингвокультуре имеют возможность познать концепты иной, незнакомой им лингвокультуры. При этом процесс познания и переосмысления концептов родной и иноязычной культуры может происходить на всех уровнях речи.

Однако формирование межкультурной коммуникативной компетенции может явиться продуктивным лишь в том случае, если межкультурное знание, полученные в результате взаимодействия когнитивных структур в ходе осуществления учебного перевода будут не только усвоены, но и получают практическое применение

Учитывая тот факт, что предложение обладает весьма ограниченными возможностями для контекстной реализации всей полноты лингвокультурных знаний, оно не может служить объектом учебного перевода. Объясняется это малоэффективностью предложения в формировании межкультурной коммуникативной компетенции.

В качестве контекста, в котором представляется возможным проследить взаимопроникновение лингвокультурных смыслов, может выступать текст, потому что он способен продуцировать «в сознании получателя отображение целого сегмента внеязыковой реальности, построенное в соответствии с коммуникативным намерением автора, которое определяет смысл текста (3, с.26).

Однако работа с текстом, связана со значительными трудностями, потому что композиционная структура любого текста отражает в себе ход мыслей и интенции автора, изложенных в соответствии с законами и правилами литературной нормы. Текст, даже самый небольшой, в содержательном плане характеризуется тем, что имеет основную и второстепенную сюжетные линии, которые переплетаясь, служат конструктивными компонентами содержания. Эта особенность вызывает значительные трудности, связанные с восприятием и интерпретацией лингвокультурных явлений, содержащихся в тексте. В ходе осуществления деятельности, связанной с переводом в качестве реализации искомой цели «реципиент, должен двигаясь от исходного текста к внутренней речи с последую-

щим совмещением концептов, актуализированных исходным текстом, формировать когерентную концептуальную структуру в сознании и затем воплощать ее на другом языке» (4, с.140). Такая необходимость требует особого умения фиксировать в оперативной памяти смысловую преобладанность информации из подлежащего переводу отрезка текста и удерживать ее в сознании до тех пор, пока не будет завершено переводческое действие целиком. Сказанное дает основание выразить сомнение в том, что для студентов будет легко преодолимой задачей осуществить перевод целого аутентичного текста на начальном этапе своего обучения профессии филолога. Поэтому для удовлетворения потребностей формирования межкультурной коммуникативной компетенции в качестве объекта учебного перевода следует избрать речевую единицу, которая была бы по объему больше, чем предложение, но меньше, чем текст. Таковой единицей в нашем понимании является сложное синтаксическое целое (ССЦ), которое представляет собой объединение нескольких тематически связанных предложений в смысловые блоки и функционирующих в построениях диалогического и монологического характера, в устной и письменной форме. Предложения, входящие в состав ССЦ, располагаясь нелинейно, могут представлять собой сложные синтаксические переплетения. Но даже в этих случаях смыслы, заключенные в ССЦ, подаются более легкому пониманию, интерпретации и осуществлению коррекции в искомым целях, а потому ССЦ намного предпочтительны для выполнения действий по переводу, чем отдельные предложения и связный текст. В пользу такого понимания говорят и следующие факты: 1) ССЦ в содержательном плане представляет собой единство, заключающее в себе смысл большего объема, чем может содержать в себе предложение, выражающее сложную мысль; 2) ССЦ более объёмно в информативном плане, поэтому обязывает студентов относиться к выполнению учебного перевода с максимальной активизацией фоновых знаний для интерпретации фактов иной лингвокультуры с позиций их взаимодействия с фактами родной лингвокультуры; 3) ССЦ, границы которого определяются рамками нескольких предложений, подается более легкому, в то же время целостному восприятию и пониманию отображаемого в нем некоторого фрагмента картины иной лингвокультуры в тесной связи с картиной мира собственной лингвокультуры; 4) ССЦ характеризуется тем, что в нём, как правило, описывается конкретная ситуация, ограниченная рамками одной темы, тогда как текст в содержательном плане может охватывать описание и развитие нескольких тем и сюжетных линий.

Отмеченные выше особенности ССЦ дают основание считать их предпочтительными в выборе объекта учебного перевода как средства формирования межкультурной коммуникативной компетенции на начальном этапе. При этом в виду, что ССЦ, выделяемые в аутентичных текстах, должны отличаться межкультурной маркированностью, т.е. иметь в своем содержании фактологический материал иного лингвосоциума, формирующий поведенческие нормы (обряды, обычаи, традиции, нравы, исторические и социальные явления и т.д.) и обязывающие студентов для понимания их сути привлекать фоновые знания о родной лингвокультуре.

Специфические особенности текстов, включающих культурно маркированные ССЦ, предполагают особый вид деятельности обучаемых, предполагающий их анализ и перевод только в ходе изучающего чтения. Сказанное

обусловливается тем фактом, что изучающие чтение, в отличие от другие видов чтения (ознакомительное, просмотровое, поисковое), «предполагает анализ языковой формы текста, перевод как родной язык всего текста или его фрагментов и обращение к словарю. При этом тексты, предназначенные для изучающего чтения, должны обладать познавательной ценностью и информативной значимостью. Обучающиеся должны опираться на фоновые знания с целью понимания содержания таких текстов» (5, с.95). В ходе изучающего чтения студенты, обнаруживая в тексте культурно маркированную информацию, должны ощущать необходимость ее межкультурного анализа. Сказанное означает, что в действиях студентов должна прослеживаться взаимосвязь и взаимообусловленность между действиями по чтению и деятельностью по учебному переводу.

Литература

1. Вятютнев М.Н. Теория учебника русского языка как иностранного. М.: Русский язык, 1984
2. Хайрулин В.И. Перевод и когниталогия: Учебное пособие. Уфа, Башкир. Ун-т, 1997
3. Семенова Н.В. Базовые категории текста: когнитивный аспект представления подтекстовой информации. Уфа: Изд-во БГПУ, 2008
4. Мирзоев С.С. Место и роль учебного перевода на занятиях по русскому языку в экономическом вузе. Сб. «Проблемы обучения языкам в высших школах». Баку, 2010
5. Фоломкина С.К. Обучение чтению на иностранном языке в неязыковом вузе: Учебно-методическое пособие. М.: Высшая школа, 1987

TƏDRİS TƏRCÜMƏSİ RUS DİLİ DƏRSLƏRİNDƏ DƏRKEDİCİ FƏALİYYƏTİN FƏALLAŞDIRILMASI VASİTƏSİ KİMİ

M.Z.Bayramova

XÜLASƏ

Məqalə tədris tərcüməsinə rus dili dərslərində tələbələrin idrak fəaliyyətini aktivləşdirən üsul kimi baxılmasına həsr edilmişdir. Son məqsədə nail olmaq üçün tərcümə ilə bağlı mədəni informasiya daşıyan mürəkkəb sintaktik bütövlər təklif olunur, çünki onlar daha asan anlanan, izah edilən, düzəliş etmə imkanına malik olan və ona görə də cümlə və mətndən daha əlverişli olan vahiddir.

EDUCATIONAL TRANSLATION AS A MEAN TO STIR UP STUDENTS' COGNITIVE ACTIVITIES IN RUSSIAN LANGUAGE CLASSES

M.Z.Bayramova

SUMMARY

This article treats the educational translation as a method to stir up students' cognitive activities in Russian language classes. The compound syntactic wholes with a cultural information related to the translation are suggested for achieving the final purpose, because, explainable and corrigible, they are easy to understand and hence more reliable units than a sentence or a text.

KSENOFOBİYA - ERMƏNİSTANIN AZƏRBAYCAN XALQINA QARŞI MİLLİ NİFRƏT STRATEGİYASIDIR

Q.Ə.Paşayeva

Azərbaycan Respublikası Milli Məclisi
Bakı AZ1152, Parlament prospekti 1
e-mail: fond05@mail.ru

Açar sözlər: AŞPA, Ermənistan, ərazi iddiaları, münaqişə, beynəlxalq cinayətçilik, erməni şovinizmi, ksenofobiya, deportasiya, neofaşizm, diskriminasiya, Xocalı soyqırımı, ikili standartlar, əməkdaşlıq, dinc birgəyaşayış .

Keywords: PACE, Armenia, territorial claims, conflict, international crime, Armenian chauvinism, xenophobia, deportation, neofascism, Khojaly genocide, double standards, collaboration, peaceful coexistence

Ключевые слова: ПАСЕ, Армения, территориальные претензии, конфликт, международная преступность, армянский шовинизм, депортация, неонацизм, Ходжалинский геноцид, двойные стандарты, сотрудничество, мирное сосуществование

Müasir, qloballaşmaqda olan dünyanı təhdid edən beynəlxalq terrorizm və etnosiyasi münaqişələr zaman keçdikcə daha ağır fəsadlara yol açır ki, bunlardan ən təhlükəlisi dövlətin suverenliyi və ərazi bütövlüyünün pozulmasıdır. SSRİ-nin dağılmasında mühüm rol oynayan amillərin içərisində sesessionist nəticələrə malik etnosiyasi münaqişələrdən başlıcası Dağlıq Qarabağ münaqişəsi olmuşdur.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İ.H.Əliyev münaqişənin fəsadlarını, xalqımıza gətirdiyi bəlaları, Ermənistanın yeritdiyi mənfur siyasətin mahiyyətini açıqlayaraq qeyd edir ki, «iki yüz ilə yaxın bir müddətdə erməni millətçilərinin xarqımıza qarşı hərbi, siyasi, ideoloji və başqa vasitələrlə yürütdüyü siyasətin məqsədi azərbaycanlıları öz doğma torpaqlarından sıxışdırıb çıxarmaq, mifik "böyük Ermənistan" dövləti yaratmaq idi... Bu məkrli siyasət nəticəsində tarixi Azərbaycan torpaqları ermənilər tərəfindən qəsb edilmiş, yüz minlərlə soydaşımız qaçqın və məcburi köçkün vəziyyətinə düşmüş, on minlərlə insan həlak olmuşdur» (6).

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında müstəqil dövlətçiliyini qurmuş Ermənistan bununla kifayətlənməyərək, ötən əsrin 80-ci illərinin sonlarından etibarən Naxçıvan və Dağlıq Qarabağa ərazi iddiaları qaldırmağa başlamış, Naxçıvanla bağlı niyyətlərini reallaşdırma bilməsə də, dünya erməni lobbisinin dəstəyi və Rusiyanın birbaşa hərbi yardımı ilə respublikamıza qarşı elan olunmamış müharibə aparmaqla Azərbaycan ərazilərinin 20 faizini işğal etməyə və ölkə əhalisinin 20 faizini (1 mln. nəfərdən çox soydaşımızı) öz ata-baba yurdlarından didərgin salmağa nail olmuşdu. Göstərilənlərə onu da əlavə etmək olar ki, ümumiyyətlə, XX əsrin 20-90-cı illərində Ermənistanın ölkəmizə qarşı yeritdiyi məqsədyönlü və davamlı siyasət nəticəsində təkcə Ermənistan azərbaycanlılardan təmizlənməmiş, həm də Azərbaycana məxsus 40.681 kv.km ərazi Ermənistan tərəfindən işğal olunmuşdur (8, 5).

Müasir Qərb, rus və erməni tədqiqatçılarının böyük qismi Dağlıq Qarabağın ərazisində yaşayan ermənilərin “əvvəlcə dinc yolla, sonra isə əldə silah” öz statuslarını dəyişməyə, Azərbaycanın tərkibindən çıxmağa cəhd göstmələrinə haqq qazandırır, lakin bunun kifayət qədər uzağa gedən geosiyasi nəticələrini görməməyə çalışırdılar. Belə ki, rus tədqiqatçılarından E.Q. Moiseev Azərbaycanın “Dağlıq Qarabağ ermənilərinin haqlı tələblərini eşitmək belə istəmədiyini” qeyd edərək baş verənlərin səbəbini bununla əlaqələndirirdi (17, 65). Halbuki, münaqişədə Ermənistanın Azərbaycana əsassız ərazi iddiaları ilə böyük dövlətlərin regiona geosiyasi maraqları üst-üstə düşmüşdü. Tədqiqatçılardan M.Qasımov yazırdı ki, “Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin kökləri dini və etnik amillərdə deyildi, onu Azərbaycan cəmiyyətinin inkişafı törətməmişdi. Bu münaqişənin əsas səbəbi Ermənistanın Azərbaycana qarşı əsassız ərazi iddialarında idi” (10, 99).

Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin genezisi boyunca “Böyük, türksüz Ermənistan” ideyalarının reallaşdırılması məqsədilə erməni milliyyətçiləri XX əsrin əvvəllərindən hazırkı dövrdə azərbaycanlılara qarşı qatı şovinizm, rasizm, ksenofobiya və nifrət zəminində kütləvi qətləmlər, soyqırımlar təşkil etmiş, xalqımızın maddi və mənəvi mədəniyyət abidələri erməni vandalizminin qurbanı olmuş, tariximiz və mədəniyyətimiz saxtalaşdırılmışdı. Erməni "alimi" M.Nalbandyanın "ey erməni, sən yolda ilanı görüb öldürmərsənsə, eybi yoxdur, o ilandır. Yox, əgər türkü görüb öldürmərsənsə, sən xainsən, sən qorxaqsaq, sən əclafsan, sən erməni deyilsən..." (9) - deyimi erməni xislətinin, qatı millətçiliyinin və sadizminin minilliklər boyu dəyişməyəcək səciyyəsidir.

Erməni millətçiləri hələ 1878-ci il Berlin konqresi dövründən dünyanın diqqətini “məzlum ermənilərin problemlərinə cəlb etdikdən” sonra sistemli şəkildə Türkiyəyə qarşı mübarizəyə başlamış, əsrin sonlarından etibarən Azərbaycan torpaqlarını hədəfə götürmüş, 1905-1907-ci və 1918 – 1920-ci illəridə on minlərlə Azərbaycan türkü ermənilər tərəfindən törədilmiş vəhşiliklərin qurbanına çevrilmiş, qətlə yetirilmiş, kəndlər və yaşayış məskənləri xarabazarlığa çevrilmişdi. Təkcə 1918-ci il martın son üç günü ərzində Bakıda davam edən döyüşlər 18 mindən artıq dinc, günahsız azərbaycanlının faciəli surətdə həlak olmasına gətirib çıxarmışdı (12, 58-63, 111-118; 18, 3-9). Cənubi Qafqazın müsəlman-türk əhalisinə qarşı ermənilərin həyata keçirdikləri soyqırım siyasətinin geniş elmi təhlilini verən A.Xəlilov obyektiv olaraq göstərilən dövrlərdə azərbaycanlılara qarşı törədilmiş vəhşiliklərin “kütləvilik”, “geniş miqyaslılıq” və “qabaqcadan planlaşdırılma” kimi xüsusiyyətlərə malik olmasını vurğulayırdı (23, 4). Belə strategiya sonralar da davam və inkişaf etdirilmişdi.

Erməni millətçilərinin türk dünyasına qarşı yeritdiyi və yeritməkdə olduğu strateji xətdə istifadə olunan vasitələrin tam siyahısını indiyədək heç bir Türkiyə və Azərbaycan tədqiqatçısı ümumiləşdirməyib, düşünürəm ki, bunu etmək də mümkün deyil, çünki bu sıraya insanlıq əleyhinə bütün cinayətləri daxil etmək olar: sistemli şəkildə həyata keçirilən qətləmlər, soyqırım cinayətləri, terror-seperatizm, milli və dini dözümsüzlük, şovinizm, rasizm, sadizm, milli nifrət, deportasiyaya məruz qoyma, tarixi və mədəniyyət mirasımıza qarşı vandalizm, işğalçılıq, ksenofobiya, tükənmək bilməyən ərazi iddiaları, insan alveri, işğal olunmuş torpaqlarımızda “boz zonaların yaradılması”, flora və faunamızın ekoloji soyqırımı məruz qoyulması, heç bir insani və demokratik dəyərlərə məhəl qoyulmaması, etnik təcizləmə siyasəti.

Sovet hakimiyyəti illərində - milli məsələnin qaldırılmasının o qədər də asan olmadığı dövrdə Ermənistan Respublikasının rəhbərləri 1948-1953-cü illərdə iki yüz minədək

soydaşımızın tarixi Azərbaycan torpaqlarından deportasiya edilməsinə nail olmaqla xalqımıza qarşı növbəti vandalizm aksiyasını törətdilər.. Azərbaycanlı müəlliflərdən K.Şükürov münafiqənin pərdəarxası epizodlarına diqqəti yönəldərək yazırdı ki, 1985-ci ilin dekabrında “Daşnaksutyun” partiyasının Afinada keçirilən 23-cü qurultayında “Böyük Ermənistan” ideyası yenidən irəli sürülür ki, bunun ardınca - 1986-cı ildə Ermənistanın Qafan və Mehri rayonlarından çoxsaylı azərbaycanlılar qovulur və onlar Sumqayıt şəhərində məskunlaşır” (13, 370).

Tədrisən azərbaycanlılara qarşı nifrət o dərəcədə yüksəlmişdi ki, respublikada şovinizmin və rasizmin bütün təzahür formalarına rast gəlmək mümkün idi. 1988-ci il fevralın 19-da İrəvanda “Ermənistan türklərdən təmizlənməli!”, “Ermənistan ermənilərin olmalı!” və s. radikal şüarların səsləndirildiyi mitinqlər başlandı, üç gün sonra, paytaxtdakı son müsəlman məscidi dağıldı. Bununla da sovet hakimiyyət orqanlarının gözü qarşısında və onların birbaşa dəstəyi ilə 1988-ci ilin əvvəllərindən etibarən azərbaycanlıların Ermənistandan zorakı yollarla sonuncu deportasiyasına başlandı. Deportasiyanın gedişində ümumilikdə 216 nəfər, o cümlədən 57 qadın, 5 körpə və 18 uşaq qətlə yetirildi, iki həftədən də az müddət ərzində iki yüz min nəfərdən çox azərbaycanlı yaşadığı torpaqlardan məcburi surətdə və kütləvi şəkildə deportasiyaya məruz qaldı. Halbuki həmin dövrdə Azərbaycanda hələ də yarım milyon nəfər, təkcə Bakıda 232 min erməni yaşayırdı (19, 5-6; 26, 143).

Dağlıq Qarabağ münafiqəsi qızıxdıqdan sonra Ermənistanda ictimai həyatın faşizm ideologiyasına büründüyünü, azərbaycanlılara qarşı terrorizmin dövlət siyasəti səviyyəsinə yüksəldiyini konkret rəqəmlər, faktlar, sənəd və materiallar sübut edir. Keçmiş SSRİ Daxili İşlər Nazirliyinin apardığı genişmiqyaslı tədqiqat işlərindən sonra istintaq materiallarında göstərilirdi ki, 1987-1988-ci illərdə azərbaycanlılar öz dədə-baba torpaqlarından zorla qovularkən yüzlərlə soydaşımız qətlə yetirilmiş və şikəst edilmişdi. İstintaqın gedişində qəsdən kiçildilmiş rəqəmlərə görə həlak olanların arasında 23 azyaşlı uşağın olduğu bildirilirdi. Azərbaycanlılara qarşı ksenofobiyanın konturlarını daha dəhşətli faktlar əyani şəkildə göstərir. Belə ki, xalqımıza qarşı qətlam törədən daşnaklar 5 yaşından 12 yaşına kimi 72 uşağı 20 metr uzunluğunda 1,5 metr diametrlilik qaz borusuna dolduraraq hər iki tərəfini qaynaq etdikdən sonra Göyçə (Sevan) gölünə atmışdılar. Yalnız 1988-ci ilin dekabrında baş verən zəlzələ zamanı köməyə gələn fransalı xilasedicilər bu qətləmin üstünü açmış və gördüklərindən dəhşətə gələrək Ermənistanı tərk etmişdilər. Vəhşiləşərək insanlıq simasını itirmiş erməni nasistləri 1988-ci ildə Sevan şəhərində 22 nəfər azərbaycanlı uşağını su quyusuna ataraq boğmuşdular (15). Fikrimizcə, bu əslində erməni daşnaklarının Azərbaycan xalqına qarşı kannibalizm siyasətidir. Dünya ictimaiyyəti, xüsusilə respublikamızın üz tutduğu Avropa qurumları Ermənistanın belə qanlı əməllərini qətiyyətlə pisləməli, münafiqənin nizamlanmasının ağırlığını öz üzərinə götürmüş ATƏT-in Minsk qrupu həmsədrləri baş verənlərə obyektiv münasibət bəsləməli, erməni təcavüzünə və uşaq qatillərinə, nasizmin yeni təzahür formalarına, şovinst xarakterli hadisələrə vaxtında yox deməlidirlər.

Azərbaycanın tərkibində muxtar statusa malik DQMV-də yaşayan ermənilərin Azərbaycandan ayrılmasını özlərinin “öz müqəddaratını təyin etmə hüququ” ilə əlaqələndirmələrinin elmi və hüquqi məzmunu malik olmaması məlum həqiqətdir. Erməni millətçiləri BMT-nin “İnsan hüquqları” Bəyannaməsinin heç bir tələbinə məhəl qoymadan 1988-1994-cü illər arasındakı dövrdə alman faşistlərinin Sudet vilayətinin işğalı təmsalında Çexoslovakiyanın başına gətirdiklərini (Sudet vilayəti Çexoslovakiya ərazisinin 20 faiz

zini əhatə edirdi, burada respublika əhalisinin 20 faizi yaşayırdı) xalqımızın və vətənimizin başına gətirdilər. BMT və İKT-nin ardınca AŞPA 2004-cü ilin yanvarında qəbul etdiyi 1416 sayılı qətnamə ilə Azərbaycan ərazilərinin böyük bir hissəsinin “erməni qüvvələri və separatçı qüvvələr” tərəfindən işğal altında saxlanılması faktını təsdiqləmişdir (25).

Ermənistan Respublikası və onun havadarlarının cəhdlərinə, manevrlərinə və təzyiqlərinə baxmayaraq Dağlıq Qarabağ münaqişəsi ilə bağlı yalnız İslam Konfransı Təşkilatı 1993-cü il aprelin 25-29-da keçirilmiş Kəraçi və 1994-cü il dekabrın 12-14-də keçirilmiş Kasablınaka zirvə görüşlərinin yekun sənədlərində Ermənistan dövlətinin təcavüzkar siyasətini birmənalı şəkildə ittiham etmiş, Ermənistanı işğalçı dövlət kimi tanımış və ondan Azərbaycan torpaqlarının işğalına dərhal son qoyulması tələb olunmuşdur (7, 31, 33-34).

Türk dünyasına, o cümlədən Azərbaycana qarşı ümummillə nifrəti qatı nasizm şəklində formalaşdırmağa nail olan Ermənistan Respublikası rəhbərləri və erməni terror-millətçi təşkilatları “türksüz Ermənistanı” illər boyu sistemli şəkildə həyata keçirilən etnik təmizləmə siyasəti vasitəsi ilə reallığa çevirməyə hail oldular. Azərbaycanın 16,6 min kvadrat kilometrlik ərazisinin işğalı gedişində Ermənistan ordusunun və erməni quldur dəstələrinin istifadə etdiyi üsul və vasitələr, törədilmiş Xocalı faciəsi qismində soyqırım siyasəti müasir beynəlxalq hüququn qadağan etdiyi yollarla aparılmışdır. Azərbaycan xalqına qarşı milli nifrət və ksenofobiyadan başlanan, qətlam və vandalizm siyasəti nəticəsində “özəlləşdirilməyə” hədəflənən tarixi torpaqlarımızın və mədəniyyət abidələrimizin siyasi hərrac vasitəsi olmayacağını ümummillə lider H.Əliyev dəfələrlə bəyan etmişdi. Hazırda həmin strateji xətt Respublika Prezidenti İ.Əliyev tərəfindən dönmədən, diplomatik danışıqlar yolu ilə həyata keçirilməkdədir. Məqalənin yazılmasında məqsəd Ermənistan Respublikasının etnik-milləti və dini zəmində illər boyu Azərbaycan xalqına qarşı dönmədən həyata keçirdiyi ksenofobiya, şovinizm və rasizm siyasətinin mahiyyətinin açılması və dünya birliyinin, beynəlxalq ictimaiyyətin diqqətinin cinayətkarlığın bu növlərinin məhkum edilməsinə yönəldilməsi, xüsusilə Avropanın təhlükəsizliyini hədəfləyən həmin bələlara qarşı birgə mübarizənin vacibliyini aşılamaqdır (1, 156-180; 14, 144-171, 2).

ABŞ-ın Texas ştatından olan kongresmen S.Stokman Konqresin Nümayəndələr palatasında çıxış edərək Ermənistanda etnik və dini azlıqlara münasibətdə toleranlığın olmaması və bu ölkədə antisemitizm problemini qaldıraraq, Palatanın spikerinə müraciət edərək bildirmişdi ki, Ermənistan antisemitizm və milli azlıq təşkil edən azərbaycanlılara qarşı etnik təmizləmə siyasətini davam etdirir. Kongresmen beynəlxalq münasibətlər sahəsində mütəxəssislərdən olan israilli ekspert A.Qutun “Algemeiner” qəzetində dərc olunmuş “Ermənistanda antisemitizm: birbaşa və aşkar təhdid” sərlövhəli məqaləsini qanunvericilərin diqqətinə təqdim etmişdi. Məqalədə Ermənistan silahlı qüvvələrinin və quldur dəstələrinin Xocalıda törətdikləri soyqırım cinayətləri, 613 nəfər dinc sakinin qətlə yetirilməsi barədə ətraflı məlumat verilir və Ermənistanı ittiham etməyə çağırılırdı (27).

Müasir siyasi leksikonda ksenofobiya sosial təhlükəli psixoloji fenomen hesab edilir. “Ksenofobiya” yunan dilindən götürülmüş “xenos” («əcnəbi, yad, özgə») və “phobos” («qorxu») sözlərinin birləşməsindən yaranıb əcnəbi qorxusuna qarşı nifrətin yaranması anlamındadır. İnsan qruplarının və ya etnosun yad nəyisə qəbul edə bilməməsi, onu inkar etməsi insanlar arasında qorxu və düşmənçilik yaradır. “Fobiya” anlayışı yunan mifologiyasında qorxu allahı “Fobosun” adından götürülmüşdür. Sosioloqlar ksenofobiya-

nın üç növünü qeyd edirlər. Ksenofobianın ilk növünə bir toplumun içərisində olan, amma həmin toplumun bir parçası sayılmayan qrupa qarşı hiss edilən qorxudur. Belə qorxu ümumiyyətlə köçgünlər və ya qacqınlarda olur, bununla belə, bəzən yüz illərlə bir arada olan, yanaşı yaşayan qrupda da ola bilər. Ksenofobianın bu növü ən pis halda soyqırım və vandalizm kimi hərəkətlərə gətirib çıxarır. İkinci növdə mədəniyyət fərqlilikləri qorxunun səbəbi anlamında çıxış edir, mədəni və ya dil baxımından saflaşdırma kimi siyasi kompaniyalarla nəticələnmə bilər. Mütəxəssislər irqçiliyi və diskriminasiyanı (irqi ayrı-seçkiliyi) ksenofobianın üçüncü növü hesab edirlər (28).

Tolerantlığın özünü bariz şəkildə göstərdiyi ölkələrdən biri kimi “İslamofobiya və ksenofobianın müxtəlif növləri: gənclərə təsiri və qarşısının alınmasında gənclərin fəaliyyəti” mövzusunda beynəlxalq konfrans 2008-ci ilin noyabrında Bakıda keçirilmişdi. Konfransda 43 ölkədən 124 nümayəndənin iştirak etməsi onun əhəmiyyətinin başlıca göstəricisidir (29).

Beynəlxalq konfransın təşkilatçılarının Azərbaycan Respublikası, Avropa Şurası, İSESKO, Avropa Gənclər Forumu və “Dialog və əməkdaşlıq uğrunda” İslam Konfransı Gənclər Forumu olması və “Dini fərqlilikdən kənar” devizi altında keçirilməsi onun işinə həm Avropa, həm də Şərq ölkələrində olan marağı və verilən əhəmiyyəti əks etdirirdi. Konfrans Azərbaycanın dünyəvilik və vicdan azadlığı baxımından bütün dünyaya nümunə olan ölkəyə çevrildiyini göstərirdi. Statistikaya görə, hazırda Azərbaycanda 80-ə yaxın millətin və müxtəlif etnik qrupların nümayəndələri yaşayırlar ki, onların hamısı Azərbaycanın tamhüquqlü vətəndaşlarıdır. Azərbaycan dövlətinin siyasəti milli, dini və etnik ayrı-seçkilikdən kənar bir mühit formalaşdırmaqdan ibarətdir. Avropa Şurasının Gənclər və idman üzrə direktoru R.Veynqartner Azərbaycanın gənclərlə bağlı siyasətdə çox fəallıq göstərdiyini vurğulamışdı. İSESKO Baş katibliyi aparatının rəhbəri Əhməd Səid Quld Bah isə ABŞ-da baş verən 11 sentyabr hadisəsindən sonra İslama qarşı hücumların artdığına diqqəti yönəldərək demişdi: “Bu, İslama və müsəlmanlığın yayılmasına qarşı çıxış edən qüvvələrin əsaslandırılmamış düşmənçiliyidir. Təəssüf ki, ictimai-siyasi sferada da İslamofobiya rast gəlinir. İslama qarşı çıxış edənlərin cəzasız qalması digərlərini də belə davranmağa həvəsləndirir. Bu problemə qarşı hamı birgə mübarizə aparmalıdır” (29).

Təsadüfi deyildi ki, münafişənin ümumavropa təhlükəsizliyini hədələdiyini əsas götürən AŞPA-dakı Azərbaycan nümayəndə heyəti hələ 2001-ci ilin sentyabrında Parlament Assambleyasına ünvanladığı 9239 sayılı sənəddə münafişənin nizamlanması işinin Avropa Şurasına həvalə olunmasını istəmişdi. Sənəddə deyilirdi: “... Ermənistan və Azərbaycan xalqları arasında sülh yaratma məsələsi bütövlüklə hər hansı bir tərəfə maraq göstərməyən və qərəzsiz olan Avropa Şurasına tapşırılmalıdır və beləliklə, Cənubi Qafqazda, habelə bütün Avropada sabitlik yaranacaqdır” (24).

Tədqiqatçılara görə, XX əsrin 80-ci illərində başlanan və milli-etnik zəmində genişlənən münafişələr planetin 30-dan çox ölkəsini savaş meydanına çevirmişdir. Bu münafişələrdə zərər çəkən, öldürülən və şikəst edilən insanların 90 faizdən çoxu dinc əhalidir (29, 6). Təsadüfi deyildi ki, beynəlxalq səviyyədə keçirilən müxtəlif yönümlü zirvə görüşlərində, konfrans və konqreslərdə münafişələrin acınacaqlı nəticələri müzakirə mövzusunə çevrilir, milli nifrət və ayrı-seçkilik, rasizm və ksenofobiya zəminində başlanan münafişələrin lokal müharibələrə çevrilərək regional və beynəlxalq təhlükəsizliyi hədəfləməsi ön plana çəkilirdi. 2001-ci ildə Cənubi Afrikanın Durban şəhərində keçirilən “Rasizm, irqi ayrı-seçkiliyə, ksenofobiya və onunla bağlı dözümsüzlüyə”

həsr olunmuş beynəlxalq konfransda “İrqi ayrı-seçkiliyin bütün formalarının ləğv olunması haqqında” tarixi Bəyənamə qəbul olunmuşdu. Bəyənamədə “zəngin növ müxtəlifliyinə malik” ksenofobiya insanlıq əleyhinə ən ağır cinayətlərdən biri kimi ittiham edilir və onun təzahür formalarına qarşı mübarizənin planetar səviyyədə aparılmasına çağırılırdı. Ermənistan Prezidenti R.Köçəryanın AŞPA-da çıxış edərkən “Ermənistan və Azərbaycanın birgə yaşaması mümkünsüzdür” fikrini səsləndirməsi M.Nalbandyanın qeyd etdiyimiz fikrinin yeni tarixi şəraitdə inkişaf etdirilməsi və qana susamış erməni millətçiliyinin nasist mahiyyətinin açılması üçün son dərəcə tutarlı arqumentdir. “İslamofobiyaya” qarşı mübarizəni dövlət səviyyəsinə yüksəltdiyi Avropa ölkələri və regional qurumlarının, uydurma “erməni soyqırımını” tanıdığı Fransa senatının erməni prezidentinin ksenofobiya xarakterli çıxışına reaksiya verməməsi isə “ikili standartların” təzahüründən başqa bir şey deyildir.

II dünya müharibəsindən sonra – 1946-2001-ci illər arasındakı dövrdə millətçilik və şovinizmin müxtəlif formalarına, o cümlədən də diskriminasiya və ksenofobiyaya qarşı, habelə insan hüquqlarının qorunması sahəsində 20-dən yuxarı Bəyənamə qəbul edilmiş, dünya birliyi bu bəlalara qarşı birgə mübarizəyə çağırılmışdı. Beynəlxalq səviyyədə qəbul olunmuş sənədlərə 1959-cu il Uşaq hüquqları Bəyənaməsini, 1992-ci il Milli azlıqların hüquqları Bəyənaməsini, BMT-nin 1963-cü il İrqi ayrı-seçkiliyin bütün növlərinin ləğv edilməsi Bəyənaməsini, 1984-cü il Xalqların sülh hüququ Bəyənaməsini, Din və inaclara görə dözümsüzlüyün bütün formalarının ləğv olunması Bəyənaməsini, 1987-ci il Xalqlar arasında qarşılıqlı hörmət və anlaşma, gənclər arasında sülh ideallarının yayılması Bəyənaməsini göstərmək olar (29, 43).

Avropa ölkələri kontinentdə nizamlanması müşkülə çevrilmiş münaqişələrin timsalında onların regiona gətirdiyi bəlalər və regional təhlükəsizliyə təhdidlərlə bağlı tarixi təcrübəyə malikdir. Hazırda Avropada bürüməkdə olan millətçilik hərəkatları, neonasizm təbliğatı və şovinizmin müxtəlif təzahür formaları ksenofobiyanın yenidən yüksəlişi kimi ictimai-siyasi fikri, hökumətləri və regional qurumları konkret addımlar atmağa vadar etmişdir. Problemin olduqca ciddiliyi və aktuallığı onun AŞPA-nın 2014-cü il payız sessiyasının ikinci günü – sentyabrın 30-da gündəliyə çıxarılmasını şərtləndirmişdi. Qeyd edək ki, Demokratiya və Siyasi İşlər Komitəsinin üzvü, deputat M.de Purbe-Lundin qətnamə layihəsinin müzakirəsi zamanı Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinə də toxunaraq hər iki tərəfi bu mövzuda bir-birinə qarşı münasibətdə dönüş etməyə çağırılmışdı (3).

Müzakirələr zamanı Avropada XX yüzilliyin axırlarından start götürmüş, son illər isə ciddi təhlükəyə çevrilmiş neonasizm və anti-semitizm meyillərinin artdığı və bu potensial təhlükəyə qarşı cəmiyyətin bütün təbəqələrinin, beynəlxalq təşkilatların, dövlət və hökumət başçıların, qeyri-hökumət təşkilatlarının, həmkarlar ittifaqlarının birgə mübarizəsinin vacibliyi vurğulandı. Sesiya milli nifrət ideologiyası və ksenofobiya kimi cinayət aktlarının genişləndiyi, nasizm təbliğatının gücləndiyi, salamlaşmadan tutmuş digər provokasiya tipli jestlərin, zorakılıq aktlarının bağışlanılmaz olduğu xüsusi olaraq qeyd edilmişdi (3).

Azərbaycan nümayəndə heyətinin üzvü R.Hüseynov müzakirələr zamanı çıxış edərək bildirmişdi ki, neonasizmə qarşı mübarizə olduqca vacibdir, çünki bu, digər nifrət aktlarının cəmiyyətdə yayılmasına gətirib çıxarır. Belə ki, SSRİ dövründə Ermənistanın ksenofobiya siyasəti yeritməsi azərbaycanlıların öz ərazilərindən etnik təmizlənməsinə və deportasiya olunmasına gətirib çıxardı, bütün bunlar nifrət ideologiyasının nəticəsidir. Xo-

calıda insanlığa qarşı törədilmiş zorakılığın və soyqırımın, dövlət terrorizmi siyasətinin müəllifi Ermənistandır. Dünyada bu gün az regionlar var ki, sərhədləri bağlansın, azərbaycanlılar hələ də Ermənistanın ksenofob, qeyri-tolerant siyasətinin nəticələrini ödəməkdədirlər. S.Qafarova isə bildirmişdi ki, Avropada neonasizm mövzusunda müzakirə olduqca aktualdır, çünki hərbi münaqişə nəticəsində etnik təmizləmə siyasətinin arxasında milli nifrət ideologiyası durur. “Azərbaycan bu gün Ermənistan tərəfindən 20 faiz ərazisi zəbt edilən və bir milyondan artıq qaçqın və məcburi köçkünləri olan dövlətdir. Bütün bunların səbəbkarı zorakılıq siyasətini həyata keçirən mono-etnik Ermənistandır” (3).

Azərbaycanda tolerantlığın – dini və milli dözümlülüyün müasir səviyyəsi dövlət müstəqilliyinin son iyirmi illik dövrünün yekunu olmamışdır, əsrlər boyu toplanmış təcrübənin təcəssümü idi. Bunu respublikamızın ərazisində mövcud olan tarixi çoxsüylü xristian, yəhudi və erməni məbədləri, Suraxanı atəşgahı və digər maddi mədəniyyət nümunələri, müxtəlif xalqların, habelə erməni əsilli insanların yaşaması sübut edir. Halbuki Ermənistanda bunun tam əksidir, islam faktoru ölkənin həyatından tamamilə silinib çıxarılmış, azərbaycanlılara və türklərə məxsus abidələr əsasən məhv edilmiş, ölkə monoetnik respublikaya çevrilmişdir. Azərbaycan nümayəndə heyətinin üzvlərindən S.Fətəliyeva sessiyadakı çıxışında qeyd etmişdi ki, “Anti-ermənilikdən danışan insanlara demək istəyirəm ki, hazırda 40 000 erməni əsilli insan Azərbaycanda heç bir zorakılıq və nifrətin olmadığı şəraitdə yaşayırlar” (3).

Şovinizm, milli nifrət və ksenofobiyanın Avropaya vurduğu yaraların bariz nümunəsi 2011-ci il iyulun 22-də Norveçin Oslo şəhərində və Uteyya adasındakı gənclər düşərgəsində törədilmiş terror aktları hesab oluna bilər. Norveç əslli, 32 yaşlı A.Breyvikin (o “Məbəd cəngavərləri” adlı terrorçu təşkilat yaratmışdı) törətdiyi qətlam nəticəsində həmin gün Osloda 8 nəfər, Uteyya adasında isə 69 nəfər, ümumilikdə 77 nəfər öldürülmüş və 151 nəfər yaralanmışdı. Məhkəmə araşdırmaları zamanı məlum olmuşdu ki, terrorçu ksenofob dünyagörüşündən çıxış edərək Norveç əslli vətəndaşları islam dini və multukulturalizm təhlükəsindən qorumaq üçün bu qanlı əməli törətmişdir. Azərbaycan xalqına qarşı Xocalı soyqırımını törətməklə əlləri qana batmış Ermənistan prezidenti S.Sarkisyan Norveç kralı V Harolda və Baş nazir Y.Stoltenberqə başsağlığı teleqramında qeyd edirdi ki, “baş verənlər beynəlxalq birliyə dözümsüzlüyə qarşı birgə mübarizənin zərurliyini göstərir”(22). Fikrimizcə, başqa bir qatilin qətlam yaşamış xalqın rəhbərinə verdiyi başsağlığının ikrahla rədd edilməsi üçün milli diplomatiyamız hələ çox iş görməlidir. Yaddaşlardan silinməmiş həmin qanlı aksiyaya AŞPA-nın payız sessiyasında yenidən gündəmə gəldi və 22 iyul gününün parlament nümayəndələri tərəfindən Avropa Nifrət Cinayətləri və Qurbanları Günü kimi qeyd edilməsi qərara alındı, habelə “Neonasizm nümayişlərinin qarşısını necə almaq olar?” adlı qətnamə layihəsi qəbul olundu (16).

Miqrasiya proseslərinin ümumplanet miqyası aldığı müasir dövrdə dini və milli dözümlüyn xüsusi aktuallıq kəsb etməsi təsadüfi deyil. Qloballaşan dünyada milli-etnik sərhədlərin dağılması ilə yanaşı, ona əks olan milli özünüdərkini güclənməsi prosesi gedir ki, sosioloji tədqiqatların nəticəsi məhz bu zəmində millətçiliyin və ksenofobiyanın yüksəlişini göstərir. 2007-ci il statistikasına diqqət yetirsək Almaniyada yaşayan türklərin ölkə əhalisinin 2,3 faizini təşkil etdiyini görürük ki, ölkədə yaşayan digər əcnəbi xalqların sayı bundan qat-qat azdır, yəhudilər isə əsasən yalnız SSRİ-nin dağılmasından sonra buraya gələn mühacirlərdir. Hazırda Avropada, o cümlədən də Almaniyada genişlənməkdə olan

neonasist hərəkatının hədəflərindən biri də türklərdir ki, NATO blokunun canlı qüvvəsində mühüm rola malik olmalarına baxmayaraq onlara qarşı qanunazidd əməllər tədricən geniş yer almaqdadır. AŞPA-nın 2013-cü ilin aprelində, yaz sessiyasında çıxış edən Almaniya prezidenti J.Gauck Azərbaycan nümayəndə heyətinin üzvü, millət vəkili Q.Paşayevanın “son dövrlər Almaniya türklər kökənli vətəndaşlara qarşı hücumların sayı artır və bu, ölkənizdə yaşayan türklər arasında ciddi narahatlığa səbəb olur. Prezident olaraq türk vətəndaşlarınızın bu narahatlığı sizi narahat edirmi və bu halların qarşısını almaq istiqamətində hökumətin addımları sizi qane edirmi? Nasional Sosialist Yeraltı (NSU) terror təşkilatı ilə mübarizənin səviyyəsini yetərli sayırsınızmı?” - sualını cavablandırmışdı.

Almaniyada neonasist hərəkatının mövcudluğunu inkar etməyən prezident J.Gauck bunun elə də təhlükəli olmadığını diqqətə çatdıraraq demişdi: “Almaniyada hücumlar təşkil edilmişdir. Fəqət qətl məqsədi güdən bu kiçik qatillər qrupunu hər hansı nasional sosialist quruma bərabər tutmaq olmaz. Bu, xoşagəlməz və miskin fəalların nisbətən kiçik qrupudur. Partiya hüduqları daxilində və ya ondan kənarında belə qruplar müəyyən narahatlığa səbəb olurlar, lakin onlar türk icması üçün elə də böyük təhlükə deyillər ki, biz bütün cəmiyyət boyu barrikadalar ucaldaq. Almaniya qanununun aliliyinə əsaslanır, irqçilik və ksenofobiya ilə mübarizə üçün kifayət qədər resurslara malikdir, həmçinin Almaniya hüquq sistemi beynəlxalq normaları ehtiva edir. Mən nasional sosialist təşkilatların əhəlinin bütün bir qrupu üçün təhdid törətməsi fikrini bölüşürəm” (11).

Aparılmış müqayisə və tarixi təhlil, hadisə və proseslərin səbəb-nəticə əlaqəli analizi göstərir ki, tarixi keçmişin unudulması və tarixi hadisələrin inkar olunması mümkünsüzdür. Azərbaycan xalqının ümummili lideri Heydər Əliyev Ermənistanın respublikamıza qarşı əsassız ərazi iddiaları zəminində törədilən ağır cinayətlərin ümumiləşdirilmiş səciyyəsinə verərkən qeyd etmişdi ki, «bu gün tüğyan edən erməni faşizmi bəşəriyyətə xəbərdarlıq olmalıdır, ona görə ki, ... alman faşistləri kimi, hitlerçilər kimi ermənilər də Azərbaycanın işğal edilmiş torpaqlarında hər şeyi dağıdıblar ... erməni işğalçılarının alman faşizmindən heç də fərqi yoxdur ...» (5).

Beləliklə, Cənubi Qafqaz regionunun münaqişələri içərisində özəllikləri ilə seçilən və ən qədim tarixə malik Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ etno-siyasi münaqişəsinin səbəb-kökləri birmənalı şəkildə Azərbaycan Respublikasının tarixi ərazilərinin beynəlxalq hüququn norma və prinsiplərinə tamamilə zidd yollarla, zor tətbiq edilməsi yolu ilə ilhaqı və Ermənistanla birləşdirilməsi məqsədi daşıyır. Heydər Əliyevin “31 Mart azərbaycanlıların soyqırımı haqqında” imzaladığı fərmanda deyildiyi kimi, mərhələ-mərhələ gerçəkləşdirilən belə qeyri-insani siyasət nəticəsində azərbaycanlılar öz doğma tarixi-etnik torpaqlarından didərgin salınaraq kütləvi qətl və qırğınlara məruz qalmış, xalqımıza məxsus minlərlə tarixi-mədəni abidə və yaşayış məskəni dağıdılıb viran edilmişdir (4). Törədilən cinayətlərin hesabının verilməsi isə zamandan asılıdır.

Ədəbiyyat

1. Abasbəyli A.N. Beynəlxalq münaqişələr: nəzəri və konseptual yanaşmalar. B., Şirvanəşr, 2006
2. AR Xarici İşlər Nazirliyinin rəsmi saytı: http://www.mfa.gov.az/az/armenian_aggression/history.shtml

3. AŞPA-nın payız sessiyası keçirilib // <http://eunews.az/politics/20140929082912698.html>
4. Əliyev H. 31 mart–Azərbaycanlıların soyqırımı haqqında Prezident fərmanı // Azərbaycan qəzeti, 1998, 26 mart
5. Əliyev H. Tariximizin heç bir səhifəsini unutmamalıyıq // “Respublika” qəzeti, 2001, 11 may
6. Əliyev İ. 31 mart-Azərbaycanlıların soyqırımı günü münasibətilə Azərbaycan xalqına müraciət // Azərbaycan qəzeti, 2004, 30 mart
7. İbayev V. İslam Konfransı təşkilatı. B., Elm, 1988, 96 s.
8. Məmmədov N. Erməni yalanları və tarixi həqiqətlər. B., 2010
9. Məmmədov R. Ağdam ağrısı (Xəyalımdakı və xatirəmdəki Ağdamı və ağdamlı günləri xatırlayarkən)//Təzadlar, 2012, 5 iyul
10. Qasimov M. Azərbaycan beynəlxalq münasibətlər sistemində. B., 1996
11. Qənirə Paşayeva Almaniya prezidentinə sual verir// <http://www.timeturk.com/az/2013/04/22/qenire-pasayeva-almaniya-prezidentine-sual-verib.html>
12. Siyasi tarix (mühazirə kursu), I hissə. B., 1997
13. Şükürov K. Azərbaycan tarixi, II hissə B., Şirvanəşr, 1998
14. Üzeyir Şəfi. Konfliktologiya: siyasi-sosioloji təhlil. B., 2002
15. Xroniki erməni xəstəliyi - uşaq qatilliyi sindromu // sia.az/.../158934-xroniki-ermeni-xesteliyi-usaq-aktual
16. Двойной теракт в Осло 22 июля 2011 года: хроника событий// http://ria.ru/spravka/2012_0722/704271636.html
17. Моисеев Е.Г. Международно-правовые основы сотрудничества стран СНГ. М., 1997
18. Нагорный Карабах: события, факты и цифры. Б., Ветен, 2005
19. Необъявленная война. Б., изд. «Коммунист», 1991
20. РИА Новости: <http://ria.ru/spravka/20120722/704271636.html#ixzz3RY3U29kz>
21. Солдатова Г.У., А.В. Макачук. Тренинг по профилактике ксенофобии. М.: Генезис, 2006, s. 6; // <http://psyfactor.org/lib/xenophobia2.htm>
22. Теракты в Норвегии// https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%A2%D0%B5%D1%80%D0%B0%D0%BA%D1%82%D1%8B_%D0%B2_%D0%9D%D0%BE%D1%80%D0%B2%D0%B5%D0%B3%D0%B8_%D0%B8_%282011%29
23. Халилов А. Геноцид против мусульманского населения Закавказья в исторических источниках. Б.,2000
24. 27/09/2001//Doc.9239 | Motion for a Resolution | | Thesaurus Armenian-Azerbaijan (Mountainous-Karabakh) Conflict
25. The conflict over the Nagorno-Karabakh region dealt with by the OSCE Minsk Conference Resolution 1416 (2004) www.coe.int
26. Slaughter Among Neighbours: The Political Origins of Communal Violence, Human Rights Watch, 1995, Yale University Press, New Haven and London, p. 143.
27. <https://www.congress.gov/congressional-record/2014/12/12/extensions-of-remarks-section/article/e1843-2/>
28. <http://az.wikipedia.org/wiki/Ksenofobiya>

29. <http://hafta.az/index2.php?m=yazi&id=49822>

**XENOPHOBIA – ARMENIAN NATIONAL HATRED STRATEGY
AGAINST THE PEOPLE OF AZERBAIJAN**

G.A.Pashayeva

SUMMARY

From time to time, international terrorism and ethno-political conflicts threatening our world give rise to severe consequences, the most dangerous of which is the violation of state sovereignty and territorial integrity. The major of ethnic and political conflicts burst into flame in the last years of the existence of Soviet empire with an effect of chain reaction was the Nagorno-Karabakh conflict.

To realize the idea of “Great Armenia without Turks”, the Armenian nationalists committed acts of chauvinism, xenophobia and mass murders, genocides based on national hatred since the early 20th Century up to date.

This article analyzes the means used and being used by the Armenian nationalists against Turkic world and presents the specification of crimes against the humanity. On the basis of concrete documents, facts and materials, the author disclose the fact that mass murders, genocides, terror and separatism, national and religious intolerance, chauvinism, racism, sadism, national hatred, deportation, vandalism against our historical and cultural heritage, occupation, xenophobia, endless territorial claims, human trafficking, “creation of grey zones” in our occupied territories, ecological genocide against our fauna and flora, non-adherence to the human and democratic values are dangerous not only to our country, but also to the security of Europe as a whole.

**КСЕНОФОБИЯ - НАЦИОНАЛЬНАЯ СТРАТЕГИЯ НЕНАВИСТИ
АРМЕНИИ ПРОТИВ АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО НАРОДА**

Г.А.Пашаева

РЕЗЮМЕ

С течением времени, международный терроризм и этно-политические конфликты, угрожающие современному миру, приводят к тяжелым последствиям, самым опасным из которых является нарушение государственного суверенитета и территориальной целостности. Самым главным из этнополитических конфликтов, разгоравшихся за последние годы существования советской империи и имеющих эффект цепной реакции, стал Нагорно-Карабахский конфликт.

С целью реализации идеи "Великой Армении без турков" армянские националисты с начала XX века по настоящее время совершали акты шовинизма, ксенофобии и массовые убийства, геноциды на почве национальной ненависти.

В данной статье анализируются средства, используемые армянскими националистами против тюркского мира, и дается специфика их преступлений против человечества. Автор на основе конкретных документов, фактов и материалов раскры-

вает факты о том, что массовые убийства, геноциды, террор-сепаратизм, национальная и религиозная нетерпимость, шовинизм, расизм, садизм, национальная ненависть, депортация, вандализм против нашего исторического и культурного наследия, оккупация, ксенофобия, бесконечные территориальные претензии, торговля людьми, «создание серых зон» на наших оккупированных землях, подвергание нашей флоры и фауны экологическому геноциду, несоблюдение каких-либо человеческих и демократических ценностей, политика этнической чистки являются угрозой не только для нашей страны, но и в целом для безопасности Европы.

BAZAR İQTİSADİYYATI ŞƏRAİTİNDƏ VERGİNİN İQTİSADİ MƏZMUNU VƏ SOSIAL-İQTİSADİ TƏBİƏTİ

C.A.Rəhimov

AMEA İqtisadiyyat İnstitutu
Bakı, H.Cavid prospekti 115
e-mail: djamalov_i@mail.ru

Açar sözlər: büdcə, vergi, iqtisadiyyat, mənfəət, əmlak

Keywords: budget, tax, economy, profit, property

Ключевые слова: бюджет, налог, экономика, имущество, прибыль

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində vergilər dövlətin əlində xüsusi bir alətə çevrilir. Onların vasitəsilə hakimiyyət orqanları iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi siyasətini, müxtəlif səviyyələrdə büdcə gəlirlərinin və büdcədən kənar dövlət fondlarının formalaşdırılmasını, istehsalın stimullaşdırılmasını, iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrində zəruri maneələri reallaşmasını, qiymət artımının və inflyasiyanın məhdudlaşdırılmasını, həmçinin dövlətin iqtisadiyyat sahəsindəki digər vacib tədbirlərinin səmərəliliyini həyata keçirirlər.

Azərbaycan Respublikası SSRİ-nin tərkibində olduğu dövrlərdə uzun müddət ərzində iqtisadiyyatda əmtəə-pul münasibətlərinin rolu təhrif olunmuş şəkildə şərh edilirdi. Məhz bu, vergi qoyma nəzəriyyəsinin və praktikasının inkişafına mənfi təsir etmişdir. Ötən əsrin 90-cı illərinin əvvəllərindən Azərbaycan iqtisadiyyatının azad bazar sistemə keçidə başlaması ölkə iqtisadiyyatında vergi tənzimlənməsinin nəzəri və praktiki məsələlərinin öyrənilməsinə çox böyük bir zərurət yaratdı. Bazar iqtisadiyyatına keçid dövründə iqtisad elmində ən mühüm məsələlərdən biri məhz vacib bazar aləti olan vergilərin bir anlayış kimi mənasının müəyyən edilməsi və onun funksiyalarının tədqiq edilməsi idi. Bu məsələlərin öyrənilməsi vergilərin iqtisadi məzmununu və sosial-iqtisadi təbiətini aşkar edir.

Vergilərin iqtisadi mahiyyətinin bir çox aspektləri ayrı-ayrı ölkələrin tanınmış iqtisadçıları tərəfindən tədqiq edilmişdir.

Hər şeydən əvvəl qeyd etmək lazımdır ki, məşhur iqtisadçı E.Seliqman vergilərin təbiətinə dair fikir, mövqə, mülahizələrin təkamülünü belə izah etmişdir: «Əvvəlcə hədiyyə ideyası başlıca rol oynayır. İkinci mərhələdə hökumət ciddi-cəhdlə xalqdan dəstək istəyir. Üçüncü mərhələdə biz dövlətə göstərilən kömək ideyası ilə rastlaşırıq. Dördüncü mərhələdə hər bir individ tərəfindən dövlətin xeyrinə edilən qurbanlar ideyası meydana gəlir. Beşinci mərhələdə ödəyicilərdə vergiyə aid olaraq borc, vəzifə hissi inkişaf etməyə başlayır. Yalnız altıncı mərhələdə dövlət tərəfindən məcburetmə ideyası ilə rastlaşırıq... Yeddinci və sonuncu mərhələdə biz ödəyicilərin iradəsindən heç bir asılılığı olmayan, dövlət tərəfindən müəyyən edilən və ya hesablanan müəyyən pay və ya vergi ideyasının meydana gəldiyinin şahidi oluruq (3, səh.72).

Məşhur Pol Anri Holbax belə hesab edirdi ki, vergi haqqında məsələlər ən zəruri məsələlərdəndir; onunla siyasət məşğul olmalıdır; vergilər həmişə dövlət və onun tələbləri arasında parçalanmaların əsas səbəbi olmuşdur.

Vergilər nəzəriyyəsinin inkişafına Rusiyanın iqtisadçı alimləri də öz töhfələrini vermişlər. Belə ki, tanınmış rus iqtisadçısı N.Turgenev həmşə A.Smitin ideyalarını təbliğ etmişdir. Onun fikrinə əsasən,... vergilər dövlətin və ya cəmiyyətin öz məqsədlərinə çatması vasitəsinin mahiyyətidir, bu o məqsədlərdə ki, insanlar onu cəmiyyətdə birləşmək və ya dövlətin təşkilində əsas sayırlar. Elə bunun əsasında da dövlət öz xalqından vergilər tələb etmək hüququna əsaslanır (4, səh. 11).

Digər rus alimi A.Trivus hesab edirdi ki, «vergi ödəyicidən uyğun ekvivalentin mövcud olmadan maddi sərvətlərin bir hissəsinin məcburi qaydada alınmasıdır. Əlbəttə müəyyən mənada ekvivalent rolunda dövlət hakimiyyətinin ödəyiciyə göstərdiyi xidmətlər çıxış edir» (5, səh.32).

Vergilərin mahiyyətinə, onun sosial-iqtisadi təbiətinə dair fikirlərə Azərbaycan alimlərinin də tədqiqatlarında rast gəlmək olur. Belə ki, iqtisad elmləri doktoru M.Həsənli V.N.Sutorminin fikrinə əsaslanaraq qeyd edir ki, vergilər dövlət xərclərinin maliyyələşdirilməsi üçün dövlət tərəfindən mili gəlirin bir hissəsinin başlıca olaraq zəhmətkeşdən məcburi və əvəzsiz qaydada tutulması üzrə pul münasibətlərinin məcmusudur (M.X.Həsənli Vergilər (birinci buraxılış). B., Şərq-Qərb. 1998. 416 s.) (12, səh.116).

Qeyd edilən fikirlərdən belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, müxtəlif ölkələrdə və müxtəlif dövrlərdə yaşamalarından asılı olmayaraq bu alimlər vergilərin mahiyyətinin dərk edilməsində və qəbul edilməsində eyni mövqedən çıxış edirlər. Onların fikir və mövqelərindəki fərqlər yalnız vergilərin müəyyən edilməsinin tam və ya natamam olmasındadır. A.Trivus verginin mahiyyətini müəyyən edərkən onun məcburi olması ilə yanaşı ekvivalentsizliyini də qeyd edir. Professor A.F.Musayevin, i.e.d. D.A.Bağırovun, Y.Kəlbəyevin, M.Sadiqovun və sairələrinin vergiyə dair fikirləri isə öz əksini Azərbaycanın hal-hazırda qüvvədə olan «Vergi Məcəlləsinin 17-ci maddəsində «Vergi anlayışı» adı altında daha dəqiq və geniş tapmışdır:

- Vergi dövlətin və bələdiyyələrin fəaliyyətinin maliyyə təminatı məqsədi ilə vergi ödəyicilərinin mülkiyyətində olan pul vəsaitlərinin özgəninkiləşdirilməsi şəklində dövlət büdcəsinə və yerli büdcələrə köçürülən məcburi, fərdi, əvəzsiz ödənişdir.

Bizim fikrimizcə, verginin bu şəkildə müəyyən edilməsində bəzi diskussiya doğuracaq məqamlar vardır. Çünki burada verginin müəyyən edilməsində dəqiqlik itmişdir. Belə ki, «vergilər», «rüsurlar», «yığımlar» adlı anlayışlar tək bir ad altında «vergilər» adına birləşdirilmişdir. Burada «vergilərin», «rüsurların», «yığımların» fərqləndirici, xarakterik xüsusiyyətləri öz əksini tapmamışdır. Burada dövlət xüsusi büdcədənkənar fondlarına ödəmələr barədə, ümumiyyətlə, heç bir ifadə belə yoxdur.

Fiskal ödəmələrin mənasını əks etdirmək üçün praktikada istifadə edilən «vergilər», «haqlar», «ödəmələr», «rüsurlar», «ödənişlər» adlı terminlər bir çox hallarda fiskal ödəmələrin məzmununa tam uyğun gəlirdilər. Bir çox ölkələrdə olduğu kimi bu artıq yaranmış olan, ictimai həyata daxil olmuş ənənələrlə bağlı olmuşdur. Məsələn, Rusiyada, Azərbaycanda idxal və ixrac üzrə vergiləri gömrük rüsurları kimi adlandırmaq qəbul edilmişdir. Bəzi hallarda isə ödəmələrin mahiyyətinin gizlədilməsi kimi siyasi məqsəd güdülür. Buna misal olaraq Pensiya fonduna ödəmələri göstərmək olar. Rus alimi Pepelyayev S.Q. (6, s.16) bu ödəmələri məqsədli vergilərə deyil, sığorta ödəmələrinə aid edir.

Bir çox hallarda eyni məsələyə aid olan müxtəlif terminlərin istifadə edilməsi ödəmələrin müəyyən edilməsinə münasibətdə sistemli yanaşmanın olunmaması, onların nəzə-

ri cəhətdən kifayət dərəcədə işlənməsi ilə bağlı olmuşdur. Qeyd etmək lazımdır ki, heç də həmişə ödəmələri təkcə ona verilmiş adla bağlı xarakterizə etmək olmaz, məsələn, nəqliyyat vergisi, torpaq vergisi və s.

Hal-hazırda Azərbaycan Respublikasında qüvvədə olan Vergi Məcəlləsində rüsum və müxtəlif növ vergiləri mahiyyətə fərqli izah edilmir, lakin onların yalnız təsərrüfat subyektləri tərəfindən ödədikləri fərqləndirilir. Həmin Kodeksin 11-ci maddəsində vergi anlayışı izah edilmiş, lakin yuxarıda qeyd edilən çatışmazlıqlar aradan qaldırılmamışdır. Həmin maddədə anlayışın izahı zamanı əsas fikir problemin iqtisadi məzmununa zərər gətirərək hüquqi tərəfinə yönəlmiş və bununla yanaşı mülkiyyətçilərin hüququnun pozulması müşahidə edilir. Belə hallar bir çox ölkələrin, eləcə də postsovet məkanı ölkələrinin hüquqi sənəd və aktlarında təkrar olunur. Bu məsələ heç də tədqiqatçıların diqqətindən yayınmır. Belə ki, rus alimi Panskov V.Q. bu məsələyə diqqət yetirərək yazır ki, «vergi anlayışının müəyyən edilməsində vergi ödəyicisinin vergi ödəmə öhdəliyinin norması öz əksini tapmır, amma vəsaitlərin öz əksinin mülkiyyətinə keçməsi formasında alınması nəzərdə tutulur (7, səh.4). Bu hala isə Azərbaycan Konstitusiyasında nəzərdə tutulduğu kimi məhkəmənin qərarı olmadan yol verilə bilməz.

Məlum olduğu kimi, vergi hüququ təsərrüfat fəaliyyətinin nəticələrinin qiymətləndirilməsi üçün kifayət deyildir. Çünki o, sahibkarlıq fəaliyyətini tənzipləmir, qazanc əldə etməyə təhrik və məcbur etmir, təsərrüfatçılığın forma və üsullarını müəyyənləşdirmir.

Mülkiyyətin bir hissəsinin vergi şəklində alınması prosesində bu mülkiyyətin qiymətləndirilməsi problemi ortaya çıxır, yəni kredit təşkilatlarının həmin təsərrüfat fəaliyyətinin nəticələrinin qiymətləndirilməsi zərurəti yaranır. Vergilər pul formasında alındığına görə sahibkarlıq müəssisələrinin fəaliyyətinin nəticələri də pul formasında əks etdirilməlidir. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, heç bir halda sahibkarlıq müəssisələrinin fəaliyyət nəticələrinin hesablanması vergi hüququ vasitəsilə tənziplənə bilməz.

Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsində verginin hüquqi əsaslarının müəyyən olunması ilə yanaşı yaxşı olardı ki, verginin tam mənada iqtisadi əlamətləri də göstərilmiş olardı. Vergi öhdəçiliyinin mahiyyəti, mənası verginin ödənilməsindədir. İstənilən verginin ödənilməsi mənbəyi şəxsən iqtisadi fəaliyyətinin nəticəsi olan gəlirlərdir, bəzən isə kapitaldır.

Həm ölkəmizin, həm də xarici ölkə alimlərinin verginin müəyyən edilməsi haqqındakı fikirlərini nəzərdən keçirərək verginin müəyyən edilməsində belə bir nəticəyə gəlmək olar ki: vergi dedikdə dövlətin mərkəzləşdirilmiş fondunun yaradılması üçün hüquqi və fiziki şəxslərin gəlirlərinin müəyyən bir hissəsinin məcburi, fərdi qaydada, kifayət dərəcədə ekvivalentə malik olmayan pul formasında alınması başa düşülməlidir.

Verginin dəqiq və aydın müəyyən edilməsi həm şeydən əvvəl ödəyicinin şəxsi mülkiyyət hüququnun məhdudlaşdırılmasını həyata keçirən qanunvericilik normalarının düzgün və vahib bir şəkildə tətbiq olunması üçün zəruridir. Verginin daha tam, dolğun müəyyən edilməsi hakimiyyət orqanları tərəfindən ayrı-ayrı vergilər üzrə qarşılıqlı əlaqədə olan qanunların qəbul olunmasına və həmçinin vergi orqanlarının hüquq və səlahiyyətlərinin yeni qaydada müəyyən edilməsinə şərait yaradır.

Azərbaycanın Vergi Məcəlləsində rüsum anlayışının izahı verilmir. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, praktikada rüsum tətbiq edilir. Nəzərdən qaçırmaq olmaz ki, vergi kimi rüsum və yığımlar da dövlət strukturlarının saxlanması üçün nəzərdə tutulmuş, eyni zamanda hökumət, dövlət tərəfindən zəruri sayılan funksiyaların yerinə yetirilməsinə yönəl-

dilmişdir. Onlar hamısı məcburi xarakter daşıyır, lakin vergilərin təyin edilməsində yığım və rüsumlar mütləq ayrılmalıdırlar. Rüsum və yığımlar spesifik, özünməxsus əlamətlərə malikdirlər ki, bu əlamətlər də onları vergilərdən fərqləndirir:

- rüsum və yığımların ödənilməsində mütləq xüsusi məqsəd və maraq olur. Rüsum və yığımların alınmasında məqsəd onu alan müəssisə və təşkilatın xərclərinin ödənilməsidir. Təcrübədə tez-tez xidmətlərə görə ödəmələr, xidmətlər üzrə xərcləri üstələyir, bəzi hallarda isə ödəmə xərclərdən asılı olmayaraq müəyyən edilir və kənarlaşmaya yol verilir. Məsələn, qeydiyyat yığımları:

- rüsum və yığımlar üçün xüsusi ekvivalent xarakterikdir (xüsusi maraqlı şəxslərin xərclərinin bir hissəsi ilə). Rüsum təcrübədə xüsusi irəli sürülən maraqların həyata keçirilməsi prinsiplərinin vasitəsi və onun texniki icrasının zəruri alətidir.

- rüsum və yığımlar xidmətə görə deyil, qanunla əlaqədar ödənilir və aydındır ki, onun, yəni xidmətin qiyməti deyildir;

- rüsum və yığımların xarakteri onun ölçülərinin müəyyən edilməsi zamanı vergi qoymada istifadə edilən prinsipləri deyil, digər tam fərqli prinsipləri əks etdirir.

Bizim tərəfimizdən aparılan təhlillər və tədqiqat nəticəsində yığım və rüsumlar belə müəyyən edilir:

A) yığım adı altında fiziki və hüquqi şəxslərdən qanunvericiliyə uyğun olaraq alınan məcburi haqq başa düşülməlidir. Onun məqsədi və əsası dövlət tərəfindən təmin olunmuş xüsusi hüquqa malik olmasıdır.

B) rüsum adı altında fiziki və hüquqi şəxslərdən qanunvericiliyə uyğun olaraq alınan məcburi haqq başa düşülməlidir. Onun ödənilməsi vergi ödəyicilərinin xeyrinə dövlət tərəfindən təminatla verilmiş hüquqi hərəkətlərin yerinə yetirilməsi şərtlərindən biridir.

Vergi kateqoriyası iqtisadi mövqə cəhətdən təhlil edilərkən, baxılarkən onu digər dövlət ödəmələrinin tərkibindən ayırmaq, digər yığım, rüsum və ödəmələrdən fərqi müəyyən etmək lazımdır. Bu isə kifayət dərəcədə mürəkkəb bir işdir. Bu mürəkkəbliyi təşkil edən kriteriya, əlamət isə vergilərin tamamilə maliyyə-büdcə sistemində aid olması ilə bağlıdır. «Vergi», «yığım», «rüsum» terminlərinin, anlayışlarının tam mənasını müəyyən etmədən vergi sferasında və vergilərin ödənilməsinə görə məsuliyyət problemlərini düzgün həll etmək sahəsində öz hüquqlarını həyata keçirən nəzarət və hüquq-mühafizə orqanlarının səlahiyyətlərini, sərhəd və ölçülərini müəyyən etmək mümkün deyildir. Bu, hər şeydən əvvəl, dövlət büdcədən kənar sosial fondlara, ödəmələrə, haqlara aiddir.

Belə nöqtəyi-nəzər, mövqə daha dolğun dəqiqləşdirmə tələb edir. Belə ki, haqların, ödəmələrin kompensasiya xarakteri haqqında yalnız ümumi iqtisadi planda danışmaq olar, bunu hüquqi mövqeyə aid etmək olmaz, çünki ödəmələri həyata keçirən və pensiyanı alan şəxs eyni şəxs olmaya bilər və pensiyanın alınması və digər ödəmələrin alınması heç də keçmişdə iş verənlərin üzvlük haqları ödəmələri faktı ilə bağlı deyildir. Ona görə ki, bəzi əlillər ömründə heç vaxt işləməyərək, pensiya və müavinəti uşaqlıqdan alırlar. Ödəyicilər tərəfindən büdcədən kənar sosial fondlara haqların ödənilməsi heç də qarşılıqlı olaraq dövlət öhdəlikləri yaratmır, belə öhdəlik ödəmələrin yerinə yetirilməsi zərurəti ilə deyil, müəyyən vəziyyətlərin yaranması ilə, məsələn, qocalıq yaşına çatmaqla, əlil olmaqla və s. bağlı olaraq meydana gəlir.

Sosial büdcədən kənar fondlar öz xarakterinə görə məqsədli vergilər kateqoriyasına aid edilir. Lakin bir çox rəsmi sənədlərdə, həmçinin Vergi Məcəlləsində bu ödəmələri döv-

lət sosial büdcədənkənar fondlara ödəmələr adlandırırlar.

Vergilərin sosial-iqtisadi mahiyyəti, daxili məzmunu onun funksiyaları vasitəsilə ortaya çıxır. Verginin mahiyyətinin, məzmununun müəyyən edilməsilə yanaşı onun funksiyalarına aid suallar da mübahisə, diskussiya obyektidir. Bütün iqtisadçılar onun fiskal funksiyasını qəbul edir və onu ən vacib, zəruri sayırlar. Bu funksiya vasitəsilə dövlət pul fondlarını yaradır və özünün mövcud olması, qarşısına qoyduğu vəzifələrin yerinə yetirilməsi üçün maddi şərait yaradır. Fiskal funksiya vergilərin öz təbiətindən irəli gələn əsas funksiyaadır.

Vergilərin digər funksiyalarının müəyyən edilməsində müəlliflərin çoxu öz nəzəri tədqiqatlarında müxtəlif mövqə və mülahizələrdə çıxış edir və vergilərin müxtəlif sayda funksiyalarını göstərir. Fikrimizcə, A.P.Okeanovun vergi haqqındakı fikirləri ilə razılaşmaq olar. O qeyd edir ki, vergi tənzimləyici funksiyaya malikdir. Fiskal funksiyasının çox zəruri və vacib olması ilə yanaşı, verginin tənzimləyici funksiyası dövlət istehsal prosesinə müdaxilə etməyə şərait yaradır.

Verginin tənzimləyici funksiyası dövlət tərəfindən həyata keçirilən iqtisadi siyasətin vəzifələrini icra etmək üçün mexanizm, vasitə kimi istifadə edilir.

Bir sıra rus alimləri, o cümlədən A.V.Brıçqalin, V.M.Vlasov, A.Z.Dadaşev və s., Azərbaycan alimləri A.F.Musayev, N.N.Sadıqov, M.X.Həsənli, D.A.Bağirov, Y.Kəlbiyev, R.Məhərrəmov verginin stimullaşdırıcı, bölüşdürücü (təkrərbölüşdürücü) funksiyalarını önə çəkirlər. Verginin stimullaşdırıcı funksiyası vergi dərəcələri, güzəştləri və sanksiyaları vasitəsilə texniki tərəqqinin inkişafına, iqtisadiyyatın baza sahələrinə investisiya qoyuluşlarına təsir edir. Vergilərin bölüşdürücü (təkrərbölüşdürücü) funksiyasını ÜDM-in iqtisadiyyatın sahələrinin, regionların, əhali qruplarının xeyrinə təkrar bölüşdürülməsinə yönəldilmişdir. Bu progressiv vergi dərəcələri, müxtəlif güzəştlər və vergi tutulmaları hesabına əldə edilir.

Vergilərin funksiyalarının bu qədər sayda olması vergilərin funksiyaları ilə bağlı məsələlərin, onların iqtisadiyyatındakı rolu məsələləri ilə dəyişdirilməsi ilə bağlıdır. Bunun nəticəsində vergilərin iqtisadiyyata təsiri nəticələrinin vergilərin funksiyaları ilə eyniləşdirilməsi baş verir. Mübahisə doğuran məsələlərin çox olması bu sahədə nəzəri problemlərin işlənilib hazırlanması zərurətini təsdiq edir.

Vergilərin funksiyalarına dair müxtəlif fikir və mülahizələrin, mövqələrin nəticələrini ümumiləşdirərək, burada fiskal və tənzimləyici funksiyaları xüsusilə qeyd etməliyik. Bu funksiyalar üzvi surətdə əlaqədar olaraq, nisbi tarazlıqdadırlar. Lakin verginin tənzimləyici funksiyası o zaman mümkündür ki, fiskal funksiya mövcud olsun.

Dövlət vergiqoyma mexanizmi və verginin tutulması forması vasitəsilə ölkə iqtisadiyyatına təsir edir. Bu təsir eyni zamanda vergi münasibətlərindən kənar olanlara da gedib çıxır.

Nəticə

Məqalədə vergiqoyma üzrə dünya təcrübəsinin bəzi elementləri təhlil olunmuş, verginin funksiyaları, onun iqtisadiyyatındakı rolu araşdırılmışdır. İqtisadiyyatda tarazlığa xələl gətirə biləcək əlamətlər göstərilmiş, bundan qaçmaq üçün bəşər tarixinə məlum olan vergiyə cəlbətmənin nəzəri və təcrübi problemləri nəzərdən keçirilmişdir.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsi. Bakı, 2009
2. Bütçə sistemi haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı, 2011
3. Vəliyev D.Ə, Balakışiyeva Y.N, Rəfibəyli İ.R, İmanov E.E, Qarabalov E.M, Vergi hüququ. Bakı, Bakı Dövlət Universiteti, 2003, s.484
4. Экономическая энциклопедия. Институт экономики РАН. Москва, 1999
5. Энциклопедический словарь. Спб, 1897, с.43
6. Самедзаде З.А. Этапы большого пути - экономика Азербайджана за полвека, ее новые реалии и перспективы. Баку, ИПЦ Нурлар, 2004
7. Пушкарева В.М. История финансовой мысли и политики налогов. Москва, ИНФРА-М, 1996

**ECONOMIC CONTENT AND SOCIO-ECONOMIC NATURE
OF TAXES IN MARKET ECONOMY**

C.A.Rahimov

SUMMARY

This work presents a brief analysis of international experience in the field of taxes. The functions of taxes and their role in economics are studied. The factors that can damage economic balance are discussed and the ways to avoid this are considered.

**ЭКОНОМИЧЕСКОЕ СОДЕРЖАНИЕ И СОЦИАЛЬНО-
ЭКОНОМИЧЕСКИЙ ХАРАКТЕР НАЛОГОВ
В УСЛОВИЯХ РЫНОЧНОЙ ЭКОНОМИКИ**

Дж.А.Рагимов

РЕЗЮМЕ

В статье приведен краткий анализ мирового опыта в сфере налогов, исследованы функции и роль налогов в экономике. Отмечены факторы, способные навредить экономическому балансу и рассмотрены средства, позволяющие избежать этого.

**PEDAQOJİ TƏCRÜBƏDƏ
TƏLƏBƏLƏRİN PEDAQOJİ HAZIRLIĞININ ARTIRILMASI**

R.R. Teymurova

Odlar Yurdu Universiteti
Bakı, Koroğlu Rəhimov küçəsi 13
e-mail: ruhanateymurova@mail.ru

Açar sözlər: pedaqoji təcrübə, təhsil, biologiya, təlim, dərs, tələbə

Keywords: teaching practice, education, biology, training, lesson, student

Ключевые слова: педагогическая практика, образование, биология, обучение, урок, студент

Son illər ölkəmizdə təhsilin inkişaf etdirilməsi aktual problem kimi dövlət rəhbərliyinin qarşısında durur. Təhsilin inkişafına yönələn bir sıra ciddi sənəd - "Təhsil haqqında" qanun, kurikulum islahatı, təhsilin inkişafı üzrə "Dövlət strategiyası" və b. qəbul edilmişdir. Təhsilin inkişafına yönələn tədbirlərin hər birinin özünəməxsus əhəmiyyəti var. Lakin problemin həllində əsas sima onları tədrisdə tətbiq edən müəllimdir. Təhsildə yüksək nailiyyətlərin qazanılması səriştəli müəllim kadrlarının hazırlanmasından çox asılıdır. Ona görə də təhsilin inkişafı, təkmilləşdirilməsi yüksək səviyyəli, bu günkü inkişafa kömək edən müəllim kadrlarının hazırlanması ilə həyata keçirilməlidir.

Pedaqoji ədəbiyyatda müəllimlik şərəfli, məsuliyyətli, yaradıcı, çətin və mürəkkəb iş kimi səciyyələndirilir. Onun simasında yüksək əqidə, məslək, mədəniyyət, dərin bilik, erudisiya, fənnini, peşəsini və uşaqları sevmək, yüksək nüfuz sahibi kimi gənclərə nümunə olmaq kimi keyfiyyətlər cəmləşməlidir (1, s.9).

XXI əsrin müəllimi tədris etdiyi fənnin nəzəri əsaslarını dərinlən bilməli, pedaqoji hazırlığa malik olmalıdır. O, təlim-tərbiyəsi ilə məşğul olduğu qarşısındakı uşaqların psixologiyasına bələd olmalı, elmi-pedaqoji, metodik bilik və bacarıqlar nümayiş etdirməlidir. Şagirdlərinin müstəqil fəaliyyətinə şərait yaratmalı, onların məntiqi, tənqidi və yaradıcı təfəkkürünü inkişaf etdirməlidir. Elmi-texniki inkişafın, qloballaşma prosesinin sürətlənməsi müəllimdən təlim-tərbiyəyə yeni yanaşma ilə yaradıcı fəaliyyət göstərməyi tələb edir. O həm öyrətmək, həm də öyrənmək səriştəliliyinə nail olmaqla məqsədinə çata bilər. Müəllim tarixən nümunə modelidir, gənc nəslin öz gələcəyinə baxdığı pəncərədir.

Şagirdlərinin emosiyalarını duymaq, onları başa düşmək müəllim üçün çox önəmlidir. Çətin situasiyalarda belə müəllimin üzündə təbəssüm olmalı, o hər bir arzuolunmaz vəziyyətdə müsbət cəhətləri görməlidir. Əgər müəllim uşaq qəlbinə humanizmi ilə nüfuz etməyi bacarırsa, deməli, öz şərəfli vəzifəsini yerinə yetirmiş olur.

Təlim-tərbiyə prosesində qarşıya çıxan çətinliklərin düzgün diaqnozu müəllimin pedaqoji hazırlığından asılıdır. Şagirdlərinin fikirlərinə hörmətlə yanaşmaq, onları yaradıcı fəaliyyətə istiqamətləndirmək müəllimin peşə borcudur. Hər bir işdə vaxtdan səmərəli istifadə etmək, təlimin yeni metod, forma, üsullarından, İKT-dən istifadə etmək onun pedaqoji hazırlığının əsası sayılır. Müasir müəllim şagirdlərin yaradıcılıq qabiliyyətinin inkişafı üçün şərait yaradır. O, şagirdlərə müstəqil düşünməyi, fikir söyləməyi öyrədir, onlarda "öyrənməyi öyrətmək" qabiliyyətini formalaşdırır.

Pedaqoji cəhətdən hazırlıqlı müəllimin uğuru onun fənnini dərinlən bilməsindən asılıdır. Bu baxımdan biologiya müəllimi fənnin nəzəri əsasları ilə yanaşı onun praktik fəaliyyətlərini, laboratoriya işlərini, təcrübələrin aparılması ilə nəzəriyyəni praktika ilə, onu digər fənlərlə, həyatla əlaqələndirməyi bacarmalıdır. O, tədris etdiyi fənni, o cümlədən biologiyayı cəmiyyətin inkişafında rolunu qiymətləndirməyi bacarmalı, şagirdlərində fənnin öyrənilməsinə maraq oyatmalı, onların idrak fəallığını inkişaf etdirməlidir. Bunun üçün müəllim daim yeni yollar, ideyalar, sistemlər və yanaşmalar axtarışında olmalıdır. Fəal təlim metodlarını mövzuların xüsusiyyətlərinə, şagirdlərin yaş səviyyələrinə, maraq və meyllərinə uyğun tətbiq etməyi bacarmalıdır.

Biologiya müəllimi təbiətdə baş verən dəyişikliklər və onların səbəblərini, flora və faunanın biomüxtəlifliyini, canlıların inkişaf qanun və qanunauyğunluqlarını dərk etməli, onların qorunmasının zəruriliyini əsaslandırmaqlı, fənnini şagirdlərinə sevdirməlidir. Bunun üçün müəllim dərslərində məntiqi, tənqidi və yaradıcı təkəkkürün inkişafına ximət edən metod, forma və yollarından istifadə etməklə motivasiya yaratmalı, şagirdlərini səmərəli tədqiqat işinə cəlb etməli, onlarda fənni öyrənməyə stimula yaratmalıdır. Biologiya müəllimi yüksək səviyyədə pedaqoji hazırlıqqa malik olmalıdır. Göstərilən keyfiyyətləri özündə formalaşdırmaqlı səriştəli müəllim kadrlarının hazırlanması ilə təhsilin inkişafına, təlimdə yüksək keyfiyyətə nail olmaq mümkündür. Problemin həllində biologiyanın tədrisi metodikası fənni üzrə mühazirə, seminar, laboratoriya məşğələlərinin rolu böyükdür. Lakin nəzəri məsələlərin praktikada tətbiqinə imkan verən pedaqoji təcrübə daha faydalıdır.

Ali məktəbdə tələbələrin pedaqoji təcrübəsi təlim və tərbiyənin təşkilat formasıdır. Pedaqoji təcrübə ali məktəbdə böyük sistemdir. Hər bir ali məktəbin profilinə uyğun olaraq təcrübənin məzmununda, keçirilmə formasında, vasitə və metodlarında müxtəliflik vardır. Ali pedaqoji məktəblərdə tələbələrin pedaqoji təcrübəsinə a) ali məktəbin pedaqoji təcrübə rəhbəri; b) fakültə üzrə pedaqoji təcrübə rəhbəri; c) pedaqoji təcrübənin qrup rəhbəri; d) pedaqogika kafedrasının nümayəndəsi; e) psixologiya kafedrasının nümayəndəsi; ə) yaş fiziologiyası və məktəb gigiyenası üzrə nümayəndə və s. rəhbərlik edir. Bununla yanaşı, prosesdə məktəbdə direktor və onun müavinləri, fənn müəllimi, sinif rəhbəri bilavasitə iştirak edirlər (4, s.369).

Pedaqoji təcrübə çoxsahəli olub, müəllim hazırlıqında mühüm mərhələ hesab olunur. Ali pedaqoji təhsil sistemində müəllimin ümumpedaqoji hazırlıqının tərkib hissələrinə aiddir: pedaqogikanın ümumi məsələləri; didaktika (təhsil nəzəriyyəsi və fənnin tədrisi metodikası); sinifdən xaric tərbiyə işinə hazırlıq (tərbiyənin nəzəriyyə və metodikası); təhsilin idarə edilməsinə, rəhbərlik sahəsinə hazırlıq, nəzəri və praktik biliklərin vəhdəti və s.

Pedaqoji təcrübə müəllim hazırlıqının zəruri tərkib hissəsi olub, o, ümumpedaqoji, psixoloji və fizioloji-gigiyenik hazırlıqı ilə də sıx qarşılıqlı əlaqədədir. Pedaqoji təcrübə prosesində təlim-tərbiyə məsələləri kompleks şəkildə həll olunur. Yəni tələbələr bütün peşə və ictimai fəaliyyət növlərinin və vəzifələrinin həyata keçirilməsində bilavasitə iştirak edirlər. Müxtəlif tipli dərslər aparırlar, sinif rəhbərinin vəzifəsini icra edir, şagirdlərlə sinifdən xaric işləri həyata keçirir, şagird birliyi ilə, valideynlərlə, ictimaiyyətlə əlaqə saxlayırlar. Pedaqoji təcrübə ali məktəbdə təlimdən ayrılmadan və təlimdən ayrılmaqla fasiləsiz həyata keçirilir.

Pedaqoji təcrübə ali pedaqoji məktəblərin təlim-tərbiyə və təhsil prosesinin mühüm bir sahəsini təşkil edir, müəllim hazırlıqı və onun şəxsiyyətinin formalaşdırılması sisteminin

də mühüm yer tutur, ictimai-siyasi, psixoloji-pedaqoji və ixtisas biliklərinin möhkəmləndirilməsinə, dərinləşdirilməsinə və zənginləşdirilməsinə, peşə biliyi və bacarığının qazanılmasına, şəxsi peşə keyfiyyətinin inkişafına xidmət edir. Pedaqoji təcrübənin başlıca məqsədi pedaqogika, psixologiya, metodika və ixtisas fənlərinin müasir nailiyyətləri ilə silahlanmış, yüksək professional hazırlığa malik, təşəbbüskar, müstəqil düşünməyi bacaran, məktəbin qarşısında qoyulan müasir tələbləri yaradıcılıqla inkişaf etdirə bilən müəllim kadrlarının yetişdirilməsindən ibarətdir. Pedaqoji təcrübə prosesində tələbədə müəllimlik peşəsinə, məktəb və şagirdlərlə işləmək marağı artır, ixtisasa tələbat, pedaqoji fəaliyyətə yaradıcı münasibət formalaşdırılır. Pedaqoji təcrübənin əsas vəzifələri aşağıdakılardan ibarətdir.

- Ali məktəbdə, psixoloji-pedaqoji və ixtisas fənlərinin təlimi prosesində qazanılmış nəzəri biliklərin təcrübə ilə əlaqəsini təmin etmək və həmin biliklərin təcrübə zamanı dərinləşməsinə, zənginləşməsinə və möhkəmləndirilməsinə nail olması, konkret pedaqoji məsələlərin həllində bu bilikləri tətbiq etməyin yollarının öyrədilməsi;

- Gələcək müəllimlərdə peşə keyfiyyətinin tərbiyə edilməsi, onlarda pedaqoji bilik, bacarıq və vərdişlərin, peşə fəaliyyəti üçün zəruri olan keyfiyyətlərin inkişafına və formalaşmasına imkan yaradılması;

- Qabaqcıl pedaqoji təcrübə ilə tanış edilməsi, məktəbin tərbiyə vəzifələrinin həllinə kömək göstərilməsinin həyata keçirilməsi;

- Müəllimlik peşəsinə, uşaqlara dərin maraq və məhəbbət, pedaqoji fəaliyyətə yaradıcı münasibətin tərbiyə edilməsi;

- Sınıf rəhbərinin vəzifələrini icra etməyə, məktəb kollektivi ilə, ictimai təşkilatlarla işləməyə, şagirdlərlə fərdi tərbiyəvi işlər aparmağa hazırlanması;

- Tələbələrin bilavasitə praktik fəaliyyətə alıxdırılması, onlarda təlim-tərbiyə işini müvəffəqiyyətlə yerinə yetirmək üçün zəruri olan peşə bacarığı və vərdişlərinin təşəkkül etdirilməsi, təlim və tərbiyə işlərinin metodikasının öyrədilməsi;

- Tələbələrə pedaqoji fəaliyyətə yaradıcı münasibətin aşılması, onlarda öz fəaliyyətlərinin nəticəsini təhlil etmək vərdişi yaradılması, özünütəhsil tələbatının ödənilməsi və s. (2, s.144).

Aşağı kurs tələbələrinin pedaqoji təcrübəsi gələcək müəllimlərin praktik hazırlığı sistemində başlanğıc mərhələdir və ilkin, öyrədici xarakter daşıyır. O, təcrübəçi tələbələri şagird kollektivlərində tərbiyə fəaliyyətinin, sınıf rəhbərliyinin təşkilinin fəal formaları və vərdişləri ilə silahlandırır. Üçüncü kurs tələbələri didaktik qaydalar üzrə məktəbin ictimai-siyasi həyatı, onun strukturu və tipləri, müasir şəraitdə məktəbin əsas istiqamətləri, müəllimin, sınıf rəhbərinin funksiyası, təlim-tərbiyə prosesinin xüsusiyyətləri ilə tanış olur, təlim-tərbiyə işinin prinsip, forma və yollarını, şagird şəxsiyyətinin və şagird kollektivinin psixoloji-pedaqoji xüsusiyyətlərinin öyrənilməsini, təcrübə tapşırıqlarını yerinə yetirilməsini həyata keçirir. Sınıfdən xaric və məktəbdən kənar işlər üzrə təşkilatçı müəllimin iş sistemini, əmək tərbiyəsini, peşəyönümü kabinetinin işini, günüzadılmış qruplarda tərbiyə işinin təşkili yollarını öyrənirlər. Onlar fənn müəllimlərinin metodik işlərində, dərslərin müşahidə və təhlillərində, pedaqogika, psixologiya, fiziologiya və gigiyena, ixtisas və ictimai fənn müəllimlərinin məsləhətlərində iştirak edir, pedaqoji təcrübənin müzakirə və təhlilləri kimi məsələləri, pedaqoji peşə fəaliyyətinin səmərəli təşkili yollarını və qabaqcıl təcrübəni mənimsəyirlər.

Aşağı kurs tələbələrinin pedaqoji təcrübəsinə rəhbərliyi pedaqogika müəllimlərindən və təlim-tərbiyə müəssisələri işçilərindən təyin olunmuş qrup rəhbərləri həyata keçirir.

lər. Pedaqogika, psixologiya, yaş fiziologiyası və məktəb gigiyenası müəllimləri, ixtisaslar üzrə metodistlər, ictimai və xüsusi fənn kafedralarının müəllimləri aşağı kurs tələbələrinin pedaqoji təcrübəsində iştirak edirlər.

Üçüncü kurs tələbələrinin yay tətili dövründə də müxtəlif tipli şagird birliklərində pedaqoji peşə fəaliyyətlərini davam etdirmək, bilik, bacarıq, vərdişlərinin təkmilləşdirmək imkanı qazanırlar. Bu mərhələdə təcrübəçi tələbələrin fəaliyyəti özünün müstəqilliyi ilə xarakterizə olunur. Onlar yay düşərgələrində (şəhər və şəhəratrafı), məktəblilərin əmək birliklərində (əmək və istirahət düşərgələri, tədris-təcrübə təsərrüfatı), idman və turist sahələrində, uşaq sağlamlıq zonalarında, məktəbdənkənar müəssisələrdə (uşaq idman məktəbi, ekskursiya-turist stansiyası, şagird texniki yaradıcılıq stansiyaları, gənc texniklər və gənc təbiətçilər stansiyaları və s.), qrup rəhbəri, tərbiyəçi, metodist, dərək rəhbəri kimi vəzifələrdə fəaliyyət göstərə, pedaqoji təcrübə toplaya bilirlər.

Pedaqoji təcrübədə tələbələr bir sıra fəaliyyətləri həyata keçirir, pedaqoji hazırlıqlarını artırır. Belə fəaliyyətlər bir neçə mərhələlərlə həyata keçirilir:

1) Qrupun tərkibi ilə tanış olur, uşaqların düşərgəyə getməyə hazırlığını (tibbi müayinə arayışlarının əldə edilməsi, uşaqların müvafiq paltarla təmin olunması, onların şəxsi gigiyena ləvazimatına malik olması) öyrənirlər.

2) Qrupun iş planını hazırlayırlar;

3) Fəallarla iş aparır, onları təlimatlandırır və onların işini yoxlayırlar;

4) Kollektiv işləri (qrup toplanışı, yarışlar, müsabiqələr, sərgilər və s.) həyata keçirirlər;

5) Turist yürüşləri təşkil edirlər;

6) Siyasi məlumatları çatdırır, söhbətlər aparır, qəzetlərin oxunması, hərbi oyunlar, hərbiçilərlə və başqa şəxslərlə görüşlər keçirirlər;

7) Yaxındakı kənd təsərrüfatı və sənaye obyektlərində ictimai-faydalı işləri təşkil edirlər;

8) Təbiətə ekskursiyalarda təbii materiallar toplayırlar;

9) Elmi biliklər şagirdlərə müxtəlif əyləncələrlə (oyun, mahnı və rəqslərin təşkili və s.) əlaqələndirilir;

10) İnzibati funksiyaları (düşərgənin rejiminə və daxili intizam qaydalarına riayət edilməsinə nəzarət, sanitariya-gigiyena normalarını gözləmək, növbətçiliyin təşkili və s.) yerinə yetirirlər (3, s.10).

Pedaqoji təcrübənin nəticəsi sonrakı tədris ilinin başlağıcında yekunlaşdırılır. Biologiyanın tədrisi metodikası üzrə fənn müəllimi tələbənin təqdim etdiyi müvafiq sənədlər əsasında onun işini qiymətləndirir.

Biologiyadan pedaqoji təcrübə keçən tələbələr məktəbin müxtəlif məzmunlu və xarakterli sənədlərini, iş planlarını, dərş cədvəllərini öyrənməlidirlər, burada həyata keçirilən tədbirlərlə tanış olmalıdırlar. Məktəbin biologiya müəllimlərinin dərşlərində, dərşdənkənar təlim işlərində, sinif rəhbərlərinin, şagird təşkilatlarının keçirdikləri tədbirlərdə iştirak etməli, onların iş təcrübəsi ilə tanış olmalıdırlar.

Təcrübədə olduğu qısa bir müddət ərzində şagirdləri elmlərin əsasları ilə silahlandırmağı bacarmalı, müəllim peşəsinə, öz ixtisasına maraq və məhəbbət oyatmalıdırlar. O, apardığı təlim işləri ilə yanaşı təhkim olunduğu sinfin tərbiyəvi işlərində də yaxından iştirak etməli, sinif rəhbəri kimi müxtəlif tərbiyəvi tədbirlərin təşkilatçısı və aparıcısı olmalıdır. Bunlarla yanaşı o, təcrübəçi yoldaşlarının biologiyadan sınaq dərşlərində, apardıqları sinifdənkənar təlim və tərbiyə işlərində yaxından iştirak etməli, onları təhlil

etməyi bacarmalıdır. Deyilənlərin həyata keçirilməsi üçün məktəblərdə tələbələrə lazımı şərait yaradılır. Biologiya kabinetində, laboratoriyasında, canlı guşədə sınaq dərsləri təşkil edilir.

Biologiya müəllimliyi ixtisasında təhsil alan tələbələrlə aparılan pedaqoji təcrübənin qarşısında bir sıra mühüm vəzifələr durur:

- Tələbələrin ali məktəbdə aldıkları biologiya üzrə biliklərin möhkəmləndirilməsi, həmçinin, təcrübə zamanı aparılan təlim-tərbiyə işlərində onlardan yaradıcılıqla istifadə edilməsi;

- Tələbələrə biologiya fənni üzrə uşaq və yeniyetmələrlə aparılan təlim-tərbiyə işlərini müşahidə və təhlil etmək bacarığı aşılması;

- Psixologiya, pedaqogika, biologiyanın tədrisi metodikası, uşaq və yeniyetmələrin fiziologiyasına aid biliklərə istinad etməklə, şagirdlərin yaş və fərdi xüsusiyyətlərini nəzərə almaqla tələbələrə biologiya dərslərində təlim-tərbiyə işinin aparılması yollarının öyrədilməsi;

- Pedaqoji üsulların yaradıcılıqla tətbiq edilməsi və tələbələri biologiyadan sınaq dərslərinin aparılmasına hazırlanması;

- Tələbələrə sinif rəhbərinin vəzifələrini yerinə yetirmək, şagirdlərlə tərbiiyə işlərini təşkil etmək bacarıqlarının formalaşdırılması;

- Tələbələrə fəal təlim metodlarını tədrisdə tətbiq etmək bacarığının aşılması;

- Tələbələrdə şagirdlərin fiziki və mənəvi sağlamlığına qayğıkeş münasibət yaratmaq bacarıqlarının inkişaf etdirilməsi;

- Biologiya fənn kurikulumunun standartları əsasında dərsləri təşkil etmək kimi pedaqoji hazırlığa yiyələndirilməsi və s.

IV–V kurs tələbələrinin pedaqoji təcrübəsi aşağı kurs tələbələrinin pedaqoji təcrübəsinin məntiqi davamı olub pedaqoji peşə hazırlığının tamamlayıcı mərhələsini təşkil edir. Pedaqoji təcrübə müxtəlif tip ümumtəhsil məktəblərində, həmçinin orta ixtisas və texniki-peşə təhsili müəssisələrində aparılır. Onun aşağı kurs tələbələrinin pedaqoji və yay praktikasından fərqli xüsusiyyəti onun gələcək peşə fəaliyyətinə maksimum yaxın bir şəraitdə aparılmasından ibarətdir. Onun məqsədi tələbələri fənn müəllimi və sinif rəhbəri funksiyalarını yerinə yetirməyə hazırlamaqdır. Tələbələr praktika prosesində şagirdlərin tərbiyəsinə kompleks yanaşmağı, təlim-tərbiyə prosesinin vahidliyinin təmin edilməsi xüsusiyyətlərini öyrənirlər.

Tələbələr fərdi plan üzrə məktəbdə gündə 6 saat işləyirlər. Onlar məktəbdə müəllimlərlə birgə fəaliyyət göstərir. Belə ki, fənn üzrə təhkim olunduğu sinifdə öz ixtisasına görə, ən azı 5 dərslə aparır; cürbəcür metod və üsulların tətbiqi ilə təlim məşğələlərinin ayrı-ayrı təşkil formalarını, müxtəlif tip dərsləri hazırlayır və həyata keçirir. İxtisası üzrə dərslər sistemini müəyyən edir, onu nəzəri cəhətdən əsaslandırır və şagirdlərin bilik səviyyəsini müəyyənləşdirir. Fəndaxili və fənlərarası əlaqə imkanlarını meydana çıxarır, öz işində nəzərə alır. Təlimin texniki vasitələrindən istifadə edir, təlim – tərbiyənin əlaqəsinə, şagirdlərin dünyagörüşünün formalaşmasına aid tədbirlər həyata keçirir. Dərsin nəzəri təhlilini verir, dərnək və fakultativ məşğələləri təşkil edir, fənnə aid olimpiada və gecələrin keçirilməsində iştirak edirlər. Fənn komissiyasının işi ilə tanış olur, öz mülahizələrini söyləyir, məruzə üçün lazımı material toplayır. Onlar fənn müəlliminə aid bütün işləri yerinə yetirirlər (4, s.109).

Tələbələr tərbiyə işləri üzrə sinif rəhbəri kimi uşaqların formalaşan əqidə, davranış və adətlərini, əsas münasibətlər sistemini öyrənir, peşəyə istiqamətləndirməyə aid işləri,

valideyn komitəsinin təlimatına uyğun tədbirləri həyata keçirir, şagirdlərlə fərdi iş, əxlaqi və siyasi söhbət aparırlar. Onlar, sinif rəhbərinin öhdəsinə düşən bütün işləri icra edir, ümumməktəb tərbiyə tədbirlərinə qoşulur. Tələbələr psixologiya üzrə də bir neçə tapşırığı icra edirlər.

Məqalənin aktuallığı. XXI əsrin müəllimi tədris etdiyi fənnin nəzəri əsaslarını dərinlən bilməklə, yanaşı pədaqoji hazırlıqda malik olmalıdır. O, qarşısındakı təlim-tərbiyəsi ilə məşğul olduğu uşaqların psixologiyasına bələd olmalı, elmi-pədaqoji, metodik bilik və bacarıqlar nümayiş etdirməlidir. Şagirdlərinin müstəqil fəaliyyətinə şərait yaratmalı, onların məntiqi, tənqidi və yaradıcı təfəkkürünü inkişaf etdirməlidir. Elmi-texniki inkişafın, qloballaşma prosesinin sürətlənməsi müəllimdən təlim-tərbiyəyə yeni yanaşma ilə yaradıcı fəaliyyət göstərməyi tələb edir. O, həm öyrətmək, həm də öyrənmək səriştəliliyinə nail olmalıdır.

Təlim-tərbiyə prosesində qarşıya çıxan çətinliklərin düzgün diaqnozu müəllimin pədaqoji hazırlığından asılıdır. Şagirdlərinin fikirlərinə hörmətlə yanaşmaq, onları yaradıcı fəaliyyətə istiqamətləndirmək müəllimin peşə borcudur. Hər bir işdə vaxtdan səmərəli istifadə etmək, təlimin yeni metod, forma, üsullarından, İKT-dən istifadə etmək onun pədaqoji hazırlığının əsası sayılır. Müasir müəllim şagirdlərin yaradıcılıq qabiliyyətlərinin inkişafı üçün şərait yaradır. Onlara müstəqil düşünməyi, fikir söyləməyi öyrədir, onlarda “öyrənməyi öyrətmək” qabiliyyətini formalaşdırır. Müəllimin pədaqoji hazırlığını əhatə edən bu məsələlərin öyrədilməsində pədaqoji təcrübənin rolu böyükdür.

Məqalənin elmi yeniliyi. İlk dəfə tələbələrin pədaqoji hazırlığının təcrübədə öyrənilməsi və tətbiqi problemi araşdırılır, faydalı nəticələr əldə edilir.

Məqalənin praktik əhəmiyyəti və tətbiqi. Ali məktəb müəllimləri pədaqoji təcrübələrdə tələbələrin pədaqoji hazırlığının əsasları və alınan nəticələrlə tanış olmaq, onlardan problemin həllində istifadə etmək imkanı əldə edirlər.

Ədəbiyyat

1. Təhsil haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı, Qanun, 2009
2. Bəçirov B. Ali məktəb didaktikası. Bakı, 1992
3. İlyasov M.M. və b. Təcrübəçi tələbələr üçün yaddaş kitabçası (metodik göstəriş). Bakı, API, 1998
4. Rüstəmov F.A., Dadaşova T.Y. Ali məktəb pədaqogikası. Bakı, 2007
5. Paşayev T. Ali təhsilin bakalavr pilləsində pədaqoji təcrübənin təşkilinin səmərəli yolları. Bakı, 2004

IMPROVING PEDAGOGICAL TRAINING OF STUDENTS DURING PEDAGOGICAL PRACTICE

R.R.Teymurova

SUMMARY

This article is dedicated to the pedagogical training of higher pedagogical school students. The issues related to the organization of teaching practices, which are the basis for student's pedagogical training, are studied. Recommendations are given on the organization of high level teaching practices.

**ПОВЫШЕНИЕ ПЕДАГОГИЧЕСКОЙ ПОДГОТОВКИ СТУДЕНТОВ
НА ПЕДАГОГИЧЕСКОЙ ПРАКТИКЕ**

Р.Р.Теймурова

РЕЗЮМЕ

Статья посвящена педагогической подготовке студентов высших педагогических школ. Изучаются вопросы организации педагогических практик, составляющих основу педагогической подготовки студентов. Представлены рекомендации по организации педагогических практик на высшем уровне.

**BİOLOGİYA FƏNNİNİN TƏDRİSİNDƏ ŞAĞİRDLƏRİN TƏFƏKKÜR VƏ
DÜŞÜNCƏ QABİLİYYƏTİNİN İNKİŞAFINDA
TƏLİM METODLARININ ROLU**

S.Y.Kərimli

Odlar Yurdu Universiteti
Bakı, Koroğlu Rəhimov küçəsi 13
e-mail: sevinc.karimli92@gmail.com

Açar sözlər: təlim, metod, qavrama, anlama, tətbiqetmə, nəzarət, müşahidə, şərh, müsahibə, təfəkkür, düşüncə

Keywords: training, method, perception, comprehension, application, control, observation, commentary, interview, thinking, thought

Ключевые слова: обучение, метод, восприятие, понимание, применение, контроль, наблюдение, комментарий, интервью, мышление, мысль

Ölkəmiz müstəqillik qazandıqdan sonra onun təhsil sistemi də yenilənmiş və inkişaf etməkdədir. Ona görə də müəllim hazırlayan pedaqoji universitetlərdə bütün ixtisas fənləri, o cümlədən metodika üzrə yüksək ixtisaslı kadrlar yetişdirmək əsas vəzifə olmalıdır.

Biologiyanın tədrisi metodikası təlim-tərbiyə proseslərinin sistemi haqqında elmdir. Bu sistemi bilməklə müəllim təlim-tərbiyə proseslərini idarə edir və onu arzu olunan istiqamətə yönəldə bilər.

Təlimin səmərə və keyfiyyəti metodların düzgün seçilib tətbiq edilməsi ilə sıx bağlıdır. Qeyri-səmərəli metodlarla yüksək təlim-tərbiyə nəticələrinə nail olmaq mümkün deyil. Metod (yunanca “metodos” - tədqiqat, təlim) konkret bir vəzifəni həyata keçirərkən nəzəri və əməli fəaliyyətdə istifadə edilən əməliyyat və üsulların məcmusudur. Təlim metodları – təlim vəzifələrini yerinə yetirmək üçün müəllimlə şagirdin əlbir fəaliyyətidir.

Lakin təlim metodlarının hazırda hamı tərəfindən qəbul olunmuş forması yoxdur. M.N.Skatkinə görə təlim metodu müəllimin elə hərəkət sistemidir ki, o, şagirdin əməli və idrak fəaliyyətini təşkil edir, təhsilin məzmununu möhkəmləndirir. Y.K.Babanskiyə görə təlim metodu qarşıya qoyulan təlim-tərbiyə məsələlərinə nail olmaq üçün müəllim və şagirdlərin qarşılıqlı əlaqə formasıdır. Görkəmli Azərbaycan akademiki M.Mehdizadə bütün deyilənləri çox yaxşı ümumiləşdirərək, təlim metodlarına belə tərif verir: “Təlim metodu, müəllim və şagirdlərin qarşılıqlı fəaliyyət sistemi kimi müxtəlif vasitələrdən istifadə etməklə təlim prosesində didaktik vəzifələrin həllinə xidmət edir. Deməli, təlim metodu şagirdlərə bilik və bacarıq vermək yolu və biliyin mənimsənilməsi yoludur. Biliyi verən müəllimdir, qəbul edən, mənimsəyən isə şagirdidir”.

Təlim metodlarının təsnifatında vahidlik yoxdur. Təlim metodlarının təsnifatı məsələsinin düzgün həlli onların təlim prosesindəki mövqeyi və rolunu, bu prosesdəki digər komponentlərlə əlaqəsini müəyyənləşdirməklə sıx bağlıdır. Təlimin başlıca məqsədi şagirdlərin şüurunda dünyanın düzgün, dolğun mənzərəsini yaratmaqdan, onların intellektual inkişafını və tərbiyəsini təmin etməkdən ibarətdir. Dünyanın şüurda əks etdirilməsi isə özünəməxsus formalarda təsəvvürlər, anlayışlar və qanunlar formasında həyata keçirilir.

Təlim metodları məhz bu məqsəddə xidmət etməlidir. Təlimdə bu məqsədlə yanaşı, bacarıq və vərdislər yaratmaq, habelə nəzarət məqsədi də həyata keçirilir. Əsas didaktik məqsədlərə müvafiq olaraq təlim metodlarını aşağıdakı kimi təsnif etmək olar:

1. Təsəvvürlərin formalaşdırılması (qavrama) metodları;
2. Nəzəri biliyin (anlayış və qanunların) mənimsədilməsi (anlama) metodları;
3. Bacarıq və vərdislərin formalaşdırılması (tətbiqetmə) metodları;
4. Təlimdə nəzarət metodları.

Bu təsnifat şərtidir, çünki təlim prosesində bütün metodlar qarşılıqlı əlaqədə çıxış edir. Təsnifatdakı hər bir metodlar qrupu əsas didaktik məqsədlərin yerinə yetirilməsinə xidmət edir. Təsəvvürlərin formalaşdırılması (qavrama) metodları, hissi qavramanı təmin etmək, ətraf aləm haqqında dolğun təsəvvürlər yaratmaq məqsədi güdür. Bu qrup metodlara müşahidə, illüstrasiya, demonstrasiya və təsvir metodları daxildir.

Müşahidə metodu müəyyən məqsədlə, planlı və sistemli şəkildə qavrama prosesinin təşkili metodudur. O, cisim və hadisələr haqqında ilkin təsəvvürlər aşılamağa, müşahidəçilik bacarığının və müstəqilliyin inkişafına kömək göstərir. Müşahidə metodunun səmərəsi onun düzgün təşkilindən asılıdır.

İllüstrasiya metodu əyani vasitələrin köməyi ilə təlim materialının qavranmasını nəzərdə tutur. Məqsəd və məzmunundan asılı olaraq əyani vasitələrin müxtəlif növləri seçilib tətbiq edilir.

Demonstrasiya metodu əşya və hadisəni dinamikada, yəni dəyişmə və inkişaf halında nümayiş etdirmək metodudur. Buraya təcrübələr, kino və diafilmlər, televiziya verilişlərindən, videomaqnitofonlardan istifadə daxildir.

Təsvir metodu müəyyən fakt və hadisəni söz vasitəsilə şagirdlərin təsəvvüründə canlandırmaq metodudur. Bu iki yolla – müəllimin hadisəni təsvir etməsi və kitabda (dərslikdə) təsvir yolu ilə həyata keçirilir. Bəzən bu iki təsvir növü vəhdətdə tətbiq olunur və bu əsasda daha dolğun təsəvvürlər yaradılır.

Nəzəri biliyin (anlayış və qanunların) mənimsədilməsi metodları, şagirdlərin şüurunda düzgün elmi anlayışların yaradılması və qanunların dərk edilməsi məqsədi güdür. Bu qrup metodlara müəllimin şərh, müsahibə, diskussiya, məntiqi metodlar, kitab üzərində iş metodları, problem-axtarış metodları daxildir.

Müəllimin şərh metodu müəyyən faktı, hadisəni, anlayış və qanunauyğunluğu şifahi şəkildə şagirdlərə çatdırmaq metodudur. Bu metod az vaxtda daha çox informasiya verməyə imkan yaradır. Müəllimin şərh üç növdə olur: nəql, izah, məktəb mühazirəsi. Nəql müəyyən hadisəni canlı, obrazlı şəkildə danışmaqdır. İzah hər hansı anlayışı, qaydanı dəlil və sübutlarla başa salmaqdır. Məktəb mühazirəsi irihəcmli proqram materialını sistemli şəkildə çatdırmaqdır (daha çox yuxarı siniflərdə tətbiq olunur). Müəllimin şərh öz xarakterinə görə məlumatverici və problem şəklinə olur. Məlumatverici şərh hazır informasiya verməyi nəzərdə tutur. Problem şərh isə şagirdləri düşündürməyə xidmət edir. Bu zaman müəllim mövzu üzrə müəyyən problemlər irəli sürüb, ya özü, ya da şagirdlərin iştirakı ilə onları həll edir. Belə şərh şagirdləri fəallaşdırır, təlimə maraq oyadır.

Müsahibə metodu sual-cavab deməkdir. Ondan bütün fənlərdə, təlimin bütün pillələrində geniş istifadə olunur. Müsahibə əsasən iki növdə olur: evristik və təkrarlama müsahibəsi.

Evristik müsahibə («evrika» yunanca «tapdım» deməkdir) yeni qaydanı, qanunauyğunluğu sualların köməyi ilə şagirdlərə tapdırmaq metodudur. Vaxtilə bu metoddan qədim yunan filosofu Sokrat geniş istifadə etdiyi üçün buna Sokrat metodu da deyilir.

Evristik metodda sualların köməyilə müvafiq faktlar tapılır və nəticələr çıxarılır. Belə müsahibə fənnə maraq oyatmağa, şagirdləri fəallaşdırmağa, mövzunu şüurlu və əsaslı öyrənməyə kömək edir.

Təkrarlama müsahibəsi keçilən bilikləri təkrar yolu ilə möhkəmlətməyi nəzərdə tutur. Müsahibə zamanı sualların düzgün qoyulması əsas şərtidir. Müsahibə metodunun təşkilində müəyyən qaydanı gözləmək lazımdır: sual tək-tək şagirdə yox, sinfə verilir və istənilən şagirddən soruşulur. Cavab səhv və ya qeyri-dəqiq olarsa, səhv cavab şagirdin özünə, ehtiyac olduqda digər şagirdlərə düzəldirilir, cavab yenə təminədiçi olmasa, müəllim özü izah edir.

Müsahibənin bir forması da diskussiyadır. Diskussiya metodu elmi mübahisə deməkdir. Bu metod şagirdləri fəallaşdırır, təlimə maraq yaradır, biliklərin şüurlu mənimsənilməsinə imkan verir. Diskussiya zamanı müəyyən problem üzrə müxtəlif baxışlar, mövqelər irəli sürülür, hər kəs öz mövqeyinə haqq qazandırmaya, digər mövqeyi təkzib etməyə çalışır.

Təlimin məntiqi metodları nəzəri biliyin – anlayış və qanunların dərk edilməsi, ümumiləşdirmə aparılması məqsədi güdən təfəkkür metodlarıdır. Bu metodlara analitik-sintetik və induktiv-deduktiv metodlar daxildir. Analitik metodlar müəyyən obyektə fikrən tərkib hissələrinə və ya əlamətlərinə ayırmaq məqsədi güdür. Bu metodlara müqayisə (oxşarlıq və fərqi müəyyənləşdirmək), təsnifatmə (əşya və faktları əsas əlamətlərinə görə ayırmaq), analogiya (bir obyektə bağlı biliyi digər obyektə keçirmək) və s. daxildir.

Sintetik metodlar obyektin ayrı-ayrı hissə və əlamətlərini fikrən bir tam halında birləşdirmək məqsədi güdür. İnduktiv metod xüsusidən ümumiyyə, deduktiv metod isə ümumidən xüsusiyyə keçməklə əqli nəticə çıxarmaq metodudur. Məntiqi metodlar digər təlim metodları ilə, xüsusən kitab üzərində iş metodları ilə sıx bağlıdır. Kitab üzərində iş metodları əsas bilik mənbəyi kimi kitabdən müxtəlif məqsədlərlə istifadə etməyi nəzərdə tutur. Kitab yeni bilik əldə etmək, keçilənləri möhkəmlətmək, dərinləşdirmək, tətbiq etmək, habelə müstəqil iş bacarıqları formalaşdırmaq vasitəsidir. Kitab üzərində iş metodları və tərzləri çoxdur: əsas fikrin tapılması, plan, tezis və konspekt tərtibi, oxunanları öz-özünə danışmaq, oxu metodları (tam və hissələrlə oxumaq) və s.

Müəllim təlimdə, dərslərdə kitabla işin göstərilən metodlarına geniş istinad etməklə yanaşı, həmin metodları şagirdlərə öyrətmək sahəsində sistemli iş aparmalıdır, necə deyirlər, şagirdlərə öyrənməyi öyrətməlidir (K.D.Uşinski).

Problemlə-axtarış metodları təlimdə şagirdlərin zehni fəallığını, müstəqilliyini təmin edən metodlardır. Bu halda şagirdlər qarşısında müəyyən problemlər qoyulur və onlar bu problemlərin həllinə cəlb edilir. Şagirdlərin zehni fəallığının səviyyəsindən asılı olaraq problem-axtarış metodları müxtəlif növlərdə olur: problemlə şərh (müəllim problemi özü həll edir), qismən axtarış (problem qismən şagirdlərin iştirakı ilə həll olunur), tədqiqatçılıq (problem şagirdlər tərəfindən müstəqil həll olunur) metodları.

Bacarıq və vərdisləri formalaşdıran metodlar, nəzəri biliyi tətbiq etdirməklə bacarıq və vərdiş yaratmaq məqsədi güdür. Bu qrupa çalışmalar, praktik və laborator işlər, didaktik oyunlar və s. daxildir.

Çalışmalar metodu geniş yayılmış metoddur. Şagirdlərin müstəqillik səviyyəsindən asılı olaraq çalışmaların üç tipi ayırılmalıdır: nümunə üzrə çalışmalar (hazır nümunə əsasında icra edilir), variantiv çalışmalar (biliklərin yeni şəraitdə tətbiqinə əsaslanır), yaradıcı çalışmalar (biliklərin müxtəlif hallara yaradıcı tətbiqinə əsaslanır).

Praktik işlər nəzəri bilikləri hər hansı əməli işlərə tətbiq etmək metodudur: ölçmə, hesablama işləri, tədris-təcrübə sahəsində iş, bitki becərilməsi, təcrübəçilik və konstruktorluq işləri və s. Praktik işlər müəllimin təlimatı ilə başlayır, müəllim nəyi və necə görmək haqda izahat verir. Sonra şagirdlər əməli işi müstəqil yerinə yetirirlər. Müəllim bu zaman nəzarət edir, istiqamət verir. Axırda görülmüş işlər yekunlaşdırılıb qiymətləndirilir.

Laborator məşğələlər şagirdlərin müstəqil təcrübələr və müşahidələr aparması metodudur. Məs., mikroskop altında canlıları öyrənmək, hava, bitki və heyvanlar üzərində uzunmüddətli müşahidələr aparmaq, müxtəlif təcrübələr qoymaq və s. belə işlərdəndir. Laborator məşğələlər iki növdə olur: frontal məşğələlər və praktikumlar. Frontal məşğələdə bütün şagirdlər eyni işi, təcrübəni yerinə yetirir, praktikum zamanı isə kiçik qruplarla (3-5 nəfərlik) müxtəlif işi, təcrübələri icra edirlər. Birinci halda müəllim şifahi, ikinci halda isə yazılı təlimatdan istifadə edir. Axırda görülmüş işlərə yekun vurulur, onlar təhlil edilib qiymətləndirilir.

Didaktik oyun metodları biliklərin möhkəmləndirilməsi, tətbiqi məqsədi güdən idrak oyunlarıdır. Onlar təlimə emosionallıq gətirir, fənnə marağı artırır. Didaktik oyunlar müxtəlif növlərdə olur. Buraya idrak oyunları, oyun-səhnələşdirmə, stolüstü oyunlar, işgüzar rollu oyunlar, oyun situasiyaları, epizodik oyun priyomları və s. daxildir.

Son vaxtlar işgüzar rollu oyunlardan geniş istifadə olunur. Tədqiqatçılıq metodu müəyyən problemin şagirdlərin gücü ilə həlli metodudur. Tədqiqatçılıq işləri, əsasən, yuxarı siniflərdə müxtəlif məzmununda təşkil edilir. Məs., kənd təsərrüfatına dair təcrübələr qoymaq, yerli dərman bitkilərini öyrənmək, toplayıb təhlil etmək və s.

Nəzarət bütöv təlim prosesinin əsas ünsürlərindən biridir. Nəzarət metodları qarşıya qoyulmuş məqsədin yerinə yetirilməsi vəziyyətini, şagirdlərin bilik və bacarıqlarının səviyyəsini, nöqsan və çətinlikləri aşkara çıxarmağa, səhvləri tapıb düzəltməyə, təlim fəaliyyətini tənzimləməyə xidmət edir.

Nəzərdən keçirilən təlim metodları əlaqəli şəkildə tətbiq olunmalıdır. Metodların hər biri təlimdə özünə məxsus funksiyaları yerinə yetirir. Bu mənada heç bir metodu, o cümlədən ənənəvi (söz, əyani və praktik) metodları köhnəlmiş hesab etmək və onlardan imtina etmək düzgün deyildir. Təlimdə (dərslərdə) bütün metodlardan yerinə görə istifadə edilməlidir. Bütün şəraitlər üçün yararlı olan universal metod yoxdur. Çünki dərstdə tək bir metoddan yox, metodlar kompleksindən istifadə edilir.

Biologiyanın tədrisində təlim metodları düzgün tətbiq olunarsa:

- Tədris zamanı əldə olunan bilikləri həyatda tətbiq etmək bacarığı formalaşacaq;
- Həyatımızın ayrılmaz hissəsi olan İKT-dən geniş istifadə edərək lazımi informasiya əldə etmək bacarığı formalaşacaq;
- Dərslərin tədrisi keyfiyyəti yüksələcək;
- Şagirdlərdə fərdi qabiliyyətlərin formalaşmasına, özünün dünyagörüşündə, dünyanı dərk etməsində problemlə situasiyaları qavramaq və fərqləndirmək, düzgün qiymətləndirmək bacarığı formalaşacaq;
- Məktəblilərdə günün aktual problemi olan bir çox xəstəliklərdən qorunma, ilk yardım göstərmə kimi bacarıqlar formalaşacaqdır;

Məqalənin aktuallığı. Bu günə qədər tədris olunan biologiya fənni vasitəsilə bilik və bacarıqların verilməsi zamanı daha çox faktlardan istifadə olunur, məlumatların yadda saxlanılmasına üstünlük verilirdi. Biologiya fənninin tədrisində uşaqların təfəkkür və düşüncə tərzini, qabiliyyətini inkişaf etdirən məzmun az idi. Şagirdlərin dərslər yükü çox ağırdır, bu isə onların informasiya ilə xeyli yüklənməsinə və nəticədə təlimlə bağlı prob-

lemlərə səbəb olurdu. Dərslərdə şagirdlərin müstəqil tədqiqat aparması, düşünməsi, kitabxanadan istifadə etməsi üçün zəmin yaratmırdı. Səhv olaraq hesab edilir ki, əgər şagirdə müəyyən fənnin məzmunu öyrədilərsə, onlarda avtomatik olaraq məhsuldarlıq və məsuliyyət kimi keyfiyyətlər də formalaşar. Orta məktəb məzunlarının real həyata hazırlanmasının vacibliyi kifayət qədər nəzərə alınmır. Tədris proqramlarında həddən artıq məlumatlar mövcuddur ki, şagirdlər onları əzbərləmək yolu ilə öyrənməyə məcbur qalırlar. Təlim metodları şagirdlərin idrak fəaliyyətini inkişaf etdirməyə, təlimin müvəffəqiyyətinə xidmət edir. Şagirdlər hər hansı prosesin, təbiət hadisələrinin mahiyyətini şüurlu halda dərk edirlər.

Məqalənin elmi yeniliyi. Hər bir sahədə olduğu kimi tədrisdə də yeni, müasir metodlardan istifadə edilir. Məqsədyönlü tətbiq edilən təlim metodlarının köməyi ilə şagirdlər bioloji biliklərə yiyələnmək, eyni zamanda bu bilikləri həyatda tətbiq etmək bacarığı qazanırlar. Bu bacarıqlar onların gələcəkdə kamil insan kimi formalaşmasında mühüm rol oynayacaqdır.

Məqalənin praktik əhəmiyyəti və tətbiqi. Məqalə orta ümumtəhsil məktəb müəllimlərinə əməli köməklik göstərəcək, pedaqoji təmayüllü ali və orta ixtisas məktəblərində dərs deyən müəllimlər və metodistlər də faydalana biləcəklər.

Ədəbiyyat

1. Kazımov N. Məktəb pedaqogikası. Dərslük. Bakı: 2005
2. Hüseynov Ə.M., Əliyev T.Ə. Biologiya tədrisi metodikasının elmi əsasları. Dərslük. Bakı: 2009
3. Hüseynov Ə.M. Orta məktəbdə biologiya tədrisinin nəzəri və metodik əsasları (monoqrafiya). Bakı: 2000
4. Hüseynov Ə.M. Biologiya tədrisinin ümumi və xüsusi metodikası. Dərslük. Bakı: 2009
5. İbrahimova X.Q. Biologiya tədrisində fəal təlim metodlarının tətbiqi. Avtoreferat. Bakı: 2008
6. Paşayev Ə.X., Rüstəmov F.A. Pedaqogika (yeni kurs). Bakı: 2002
7. Hüseynov Ə.M., Abdullayev T.Q. Orta məktəblərdə biologiyanın tədrisində audiovizual təlim texnologiyalarından istifadə. Bakı: 2002

ROLE OF TEACHING METHODS IN DEVELOPMENT OF THINKING AND REASONING ABILITIES OF STUDENTS IN THE STUDY OF BIOLOGY

S.Y.Kerimli

SUMMARY

As in any other field, new methods are used also in the teaching. The correct teaching methods will help students to acquire biological knowledge and to learn to apply them. Teaching methods serve to improve the perception abilities of students and to help students to succeed in their studies.

**РОЛЬ МЕТОДОВ ОБУЧЕНИЯ В РАЗВИТИИ МЫСЛИТЕЛЬНЫХ
СПОСОБНОСТЕЙ УЧЕНИКОВ ПРИ ПРЕПОДАВАНИИ БИОЛОГИИ**

С.Я.Керимли

РЕЗЮМЕ

Как и в любой сфере, в обучении тоже используются современные методы. При помощи правильно использованных методов обучения ученики приобретают знания биологии, а также учатся их применять. Методы обучения служат улучшению восприятия учеников и успехам в учебе.

ВЛИЯНИЕ НЕФТЯНЫХ ЗАГРЯЗНЕНИЙ НА МОРСКИЕ РАСТЕНИЯ И ЖИВОТНЫЕ

Ш. Исаева

Университет Одлар Юрду
Баку, ул. К.Рагимова 13
e-mail: shebi189@bk.ru

Açar sözlər: neft dağılması, ekosistem, neftin dəniz bitkilərinə təsiri, neftin dəniz heyvanlarına təsiri

Keywords: oil spill, the ecosystem, the effect of oil on marine plants, the effect of oil on marine animals

Ключевые слова: разлив нефти, экосистема, влияние нефти на морские растения, влияние нефти на морские животные

Нефть является продуктом длительного распада и очень быстро покрывает поверхность воды плотным слоем нефтяной пленки, которая препятствует доступу воздуха и света. Она склеивает перья птиц, при этом они теряют свою возможность сохранять тепло и плавать.

Нефть оказывает внешнее влияние на птиц, прием пищи, загрязнение яиц в гнездах и изменение среды обитания. Внешнее загрязнение нефтью разрушает оперение, спутывает перья, вызывает раздражение глаз. Гибель является результатом воздействия холодной воды, птицы тонут. Разливы нефти от средних до крупных вызывают обычно гибель 5.000 птиц. Птицы, которые большую часть жизни проводят на воде, наиболее уязвимы к разливам нефти на поверхности водоемов.

Птицы заглатывают нефть, когда чистят клювом перья, пьют, употребляют загрязненную пищу и дышат испарениями. Заглатывание нефти редко вызывает непосредственную гибель птиц, но ведет к вымиранию от голода, болезней, хищников. Яйца птиц очень чувствительны к воздействию нефти. Загрязненные яйца и оперение птиц пачкают нефтью скорлупу. Небольшое количество некоторых типов нефти может оказаться достаточным для гибели в период инкубации.

Разливы нефти в местах обитания могут оказать как быстрое, так и длительное влияние на птиц. Испарения от нефти, нехватка пищи и мероприятий по очистке могут сократить использование пострадавшего участка. Сильно загрязненные нефтью сырые участки, приливо-отливные илистые низины способны изменить биоценоз на долгие годы.

Документов, говорящих о влиянии разливов нефти на не млекопитающих, не так много. Большое количество ондатр погибло при разливе топливного мазута из бункера на реке Святого Лоренса. В Калифорнии погибли огромные сумчатые крысы после отравлений нефтью. Бобры и ондатры погибли от разлива авиационного керосина на реке Вирджиния. Во время эксперимента, проведенного в лаборатории, погибли крысы, которые проплыли по воде, загрязненной нефтью. К вредному влиянию большинства разливов нефти можно отнести сокращение пищи

или изменение отдельных видов. Это влияние может иметь разную продолжительность, особенно в брачный период, когда передвижение особей женского пола и молоди ограничено.

Морские выдры и тюлени особенно уязвимы к разливам нефти из-за плотности размещения, постоянного пребывания в воде и влияния на теплоизоляцию меха. Попытка имитировать влияние разливов нефти на популяцию тюленей на Аляске показала, что относительно небольшой (всего 4%) процент от общего числа погибнет при «чрезвычайных обстоятельствах», вызванных разливами нефти. Ежегодная естественная гибель (16% особей женского пола, 29% - мужского) плюс гибель в результате попадания в морские рыбные сети (2% особей женского пола, 3% - мужского) была намного больше, чем запланированные потери при разливах нефти. На восстановление после «чрезвычайных обстоятельств» потребуется 25 лет.

Подверженность рептилий и земноводных нефтяному загрязнению недостаточно известна. Морские черепахи едят пластмассовые предметы и нефтяные сгустки. Сообщалось о поглощении нефти зелеными морскими атлантическими черепахами. Нефть могла повлечь гибель морских черепах у побережья Флориды и в Мексиканском заливе после разлива нефти. Зародыши черепах погибли или развивались ненормально после того, как яйца побывали в песке, покрытом нефтью.

Рыбы подвергаются воздействию разливов нефти в воде при употреблении загрязненной пищи и воды, а также при соприкосновении с нефтью во время движения икры. Гибель рыбы, исключая молодь, происходит обычно при серьезных разливах нефти. Следовательно, большое количество взрослой рыбы в больших водоемах от нефти не погибнет. Однако сырая нефть и нефтепродукты отличаются разнообразием токсичного воздействия на разные виды рыб. Концентрация 0.5 миллионной доли или менее нефти в воде способна привести к гибели форели. Почти летальный эффект нефть оказывает на сердце, изменяет дыхание, увеличивает печень, замедляет рост, разрушает плавники, приводит к различным биологическим и клеточным изменениям, влияет на поведение.

Разлив нефти в Балтийском море в 1969 г. привел к гибели многочисленных видов рыб, которые обитали в прибрежных водах. В результате исследований нескольких загрязненных нефтью мест и контрольного места в 1971 г. было обнаружено, что популяции рыб, возрастное развитие, рост, состояние организма ненамного отличались друг от друга. Так как подобная оценка до разлива нефти не проводилась, авторы не могли определить изменились ли отдельные популяции рыб в течение 2-х предшествующих лет. Как и у птиц быстрое влияние нефти на популяции рыб можно определить на местном, чем на региональном уровне или в течение длительного времени.

Растения из-за своей ограниченности в передвижении также являются хорошими объектами для наблюдения за влиянием, которое оказывает на них загрязнение окружающей среды. Опубликованные данные о влиянии разливов нефти содержат факты гибели мангровых деревьев, морской травы, большинства водорослей, сильного длительного разрушения от соли живности болот и пресноводных; увеличение или уменьшение биомассы и активность к фотосинтезу колоний фитопланктона; изменение микробиологии колоний и увеличение числа

микробов. Влияние разливов нефти на основные местные виды растений может продолжаться от нескольких недель до 5 лет в зависимости от типа нефти; обстоятельств разлива и видов, которые пострадали. Работа по механической очистке сырых мест может увеличить восстановительный период на 25%-50%. Для полного восстановления мангрового леса потребуется 10-15 лет. Растения в толще воды большого объема возвращаются к первоначальному (до разлива нефти) состоянию быстрее, чем это происходит с растениями в меньших водоемах.

Роль микробов при загрязнении нефтью привело к огромному количеству исследований на этих организмах. Изучение в экспериментальных экосистемах, полевых испытаниях проводилось с целью определить отношение микробов к углеводородам и различным условиям выбросов. В общем нефть может стимулировать или препятствовать активности микробов в зависимости от количества и типа нефти и состояния колонии микробов. Лишь стойкие виды могут употреблять нефть как пищу. Виды колоний микробов могут приспособиться к нефти, поэтому их количество и активность могут увеличиться.

Влияние нефти на морские растения такие, как мангровые деревья, морскую траву, траву солончаков, водоросли изучалось в лабораториях и экспериментальных экосистемах. Проводились полевые испытания и исследования. Нефть вызывает гибель, уменьшает рост, сокращает воспроизводство больших растений. В зависимости от типа и количества нефти и вида водорослей количество микробов либо увеличивалось, либо уменьшалось. Отмечалось изменение биомассы, активность к фотосинтезу и структура колоний.

Количество морских птиц, млекопитающих, рептилий в удаленной зоне меньше, чем у берега, поэтому большие разливы нефти в прибрежной части океана не оказывают сильного влияния на эти виды. Взрослые рыбы также нечасто становятся жертвами разливов нефти. Фитопланктон, зоопланктон и личинки рыб на поверхности воды подвержены воздействию нефти, поэтому возможно сокращение этих организмов на местном уровне.

В мелких водах прибрежной зоны могут находиться бурые водоросли, заросли морской травы или коралловые рифы. Нефть может собираться вокруг островов и вдоль побережья, особенно в защищенных местах. Большое количество нефти на поверхности воды на глубине лишь нескольких метров может создать большую концентрацию нефти в водной толще и в отложениях. Движение нефти у поверхности воды в мелких водах будет иметь непосредственный контакт с дном океана.

Морские выдры могут сильно пострадать от разливов нефти. Сивучи, котики, моржи, тюлени больше всего подвергаются опасности в брачный период. Взрослые пары и детеныши могут подвергаться воздействию нефти в прибрежных зонах, когда они добираются до удаленных скал или островов. Полярные медведи могут также подвергаться воздействию нефти, если разлитая нефть собирается вдоль либо под кромкой прибрежного льда.

Киты, морские свиньи, дельфины и морские черепахи не сильно подвергаются воздействию нефти. Взрослые рыбы не гибнут в больших количествах, но икра и личинки при движении в море наиболее чувствительны к воздействию нефти, чем взрослые особи. Организмы, которые обитают на поверхности воды (фитопланктон, зоопланктон, личинки беспозвоночных) могут

подвергаться воздействию нефти. Моллюски, ракообразные, разные виды червей и другие организмы подводной флоры и фауны могут также сильно пострадать на поверхности воды.

Защитные мероприятия и очистные работы обычно осуществляются во время разливов нефти в океане, когда возможны контакты с сушей или важными природными ресурсами. Усилия по очистке зависят от обстоятельств разлива. Близость разливов нефти с густонаселенными районами, гаванями, общественными пляжами, рыболовными площадками, местами средоточия животного мира (важными природными зонами), заповедными местами; видами, которым грозит опасность; также средой обитания прибрежной линии (защищенными от приливов отмелями, топиями) влияет на защитные мероприятия и очистные работы. Несмотря на то, что сильные ветры и штормы мешают основным защитным мероприятиям и очистке, они также способствуют растворению нефти в воде пока она не достигнет берега.

Наиболее подверженными разливам нефти на озерах и реках являются птицы, такие как: утки, гуси, лебеди, гагары, чомги, погоныши, лысухи, бакланы, пеликаны, зимородки. Наиболее высокая концентрация этих видов в северных широтах наблюдается в пред- и миграционный периоды. В южных широтах наиболее высокая концентрация этих птиц отмечается в зимний период. Бакланы и пеликаны также оседают колониями для гнездовья. Ондатры, речные выдры, бобры и нутрии – млекопитающие, наиболее подверженные воздействию загрязнения.

Взрослые рыбы гибнут в мелких водах ручьев, куда попадает нефть. Виды, населяющие мелководье у побережья озер и рек, также несут потери. Смертность рыбы в реках трудно определить, т.к. погибшая и покалеченная рыба выносится течением. Фитопланктон, зоопланктон, икра/личинки в непосредственной близости с водной поверхностью озер также подвержены влиянию нефти. Водяные насекомые, моллюски, ракообразные и другие представители флоры и фауны могут подвергаться серьезному влиянию нефти в мелководных озерах и реках. Много погибших и покалеченных пресноводных уносятся течением.

Сырые участки возникают вдоль морского побережья в закрытых местах, где влияние ветра минимальное, и вода приносит много осадочных материалов. Такие районы имеют слегка наклонную поверхность, на которых растут терпимые к соленой воде травы, древесные растения; приливо-отливными каналами без какой-либо растительности. Эти районы так же отличаются по размерам: от небольших изолированных участков в несколько гектаров до простирающихся на многие километры низменных участков побережья. Сырые участки суши, на которые попадает вода из ручьев, отличаются по количеству соли (от соленых до пресных). Сырые участки суши либо находятся под водой постоянно, либо бывают сухими до появления весенних ручьев.

Неморские сырые участки возникают на границах между озерами (пресными и солеными), вдоль ручьев; либо это изолированная среда обитания, которая зависит от выпадения осадков или грунтовых вод. Растительность варьируется от водяных растений до кустарников и деревьев. Больше всего птицы используют сырые участки умеренных широт в свободные от льда месяцы. На одних сырых участках активность к воспроизводству большая, на других ограниченная. Наиболее опасны разливы нефти для следующих видов: уток, гусей, лебедей, чомг, погонышей и лы-

сух. Ондатры, речные выдры, бобры, нутрии и некоторые мелкие млекопитающие, населяющие сырые участки также могут пострадать от загрязнения. Рептилии и земноводные могут пострадать от разливов нефти в период кладки яиц, а также, когда взрослые особи и личинки находятся в мелких водах.

Икра рыб, личинки, фитопланктон, зоопланктон, морские насекомые, моллюски, ракообразные и др. представители фауны и флоры, которые находятся в мелких водах или у поверхности, могут сильно пострадать от разливов нефти.

Большой вред природе наносится, например, от потери нефтепродуктов при их транспортировке. До последнего времени считалось допустимым, что до 5 % от добытой нефти естественным путем теряется при ее хранении и перевозке. Это означает, что в среднем в год попадает в окружающую среду до 150 млн.т нефти, не считая различных катастроф с танкерами или нефтепроводами. Все это не могло не сказаться отрицательно на природе.

Реабилитация животных, пострадавших от загрязнения, небольшая доля заботы для популяций животного мира, т.к. количество зараженных от нефти животных во время разливов нефти настолько велико и работы по сбору и очистке от нефти столь огромны, что лишь небольшое количество птиц и млекопитающих могут действительно получить реальную помощь. Однако усилия по реабилитации могут иметь важное значение для пострадавших или редких видов животных. Большее воздействие реабилитации заметно у животных с низкой способностью к воспроизводству, чем у долго живущих животных с высокой способностью к воспроизводству.

Чтобы не допустить всех этих последствий необходимо оперативно устранить последствия разлива нефтепродуктов в водоемах. Для данной цели используются различные средства: откачка нефти при помощи насосов, а также применение различных сорбентов и других способных впитывать нефтепродукты.

Актуальность проблемы. Как видно из вышесказанного данная тема является очень актуальной, так как сейчас как некогда много транспортируется нефти как при помощи водного транспорта, так и по нефтепроводам.

Цель и задачи исследований. Цель работы — оценить воздействие нефти и нефтепродуктов на живые организмы.

Практическая значимость. Полученные результаты исследований позволяют прогнозировать процедуры лечения и профессионализм персонала, занимающегося реабилитации животных в течение последних 15 лет, заметно улучшило успех реабилитационных усилий.

Литература

1. Ливчак И.Ф., Воронов Ю.В. Охрана окружающей среды. - М., Наука, 2000 - с.204
2. Комягин В.М, Земля людей // Знание - 1998 - №5 - с.25
3. Комягин В.М. Экология и промышленность. - М., Наука, 1998 - с.45
4. Комягин В.М. Экология и промышленность. - М., Наука, 1998 - с.37
5. Комягин В.М. Экология и промышленность. - М., Наука, 1998 - с.25
6. Питерс А. Разливы нефти и окружающая среда // Экология - 2006 - №4 - с.14
7. Питерс А. Разливы нефти и окружающая среда // Экология - 2006 - №4 - с.16
8. Питерс А. Разливы нефти и окружающая среда // Экология - 2006 - №4 - с.18
9. Питерс А. Разливы нефти и окружающая среда // Экология - 2006 - №4 - с.20

**NEFT DAĞILMALARININ DƏNİZ BİTKİLƏRİNƏ VƏ
DƏNİZ HEYVANLARINA TƏSİRİ**

Ş. İsayeva

XÜLASƏ

Hal-hazırda neft dağılmaları çox ciddi ekoloji fəlakət sayılır. Neft dağılmalarının dəniz florasına, quşlar, dəniz məməliləri və və bir çox canlılara təsiri böyükdür. Bütün bunlara yol verməmək üçün su hövzələrinə neft məhsullarının axmasını operativ surətdə aradan qaldırmaq lazımdır.

**THE EFFECT OF OIL SPILLS ON MARINE PLANTS
AND MARINE ANIMALS**

Sh. İsayeva

SUMMARY

Oil spill is currently considered a very serious ecological disaster. The effect of oil spill on marine flora, birds, mammals and a number of living beings is great. In order to prevent this disaster, oil spill in water basins should be operatively eliminated.

AVROPA İNSAN HÜQUQLARI MƏHKƏMƏSİ QƏRARLARININ MİLLİ ORQANLARIN NORMAYARADICILIQ FƏALİYYƏTİNƏ TƏSİRİ

B. Məhərrəmov

Bakı Dövlət Universiteti
Bakı, Akademik Z.Xəlilov küçəsi 23
e-mail: deyanet551@yahoo.com

Açar sözlər: məhkəmə, orqan, normayaradıcılıq, beynəlxalq müqavilə, hökumət, parlament, normativ-hüquqi akt, qərar, insan hüquqları

Keywords: court, authority, law-making, international treaty, government, parliament, normative legal act, decision, human rights

Ключевые слова: суд, орган, нормотворчество, международный договор, правительство, парламент, нормативно-правовой акт, решение, права человека

Avropa Məhkəməsinin qərarları milli orqanların normayaradıcılıq fəaliyyətinə təsirsiz ötürür. İstənilən dövlətin fəaliyyətində normayaradıcılıq mərkəzi yer tutur. Məhz bu fəaliyyət növünün nəticələrini əsas götürərək konkret dövlətdə demokratiya, sivil və mədəni inkişaf səviyyəsi haqqında fikir yürütmək olar. Normayaradıcılıq prosesinin əsasında, bir tərəfdən, daim dəyişən ictimai həyatın tələbləri, digər tərəfdən, insan hüquq və azadlıqlarının müdafiəsi ilə bağlı baza dəyərlərin, dövlət suverenliyinin, milli maraqların və milli təhlükəsizliyin təmin edilməsi dayanır (9, 3).

Hazırda beynəlxalq müqavilələr və hüquqi tənzimləmənin xarici təcrübəsi nəzərə alınmaqla Azərbaycan qanunvericiliyinin inkişaf konsepsiyasının hazırlanmasına yönəlmiş tədqiqatlar böyük əhəmiyyət kəsb etməyə başlamışdır.

Avropa Məhkəməsinin hüquqi mövqeyi Konvensiya iştirakçısı olan dövlətlərin normayaradıcılıq fəaliyyətinə təsir göstərməyə yönəlmişdir. Konvensiya iştirakçısı olan dövlət öz normativ-hüquqi aktlarında Məhkəmənin hüquqi mövqeyinə ziddiyyət aşkar etdikdə, öz hüquqi bazasını Konvensiya normalarına və Məhkəmə qərarlarına uyğunlaşdırmalıdır. Lakin belə bir məsələni də qeyd etmək ki, əksər iştirakçı-dövlətlər onlara münasibətdə çıxarılmayan qərarlara qarşı etinasız yanaşır.

Avropa Şurası Nazirlər Komitəsi öz tövsiyələrində Konvensiya iştirakçısı olan dövlətləri milli hüquqi aktlarını Konvensiya və Məhkəmə qərarlarına uyğunlaşdırmağı tövsiyə edir. Nazirlər Komitəsinin müvafiq tövsiyələrində milli parlamentlərə yeni hüquq pozuntularına yol verilməməsi məqsədilə Avropa Məhkəməsinin praktikasına xüsusi diqqət yetirməyi məsləhət görür. Konvensiyanın əksər iştirakçı-dövlətlərində qeyd edilən tövsiyələr nəzərə alınır və qəbul edilən normativ-hüquqi aktlar həm Konvensiya normalarına, həm də Avropa Məhkəməsi hüquqi mövqeyinə uyğun gəlir (10).

Azərbaycanda Konstitusiyaya ilə hakimiyyət bölgüsü təsbit edilsə də, normayaradıcılıq fəaliyyətini faktiki olaraq həm qanunverici, həm icraedici, həm də məhkəmə hakimiyyəti həyata keçirir. Bununla belə, hər bir orqan müəyyən növ aktlar qəbul edə bilər. Məsələn, Milli Məclis qanunlar, Prezident və Nazirlər Kabineti fərman və sərəncamlar, Konstitusiyaya və Ali Məhkəmə qərarlar qəbul edə bilər. Normativ aktların hüquqi qüvvəsi həmin aktı qəbul edən orqanın ölkənin hüquqi tənzimləmə mexanizmində

yerindən asılıdır.

Əhəmiyyətindən asılı olaraq, normayaradıcılıq aşağıdakı kateqoriyalara ayrılır:

- Yüksək nümayəndəlik orqanlarının (parlament) hüquq yaradıcılığı, həmin hüquq yaradıcılığı fəaliyyətinə əsasən yüksək hüquqi qüvvəyə malik normativ-hüquqi aktlar qəbul olunur;
- İcra hakimiyyəti orqanlarının (nazirliklər) normayaradıcılıq fəaliyyəti, həmin fəaliyyət qanunverici hakimiyyətin qəbul etdiyi normativ-hüquqi aktları icra etmək prosesində konkretləşdirici fərman və sərəncamlar qəbul edir;
- Məhkəmələrin normayaradıcılıq fəaliyyəti – əsasən ədalət mühakiməsinin həyata keçirilməsi prosesində normativ-hüquqi aktların izahı, düzgün şəkildə tətbiqi üzrə həyata keçirilən fəaliyyətdir;
- Bələdiyyələrin normayaradıcılıq fəaliyyəti.

Normativ hüquqi aktlar haqqında AR Qanununda normayaradıcılıq fəaliyyətinə belə anlayış verilir – normayaradıcılıq fəaliyyəti, normativ hüquqi aktların hazırlanması, ekspertizası, qəbul olunması, onlarda dəyişikliklər edilməsi, onların şərh edilməsi, qüvvəsinin dayandırılması və ya ləğv edilməsi üzrə fəaliyyətdir (Normativ hüquqi aktlar haqqında Azərbaycan Respublikası Qanunu. Bakı şəhəri, 21 dekabr 2010-cu il, № 21-IVKQ. Maddə 1.0.13 (11)).

Normayaradıcılıq fəaliyyəti Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 149-cu maddəsinin I hissəsində göstərilən prinsiplərlə (hüquq, haqq-ədalət) yanaşı, aşağıdakı prinsiplər əsasında həyata keçirilir:

- Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına uyğunluq və qanunların üstünlüyü;
- aşağı dövlət orqanlarının aktlarının yuxarı dövlət orqanlarının aktlarına uyğunluğu;
- beynəlxalq hüququn hamılıqla qəbul edilmiş prinsip və normalarının üstünlüyü;
- mütənəsiblik;
- dövlət orqanlarının vətəndaşlar qarşısında cavabdehliyi;
- normayaradıcılıq fəaliyyətinin demokratikliyi və şəffaflığı;
- normativ hüquqi aktların ziddiyyətsizliyi;
- insanların hüquq və azadlıqlarının, onların qanuni maraqlarının müdafiəsi və sosial ədalət;
- ictimai münasibətlərin hüquqi tənzimlənməsinin sistemliliyi və kompleksliyi.

Qanunverici hakimiyyətin normayaradıcılığı. Azərbaycanda qanunverici orqan Milli Məclisdir. Bu müddəanın normativ əsasını AR Konstitusiyasının 81-ci maddəsi təşkil edir. Həmin maddədə qeyd edilir ki, Azərbaycan Respublikasında qanunvericilik hakimiyyətini Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi həyata keçirir.

Qeyd etmək lazımdır ki, Avropa Məhkəməsi qərarları Milli Məclisin qanunvericilik fəaliyyətinə effektiv şəkildə təsir etmir. Bununla belə, müəyyən növ fəaliyyətin mövcudluğu istisna edilmir. Respublikamızın Avropa Şurasına üzv qəbul olunmasından sonra, istənilən növ qanun layihəsi Avropa Şurası standartlarına, xüsusilə də Avropa Konvensiyası normalarına uyğun ekspertizadan keçməlidir.

Bundan əlavə, qanunverici hakimiyyət orqanı tərəfindən hüquqi sənədlərin tərtibi zamanı da Avropa Məhkəməsi qərarları nəzərə alınır. Bu fikrə misal kimi Serinq Birləşmiş Krallığa qarşı işi qeyd etmək olar. Bu iş üzrə ərizəçi alman vətəndaşıdır və ABŞ-a gəlmişdir, cinayət törətdikdən sonra Böyük Britaniya ərazisində tutulmuşdur. ABŞ höku-

məti Serinqin ekstradisiyasını tələb etmişdi, ABŞ-da onu ölüm cəzası gözləyirdi, Böyük Britaniya Daxili İşlər Naziri Serinqin ABŞ-a verilməsi haqqında sənədi imzalarsa da, Avropa Məhkəməsi bu addımı Avropa Konvensiyasının 3-cü maddəsinin pozuntusu kimi qiymətləndirmişdi (3).

Avropa Konvensiyası və ona əlavə protokolların ratifikasiyası və Avropa Məhkəməsi qərarlarının icrasına başlandıqdan sonra, Milli Məclisin fəaliyyətində, xüsusilə də qanun layihələrinin işlənilib-hazırlanması, müzakirəsi məsələlərində müəyyən dəyişikliklər baş vermişdir.

Fikrimizcə, Avropa Məhkəməsi qərarlarının rəsmi şəkildə dərc olunması haqqında qanun layihəsinin Milli Məclisdə müzakirəsi məqsədmüvafiq olardı, belə ki, Avropa Məhkəməsi qərarları yalnız ingilis və fransız dillərində dərc edilir. Respublikamızda Avropa Məhkəməsi qərarları ayrı-ayrı mətbuatda, internetdə dərc edilsə də, bu nəşrlər rəsmi deyil.

Avropa Məhkəməsi qərarlarının icrası və qanunvericilik təşəbbüsü məsələsində bizim digər bir təklifimiz ondan ibarətdir ki, Avropa Məhkəməsi tərəfindən çıxarılan qərarlar üzrə ödənilməli olan kompensasiyaların miqdarı bildiyimiz kimi hər il artır, büdcə xərclərini bu qədər artırmaqdan daha insan hüquqları üzrə Avropa standartlarının yayılması məsələsinə çəkilən xərclərin miqdarını artırmaq daha məqsədmüvafiq olardı, belə olan halda əhalinin Avropa Məhkəməsinə müraciətlərinin sayı da azalmış olar.

Hüquq ədəbiyyatlarında belə bir fikir var ki, Avropa Məhkəməsi qərarlarının icrası effektivliyi milli orqanların normayaradıcılıq fəaliyyətindən asılı deyil. Bununla bağlı İtaliyadan olan şikayətləri qeyd etmək olar. İtaliya 2005-ci ildə Avropa Məhkəməsi qərarlarının icra olunmamasına görə lider dövlət idi.

İtaliyaya qarşı Avropa Məhkəməsinə ünvanlanmış ərizələrin əksəriyyəti İtaliya milli məhkəmələrində proseslərin uzun vaxt aparması ilə bağlı idi. İtaliya qanunvericiliyində aparılan islahatlar nəticəsində müvafiq problemin həlli istiqamətində mühüm irəliləyişlər oldu. 1989-cu ildə qəbul edilmiş Cinayət Məcəlləsinin 2-ci maddəsində birbaşa olaraq göstərilirdi ki, cinayət işləri üzrə məhkəmə qərarları İtaliyanın beynəlxalq öhdəlikləri, xüsusilə də Avropa İnsan hüquqları Konvensiyasının normaları nəzərə alınmaqla qəbul edilməlidir. 2005-ci ildə həmin Məcəlləyə dəyişikliklər edilmişdi. Artıq İtaliya məhkəmələrinin hakimləri Avropa Məhkəməsinin hüquqi mövqeyini mütləq nəzərə almalı və riayət etməlidirlər. Müvafiq dəyişikliklər hətta ölkə konstitusiyasına da edilmişdi. İtaliyanın hazırkı Konstitusiyasının 111-ci maddəsi Avropa Konvensiyasının ədalətli məhkəmə araşdırması adlı 6-cı maddəsinin tələblərini rəhbər tutmuşdur (7, 423-450).

İtaliya Parlamenti məhkəmələrin fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsi məqsədilə bir sıra qanunlar qəbul etmişdir. Məsələn, sadə mülki və cinayət işlərinin aparılması üçün “Yerli hakimlər haqqında” (giudici di pace) Qanun 1991-ci ildə qəbul edilmişdi. Birinci instansiya məhkəmələrinin restrukturizasiyası həyata keçirilmişdi. “Sezioni stralcio” adlı analitiklər yaradılmışdı, onların fəaliyyəti ölkə qanunvericiliyində Konvensiya normalarına uyğunsuzluqların üzə çıxarılmasına istiqamətlənmişdir.

Avropa Məhkəməsi qərarlarının təsiri ilə İtaliya Parlamenti 2001-ci ildə “Məhkəmə baxışının tezləşdirilməsi və müddətin qısaldılması haqqında” 89 sayılı Qanun (Legge relativa all'equa riparazione del danno in caso di irragionevole durata di un procedimento giudiziario) qəbul etmişdi. Həmin Qanunda qeyd edilir ki, məhkəmə prosesinin yubadılması hallarında İtaliya vətəndaşı müvafiq kompensasiya ödənilməsi

üçün Apellyasiya Məhkəməsinə müraciət edə bilər. Bu Qanunun qəbulundan sonra, İtalyanların Avropa Məhkəməsinə müraciətlərinin sayı azalmışdır.

Avropa Məhkəməsi qərarları əsasında Konvensiya pozuntularının aradan qaldırılmasına yönəlmiş digər normativ aktlar da qəbul edilmişdir. Ekspropriasiya haqqında Qanuna dəyişikliklər edilmiş, xüsusilə də Avropa Konvensiyasına 1 sayılı Əlavə Protokolun 1-ci maddəsinin müddələrinin gələcəkdə pozulması hallarının aradan qaldırılması üzrə yeni 43-cü maddə əlavə edilmişdir. Müvafiq dəyişikliklərdən sonra, Avropa Məhkəməsində İtaliyaya münasibətdə belə işlərlə bağlı şikayət ərizələri olmamışdır.

9 yanvar 2006-cı il tarixdə İtaliyada Avropa Məhkəməsinin qərarları haqqında 12 №-li Qanun qəbul edildi. Qanun, Parlamenti vaxtılı-vaxtında məhkəmə işləri və Avropa Məhkəməsinin qərarları ilə bağlı zəruri qanunvericilik tədbirlərinin qəbul edilməsi üzrə informasiya ilə təmin etməyə yönəlmişdir. 2005-ci ildən Parlamentdə Avropa Şurasından olan nəzarətçilərdən ibarət daimi komissiya fəaliyyət göstərir. Komissiya, İtaliyaya qarşı qaldırılan məhkəmə işləri üzrə informasiya toplanılması ilə məşğul olur və Avropa Şurası parlament Assambleyasındakı İtalyan nümayəndəliyinə köməklik edir.

Beləliklə, qanunverici hakimiyyətin Avropa Məhkəməsi qərarlarının icrası istiqamətində fəaliyyəti əsas etibarilə yeni qanunların qəbul edilməsi, qanun layihələrinin hazırlanması və müzakirəsində Avropa Məhkəməsi praktikasının nəzərə alınmasından ibarətdir.

İcra hakimiyyətinin normayaradıcılığı. 2006-cı ilin yanvar ayında Avropa Penitensiar Qaydaları qəbul edilmişdi (yeni redaksiyada). Avropa Penitensiar Qaydalarının yeni redaksiyası Avropa Məhkəməsi qərarlarına əsaslanmışdır (1; 2; 4).

Avropa Şurası Nazirlər Komitəsinin 11 yanvar 2006-cı il tarixli iclasında qəbul edilmiş və (2006) 2 sayılı qətnamə ilə üzv-dövlətlərə tövsiyə edilmiş Avropa Penitensiar Qaydalarının yeni mətni struktur baxımından 108 maddə, 9 hissədən ibarətdir. Penitensiar standartlar məhbuslarla qanuni və ədalətli davranışın təmin edilməsi üzrə öhdəlikləri əks etdirirlər. Onlar dəqiq ifadə edilməlidir, çünki ictimaiyyət tərəfindən göstərilən təzyiqlə asanlıqla əhalinin bu ən zəif qrupunun əsas insan hüquqlarının pozulmasına gətirib çıxara bilər (5, 5).

Avropa Penitensiar Qaydalarının preambulasında penitensiar müəssisələrin idarə edilməsinin və məhbuslarla humanist davranışın minimal standartlarının mahiyyəti dəqiq müəyyən edilmişdir. Penitensiar müəssisələrin idarə edilməsi üzrə progressiv sistemin yaradılması məsələsinə üstünlük verilir. Qaydalar həmçinin cəzaların icrası üzrə milli qanunvericilik aktlarının işlənilməsi üçün hazırlanmasında baza rolunda da çıxış edə bilər.

Avropa Məhkəməsi qərarları Respublikamızda icra hakimiyyətinin normayaradıcılığına da təsirsiz ötürülməmişdir. Bu istiqamətdə AR Prezidentinin, Nazirlər Kabinetinin və Ədliyyə Nazirliyinin aktlarını xüsusilə qeyd etmək lazımdır.

«Azərbaycan Respublikasında məhkəmə sisteminin müasirləşdirilməsi və «Azərbaycan Respublikasının bəzi qanunvericilik aktlarına dəyişikliklər və əlavələr edilməsi haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanununun tətbiq edilməsi barədə» Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 19 yanvar 2006-cı il tarixli Fərmanı da məhz insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarının müdafiəsinin təmininə, məhkəmə sisteminin müasirləşdirilməsinə, məhkəmə hakimiyyətinin möhkəmlənməsinə yönəlmişdir.

Fərmanda Azərbaycan Respublikasının Ali Məhkəməsinə və digər yuxarı instansiya məhkəmələrinə İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsinin presedent hüququ-

nun öyrənilməsi işini təşkil etmələri və onu məhkəmə təcrübəsində nəzərə almaları tövsiyə edilmişdir.

AR Prezidenti Azərbaycan Respublikasında insan hüquqlarının müdafiəsi üzrə Milli Fəaliyyət Planının təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 28 dekabr 2006-cı il tarixli Sərəncamı imzaladı. Bu Sənəddə qeyd edilir ki, Azərbaycanın müasir inkişaf dövründə hüquqi dövlət quruculuğu və insan hüquqlarının müdafiəsi sahəsində səylərin gücləndirilməsi dövlət siyasətinin əsas istiqamətlərindən biri kimi müəyyən edilmişdir.

Sərəncamda Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyaya Məhkəməsinə və Ali Məhkəməsinə, insan hüquqlarının müdafiəsini tənzimləyən beynəlxalq sənədlərin müddəalarının məhkəmə təcrübəsində tətbiqini təmin etmələri tövsiyə edilir.

Azərbaycan Respublikasında insan hüquq və azadlıqlarının müdafiəsinin səmərəliliyini artırmaq sahəsində Milli Fəaliyyət Proqramının təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 27 dekabr 2011-ci il tarixli Sərəncamı Avropa Məhkəməsi qərarlarının icrası gedişində həyata keçirilən ümumi xarakterli tədbirlər arasında xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Sərəncamın məqsədi insan hüquq və azadlıqlarının müdafiəsinin səmərəliliyinin artırılması, hüquq mədəniyyətinin inkişaf etdirilməsi, normativ-hüquqi bazanın və hüquq müdafiə sisteminin təkmilləşdirilməsi istiqamətində tədbirlərin davamlılığının təmin edilməsidir (Azərbaycan Respublikasında insan hüquq və azadlıqlarının müdafiəsinin səmərəliliyini artırmaq sahəsində Milli Fəaliyyət Proqramının təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 27 dekabr 2011-ci il tarixli Sərəncamı. Bakı şəhəri, 27 dekabr 2011-ci il, № 1938 (11)).

Avropa Məhkəməsi qərarları əsasında hazırlanmış Avropa Penitensiar Qaydaları AR Ədliyyə Nazirliyinin qəbul etdiyi bir çox sənədlərdə əsas kimi götürülmüşdür.

Məhkumların islah edilməsində ictimaiyyətin iştirakı və cəzanı icra edən müəssisələrin fəaliyyətinə ictimai nəzarətin həyata keçirilməsi Qaydalarında qeyd edilir ki, bu Qaydalar Azərbaycan Respublikası Cəzaların İcrası Məcəlləsinə və Azərbaycan Respublikasının Ədliyyə Nazirliyi haqqında Əsasnaməyə uyğun olaraq, Avropa Penitensiar Qaydalarını, bu sahədə digər beynəlxalq sənədlər nəzərə alınmaqla hazırlanmış və məhkumların islah olunmasında ictimaiyyətin (qeyri-hökumət təşkilatları, dini qurumlar, hüquq müdafiəçiləri, ictimai xadimlər) iştirakı, cəzaçəkmə müəssisələrində və xüsusi müəssisələrdə (bundan sonra penitensiar müəssisələrdə) məhkumların qanunvericilikdə nəzərdə tutulmuş hüquq və azadlıqlarının təmin olunmasına ictimai nəzarətin həyata keçirilməsinin hüquqi əsaslarını müəyyən edir (Məhkumların islah edilməsində ictimaiyyətin iştirakı və cəzanı icra edən müəssisələrin fəaliyyətinə ictimai nəzarətin həyata keçirilməsi Qaydaları. 27.04.2006. Qeydiyyat № 3219(11)).

Cəzaçəkmə müəssisələrinin Daxili İntizam Qaydaları Azərbaycan Respublikasının cəzaların icrası qanunvericiliyinin tələblərinə uyğun olaraq müəyyən müddətə azadlıqdan məhrum etmə və ömürlük azadlıqdan məhrum etmə növündə cəzaya məhkum edilmiş şəxslərin cəzalarının icrası və çəkilməsi qaydalarının həyata keçirilmə mexanizmini müəyyənləşdirir və Avropa Şurası Nazirlər Komitəsinin 11 yanvar 2006-cı il tarixli iclasında qəbul edilmiş "Avropa Penitensiar Qaydaları"nın tələblərinə uyğun hazırlanmışdır.

Azərbaycan Respublikasının İnsan hüquqları üzrə müvəkkilinə (Ombudsmana), İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsinə və cəzaçəkmə müəssisələrinin fəaliyyətinə nəzarəti həyata keçirən orqanlara ünvanlanmış ərizə, şikayət və təkliflər senzurdan keçir-

rilmir və bir gün ərzində (istirahət, bayram və ümumxalq hüzn günləri istisna olmaqla) göndərilir. İnsan hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsinə məhkumun müraciəti göndərilməmişdən əvvəl ona müdiriyyət tərəfindən bu məhkəməyə müraciətlərin göndərilməsi qaydası və prosedurları barədə məlumat verilir. Ərizə, şikayət və təkliflər məhkumun şəxsi hesabında olan vəsait hesabına göndərilir. Məhkumun şəxsi hesabında vəsait olmadıqda, Azərbaycan Respublikasının İnsan hüquqları üzrə müvəkkilinə (ombudsmana), İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsinə, məhkəməyə və cəzaçəkmə müəssisələrinin fəaliyyətinə nəzarəti həyata keçirən orqanlara ünvanlanmış ərizə və şikayətlərin göndərilməsi üçün xərclər cəzaçəkmə müəssisələrinin saxlanması üçün smeta ilə nəzərdə tutulmuş vəsaitlər hesabına ödənilir (Cəzaçəkmə müəssisələrinin Daxili İntizam Qaydaları. 30 dekabr 2010-cu il Qeydiyyat № 4091 (11)).

Məhkəmə hakimiyyətinin normayaradıcılığı. Artıq qeyd etdiyimiz kimi, Avropa Məhkəməsi qərarları məhkəmə hakimiyyətinin normayaradıcılığına da təsir göstərir. Ümumiyyətlə, məhkəmələrin normayaradıcılıq fəaliyyəti qanunverici və icra hakimiyyəti orqanlarının normayaradıcılıq fəaliyyətindən əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənir. Bu fərq növbəti məsələlərdə özünü büruzə verir – 1) məhkəmə hüquq yaradıcılığı ədalət mühakiməsi aktının əlavə vasitəsi qismində çıxış edir; 2) məhkəmə hüquq yaradıcılığı “müstəqil” deyil, çünki, məhkəmə hakimiyyətinin əsas funksiyası olan ədalət mühakiməsinin realizəsinə bağlıdır; 3) ölkənin qanunvericilik hakimiyyətindən doğan qanun çərçivəsində və əsasında həyata keçirilir; 4) məhkəmənin hüquq yaradıcılığı əsasən hüququn təfsiri və hüquqdakı boşluqların doldurulması ilə bağlıdır; 5) məhkəmələrin hüquqi mövqeyi subyektiv iradə ifadəsi ilə deyil, mövcud prinsip və normalar əsasında hazırlanır; 6) məhkəmələrin hüquqi mövqeyi qanunlara, ilk növbədə, konstitusion qanunlara zidd olmalı deyil; 7) məhkəmələrin yaratdığı normalar sərbəst şəkildə qanunu dəyişə və ya ləğv edə bilməz.

Hakimiyyətin bölgüsü prinsipinə əsasən məhkəmələr normayaradıcılıqla məşğul olmalı deyil. Lakin, konkret ictimai münasibətin normativ tənzimlənməsi olmadıqda belə, məhkəmələr qərar qəbul edə bilər. Belə halda məhkəmələr qanunun analogiyasından çıxış edərək daha düzgün qərar axtarmalı və qanunvericilikdəki boşluğu doldurmalıdır. Belə hallarda məhkəmənin qərarı normayaradıcı xarakter daşıyır.

Normativ hüquqi aktlar haqqında AR Qanununa əsasən qanunun analogiyası – konkret ictimai münasibətləri tənzimləyən qanunvericilik normaları olmadığına görə həmin ictimai münasibətlərə oxşar ictimai münasibətləri tənzimləyən qanunvericilik normalarının tətbiq edilməsidir. Hüququn analogiyası – yalnız konkret ictimai münasibətləri deyil, həm də oxşar ictimai münasibətləri tənzimləyən qanunvericilik normaları olmadığına görə həmin ictimai münasibətlərə qanunvericiliyin məğzinin, hüququn ümumi prinsiplərinin və ya hüququn konkret sahələrinə aid prinsiplərin tətbiq edilməsidir.

Qanundakı boşluqları adətən Konstitusiyaya və Ali Məhkəmə doldurur. İsrail hüquqşünas-alimi A.Barak qeyd edir ki, məhkəmə baxışını həyata keçirən hakim məhkəmə hakimiyyətinin tərkib hissəsi kimi çıxış edir. Onun məhkəmə baxışı məhkəmə və digər hakimiyyət orqanları arasındakı münasibətlərə dair fundamental konsepsiyaya uyğun gəlməlidir. Həmin konsepsiya demokratiya və hakimiyyətin bölgüsünə ictimai baxışdan formalaşır. Məhkəmə hüquq yaradıcılığı hüquq yaradıcılığının əsas formasıdır. Universal nöqtəyi-nəzərdən məhkəmə hüquq yaradıcılığı ümumi hüquq yaradıcılığı ilə harmonizasiya olunmalıdır (6, 255).

Adətən Avropa Məhkəməsi qərarlarının məhkəmələrin normayaradıcılıq fəaliyyətinə təsirinə Konstitusiya Məhkəməsinin qərarlarında daha çox rast gəlinir.

AR Ali Məhkəməsinin normayaradıcılıq fəaliyyətinə gəldikdə isə qeyd edək ki, Ali Məhkəmə öz qərarları ilə bu və ya digər şəkildə milli hüquq sisteminə təsir göstərir, bununla da, Ali Məhkəmənin fəaliyyəti normayaradıcı xarakter daşıyır. Bundan başqa, Ali Məhkəmənin qərarları aşağı instansiya məhkəmələri üçün məcburidir və məhkəmələr öz qərarlarını Ali Məhkəmənin qərarlarına uyğunlaşdırmalıdır. Bu istiqamətdə əsas normativ sənəd AR Ali Məhkəməsi Plenumunun Ədalət mühakiməsinin həyata keçirilməsi zamanı «İnsan hüquqlarının və əsas azadlıqların müdafiəsi haqqında» Avropa Konvensiyası müddələrinin və İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsinin presedentlərinin tətbiqi haqqında 2006-cı il Qərarıdır (11).

Milli məhkəmələr tərəfindən qərar qəbulu zamanı Avropa Məhkəməsi praktikasının nəzərə alınması sabit inkişaf və məhkəmə hakimiyyətinin inkişafına şərait yaradır.

Bəzi müəlliflərin fikrincə, konstitusiya və ali məhkəmə tərəfindən normayaradıcılıq fəaliyyətinin rəsmi şəkildə tanınması hüquq normalarının formalaşmasında vacib amil ola bilər (8, 95).

Ümumilikdə, Avropa Məhkəməsi qərarlarının Azərbaycan məhkəmələrinin normayaradıcılıq fəaliyyətinə təsirini pozitiv qiymətləndirmək olar. Lakin qanunverici hakimiyyətin Avropa Məhkəməsi qərarlarından və presedent praktikasında daha çox yararlanmasına şərait yaradılması məqsədəuyğun hesab edilir.

Ədəbiyyat

1. Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsinin 21 fevral 1975-ci il tarixli Qərarı «Qolder Birləşmiş Krallığa qarşı» [Golder v the United Kingdom] (4451/70 №li şikayət).
2. Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsinin 25 mart 1983-cü il tarixli Qərarı «Silver və başqaları Birləşmiş Krallığa qarşı» [Silver and others v the United Kingdom] (5947/72 №li şikayət).
3. Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsinin 7 iyul 1989-cu il tarixli Qərarı «Serinq Birləşmiş Krallığa qarşı» [Soering v the United kingdom] (14038/88 №li şikayət).
4. Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsinin 3 iyun 2003-cü il tarixli Qərarı «Kotlev Rumıniyaya qarşı» [Cotlev v Romania] (38565/97 №li şikayət).
5. Avropa Penitensiar Qaydaları (yeni qəbul edilmiş mətn). Bakı, Çarşıoğlu, 2006, 62 s.
6. Барак А. Судейское усмотрение. М., Норма, 1999, 376 с.
7. Конституция Итальянской Республики / Пер. с итал. Л.П.Гринберга // Конституции государств Европейского Союза / Под общ. ред. Л.А.Окунькова. М., Издательская группа ИНФРА-М—НОРМА, 1997, с. 423-450.
8. Спектор Е. И. Судебный прецедент как источник права // Журнал российского права. 2003, № 5, с. 86-96.
9. Ухина С. В. Локальное нормотворчество Автореферат дисс. к ю.н. Волгоград, 2006, 28 с.
10. Recommendation Rec (2004) 6 of the Committee of Ministers to member states on the improvement of domestic remedies (adopted by the Committee of

Ministers on 12 May 2004, at its 114th Session).

[www.justicement.bu/new/13ocimic4its/hU/Rec\(2004\)6%20-en.doc](http://www.justicement.bu/new/13ocimic4its/hU/Rec(2004)6%20-en.doc)

11. www.e-qanun.az

IMPACT OF DECISIONS OF THE EUROPEAN COURT OF HUMAN RIGHTS ON THE LAW-MAKING ACTIVITY OF NATIONAL AUTHORITIES

B. Maharramov

SUMMARY

This article explores the impact of decisions of the European Court of Human Rights on the law-making activity of national authorities. It is noted that the legal position of the European Court aimed at impacting the law-making activity of the States parties to the Convention. The author concludes that the impact of the Court's decisions on the law-making activity of Azeri courts can be assessed positively.

ВЛИЯНИЕ РЕШЕНИЙ ЕВРОПЕЙСКОГО СУДА ПО ПРАВАМ ЧЕЛОВЕКА НА НОРМОТВОРЧЕСКУЮ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ НАЦИОНАЛЬНЫХ ОРГАНОВ

Б. Магеррамов

РЕЗЮМЕ

В статье исследуется вопрос влияния решений Европейского Суда по правам человека на нормотворческую деятельность национальных органов. Отмечается, что правовая позиция Европейского Суда направлена на оказание влияния на нормотворческую деятельность государств-участников Конвенции. Автор делает вывод о том, что влияние решений Европейского Суда на нормотворческую деятельность Азербайджанских судов может быть оценено позитивно.

2015 - № 42

FAKTORINQ MÜQAVİLƏSİNDƏ TƏRƏFLƏRİN HÜQUQ VƏ VƏZİFƏLƏRİ

D.A.Tağıyev

Bakı Dövlət Universiteti
Bakı, Akademik Z.Xəlilov küçəsi 23
e-mail: deyanet551@yahoo.com

Açar sözlər: faktoring müqaviləsi, mülki qanunvericilik, hüquq və vəzifələr, mülki müqavilə, pul vəsaitləri

Keywords: factoring agreement, civil legislation, rights and obligations, civil contract, financial means

Ключевые слова: договор факторинга, гражданское законодательство, права и обязанности, гражданский договор, денежные средства

Faktorun öhdəlikləri

Mülki qanunvericiliyin faktoring müqaviləsinə verdiyi leqal anlayışdan bəlli olur ki, müştəriyə pul vəsaiti vermək, başqa sözlə, müştərini maliyyələşdirmək (kreditləşdirmək) faktorun üzərinə düşən əsas vəzifədir (bax: 21, 541). Azərbaycan Respublikasının mülki qanunvericiliyinə görə, müştərini bu cür maliyyələşdirməkdən başqa, faktorun üzərinə müştəriyə əlavə maliyyə xidmətləri göstərmək öhdəliyi də qoyula bilər. Belə ki, faktorun faktoring üzrə öhdəliklərinə (vəzifələrinə) müştəri üçün mühasibat uçotunun aparılması, habelə müştəriyə güzəşt predmeti olan pul tələbləri ilə bağlı digər maliyyə xidmətlərinin göstərilməsi də daxil ola bilər (MM-nin 655-ci maddəsinin 4-cü bəndi).

Göründüyü kimi, qanunvericilikdə faktorun müştəriyə digər xidmətlər göstərməsi onun əsas deyil, ikinci dərəcəli vəzifəsi kimi təqdim olunmuşdur. Yəni MM-nin 655-ci maddəsində nəzərdə tutulan müddəalara görə, faktoring müqaviləsi ilə faktorun üzərinə müştəriyə əlavə xidmətlər göstərmək vəzifəsi qoyula da bilər, qoyulmaya da bilər. Başqa sözlə, Azərbaycan Respublikası Mülki Məcəlləsinin 655-ci maddəsində yer alan müddəalardan belə bir hüquqi nəticəyə gəlmək olar ki, faktorun pul verməklə müştərini maliyyələşdirməsi (kreditləşdirməsi) faktoring müqaviləsinin məcburi, faktorun müştəriyə əlavə maliyyə xidmətləri göstərməsi isə onun ikinci dərəcəli, yəni qeyri-məcburi ünsürüdür. Bu qeyd edilənlərdən asanlıqla başa düşmək olur ki, Azərbaycan Respublikası Mülki qanunvericiliyi faktorun müştəriyə əlavə maliyyə xidmətləri göstərməsini faktoring müqaviləsinin mühüm şərti və məcburi elementi kimi nəzərdə tutmur. Bu səbəbdən faktoring müqaviləsində faktorun müştərini maliyyələşdirmək vəzifəsi məcburi şərtidir, ancaq faktoring müqaviləsində nəzərdə tutulmadığı müddətcə faktorun müştəriyə əlavə maliyyə xidmətləri göstərmək vəzifəsi yoxdur. Bu cür yanaşma postsovet ölkələrindəki mülki hüquqa aid əsərlərdə faktorun müştəriyə qarşı pul verməklə göstərdiyi maliyyələşdirmə xidmətindən savayı digər bütün xidmətlərin əlavə maliyyə xidmətləri şəklində hesab olunması şəklindəki geniş yayılmış yanaşma ilə tam üst-üstə düşür (35, 293).

Halbuki, Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsində də öz əksini tapmış olan və postsovet məkanından geniş yayılmış olan bu yanaşma, faktoring əməliyyatlarının ən çox istifadə edildiyi ölkələrin hüquq sistemlərindəki yanaşma ilə üst-üstə düşməyi kimi, Beynəlxalq Faktoring Haqqında Ottava Konvensiyasının müəyyənləşdirdiyi norma (bu norma konvensiyanın 1-ci maddəsində ifadə olunmuşdur) ilə də üst-üstə düşür. Ottava Konvensiyası, əvvəllər də qeyd etdiyimiz kimi, faktorun müştəriyə maliyyələşdirmə ilə birlikdə digər xidmətlər göstərməsini də faktoring müqaviləsinin əlaməti və faktoring münasibətlərinin yaranmasının vacib (məcburi) şərti hesab edir.

Faktoring müqaviləsinin Azərbaycan Respublikasının Mülki qanunvericiliyində göstərilən xüsusiyyəti, yəni faktorun müştəriyə əlavə maliyyə xidmətləri göstərməsinin faktoring müqaviləsinin məcburi deyil, ixtiyari və əlavə (fakultativ) elementi kimi nəzərdə tutulması, qənaətimizcə, uğurlu olmamışdır. Ən azından ona görə ki, həm bu cür maliyyə xidməti göstərmək öhdəliyini nəzərdə tutumayan faktoring müqaviləsi faktiki olaraq reallığa uyğun gəlmir, həm də bu cür element olmayanda faktoring müqaviləsinə ona oxşar mülki-hüquq müqavilələrindən fərqləndirmək hüquqən müəyyən tutarsızlıqara səbəb olur. Belə ki, əgər faktoring müqaviləsində faktorun üzərinə onun müştəriyə əlavə maliyyə xidmətləri göstərmək vəzifəsi qoyulmazsa, onda həmin müqavilə sadəcə olaraq pul tələbinin güzəşti və ya kredit müqaviləsi (belə halda faktor müştəriyə kredit kimi pul vəsaiti verir və həmin vəsaitin qaytarılmasını təmin etmək üçün onun pul tələbini əldə edir) hesab etmək mümkün hala gəlir. Buna görə də, qənaətimcə, Azərbaycan Respublikasının Mülki qanunvericiliyində bu qüsur aradan qaldırılmalıdır. Yəni, faktorun müştəriyə əlavə maliyyə xidmətləri göstərməsi faktoring müqaviləsinin məcburi elementi və qanuni şərti kimi nəzərdə tutulmalıdır. Məhz əlavə maliyyə xidmətləri göstərmək faktoring müqaviləsinin xarakterini müəyyən etməyə imkan verən əsas meyarlardan biridir və təsadüfi deyildir ki, əlavə maliyyə xidmətləri göstərmək şərti, beynəlxalq praktikada bu və ya digər fəaliyyətin faktoring fəaliyyəti hesab edilməsi üçün başlıca meyar rolunu oynayır. Nəticə etibarilə, faktorun müştəriyə məcburi olaraq əlavə maliyyə xidmətləri göstərmək vəzifəsi daşması sadə yox, faktoring müqaviləsinin xarakter və təbiətini, necə deyirlər onun hüquqi «taleyini» və «müqəddəratını» müəyyənləşdirən məsələdir. Əks halda, yəni müştəriyə əlavə maliyyə xidmətləri göstərmək vəzifəsinin faktor üçün məcburi olmaması müştəri ilə faktor arasında yaranan müvafiq münasibəti (pul tələbinin güzəşti müqabilində maliyyələşdirmə münasibətini) rəsmiləşdirən mülki-hüquqi müqavilə konstruksiyası faktoring deyil, ya alqı-satqı, ya da kredit müqaviləsi hesab ediləcəkdir. Təsadüfi deyildir ki, bu cəhəti faktoring müqaviləsi barədə yazan müəlliflərin praktik olaraq demək olar ki, hamısı, məsələn, L.A.Novosolyova (58, 350), L.Q.Efimova (45, 587), V.V.Vitryanski (21, 543) kimi müəlliflər faktoring müqaviləsinin xarakterik əlaməti olduğunu təsdiq edirlər.

Yuxarıda qeyd olunanları nəzərə alaraq qanunvericilikdə faktoring müqaviləsinə aşağıdakı kimi leqal anlayış verilməsini təklif edirik:

Maddə 655.1. "Faktoring müqaviləsinə görə faktor, müştərinin üçüncü şəxs borcluya qarşı mal satışından, işgörməsindən və ya xidmətlər göstərməsindən irəli gələn tələb hüquqlarını vaxtından əvvəl ona (müştəriyə) nağd şəkildə ödəmək, müştəri üçün bazara aid lazımi məlumatları toplamaq, mühasibat tutmaq və s. xidmətləri göstərməyi, müştəri isə, bunun əvəzində həmin tələb hüquqlarını faktora güzəşt etməyi öz öhdəsinə götürür".

Göründüyü kimi, qanunvericilik baxımından təklif etdiyimiz bu tərifdə faktorun müştəriyə maliyyələşdirmə ilə yanaşı digər xidmətlər göstərməsi onun ixtiyari deyil, məcburi vəzifəsi kimi nəzərdə tutulur. Əgər qanunverici bu anlayışı qəbul etsə, onda faktoring müqaviləsini ona oxşar mülki-hüquq müqavilə konstruksiyalarından (alğı-satqı, kredit və digər müqavilə konstruksiyalarından) fərqləndirmək həm daha asan olar, həm də faktiki reallıq daha yaxşı əks etdirilmiş olar. Bu həm də, faktoring anlayışı ilə bağlı Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsinin normalarının beynəlxalq qanunvericilik təcrübəsinə və Beynəlxalq Faktoring Haqqında Ottava Konvensiyasının müvafiq müddəalarına daha çox uyğunluq təşkil etməsinə səbəb olardı.

Faktor tərəfindən müştəriyə hansı xidmətlərin göstərildiyinə dair suala Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsində (m. 655.4) "Faktorun faktoring müqaviləsi üzrə öhdəliklərinə müştəri üçün mühasibat uçotunun aparılması, habelə müştəriyə güzəşt predmeti olan pul tələbləri ilə bağlı digər maliyyə xidmətlərinin göstərilməsi də daxil ola bilər" şəklində aydınlıq gətirilmişdir. Bir az əvvəl yuxarıda da qeyd edildiyi kimi, faktorun müştəriyə tələb hüquqlarının vaxtından əvvəl ödənilməsindən başqa, ona güzəşt edilmiş pul tələbinə aid hesablara nəzarət etmək, müştərinin güzəşt etdiyi pul tələbi haqqında hesabları aparmaq, onların mühasibatlığının aparılmasını təmin etmək, vaxtı çatmış borc məbləğlərinin ödənilməsi ilə bağlı lazımı bildirişləri müvafiq üçüncü şəxsə bildirmək, mümkün kontragentlərin maliyyə vəziyyəti barədə məlumat toplamaq və müştəriyə bununla bağlı məlumat vermək, bazarın (bazarda tələbin) vəziyyəti və maliyyə xarakterli digər məsələlər barədə müştəriyə informasiya vermək, istehsal və marketing planlarının tərtib edilməsində müştəriyə kömək etmək, müştərinin apardığı kredit əməliyyatlarını idarə etmək, müştərinin mallarını sığorta etdirmək, mümkün kontragentlərin ödəniş qabiliyyəti barədə müştəriyə məlumat vermək, üçüncü şəxsin (borclunun) ödəniş qabiliyyətini yoxlamaq kimi vəzifələri daşması da nəzərdə tutulur. Bununla belə, faktorun müştəriyə göstərdiyi xidmətlər təkcə bunlarla, yəni maliyyə xidmətləri ilə məhdudlaşmır. Belə ki, xarici praktikada faktor maliyyə xidmətlərindən başqa, həm də digər növ xidmətlər göstərir. Bunlara misal olaraq: reklam xidməti (müştərinin mallarının, xidmətlərinin və ya işlərinin reklamını həyata keçirmək), nəqliyyat-ekspedisiya xidməti, satış xidməti, informasiya xidməti, hüquqi xidmət və s. bu kimi xidmətləri göstərmək olar (116, 709-716).

Deyilənlərdən belə təsəvvür yaranır ki, faktoring müqaviləsindən irəli gələn faktorun müştərinə maliyyələşdirmək vəzifəsi (öhdəliyi) kredit öhdəliyi kimi qiymətləndirilməli, həmin vəzifə (öhdəlik) kredit haqqında normalarla tənzimlənə bilər. Lakin məsələnin mahiyyətinə diqqət yetirsək görərik ki, faktorun müştərinə maliyyələşdirmək öhdəliyinə (vəzifəsinə) necə deyirlər, «xalis» və «təmiz» kredit öhdəliyi kimi baxmaq olmaz. Düzdür, faktoring müqaviləsi özündə bir sıra mülki-hüquqi müqavilənin, o cümlədən kredit müqaviləsinin elementlərini birləşdirir, faktorun öz üzərinə müştərinə maliyyələşdirmək öhdəliyi (vəzifəsi) götürməsi zamanı onlar arasında kredit münasibətinin mövcudluğu şəxsizdir. Lakin faktor ilə müştəri arasındakı əlaqəni sözün həqiqi və əsl mənasında kredit münasibəti kimi qiymətləndirmək olmaz. Həmin əlaqə kredit münasibətinin əsaslandığı üç məlum klassik prinsipdən məhrumdur: geri qaytarılmaq prinsipindən; müddətlilik prinsipindən; faiz prinsipindən.

Geri qaytarılmaq prinsipinin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, kredit müqaviləsi əsasında verilən pul vəsaiti geri qaytarılmalıdır. Faktor və müştəri arasında yaranan əlaqənin bu prinsipdən məhrum olması hamıya aydın olub, göz qabağındadır. Belə ki, müş-

təriyə pul vəsaiti verən faktor ondan həmin vəsaitin geri qaytarılmasını tələb edə bilməz. Başqa sözlə, faktorun müştəriyə verdiyi pul vəsaiti geri qaytarılmır. Müəlliflərdən E.E.Şevçenkonun da haqlı olaraq qeyd etdiyi kimi, faktorinq müqaviləsində faktor tərəfindən pul vəsaiti onun sonralar müştəri tərəfindən faktora geri qaytarılması şərti olmadan müştəriyə verilir (70, 575). Verilən bu pul vəsaitinin müqabilində əldə edilən tələb hüququ isə, müştəriyə deyil, üçüncü şəxsə (borcluya) qarşı irəli sürülmək üçün müştəri tərəfindən faktora güzəşt edilmişdir.

Müddətlilik prinsipinə görə kredit müəyyən müddətə verilir: onun qeyri-müəyyən müddətə verilməsi istisna edilir. Faktorla müştəri arasındakı əlaqə bu prinsipdən də məhrumdur. Belə ki, faktorinq müqaviləsində bir qayda olaraq, adətən faktorun müştəriyə pul vəsaitini hansı müddətə verməsi göstərilir. Başqa sözlə, faktorun müştəriyə verdiyi pul vəsaitinin geri qaytarılmaması səbəbindən onun hansı müddətə verilməsindən söhbət gedə bilməz və bu barədə danışmaq əlbəttə, məntiqsizlikdir.

Faiz prinsipinə görə kredit həmişə və bütün hallarda müəyyənləşdirilmiş faizlə verilir (ona kredit faizi deyilir). Faktorinq müqaviləsində heç bir vaxt göstərilir ki, faktor müştəriyə pul vəsaitini faizlə (məsələn, illik 14, 12, 10 və s. faizlə) verir. Buna görə də faktor və müştəri arasındakı əlaqə həm də faiz prinsipindən məhrumdur.

Bütün bu qeyd olunanlar onu göstərir ki, faktorinq müqaviləsindən irəli gələn müştəri ilə faktor arasındakı hüquqi münasibət xalis bir kredit münasibəti deyildir və bu səbəbdən də faktorun müştərini maliyyələşdirmə öhdəliyini müstəqil xarakterli bir öhdəlik kimi qəbul etmək lazım gəlir. Təbii ki, hüquqən bu cür bir müstəqil xarakterli öhdəlik kimi qəbul edildiyi təqdirdə, müştəri ilə faktor arasındakı hüquqi münasibətlərin sırf kredit öhdəliyi barədə normalarla tənzimlənmədiyini də zəruri olaraq qəbul etmək lazım gəlir.

Faktor təkcə müştərini maliyyələşdirmək və ona əlavə maliyyə xidmətləri göstərmək vəzifəsi daşımır. Yuxarıda da göstərildiyi kimi, bir qayda olaraq, faktor müştərinin mallarının, xidmətlərinin və ya işlərinin reklamını həyata keçirmək, nəqliyyat-ekspedisiya xidməti, satış xidməti, informasiya xidməti, hüquqi xidmət və s. bu kimi xidmətləri göstərmək öhdəliyini də öz üstünə götürür. Ancaq bunlarla yanaşı faktorun bir də borclu üçüncü şəxs tərəfindən edilən ödənişdən müştəriyə başdan nağd qaydada vermiş olduğu məbləği, komisiyon muzdunu, 2-2,5% miqdarında faktorinq faizini və təminatlı (delkrede) faktorinqdə əlavə olaraq təminat komisiyonu muzdunu çıxdıqdan sonra geriyyə qalan məbləği müştəriyə ödəməlidir. Yəni borclu üçüncü şəxs tərəfindən ödəniş həyata keçirilməklə tələb hüquqları təmin edildiyi təqdirdə, faktor əldə edilən bu məbləğdən öz komisiyon və faiz alacaqlarını götürərək geriyyə qalan məbləği müştəriyə vermək öhdəliyi daşıyır (110, 56).

Beləliklə, faktorinq müqaviləsinin hüquqi tənzimlənməsində mövcud olan bu boşluğu aradan qaldırmaq üçün Mülki Məcəlləyə aşağıdakı məzmununda normaların daxil olunmasını təklif edirik:

"Əgər üçüncü şəxsdən (borcludan) alınmış pul məbləği müştərinin faktora olan borcundan çox olarsa, faktor artıq olan məbləği (fərqi) dərhal müştəriyə verməlidir."

Bu başlıq altında, faktorun öhdəlikləri ilə bağlı son olaraq onu da qeyd edək ki, faktor, ona güzəşt edilən tələb hüququnu meydana gətirən hüquqi münasibətlə bağlı müştərinin borcluya qarşı öz öhdəliklərini pozduğu bilirsə, belə olan hallarda borclunun zərərinə olaraq müştəriyə ödəniş etməməlidir (MM.m. 657.8). Belə ki, məsələn, müştərinin borcluya satdığı malları gecikdirərək göndərmədiyini və ya qüsurlu mal göndərdiyini və hətta bu səbəblə borclunun müqavilədən imtina etdiyi yaxud satış qiyməti-

nin azaldığını bildiyi halda borclu tərəfindən əvvəlcədən kreditora edilmiş olan ödənişi müştərinin hesabına yatırdığı təqdirdə faktor borcluya qarşı məsuliyyət daşımali olacaq. Yəni bu kimi hallarda, faktor borclunun məruz qaldığı zərəri ödəmək öhdəliyi daşıyır. Bu öhdəlik faktoring müqaviləsindən deyil, müqavilədənəknar qaydada qanunən əmələ gələn bir öhdəlikdir.

Müştərinin öhdəlikləri

Faktoring müqaviləsinin məzmunu anlayışına nəinki faktorun, həmçinin müştərinin də vəzifələri daxildir. Faktoring müqaviləsi üzrə müştərinin əsas vəzifəsi faktordan aldığı pul vəsaitinin əvəzində və yerinə onun üçüncü şəxsə (borcluya) olan pul tələbini faktora güzəşt etməkdən ibarətdir ki, həmin vəzifə qanunvericilikdə faktoring müqaviləsinə verilən qanuni anlayışda da öz əksini açıqca tapmışdır. Müştəri həm mövcud, həm də gələcək pul tələbini güzəşt edə bilər.

Mülki hüquq doktrinasında qəbul edilən ümumi fikir belədir ki, əgər güzəşt olunan hüquq eyni vaxtda üç şərtə cavab verərsə, həmin hüquq etibarlı sayılır (39, 571). Həmin şərtə aiddir: güzəşt edilən hüquq, faktiki və hüquqi cəhətdən mövcud olmalıdır; hüquq sahibinə məxsus olmalıdır; sahibinin ona məxsus olan hüququn güzəşt edilməsinə ixtiyarı (səlahiyyəti) olmalıdır.

Güzəştin predmeti olan pul tələbinin həqiqi olması, faktoring müqaviləsi çərçivəsində müştərinin əsas öhdəliyi olan tələb hüququnun güzəştə vəzifəsinin mahiyyətindən irəli gələn məntiqi bir zərurətdir və bu səbəblə də müştəri pul tələbinin həqiqi və "tələb edilə bilən" olması baxımından faktor qarşısında məsuliyyət daşıyır. Aydındır ki, müştəri faktora yalnız həqiqi pul tələbini güzəşt edə bilər, əks halda pul tələbinin güzəştə etibarsız, daha dəqiq desək, əhəmiyyətsiz olar. Çünki tələb hüququ mövcud olmadığı halda güya belə bir hüquq varmış kimi, onun başqasına güzəşt edilməsinə dair formal bir hərəkətin edilməsi, öz-özlüyündə olmayan bir tələb hüququnu əmələ gətirə bilməz.

Hüquqi vəziyyət belə olmaqla yanaşı, qanunvericilikdə müştərinin güzəştin predmeti olan pul tələbinin həqiqi (etibarlı) olmamasına görə faktor qarşısında məsuliyyət daşımalarına dair xüsusi müddəalar nəzərdə tutulmamışdır. Bununla bağlı məsələlər, MM-nin müqavilələrlə bağlı öhdəliklərin icra edilməməsi hallarına dair 22-ci və 23-cü fəsilərində nəzərdə tutulan ümumi müddəalar çərçivəsində öz hüququnu həllini tapır.

Faktoring müqavilə münasibətləri çərçivəsində müştərinin üzərinə həm də pul tələbinin güzəştə barədə üçüncü şəxsə (borcluya) bildiriş vermək vəzifəsi düşür (MM-nin 655-ci maddəsinin 2-ci bəndi). Müştərinin belə vəzifə daşımaları MM-nin 657-ci maddəsinin 4-cü bəndindən irəli gəlir. Həmin bənddən həm məlum olur ki, üçüncü şəxsə (borcluya) bildiriş yazılı formada göndərməlidir həm də bu yazılı bildiriş vermək səlahiyyəti müştərinin tapşırığı əsasında faktor tərəfindən verilə bilər. Burada tapşırığın verilməsinin hüquqi nəticəsi odur ki, borclu faktor tərəfindən belə bir yazılı bildirişi aldığı andan etibarən artıq müştəriyə ödəniş etməklə faktor qarşısında tələb hüququnu yerinə yetirmək öhdəliyindən azad ola bilməz. MM-nin 657.4 maddəsinin ilk cümləsində "müştərinin vəkaləti ilə" ifadəsi, faktorun tələb hüququnu güzəşt aldığı üçün borclu baxımından danılmaz bir şəkildə müştəri tərəfindən təsdiq edilməsinə göstərmək funksiyasını daşıyır. Yəni, müştərinin faktora belə bir tapşırıq verməsi, faktor tərəfindən borcluya verilən bildirişin bir etibarlılıq şərti deyildir. Belə ki, müştəri borcluya qarşı sahib olduğu tələb hüququnu həqiqətdə faktora güzəşt etdiyi halda, ona (faktora) belə bir

bildiriş vermək tapşırığı vermədiyi halda faktor borcluya tələb hüququnun sahibi kimi bildiriş vermişsə və borclu da bu bildirişə əsasən pulu faktora ödəmişsə, borclu baxımında heç bir məsuliyyət meydana gəlməz. Çünki, bu kimi hallarda borclu öz borcunu əsl hüquq sahibinə, yəni faktora ödəmişdir və bununla da həqiqi hüquqi vəziyyətə uyğun hərəkət etmiş olur.

Müştərinin daşdığı vəzifələrdən bir digəri də, faktor tərəfindən göstərilən maliyyə xidmətlərinin haqqını ödəmək öhdəliyidir. Bununla nəzərdə tutulan müştərinin öhdəliyi, faktorun ona göstərdiyi həm əsas (maliyyələşdirmə), həm də əlavə maliyyə xidmətlərinin əvəzinin ödənilməsi öhdəliyidir. Müştərinin belə vəzifə daşması bununla bağlıdır ki, faktoring müqaviləsi əvəzli müqavilədir. Belə ki, faktoring müqaviləsinə görə tərəflərdən hər biri (həm faktor, həm də müştəri) öz vəzifələrinin icrası müqabilində qarşı tərəfdən haqq alır. Məsələn, müştəri öz üzərinə düşən pul tələbini güzəşt etmək kimi vəzifənin icrası müqabilində faktordan pul vəsaiti alır; faktor göstərdiyi maliyyə xidmətlərinə görə müştəridən haqq alır. Təbii ki, faktorun belə hüquqa malik olmasına müştərinin ona haqq ödəmək vəzifəsi uyğun gəlir. Hüquq ədəbiyyatı səhifələrində ayrı-ayrı müəlliflər (məsələn, E.A.Suxanov (38, 335-236), D.A.Medvedyev (39, 422), E.V.Protas (62, 217), O.V.Staroverova (34, 543), V.V.Vitryanski (21, 581) və başqaları) bir mənalı şəkildə göstərilir ki, müştəri ona göstərilən maliyyə xidmətlərinə görə faktora haqq ödəmək kimi vəzifə daşır.

Xarici ölkələrdə müştəri faktora ödənişi komissiyon haqqı (faktoring-komissiyon haqqı) şəklində ödəyir. Komissiyon haqqının məbləği isə ayrı-ayrı ölkələrdə eyni olmayıb, əsasən 0,75% və 3,5% hədlərində müəyyən edilir. Buraya həm də faktor tərəfindən həyata keçirilən avans ödənişi üzrə kredit faizi də əlavə olunur (30, 281; 83, 5-6). Məlum olduğu kimi, faktor və müştəri arasında *dönülə bilən* (reqres) *faktoring* müqaviləsi də bağlana bilər ki, ona hüquq ədəbiyyatı səhifələrində təminatlı faktoring müqaviləsi və ya geriçəğırma faktoring müqaviləsi də deyilir. Faktoring müqaviləsinin bu növünə görə müştəri güzəşt predmeti olan pul tələbinin nəinki ehtibarlı olmasına, həmçinin həmin tələbin borclu, (üçüncü şəxs) tərəfindən icra edilməsinə görə də məsuliyyət daşır. Bu növ faktoring müqaviləsinə görə, əgər faktora güzəşt edilmiş pul tələbini borclu (üçüncü şəxs) ödəməzsə, faktor bu tələb hüququnu geriye müştərinin özünə qaytarır və avans kimi müştəriyə vermiş olduğu pulun müştəri tərəfindən geriye ödənilməsinə tələb etmək hüququ vardır.

Deməli, dönülə bilən və ya təminatlı faktoring müqaviləsinə görə, müştəri güzəştin predmeti olan pul tələbinin borclu (üçüncü şəxs) tərəfindən ödənilməsinə (o cümlədən lazımınca icra edilməsinə) görə məsuliyyət daşır. Belə ki, əgər faktora güzəşt olunmuş pul tələbini borclu (üçüncü şəxs) ödəməzsə, onda faktor pulun ödənilməsinə müştəridən tələb edə bilər.

Bu məsələ ilə bağlı aydınlıq gətirilməsi lazım gələn bir digər məsələ də, tələb hüququ faktora güzəşt edilmiş olmasına baxmayaraq, borclu tərəfindən ödənişin faktoraa deyil, müştəriyə edilməsi hallarında hüquqi vəziyyətin nə yerdə olacağı məsələsidir. Mövzunu çox uzatmadan bu suala cavab belə olacaq ki, əgər müştəri tələb hüququnu faktora güzəşt etməsinə baxmayaraq, borclunun ona qarşı həyata keçirdiyi ödənişi qəbul edərsə, onda faktor belə bir alternativ hüquqi imkana sahib olacaqdır. Bu alternativ hüquqi imkanlardan biri odur ki, faktor, bildiriş verilən borclu üçüncü şəxsdən ödənişin təkrar özünə qarşı həyata keçirilməsini tələb edə bilər və borclu bu cür hallarda qətiyyət müştəriyə ödəniş etdiyinə əsaslanaraq bu tələbə etiraz edə bilməz. İkinci hüquqi imkan isə,

faktor, müştəridən haqsız olaraq qəbul etdiyi ödənişi vicdansız əsassız varlanma qaydaları əsasında özünə geri verilməsini tələb edə bilər.

Borclunun hüquq və öhdəlikləri

Bu başlıqda öhdəliklərlə bərabər hüquqlara da yer verilməsinin səbəbi, borclunun faktoring müqaviləsinə tərəf olmadığı halda faktoring münasibətlərinin iştirakçısı olmasından irəli gələn özünəməxsus hüquqi mövqeyə sahib olmasıdır. Bildiyi kimi, mülki hüquq münasibətləri tərəflərin iradələrinin bərabərliyi prinsipi və təməlinə əsaslanır. Bu səbəblə də heç bir halda bir mülki hüquq münasibəti çərçivəsində bir subyekt öz iradəsinə əsaslanan hüquqi hərəkət və fəaliyyəti ilə bir başqası üçün vəzifə və öhdəlik meydana gətirə bilməz. Bu xüsusilə müqavilələr hüququ sahəsində özünü daha bariz bir şəkildə büruzə verir. Bu nöqtəyi-nəzərdən də faktoring müqaviləsinin tərəfləri olan müştəri və faktor öz aralarında bağladıkları faktoring müqaviləsi ilə borclu üçüncü şəxs üçün öhdəlik meydana gətirə bilməzlər. Ancaq, daha əvvəl bir neçə dəfə qeyd edildiyi kimi, borclu üçüncü şəxsin faktoring münasibətlərinin iştirakçısı olması, bu münasibətlər çərçivəsində müəyyən hüquqi nəticələrin meydana gəlməsinə səbəb olur. Bu başlıq altında məhz bu hüquqi nəticələrə aydınlıq gətirməyə çalışacağıq.

Bilindi ki faktoring münasibətində (faktoring əməliyyatında) borclu (üçüncü şəxs) də iştirak edir. Amma onun hüquq və vəzifələri faktoring müqaviləsinin məzmununa daxil deyildir. Ona görə ki, üçüncü şəxs (borclu) faktoring müqaviləsinin bağlanmasında iştirak etmir və bu səbəbdən o, müqavilənin tərəfi hesab olunmur. Lakin buna baxmayaraq borclunun (üçüncü şəxsin) hərəkətləri faktoring müqaviləsinin tərəfləri olan faktor və müştəri üçün müəyyən hüquqi nəticələrə səbəb olur, faktoring münasibətlərində nəinki faktor və müştəri, həmçinin borclu ilə onlar arasında sıx bağlılıq və əlaqə vardır. Başqa sözlə, faktoring müqaviləsinin tərəfi olmamasına baxmayaraq borclu faktoring əməliyyatının həyata keçirilməsində faktor və müştəri ilə birlikdə iştirak edir. Buna görə də borclunun hüquq və vəzifələri faktoring müqaviləsindən yaranmasa da, faktoring münasibətində onun daşdığı bu hüquq və vəzifələr həm müştərinin, həm də faktorun hüquq və vəzifələri ilə bilavasitə bağlıdır. Odu ki, faktoring müqaviləsinin məzmunu, yəni faktorla müştərinin hüquq və vəzifələri barədə təhlil aparılarkən borclunun hüquq və vəzifələrinə də aydınlıq gətirilməlidir. Əks halda, faktoring müqaviləsinin tərəflərinin hüquq və vəzifələrinə tam aydınlıq gətirmək mümkün deyildir. Məhz bu səbəblə də, faktoring müqaviləsində tərəflərin hüquq və vəzifələrinə dair məsələləri tənzimləyən Mülki Məcəllənin 657-ci maddəsində borclu üçüncü şəxsin də faktoring münasibətlərində daşdığı hüquq vəzifələrə dair müddəalara geniş bir şəkildə yer verilmişdir.

Borclunun əsas vəzifəsi ödənişi faktora həyata keçirməkdən ibarətdir (MM-nin 657- ci maddəsinin 4-cü bəndi). Belə ki, müştəri borcludan (üçüncü şəxsdən) müəyyən məbləğdə pulu almaq hüququnu (pul tələbini) faktoring müqaviləsi əsasında faktora güzəşt edir (faktora verir). Bunun nəticəsində faktor borcludan müəyyən məbləğdə pul almaq hüququna malik olur ki, onun bu hüququna borclunun həmin məbləği faktora ödəmək, yəni ödənişi faktor üçün həyata keçirmək vəzifəsi meydana gəlir. Borclunun öhdəliyini meydana gətirən hüquqi səbəb faktoring müqaviləsi deyil, borclu ilə müştəri arasında olan müqavilə münasibətidir. Burada borclu baxımından faktoring müqaviləsinin hüquqi funksiyası ondan ibarətdir ki, borclu bu öhdəliyi artıq müştəriyə deyil, faktora ödəməli olur və bu baxımdan da, bir az aşağıda da görülcəyi kimi, borclu üçün heç bir əlavə yük meydana gəlmir. Borclunun ödənişi faktora etmək öhdəliyi yalnız o halda məcburi xarak-

ter daşıya bilər ki, müştəridən və ya müştərinin tapşırığı ilə faktordan pul tələbinin güzəştə barədə yazılı bildiriş alsın. Belə bir bildiriş alındıqda, borclunun üzərinə ödənişi faktora həyata keçirmək vəzifəsi düşür. Amma qanunverici müəyyən etmir ki, yazılı bildiriş hansı formalarda göndərilə bilər. Yəni qanunvericilikdə yazılı bildirişin formaları baxımından hər hansı bir məhdudiyyət nəzərdə tutulmayıb, odur ki, istənilən forma və üsulla yazılı bildiriş göndərilə bilər.

Azərbaycan Respublikası Mülki Məcəlləsində faktoring müqaviləsi əsasən açıq faktoring növü nəzərə alınaraq tənzimlənmişdir ki, bu da təbiidir. Çünki, istər faktoring müqaviləsinin meydana gəlməsinə səbəb olan ehtiyaclar, istərsə də faaktoringin ticarət həyatında oynadığı rol və funksiya əsasən açıq tipli faktoring müqaviləsi sayəsində həyata keçirilə bilər. Yuxarıda da qeyd edildiyi kimi, MM-də tələbin faktora güzəşt edildiyi borcluya müvafiq qaydada bildirildiyi andan etibarən borclu üçün ödənişin faktora edilməsi öhdəliyi yaranır. Bu cür bir hüquqi vəziyyət borclu üçün sırf faktoring münasibətləri baxımından deyil, bütün güzəşt edilə bilən tələblərin borcluları baxımından meydana gəlir (MM.m. 195 və 198.1). Yəni faktoring müqaviləsi, borclu üçüncü şəxsin faktora ödəniş etmək öhdəliyinin mahiyyət və şərtləri ilə digər hüquqi münasibətlər çərçivəsində güzəşt edilən tələb hüquqlarının borcluların öhdəliklərinin mahiyyət şərtləri arasında heç bir fərq yoxdur.

Ədəbiyyat

1. Брагинский М.И., Витрянский В.В. Договорное право. Книга 5. В двух томах. Том 1. Общие положения. - 2-е изд. испр. М.: Статут, 2000, с. 541.
2. Гражданское право / Отв. ред. А.Г.Калпина, М.: Юрист, 2003, с.293
3. Новоселова Л.А. Сделки уступки права (требования) в коммерческой практике. Факторинг. М.: "Статут", с.350
4. Ефимова Л.Г. Банковские сделки: право и практика. М.: Спарк, 2001, с.587
5. Брагинский М.И., Витрянский В.В. Договорное право. Книга 5. В двух томах. Том 1. Общие положения. - 2-е изд. испр. М.: Статут, 2000, с.543
6. Moore Carroll G. Factoring - a unique and important form of financing and service // *The Business Lawyer*. Vol. 14. № 3 (April 1959), pp. 709-716
7. Шевченко Е.Е. Договор финансирования под уступку денежного требования в системе гражданского права Российской Федерации. М., 2005, с.175.
8. Kocaman Arif B. Teoride ve uygulamada "factoring" işlemi // *Banka ve Ticaret Hukuku Dergisi*. Cilt XVI. Sayı 1 (Haziran 1991), s. 56
9. Гражданское право. Учебник, Часто 2 / Под. ред. А.П.Сергеева, Ю.К.Толстого. М., "Проспект", 1997, с.571.
10. Гражданское и торговое права зарубежных государств. Учебник. Том 2. Отв. ред. Е.А.Васильев, А.С.Комаров. М.: Международные отношения, 2005, с.281.

RIGHTS AND OBLIGATIONS OF PARTIES BY FACTORING AGREEMENT

D.A.Taghiyev

SUMMARY

The content of civil-legal agreement implies a complex of rights and obligations of parties concluding such a contract. In other words, rights and obligations of parties concluding any civil-legal contracts are determined by the collective content. From that point of view, rights and obligations of the parties to the factoring agreement – the factor and the client, constitute the content of the agreement. Rights of the above-mentioned parties are also precisely determined by defining obligations of such parties. In Civil Code of the Republic of Azerbaijan, factoring agreement is regulated by taking into account an open form of factoring which is normal, as both the demands leading to the factoring agreement and the role and the function of factoring in trading life are realized through the open form of the factoring agreement.

ПРАВА И ОБЯЗАННОСТИ СТОРОН ПО ДОГОВОРУ ФАКТОРИНГА

Д.А.Тагиев

РЕЗЮМЕ

Под содержанием гражданско-правового договора подразумевается совокупность прав и обязанностей заключивших данный договор сторон. Другими словами, права и обязанности заключивших любой гражданско-правовой договор сторон, объединившись, составляют его содержание. В этом плане, права и обязанности сторон договора факторинга, т.е. фактора и клиента, составляют содержание данного договора. При определении обязанностей сторон проясняются в достаточно большой степени и права данных сторон. В Гражданском Кодексе Азербайджанской Республики договор факторинга урегулирован с учетом, в основном, открытого вида факторинга, что естественно, т.к. и приводящие к появлению договора факторинга потребности, и роль и функция факторинга в торговой жизни реализуются, в основном, за счет договора факторинга открытого типа.

2015 - № 42

TELEFON DANIŞIQLARININ ƏLƏ KEÇİRİLMƏSİ İSTINTAQ HƏRƏKƏTİNİN PROSESSUAL VƏ TAKTİKİ MƏSƏLƏLƏRİ

M.R.Mirzəzadə

Bakı Dövlət Universiteti
Bakı, Akademik Z.Xəlilov küçəsi 23
e-mail: djamalov_i@mail.ru

Açar sözlər: kriminalistika, taktika, istintaq hərəkəti, telefon danışığının ələ keçirilməsi, prosesual problemlər

Keywords: criminalistics, tactics, investigative action, interception of telephone negotiations, procedural problems

Ключевые слова: криминалистика, тактика, следственное действие, перехват телефонных переговоров, процессуальные проблемы

Azərbaycan Respublikasının yeni Cinayət-Prosesual Məcəlləsinin qəbul edilməsi və qüvvəyə minməsi ilə cinayət mühakimə icraatının hüquqi tənzimlənməsi sahəsində baş vermiş çoxsaylı dəyişikliklər arasında istintaq hərəkətlərinin dairəsinin genişlənməsi amilini xüsusi qeyd etmək lazımdır. Çünki istintaq hərəkətləri müasir dövrdə dövlət fəaliyyətinin bütün sahələrində prioritet hesab edilən insan hüquq və azadlıqları ilə sıx bağlı olub, cinayət prosesində məhkəmə nəzarəti, sübutların mümkünlüyü və s. kimi təməl hüquq institutları ilə bilavasitə qarşılıqlı əlaqədə çıxış etməklə məhkəməyədək icraatda əsas sübut etmə vasitələri rolu oynayırlar. Telefon və digər qurğularla aparılan danışığın ələ keçirilməsi istintaq hərəkəti də bu baxımdan istisna təşkil etmir. Yeni cinayət-prosesual qanunvericilikdə istintaq hərəkətlərinin sisteminə əlavə edilmiş bu prosesual vasitə normativ təsbitini tapandan bəri həm nəzəriyyədə, həm də təcrübədə müzakirə mövzusunə çevrilmişdir. Nəzəri müstəvidə müzakirələr əsasən telefon danışığının ələ keçirilməsinin prosesual-hüquqi təbiəti ətrafında, yəni onun müstəqil istintaq hərəkəti olub-olmaması barədə aparılırsa, təcrübi müstəvidə həmin istintaq hərəkətinin prosesual formasını təsbit edən normanın (*Azərbaycan Respublikası Cinayət-Prosesual Məcəlləsinin 259-cu maddəsi*) tətbiq edilməsi zamanı yaranan məsələlərin həlli daha çox maraq doğurur (11, s.379; 15, s.98-99).

Azərbaycan Respublikasının Cinayət-Prosesual Məcəlləsində birmənalı olaraq istintaq hərəkəti kimi təsbit edilməsinə baxmayaraq, nəzəriyyədə də hələ də telefon danışığının ələ keçirilməsinin hüquqi təbiəti haqqında məsələ müzakirə predmeti olaraq qalmaqdadır.

Bu barədə fikir bildirmiş müəlliflərin arasında telefon danışığının ələ keçirilməsini tam müstəqil istintaq hərəkəti hesab edən, onu müstəsna olaraq əməliyyat-axtarış tədbiri kimi qiymətləndirən, telefon danışığının ələ keçirilməsinin cinayət işinin başlanmasından əvvəl, yaxud sonra həyata keçirilməsindən asılı olaraq onun həm əməliyyat-axtarış tədbiri, həm də istintaq hərəkəti statusunda çıxış edə bildiyini söyləyən, həmçinin, telefon danışığının ələ keçirilməsini taktiki əməliyyat, yaxud istintaq-əməliyyat tədbiri hesab edən müəlliflərə rast gəlmək mümkündür (16, s. 272-273; 10, s.133-134; 18, s. 99-100).

Araşdırılan istintaq hərəkətinin hüquqi tənzimlənməsində problemlə hesab etdiyimiz məsələlərə keçməzdən əvvəl, ilk öncə həmin istintaq hərəkətinin hazırda (*de lege lata*) necə tənzimlənməsi məsələsinə diqqət yetirmək istərdik.

Qüvvədə olan Cinayət-Prosessual Məcəlləsinin 259-cu maddəsi telefon danışıqlarının ələ keçirilməsi istintaq hərəkətinin hüquqi tənzimlənmə mexanizmini müəyyən edir. Həmin maddənin müddəalarına görə, şübhəli və ya təqsirləndirilən şəxsin digər şəxslərə ötürükləri məlumatlarda (*yaxud təqsirləndirilən və ya şübhəli şəxsə ötürülən məlumatlarda*) cinayət təqibi üzrə sübut əhəmiyyətinə malik olan məlumatların olmasını güman etməyə kifayət qədər əsaslar olduqda müstəntiqin əsaslandırılmış vəsatəti və ibtidai araşdırmaya prosessual rəhbərliyi həyata keçirən prokurorun müvafiq təqdimatı üzrə, məhkəmə telefon və digər qurğularla aparılan danışıqların, ələ keçirilməsi haqqında qərar çıxarır. Telefon və digər qurğularla aparılan danışıqların ələ keçirilməsi Azərbaycan Respublikası Cinayət-Prosessual Məcəlləsinin 177.2-177.5-ci maddələrində nəzərdə tutulmuş tələblər yerinə yetirilməklə həyata keçirilməlidir.

Bu, o deməkdir ki, barəsində bəhs olunan istintaq hərəkətinin aparılmasına müvafiq şəxs tərəfindən icazə verilmədiyi və onun məcburi aparılması üçün məhkəmənin qərarı tələb olunduğu halda, müstəntiqin əsaslandırılmış vəsatəti ilə razı olan ibtidai araşdırmaya prosessual rəhbərliyi həyata keçirən prokuror məhkəməyə təqdimatla müraciət etməlidir. Telefon və digər qurğularla aparılan danışıqların ələ keçirilməsi istintaq hərəkətinin məcburi aparılması üçün bir qayda olaraq məhkəmə qərarının alınması tələb olunur. Müstəntiq müvafiq məhkəmə qərarı olmadan öz qərarı əsasında telefon və digər qurğularla aparılan danışıqların ələ keçirilməsi istintaq hərəkətini şəxsiyyət və ya dövlət hakimiyyəti əleyhinə olan ağır və ya xüsusilə ağır cinayətlər üzrə sübutların müəyyən edilməsi üçün təxirə salına bilməyən hallar yarandıqda məcburi apara bilər. Bu istintaq hərəkəti təxirə salına bilməyən hallarda müstəntiqin əsaslandırılmış qərarı ilə aparılmışdırsa, müstəntiq Azərbaycan Respublikası Cinayət-Prosessual Məcəlləsinin 443.2-ci maddəsində nəzərdə tutulmuş vəzifələri yerinə yetirməlidir, yəni barəsində söhbət gedən istintaq hərəkəti məhkəmənin qərarı olmadan müstəntiqin əsaslandırılmış qərarı əsasında məcburi aparıldığı hallarda müvafiq istintaq hərəkətinin aparılması qurtardıqdan sonra müstəntiq aparılmış istintaq hərəkəti barədə 24 saat müddətində məhkəmə nəzarətini həyata keçirən məhkəməyə və ibtidai araşdırmaya prosessual rəhbərliyi həyata keçirən prokurora məlumat verməli, eləcə də, 48 saat müddətində aparılmış istintaq hərəkətinin qanuniliyinin yoxlanılması üçün həmin istintaq hərəkətinə aid olan materialları məhkəmə nəzarətini həyata keçirən məhkəməyə və ibtidai araşdırmaya prosessual rəhbərliyi həyata keçirən prokurora təqdim etməlidir.

Azərbaycan Respublikası Cinayət-Prosessual Məcəlləsinin 446.2-ci maddəsinin təhlilindən belə qənaətə gəlmək olar ki, telefon və ya digər qurğularla aparılan danışıqların ələ keçirilməsinə məhkəmə icazə alınması üçün müstəntiq tərəfindən hazırlanan vəsatətdə aşağıdakılar göstərməlidir:

- 1) onun tərtib edildiyi tarix, vaxt və yer;
- 2) onu tərtib edən şəxsin soyadı, adı, atasının adı və vəzifəsi;
- 3) cinayət işinin nə vaxt, kimin tərəfindən və nə ilə əlaqədar başlandığı;
- 4) istintaq hərəkətinin məcburi aparılması ilə əlaqədar törədilən, qarşısı alınan və ya xəbərdar edilən cinayət haqqında məlumatlar;
- 5) istintaq hərəkətinin məcburi aparılması nəticəsində kimin və hansı hüquq və ya azadlıqlarının məhdudlaşdırıla biləcəyi;

6) barəsində vəsatət verilən istintaq hərəkətinin məcburi aparılmasının zəruriliyinin əsaslandırılması;

7) istintaq hərəkətinin məcburi aparılması nəticəsində hansı nəticənin əldə edilməli olduğu və nə üçün həmin nəticənin digər üsul və vasitələrlə əldə edilməsinin mümkün olmaması;

8) istintaq hərəkətinin məcburi aparılmasının hansı müddətdə, harada və hansı üsullarla nəzərdə tutulduğu;

9) istintaq hərəkətinin məcburi aparılmasının kimə həvalə edilməli olduğu;

10) məsələyə dair qanuni və əsaslı qərarın qəbul edilməsi üçün zəruri olan digər məlumatlar.

Qanunun tələblərinə əsasən, telefon və digər qurğularla aparılan danışıqların ələ keçirilməsi altı aydan artıq davam edə bilməz. Telefon və digər qurğularla aparılan danışıqların ələ keçirilməsi haqqında qərarla aşağıdakılar göstərilməlidir:

1) qərarın çıxarıldığı tarix, vaxt və yer;

2) qərarı çıxarmış şəxsin soyadı, adı və atasının adı, vəzifəsi;

3) müvafiq danışıqların və ya məlumatların ələ keçirilməsi üçün əsas olan obyektiv hallar və bunun motivinin əsaslandırılması;

4) müvafiq danışıqları və ya məlumatları ələ keçirilməli olan şəxsin (şəxslərin) soyadı, adı, atasının adı və dəqiq ünvanı;

5) ələ keçirilməli olan danışıqların və ya məlumatların dəqiq növü və ya növləri;

6) üzərinə müvafiq danışıqların və ya məlumatların ələ keçirilməsi vəzifəsi qoyulmuş idarənin adı;

7) müvafiq danışıqların və ya məlumatların ələ keçirilməsinə tətbiq edilən müddət.

Telefon və digər qurğularla aparılan danışıqlar səlahiyyətli şəxslər tərəfindən müvafiq qərar əsasında ələ keçirilir. Ələ keçirilmiş danışıqlar və ya məlumatlar kağız, yaxud maqnit daşıyıcılarda əks etdirilməli, onları ələ keçirmiş şəxsin imzası ilə təsdiq olunaraq, müstəntiqə verilməlidir. İşə aid danışıqların və ya məlumatın ələ keçirilməsi barədə qısa məzmunlu protokol tərtib olunur və cinayət işinin materiallarına əlavə edilir. İşə aid olmayan əldə edilmiş məlumatlar dərhal ləğv olunmalıdır.

Araşdırılan istintaq hərəkətinin *de lege lata* hüquqi tənzimləmə vəziyyətinə diqqət yetirdikdən sonra onun ayrı-ayrı problemlə məsələlərinə keçməyi və onların həll edilməsi yolları barədə *de lege ferenda* mülahizələr yürütməyi məqsəduyğun hesab edirik.

Telefon danışıqlarının ələ keçirilməsi istintaq hərəkətinin hüquqi tənzimlənməsi ilə bağlı diqqət yetirilməli olan ilk məqam Azərbaycan Respublikası Cinayət-Prosessual Məcəlləsində nəzərdən keçirilən istintaq hərəkətinə münasibətdə tətbiq edilmiş terminologiya problemidir. Məsələ burasındadır ki, qüvvədə olan qanunvericilikdə həm telefon danışıqlarının ələ keçirilməsindən, həm də telefon danışıqlarının tutulmasından bəhs olunur. Belə ki, Azərbaycan Respublikası Cinayət-Prosessual Məcəlləsinin 16.2-ci maddəsinə əsasən, poçt teleqraf və digər göndərişlərin üzərinə həbs qoyma, onu yoxlama və götürmə, **telefon və digər qurğularla aparılan danışıqların** və başqa rabitə və texniki kanallar vasitəsi ilə ötürülən məlumatların və başqa məlumatların **tutulması** (*tünd rənglə qeyd etmə – bizimdir*) Azərbaycan Respublikasının Cinayət-Prosessual Məcəlləsi ilə müəyyən edilmiş hallarda, bir qayda olaraq, məhkəmə qərarı ilə həyata keçirilə bilər; 259.1-ci maddəyə əsasən isə, **telefon və digər qurğularla aparılan danışıqların ... ələ keçirilməsi** ... məhkəmənin qərarı əsasında həyata keçirilir (*tünd rənglə qeyd etmə bizimdir*). Bundan başqa, nəzərə almaq lazımdır ki, normativ səviyyədə **telefon danışıqlarına**

qulaq asma terminindən də istifadə edilir (*Azərbaycan Respublikasının «Əməliyyat-axtarış fəaliyyəti haqqında» Qanununun 10-cu maddəsi*).

Milli hüquq ədəbiyyatında telefon danışıqlarına qulaq asmadan, bir qayda olaraq, əməliyyat-axtarış fəaliyyəti kimi bəhs olunur (1, s. 740; 6, s. 150; 2, s. 126). Əməliyyat-axtarış fəaliyyəti haqqında Qanunun mətnində anlayışı verilməsə də, həmin əməliyyat-axtarış tədbirinin adı bir neçə dəfə çəkilir: ... mülkiyyət formasından asılı olmayaraq rabitə xidmətləri göstərən, rabitə vasitələri təqdim edən idarə, müəssisə və təşkilatların, fiziki və hüquqi şəxslərin stansiya avadanlığına qoşulma, **telefon danışıqlarına qulaqasməsi**, texniki rabitə kanallarından və digər texniki vasitələrdən informasiyanın çıxarılması ilə bağlı əməliyyat-axtarış tədbirləri Azərbaycan Respublikasının müvafiq icra hakimiyyəti orqanları tərəfindən tətbiq edilir (*Azərbaycan Respublikasının «Əməliyyat-axtarış fəaliyyəti haqqında» Qanununun 5-ci maddəsinin IV hissəsi*); ... Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi ilə müəyyən edilmiş əsaslar olduğu hallarda əməliyyat-axtarış fəaliyyətinin subyektləri hakimin qərarı olmadan şəxsiyyət əleyhinə ağır cinayətlərin və ya xüsusi təhlükəli dövlət cinayətlərinin qarşısının alınması üçün **telefon danışıqlarına qulaq asa**, poçt, teleqraf və digər göndərişlərini yoxlaya, texniki rabitə kanallarından və digər texniki vasitələrdən informasiyanı çıxara, habelə insanları güdə bilirlər (*Azərbaycan Respublikasının «Əməliyyat-axtarış fəaliyyəti haqqında» Qanununun 10-cu maddəsinin IV hissəsinin 1-ci bəndi*); ... Hər hansı bir şəxsə zor işlədilməsi, hədə-qorxu ilə tələb etmə və ya hüquqazidd digər hərəkətlər tətbiq edilməsi təhlükəsinin aradan qaldırılması üçün təxirəsalınmaz tədbirlər görülməsi zərurəti olduqda, onların **telefonu və ya digər danışıq cihazları ilə aparılan danışıqlara** həmin şəxsin ərizəsi əsasında müvafiq əməliyyat-axtarış fəaliyyətinin subyektı tərəfindən **qulaq asıla bilər** (*Azərbaycan Respublikasının «Əməliyyat-axtarış fəaliyyəti haqqında» Qanununun 10-cu maddəsinin VI hissəsi*); ... **Telefon və digər danışıqlara qulaq asılması və onların yazılması**, texniki rabitə kanallarından və digər texniki vasitələrdən informasiyanın çıxarılması, poçt-teleqraf göndərişlərinin yoxlanılması və mənzillərə baxış keçirilməsi ilə əlaqədar tətbiq edilən əməliyyat-axtarış tədbirlərində əməliyyat-axtarış fəaliyyəti subyektlərinin müvəkkil edilmiş şəxslərində həmin tədbirlərin tətbiqinə dair qərar və özlərinin xidməti vəsiqələri olmalıdır (*Azərbaycan Respublikasının «Əməliyyat-axtarış fəaliyyəti haqqında» Qanununun 13-cü maddəsinin II hissəsi*) və s. Telefon danışıqlarının tutulması ifadəsinə isə, adətən milli hüquq ədəbiyyatında rast gəlinmir. Hesab edirik ki, nəzərdən keçirilən istintaq hərəkətinin Azərbaycan Respublikası Cinayət-Prosessual Məcəlləsinin 16-cı maddəsində də **«telefon danışıqlarının ələ keçirilməsi»** kimi adlandırılması qanunun birmənalı anlaşılmasının təmin edilməsi baxımından daha məqsədəuyğun olardı:

«16.2. Poçt, teleqraf və digər göndərişlərin üzərinə həbs qoyma, onu yoxlama və götürmə, telefon və digər qurğularla aparılan danışıqların və başqa rabitə və texniki kanallar vasitəsi ilə ötürülən məlumatların və başqa məlumatların ələ keçirilməsi bu Məcəllə ilə müəyyən edilmiş hallarda, bir qayda olaraq, məhkəmənin qərarı ilə həyata keçirilə bilər».

Telefon danışıqlarının ələ keçirilməsinin məqsədi hər bir istintaq hərəkəti kimi onun nəticələrindən sübut etmədə istifadə olunmasıdır. Bu məqsədin təmin edilməsi üçün qanunvericilik həmin istintaq hərəkətinin nəticələrinin hansı sübut növünə aid olduğunu müəyyən etsə də, onun prosessual formasını müəyyən etməmişdir. Belə ki, Azərbaycan Respublikası Cinayət-Prosessual Məcəlləsinin 134.2.8-ci maddəsinə əsasən, cinayət prosesini həyata keçirən orqan tərəfindən Cinayət-Prosessual Məcəlləyə müvafiq tərtib edilmiş

telefon danışıqlarının ələ keçirilməsi istintaq hərəkətinin protokolu sübut kimi istifadə edilə bilər. Deməli, telefon danışıqlarının ələ keçirilməsinin nəticələrindən həmin istintaq hərəkətinin protokolu növündə sübut kimi istifadə edilə bilər.

Azərbaycan Respublikası Cinayət-Prosessual Məcəlləsinin 259.5-ci maddəsinə əsasən, ... işə aid danışıqların ... ələ keçirilməsi barədə qısa məzmunlu protokol tərtib olunur və cinayət işinin materiallarına əlavə edilir. Bununla belə, Cinayət-Prosessual Məcəllədə telefon danışıqlarının ələ keçirilməsi haqqında protokola həsr edilmiş müstəqil müddə nəzərdə tutulmamışdır. Üstəlik, nəzərə almaq lazımdır ki, telefon danışıqlarını bilavasitə müstəntiq özü ələ keçirmədiyi üçün müstəntiq tərəfindən tərtib edilən protokol tam anlamda «telefon danışıqlarının ələ keçirilməsi haqqında» olmayacaqdır, bu protokol artıq ələ keçirilmiş telefon danışıqlarının, daha doğrusu onların lent və ya digər formada yazısının, yəni fonogramının (*yunan. φωνή – səs və γράμμα – yazı*) dinlənməsi və ya tədqiq edilməsi haqqında ola bilər. Hüquq ədəbiyyatında bəzən bu protokol fonogram baxış protokolu da adlandırılır (19, s. 86; 14, s. 29; 9, s. 20).

Lakin fikrimizcə, «baxış» ifadəsi fonogramın tədqiq edilməsi edilməsi üçün bir o qədər də uğurlu ifadə deyildir. Fonogram səs yazısıdır, hər şeydən öncə verbal informasiyanın daşıyıcısıdır. Odur ki, onun tədqiq edilməsinin əsas üsulu onun dinlənməsidir. Buna görə, belə düşünürük ki, telefon danışıqlarının ələ keçirilməsi istintaq hərəkətinə münasibətdə ələ keçirilmiş danışıqların fonogramının dinlənməsindən bəhs edilməsi və məhz bu barədə protokol tərtib edilməsi daha məqsədəuyğun olardı.

Telefon danışıqlarının ələ keçirilməsi haqqında isə protokol yalnız bu danışıqları bilavasitə ələ keçirən subyekt tərəfindən tərtib edilə bilər. Həmin protokol, həqiqətən də, müəyyən zaman periodunda konkret şəxslərin konkret vaxtlarda telefon danışıqı aparması, bu danışıqların dinləndiyi və qeyd edildiyi faktını və s. kimi məlumatları normada qeyd edildiyi kimi **qısa məzmununda** əks etdirə bilər.

Xatırlatmaq istərdik ki, Cinayət-Prosessual Məcəllədə bütün digər istintaq hərəkətlərinin protokollarına xüsusişdirilmiş normalar sistemi həsr edilmişdir (*Azərbaycan Respublikası Cinayət-Prosessual Məcəlləsinin 230 və 234-cü maddələri dindirmə, 235.8-ci maddəsi üzvləşdirmə, 236.6-cı maddəsi baxış, 237.4-cü maddəsi ekshumasiya, 238.6-cı maddəsi şəxsi müayinə, 241-ci maddəsi tanınma, 247-ci maddəsi axtarış və ya götürmə, 252-ci maddəsi əmlak üzərinə həbs qoyulması, 258-ci maddəsi poçt, teleqraf və digər göndərişlərin baxışı və ya götürülməsi, 261-ci maddəsi ifadələrin yerində yoxlanılması, 263-cü maddəsi istintaq eksperimenti, 276-cı maddəsi nümunələrin götürülməsi protokoluna həsr edilmişdir*). Belə olan təqdirdə, qüvvədə olan cinayət-prosessual qanunvericilikdə telefon danışıqlarının ələ keçirilməsi kimi mürəkkəb istintaq hərəkətinin protokolunun prosessual formasını müəyyən edən maddənin olmaması tərəfimizdən qanunvericiliyin ciddi boşluğu kimi qiymətləndirilir. Hesab edirik ki, gələcəkdə Azərbaycan Respublikası Cinayət-Prosessual Məcəlləsinin müvafiq hissəsinə əlavələr edilməsi yolu ilə həmin boşluq aradan qaldırılmalıdır. Fikrimizcə, qeyd edilən boşluğun aradan qaldırılması istiqamətində tərəfimizdən formulə edilmiş aşağıdakı qanunvericilik təklifi faydalı ola bilər:

«Maddə 259-1. Ələ keçirilmiş telefon və digər qurğularla aparılan danışıqların fonogramının dinlənməsi haqqında protokol

259-1.1. Müstəntiq, üzərinə müvafiq danışıqların ələ keçirilməsi vəzifəsi qoyulmuş idarədən həmin danışıqların fonogramını aldıqdan sonra bu fonogramı dinləyir və bu barədə protokol tərtib edir. Fonogramın müddəti və fonogramda danışıqları əks olunan şəxslə-

rin sayından asılı olaraq, müstəntiq bir proktolda bir və ya bir neçə danışıqın dinlənməsi faktını və onun məzmununu əks etdirə bilər.

259-1.2. Ələ keçirilmiş telefon və digər qurğularla aparılan danışıqların fonoqramının dinlənməsi haqqında protokolda aşağıdakılar göstərilir:

259-1.2.1. fonoqramın dinləndiyi vaxt, tarix və yer;

259-1.2.2. müstəntiqin, soyadı, adı, atasının adı və vəzifəsi;

259-1.2.2. fonoqramın dinlənməsində tərcüməçi və ya mütəxəssis iştirak etdiyi hallarda onların adı, soyadı, atasının adı, yaşadıqları və qeydiyyatda olduqları və ya işlədikləri yer, vəzifələri, onlara hüquq və vəzifələrinin izah edilməsi, eləcə də, məsuliyyətləri barədə xəbərdar olunduqları barədə qeyd;

259-1.2.3. fonoqramın əks olunduğu dayıçıcının xüsusiyyətləri;

259-1.2.4. fonoqramın dinlənməsi zamanı istifadə edilən texniki vasitələr;

259-1.2.5. fonoqramda kimlərin, hansı tarixdə və hansı nömrələrdən (qurğulardan) apardıqları danışıqların əks olunduğu, danışıqların müddəti;

259-1.2.6. fonoqramdakı danışıqların hərfən məzmunu.

259-1.3. Protokol tərtib edildikdən sonra müstəntiq və dinləmədə iştirak edən tərcüməçi və ya mütəxəssis tərəfindən imzalanır. Bu zaman tərcüməçi və mütəxəssisə öz əlavə və qeydlərini protokola daxil etmək imkanı verilir.

259-1.4. Dinləndikdən sonra fonoqram qablaşdırılıb, möhürlənməklə cinayət işinin materiallarına əlavə olunur».

Hesab edirik ki, tərəfimizdən təqdim edilən protokol forması həm belə protokolun məzmununa konkret olaraq daxil edilməli olan məsələlərin dairəsini müəyyən etməsi, həm də ələ keçirilmiş danışıqların məzmunundan sübut etmədə daha səmərəli istifadə edilməsini təmin etməsi (*ayrı-ayrı qərarların qəbul edilməsi zamanı hər dəfə fonoqrama istinad edilməsi əvəzinə bu protokola istinad edilməsi daha səmərəlidir*) baxımından daha məqsədəuyğundur.

Azərbaycan Respublikasının Cinayət-Prosessual Məcəlləsinin 259-cu maddəsinin təhlili telefon danışıqlarının ələ keçirilməsi istintaq hərəkətinin spesifik istintaq hərəkəti olduğunu aşkara çıxarır – bütün digər istintaq hərəkətlərindən fərqli olaraq, telefon danışıqlarının ələ keçirilməsi bilavasitə müstəntiqin özü tərəfindən deyil (*baxmayaraq ki, Azərbaycan Respublikasının Cinayət-Prosessual Məcəlləsinin 85.3-cü maddəsində əsasən, istintaq hərəkətlərinin vaxtında və qanuni şəkildə aparılması məhz müstəntiqin borcudur, həmin maddənin köhnə redaksiyasında qeyd edilirdi ki, cinayət işi üzrə ibtidai istintaqı aparan müstəntiq istintaq və ya digər prosessual hərəkətlərin qanuni və vaxtında aparılmasına görə məsuliyyət daşıyır*), buna səlahiyyəti olan digər şəxslər (*Azərbaycan Respublikasının Milli Təhlükəsizlik və Daxili İşlər Nazirliklərinin müvafiq idarələrinin əməkdaşları*) tərəfindən həyata keçirilir. Belə olan təqdirdə, telefon danışıqlarının digər səlahiyyətli şəxslər tərəfindən ələ keçirildiyi müddət ərzində (*xatırladıq ki, bu müddət altı ayadək davam edə bilər*) müstəntiqin hansı səlahiyyətlərə malik olduğu sualı meydana çıxır. Təəssüf ki, Azərbaycan Respublikasının Cinayət-Prosessual Məcəlləsinin 259-cu maddəsinin hazırkı müddəaları bu suala cavab vermir.

Bununla belə, telefon danışıqlarının ələ keçirilməsi ilə bağlı aşağıdakı suallar öz cavabını gözləməkdədir: *Telefon danışıqlarının ələ keçirilməsi müddəti ərzində müstəntiq aralıq nəticələri müvafiq səlahiyyətli orqandan tələb etməkdə haqlıdır mı? Əgər haqlıdırsa, bu nəticələri hansı həcmdə tələb etməkdə haqlıdır? Nəhayət, müstəntiq məhkəmə qərarı əsasında həyata keçirilən telefon danışıqlarının ələ keçirilməsini öz qərarı ilə*

vaxtından əvvəl başa çatdırmaqda haqlıdır mı?

Fikrimizcə, araşdırılan istintaq hərəkətinin mahiyyətinin dərk edilməsi üçün bu sualların normativ qaydada bir-bir cavablandırılmasına böyük zərurət vardır. Onlara ayrılıqda baxaq. Telefon danışlıqlarının ələ keçirilməsi müddəti ərzində müstəntiq aralıq nəticələri müvafiq səlahiyyətli orqandan tələb etməkdə haqlıdır mı sualına cavab verərkən nəzərə alınmalıdır ki, bu zaman müsbət cavabın antitezisini doğru cavab kimi qəbul etsək, belə çıxacaqdır ki, iş üzrə icraatın müstəntiq tərəfindən aparılmasına baxmayaraq, zəruri sübuti informasiya ilə təminat məsələsi, faktiki olaraq, danışlıqların ələ keçirilməsini həyata keçirən orqanın mülahizəsindən asılı olacaqdır. Başqa sözlə, müstəntiqin belə bir hüququnun tanınmaması ona səbəb ola bilər ki, danışlıqları ələ keçirən orqan həmin danışlıqların fonogramını (*yaxud kağız daşıyıcıda məzmununu*) müstəntiqə bütün dinləmə müddətinin sonunda, məsələn altı ay sonra təqdim etsin. Bu isə, şübhəsiz, istintaq müddətlərinin boşuna sərf edilməsinə, görüləcək tədbirlərin effektivliyinin və operativliyinin aşağı düşməsinə səbəb olacaqdır. Odur ki, fikrimizcə, qanunla müstəntiqə mütamadi olaraq (*bu aralıqlar müstəntiqin mülahizəsinə və istintaqın maraqlarına görə həll edilməlidir*), danışlıqların ələ keçirilməsini həyata keçirən orqandan aralıq nəticələrin (*burada aralıq nəticə dedikdə, danışlıqların ələ keçirilməsinə icazə verilmiş müddət başa çatanaqədər ələ keçirilmiş danışlıqlar başa düşülməlidir*) tələb edilməsi hüququ verilməlidir. Müqayisə üçün qeyd edən ki, Rusiya Federasiyasında müstəntiqə bənzər hüququn verilməsi həm təcrübədə müsbət nəticə verir, həm də nəzəriyyədə müsbət qiymətləndirilir (7, s. 226-227; 8, s. 33-34).

Qeyd edilən hüquqa malik olduqdan sonra formulə edilmiş ikinci sual aktuallaşır – müstəntiq bu nəticələri hansı həcmdə tələb etməkdə haqlıdır? Bu sualın yaranmasına səbəb Azərbaycan Respublikasının Cinayət-Prosessual Məcəlləsinin 259.5-ci maddəsinin son cümləsidir. Həmin müddəaya əsasən, işə aid olmayan əldə edilmiş məlumatlar dərhal ləğv olunur. Bu zaman növbəti bir sual yarana bilər ki, telefon danışlıqlarını ələ keçirən orqan özü məlumatların işə aidiyyət məsələsini həll edə bilər mi? Məlumdur ki, insanlar gün ərzində bir neçə dəfə və bir neçə şəxslə telefon danışlıqları apara bilərlər. Belə halda, istisna edilmir ki, danışlıqları ələ keçirilən şəxs cinayət işi ilə əlaqədar olmayan məsələlərlə də bağlı olaraq tamamilə fərqli insanlarla şəxsi həyat və s. mövzularda söhbətlər aparmış olsun. Şübhəsiz, belə danışlıqların cinayət təqibi üçün əhəmiyyəti olmayacaqdır, lakin bu amili rəhbər tutaraq, həmin məlumatların dərhal ləğv edilməsi və onların müstəntiqə təhvil verilməməsi ilə də razılaşmaq olmaz. Fikrimizcə, danışlıqların ələ keçirilməsini həyata keçirən orqan yalnız işin texniki hissəsinin təmin edilməsi ilə kifayətlənməli və hüquqi qiymətləndirmələr aparmamalıdır. Bu və ya digər məsələnin işə aidiyyəti müstəntiq tərəfindən qiymətləndirilməlidir. Odur ki, danışlıqların ələ keçirilməsini həyata keçirən orqan müstəntiqin tələb etdiyi hallarda həmin ana qədər ələ keçirilmiş danışlıqları tam həcmdə müstəntiqə təhvil verməlidir, onların işə aidiyyəti məsələsini isə, ibtidai araşdırma zamanı müstəntiq (*ibtidai araşdırmaya prosessual rəhbərliyi həyata keçirən prokuror*), məhkəmə mərhələsində isə hakim (*məhkəmə*) həll etməlidir.

Nəhayət, müstəntiqin məhkəmə qərarı əsasında həyata keçirilən telefon danışlıqlarının ələ keçirilməsini öz qərarı ilə vaxtından əvvəl başa çatdırmaqda haqlı olub-olmaması məsələsinə gəlincə, belə hesab edirik ki, telefon danışlıqlarının məhkəmə qərarı əsasında ələ keçirilməli olması tələbi prosessual təminat xarakteri daşıdığına görə, bu danışlıqların ələ keçirilməsinin dayandırılması üçün də məhkəmə qərarının əldə edilməsinə ehtiyac yoxdur.

Cinayət prosesində məhkəmə qərarı ilə tətbiq edilən tədbirin müstəntiqin qərarı ilə dayandırılmasına, ləğv edilməsinə yol verilər hallar mövcuddur. Bu hallara ən bariz nümunə məhkəmə tərəfindən seçilmiş həbs qətimkan tədbirinin müstəntiqin qərarı ilə ləğv edilməsinə yol verilən hallardır. Azərbaycan Respublikası Cinayət-Prosessual Məcəlləsinin 157.8-ci maddəsinə əsasən, müstəntiq, məhkəmə tərəfindən seçilmiş həbs qətimkan tədbirinin tətbiqinə təqsirləndirilən şəxsin ağır xəstəliyi ilə əlaqədar həbsdə saxlanılmasının qeyri-mümkünlüyü barədə tibbi rəy olduqda və ya təqsirləndirilən şəxsin əməlinin böyük ictimai təhlükə törətməyən cinayət kimi tövsif edilməsi barədə qərar çıxarıldıqda xitam verə bilər. Deməli, məhkəmə tərəfindən tətbiqinə yol verilmiş tədbirin müstəntiqin qərarı ilə ləğv edilməsinin qanuniliyi və əsaslılığı kriteriyası qismində obyektiv zərurət amili durur. Bu tezi rəhbər tutaraq, belə nəticə çıxarmaq olar ki, aşağıdakı hallarda məhkəmə qərarı ilə ələ keçirilən telefon danışıqlarının dinlənilməsinə müstəntiqin qərarı ilə vaxtından əvvəl xitam verilə bilər: **1)** şübhəli və ya təqsirləndirilən şəxsin tam ifşa edilməsi ilə əlaqədar danışıqların ələ keçirilməsi zərurəti aradan qalxdıqda; **2)** danışıqları ələ keçirilən şübhəli və ya təqsirləndirilən şəxs barəsində cinayət təqibinə (cinayət işinə) xitam verildikdə.

Azərbaycanda dərc olunmuş «Kriminalistika» dərsliklərinin heç birində «Kriminalistik taktika» bölməsində bu istintaq hərəkətinin taktikası məsələsinə yer verilməmişdir (3; 4; 13). Bu amil, bir tərəfdən tərəfimizdən aparılan tədqiqatın yeniliyinə və əhəmiyyətinə dəlalət edirsə, digər tərəfdən milli müəlliflər tərəfindən bu sahədə işlənmiş bazanın olmaması işimizi çətinləşdirir. Müqayisə üçün qeyd edək ki, son illərdə Rusiya Federasiyasında dərc olunan «Kriminalistika» dərsliklərinin əksəriyyətində telefon danışıqlarının ələ keçirilməsinin taktikasına artıq müstəqil fəsilələr həsr edilir (12, s.504-520).

Telefon danışıqlarının ələ keçirilməsi istintaq hərəkətinin taktiki xüsusiyyətlərinin araşdırılması ona görə çətinlikdir ki, bu istintaq hərəkətinin icraatı zamanı danışıqlar bilavasitə müstəntiqin özü tərəfindən ələ keçirilmir, odur ki, istintaq hərəkətinin əsas məzmununu təşkil edən danışıqların ələ keçirilməsi hadisəsinin özü texniki bir fəaliyyətlə eyniləşdirilir və heç bir taktiki üsul və göstərişlərə ehtiyac duyulmur.

Qeyd edilən istintaq hərəkətinin spesifikliyini nəzərə alaraq, onun taktikası barədə danışıqların telefon danışıqlarının ələ keçirilməsinə hazırlıqdan və artıq ələ keçirilmiş telefon danışıqları ilə işdən bəhs etmək yerinə düşür. Bilavasitə telefon danışıqlarının ələ keçirilməsinə yönəlmiş fəaliyyətin özünə, yəni xüsusi səlahiyyətli dövlət orqanları tərəfindən telefon danışıqlarının dinlənilməsi və maddi daşıyıcıya yazılmasına münasibətdə isə taktiki üsullara və tövsiyələrə ehtiyac duyulmur. Bu fəaliyyət yalnız xüsusi aparatlarla işləməyə dair texniki xarakterli tövsiyələrlə səmərəliləşdirilə bilər (17, s.83).

Odur ki, biz, telefon danışıqlarının ələ keçirilməsi istintaq hərəkətinin taktikası məsələsinə bu istintaq hərəkətinə əsasən hazırlıq və artıq ələ keçirilmiş danışıqlarla işə münasibətdə toxunmağı məqsədəuyğun hesab edirik.

Bütün istintaq hərəkətləri kimi telefon danışıqlarının ələ keçirilməsinə də hazırlıq onun faktiki və hüquqi əsaslarının mövcudluğunun yoxlanılmasından (*telefon danışıqlarına münasibətlə, faktiki əsasların olduğu təqdirdə, hüquqi əsasın təmin edilməsindən*) başlanır. Telefon danışıqlarının ələ keçirilməsi üçün faktiki əsas şübhəli və ya təqsirləndirilən şəxsin digər şəxslərə ötürdükləri məlumatlarda, yaxud şübhəli və ya təqsirləndirilən şəxsə digər şəxslərdən ötürülən məlumatlarda cinayət təqibi üzrə sübut əhə-

miyyətinə malik məlumatların olmasını güman etməyə əsas verən dəlillərin müstəntiqin sərəncamında olmasıdır. Telefon danışıqlarının ələ keçirilməsi üçün faktiki əsas şahid ifadələrində (*ifadə verən şəxs şübhəli şəxsin cinayətin digər ehtimal edilən iştirakçıları ilə telefonla tez-tez danışdığını, hətta hansı nömrədən istifadə etdiyini göstərə bilər*), əməliyyat-axtarış fəaliyyətinin nəticələrində (*əməliyyat yolu ilə cinayətin iştirakçılarının başqa şəxsin adına olan telefon vasitəsilə əlaqə saxladığı müəyyən edilə bilər*), maddi sübutlarda (*iş üzrə sübut kimi götürülmüş telefon kitabçasında bir nömrənin digərlərindən fərqli qeyd edildiyi müəyyən edilə bilər*) və s. əks oluna bilər.

Telefon danışıqlarının ələ keçirilməsi üçün hüquqi əsas məhkəmənin qərarıdır. Odur ki, müstəntiq iş üzrə materialların öyrənilməsi nəticəsində konkret şəxsin telefon danışıqlarının ələ keçirilməsinə faktiki əsasları müəyyən etdiyi təqdirdə, hüquqi əsasın təmin edilməsi istiqamətində tədbirlər görməlidir. Bunun üçün o, ilk növbədə, ibtidai araşdırmaya prosessual rəhbərliyi həyata keçirən prokurora məhkəməyə təqdimatla müraciət etməsi üçün vəsatətlə müraciət etməlidir və deməli, müvafiq istintaq hərəkətinin həyata keçirilməsi üçün faktiki əsas müəyyən etmiş müstəntiqin hazırlıq işlərindən biri vəsatətin hazırlanmasıdır.

Hüquqi əsasın təmin edilməsi ilə yanaşı, müstəntiq hazırlıq hərəkətləri qismində müəyyən taktiki kombinasiyalar da tətbiq edə bilər. Belə kombinasiyalardan ən uğurlusu iş üzrə şübhəli şəxsi təvşişə salmağa və onu tez bir zamanda cinayətin digər iştirakçıları ilə əlaqəyə girməyə vadar etməyə yönəlmiş kombinasiyalardır. Məsələn, şübhəli şəxsə, sanki təsadüfən, oğurlanmış əşyaların yerinin hüquq-mühafizə orqanlarına başqa şəxslər tərəfindən deyilmiş olduğunu bildirmək olar. Bu zaman böyük ehtimalla o, oğurluq əmlakın gizlədildiyi yerin dəyişdirilməsi üçün cinayətin digər iştirakçıları ilə əlaqəyə girməyə cəhd göstərəcəkdir və bu əlaqənin məhz telefon əlaqəsi olacağı istisna edilmir. Misalda qeyd edilən xarakterli taktiki kombinasiyaların qurulması da telefon danışıqlarının ələ keçirilməsinə hazırlıq mərhələsində həyata keçirilə bilər.

Telefon danışıqlarının ələ keçirilməsindən gözlənilən nəticələrin dairəsinin müəyyən edilməsi də bu istintaq hərəkətinə hazırlıq tədbirlərindən biridir. Onların kriminalistik əhəmiyyəti ondadır ki, bu nəticələrin əldə edilmə səviyyəsindən asılı olaraq həmin istintaq hərəkətinin davam etdirilib-etdirilməməsinin məqsədəuyğunluğu məsələsi öz həllini tapa bilər.

Bütün hazırlıq tədbirləri görüldükdən və məhkəmənin qərarı aidiyyəti üzrə icra edilməsi üçün müvafiq icra hakimiyyəti orqanına göndərildikdən sonra bilavasitə konkret şəxsin telefon danışıqlarının ələ keçirilməsinə başlanılır. Müstəntiq özü bu prosesdə şəxsən iştirak etmir. Lakin telefon danışıqlarının ələ keçirilməsi ilə əlaqədar müstəntiqin əsas səlahiyyətlərindən biri mütəmadi olaraq aralıq nəticələri tələb etmək olmalıdır. Telefon danışıqlarının bilavasitə ələ keçirildiyi müddət ərzində (*bu müddət altı ayadək uzun bir müddət ola bilər*) müstəntiqin gözlənilən nəticələrin məzmunu və dairəsindən asılı olaraq mütəmadi şəkildə aralıq nəticələri tələb etməsi və onlarla işləməsi telefon danışıqlarının bilavasitə ələ keçirilmə mərhələsində müstəntiqlərə yönəli biləcək yeganə taktiki tövsiyədir. Bu tövsiyənin səmərəli şəkildə icra edilməsi müstəntiqin proqnozlaşdırma qabiliyyətindən çox asılıdır. Bu qabiliyyətin hesabına müstəntiqin gözlənilən nəticənin hansı zaman kəsiyindən sonra əldə edilə biləcəyini ehtimal edə və məhz həmin aralıq nəticələrin tələb edilməsi hesabına istintaq hərəkətinin məqsədinə vaxtından əvvəl nail ola bilər.

Nəhayət, tədqiq edilən istintaq hərəkətinin taktikası ilə bağlı diqqət yetirilməli olan əsas məsələyə – ələ keçirilmiş telefon danışıqları ilə iş mərhələsinə nəzər salaıq. Bu mərhələdə müstəntiq artıq yenə də bilavasitə icraat aparən subyektdə çevrilir və onun sərəncamında danışıqların səs yazısı – fonogram olur. Müstəntiq həmin fonogramı sübut etmə prosesində olduqca geniş şəkildə istifadə edə bilər. Belə ki, həmin fonogram, ilk növbədə, şifahi nitq vasitəsilə ötürülən sübut əhəmiyyətli məlumatdır – verbal informasiyadır. İkincisi, həmin fonogramın dinlənilməsi nəticəsində tərtib edilmiş protokolun özü müstəqil sübut növüdür. Nəhayət, fonogramın özü bütövlükdə iş üzrə maddi sübut kimi çıxış edir. Müstəntiq əldə edilmiş fonogramın belə geniş sübutedici imkanlarından istifadə etməklə iş üzrə əhəmiyyət kəsb edən bir çox halı müəyyən edə və ya dəqiqləşdirə bilər. Odur ki, ələ keçirilmiş danışıqlarla iş mərhələsi telefon danışıqlarının ələ keçirilməsi istintaq hərəkətinin ən əsas mərhələsi hesab edilir.

Ələ keçirilmiş danışıqlar müstəntiqə səlahiyyətli icra hakimiyyəti orqanının vəzifəli şəxsi tərəfindən maqnit daşıyıcılarda təqdim edilir. Nəzərə almaq lazımdır ki, bu zaman həmin daşıyıcılar danışıqları ələ keçirmiş şəxsin imzası ilə təsdiq olunmuş və müvafiq qablaşdırmada, bir qayda olaraq, müşayətedici məktubla təqdim edilməlidir.

Müvafiq daşıyıcıları aldıqdan sonra müstəntiq həmin danışıqları dinləmək və onların məzmununda iş üçün əhəmiyyətli olan hissələri seçərək protokollaşdırmaq üçün tədbirlər görməlidir. Bunun üçün zəruri hallarda mütəxəssislərin dəvət edilməsi, daşıyıcıları oxumaq üçün texniki vasitəsin təmin edilməsi kimi hazırlıq hərəkətləri görülməlidir. İşin həlli üçün əsasən daşıyıcılarda əks olunan danışıqlar və onların məzmunu əhəmiyyət edir, lakin bu o demək deyildir ki, həmin daşıyıcıların özü diqqətdən kənar qalmalıdır. Sübutların mümkünlük və mötəbərlik şərtlərini təmin etmək məqsədilə müstəntiq daşıyıcıların bilavasitə məzmunundakı danışıqları dinləməzdən əvvəl həmin daşıyıcının özünün bir sıra əsas və fərdi xüsusiyyətlərini rəsmiləşdirməlidir. Fikrimizcə, bunun üçün həm müstəqil baxış istintaq hərəkəti də həyata keçirilə bilər, həm də ələ keçirilmiş danışıqların dinlənilməsi protokolunun əvvəlində bu barədə müvafiq qeydlər edilə bilər. Nəzərə almaq lazımdır ki, baxış istintaq hərəkətinin həyata keçirilməsi zamanı iki hal şahidinin iştirakı vacibdir.

Ədəbiyyatda qeyd edilir ki, fonogramın bütün məzmununun protokola daxil edilməsi məcburi deyil, xüsusilə də, fonogram uzud müddətli olan hallarda. Tövsiyə edilir ki, protkolda fonogramın ilk bir neçə sözü və son bir neçə sözünün, eləcə də, onun bütün müddətinin neçə dəqiqə və saniyə olmasının mütləq göstərilməsi şərti ilə, həmin protokola yalnız iş üçün əhəmiyyət kəsb edən danışıq hissələri yazılsın (12, s. 518).

Fonogram dinləndikdən sonra yenidən qablaşdırılmalı və möhürlənməlidir. Onun maddi sübut kimi tanınması və işə əlavə edilməsi haqqında qərar da gecikdirilmədən qəbul edilməlidir. Fonogram tam həcmdə saxlanmalıdır, onun orijinalının kəsilməsi, montaj edilməsi yolverilməzdir. Fonogramın məhv edilib-edilməyəcəyi barədə qərar maddi sübutların taleyinin həlli qaydasında həll edilməlidir.

Bilavasitə dinləndikdən sonra fonogramdan həm də məhkəmə-fonoskopik ekseptizasının təyin edilməsi üçün istifadə edilə bilər. Məhkəmə-fonoskopik ekseptizası – şifahi nitqi və onu ifadə edən şəxsi, onun sosial-demoqrafik simasını, səsyazmanın icra olunduğu şəraiti, səsyazma vasitələrinin xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirmək məqsədi ilə həyata keçirilir. Bu ekspertizanın tədqiqat obyektləri maqnit lenti və ya digər informasiya daşıyıcısına yazılmış danışıq və ya digər akustik (*qeyri-danışıq*) siqnallardır. Məhkəmə fonoskopik ekseptizasının predmetinə aid olan eyniləşdirici xarakterli məsələlərə nitq və

səs xüsusiyyətlərinə görə danışan şəxsin eyniləşdirilməsi, səslənən danışığa görə onun müəllifinin kim olduğunun müəyyən edilməsi, danışmaq səsli olmayan digər akustik səs siqnallarının mənbələrinin eyniləşdirilməsi və səs yazan texniki vasitələrin eyniləşdirilməsi kimi məsələlər aiddir (5, s. 15-16). Odur ki, ələ keçirilmiş telefon danışılarında səslənən nitqin məhz konkret şəxsə aid olduğunu birmənalı şəkildə yalnız məhkəmə-fonoskopik ekspertizasının rəyi əsasında bildirmək olar.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikası Cinayət-Prosessual Məcəlləsinin kommentariyası / red. prof. C.H. Mövsümov, B.C. Kərimov, Ə.H. Hüseynov. Bakı: Digesta, 2007, 1320 s.
2. Hüseynov Ş.İ., Nəsirov R.M., Muradov E.Q. Əməliyyat-axtarış fəaliyyətinin əsasları. Mühazirələr toplusu. Dərs vəsaiti. Bakı: Mütərcim, 2008, 372 s.
3. Kriminalistika. Ali Məktəblər üçün dərslik / red. K.Q. Sarıcalinskaya. Bakı: Hüquq ədəbiyyatı, 1999, 716 s.
4. Kriminalistika. Dərslik / elmi red. F. Cavadov. Bakı: Qanun, 2010, 752 s.
5. Məhkəmə ekspertizası qarşısında qoyulan sualların nümunəvi siyahısı. Bakı: Hüquq ədəbiyyatı, 2006, 168 s.
6. Məmmədov F., Mustafayev M. Cinayət-axtarış hüququnun əsasları. B.: Hərbi nəşriyyat, 2002, 328 s.
7. Гирийчук В.В. Проблемы применения контроля и записи переговоров в уголовном судопроизводстве / Актуальные проблемы теории и практики борьбы с преступностью в Азиатско-Тихоокеанском регионе. Материалы международной научно-практической конференции. Хабаровск, 17-18 мая 2007 г., с. 225-228.
8. Зуев С.В., Лившиц Ю.Д. Контроль и запись переговоров – новое следственное действие // Следователь, 2001, № 6, с. 33-34.
9. Ивченко Л.И. Доказательственная природа фонограммы, полученной в результате контроля и записи переговоров // Следователь, 2006, № 4, с. 20-21.
10. Колосович М.С., Колосович О.С. Контроль и запись переговоров следственно-оперативное мероприятие? // Вестник ВА МВД России, 2010, № 3, с. 130-134.
11. Кравченко О.А. Контроль и запись телефонных переговоров: следственное действие или ОРМ? / Актуальные проблемы борьбы с преступностью в Дальневосточном федеральном округе. Материалы научно-практической конференции. Хабаровск, 24-25 апреля 2008 г., с. 378-383.
12. Криминалистика. Учебник / под ред. А.Ф. Вольнского, В.П. Лаврова. Москва: Юнити-Дана, 2008, 943 с.
13. Криминалистика. Учебник / под общей редакцией Д.И. Сулейманова. Баку: Ишыг, 2000, 680 с.
14. Круглов С.В. Общие правила осуществления контроля и записи переговоров // Следователь, 2003, № 5, с. 28-30.
15. Машков С.А. Прослушивание телефонных и иных переговоров – вопросы законодательного регулирования и правоприменительной практики // Государство и право, 2006, № 9, с. 97-101.
16. Сидоров А.С. Контроль и запись переговоров: следственное действие или тактическая операция? / Совершенствование деятельности правоохранительных органов по борьбе с преступностью в современных условиях. Материалы Всероссийской научно-практической конференции. Тюмень, 27-28 октября 2005 г., с. 271-273.

17. Халтурин А.Н., Цветков С.И. Вопросы тактики контроля и записи переговоров // Вестник Московского университета, 2003, № 4, с. 82-92.
18. Шурухнов Н.Г. Правовая природа контроля и записи переговоров / Уголовно-процессуальные и криминалистические проблемы борьбы с преступностью. Материалы научно-практической конференции. Орел, 26 февраля 2009 г., с. 94-100.
19. Юрин В.М., Юрина Л.Г. Контроль и запись переговоров. Москва: Приор, 2002, 112 с.

PROCEDURAL AND TACTICAL QUESTIONS OF INTERCEPTION OF TELEPHONE NEGOTIATIONS AS AN INVESTIGATIVE ACTION

M.R.Mirzazadeh

SUMMARY

Interception of telephone negotiations is a new investigative action in the Azerbaijan Republic, introduced by the new Code of criminal procedure dated 01.09.2000. Nonetheless, national criminalistics didn't yet develop peculiar tactical recommendations for carrying out this investigative action. In other words, in national criminalistics there is an objective need for the knowledge of tactics of interception of telephone negotiations. The author made an attempt to fill somehow an existing knowledge gap in this field. The actual procedural and legal problems of interception of telephone negotiations in criminal legal proceedings are also discussed in this article. Special attention is paid to the problem of a procedural form of the protocol of interception of telephone negotiations.

ПРОЦЕССУАЛЬНЫЕ И ТАКТИЧЕСКИЕ ВОПРОСЫ СЛЕДСТВЕННОГО ДЕЙСТВИЯ ПЕРЕХВАТ ТЕЛЕФОННЫХ ПЕРЕГОВОРОВ

М.Т.Мирзезаде

РЕЗЮМЕ

Перехват телефонных переговоров является новым следственным действием для практики Азербайджанской Республики, внедренным в систему следственных действий новым Уголовно-процессуальным кодексом от 01.09.2000 года. Несмотря на это, отечественная криминалистика все еще не разработала своеобразные тактические рекомендации проведения этого следственного действия. Другими словами, в отечественной криминалистике существует объективная нужда к знаниям о тактике перехвата телефонных переговоров. Автором предпринята попытка в какой-то мере заполнить существующий пробел в знаниях о тактике рассматриваемого следственного действия. В статье также прокомментированы актуальные процессуально-правовые проблемы перехвата телефонных переговоров в уголовном судопроизводстве. Особое внимание уделяется проблеме процессуальной формы протокола перехвата телефонных переговоров.

2015 - № 42

MƏHKƏMƏ MÜDAFİƏSİ DİNİ ETİQAD AZADLIĞININ TƏMİN EDİLMƏSİNİN MÜHÜM VASİTƏSİ KİMİ

N.Ə.Ələkbərova

AMEA Fəlsəfə və Hüquq İnstitutu
Bakı, Hüseyn Cavid prospekti 31
e-mail: nigyar.m@mail.ru

Açar sözlər: dini etiqad azadlığı, məhkəmə müdafiəsi, Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsi, Avropa İttifaqı Məhkəməsi, İnsan Hüquqları üzrə Amerikaarası Məhkəmə, dini ayin, dövlətdaxili qanunvericilik, beynəlxalq hüquq normaları, vicdan azadlığı, ayrı-seçkiliyin qadağan olunması

Keywords: freedom of religion, legal defence, European Court of Human Rights, Court of European Union, Inter-American Court of Human Rights, religious ceremony, domestic legislation, international law norms, freedom of conscience, prohibition of discrimination

Ключевые слова: свобода религии, судебная защита, Европейский суд по правам человека, Суд Европейского Союза, Межамериканский суд по правам человека, религиозная церемония, внутреннее законодательство, нормы международного права, свобода совести, запрет дискриминации

İnsan hüquqlarının qorunması və müdafiəsinin əsas vasitələrindən biri də onların məhkəmə müdafiəsi ilə təmin edilməsidir. Həmin hüquq və azadlıqların məhkəmə müdafiəsi, pozulmuş subyektiv imkanların bərpa olunması sahəsində məhkəmə təminatı, eləcə də dəymiş maddi və mənəvi ziyanın məhkəməyə müraciət etmək yolu ilə ödənilməsi insan hüquqlarının təminatında mühüm yer tutur. İnsan hüquqlarının məhkəmə müdafiəsi, həmçinin, hüquqi dövlət və vətəndaş cəmiyyətinin qurulmasının vacib şərtlərindən biridir. E.A.Lukaşevanın fikrinə əsaslanaraq, belə bir qənaətə gələ bilərik ki, demokratik hüquqi dövlətin prinsiplərinin təşəkkülü və təsdiq olunması ictimai və dövlət həyatında həqiqi demokratiyanın hüquqi mexanizmlərinin rolunun artması, habelə şəxsiyyətin hüquqi müdafiəsinin möhkəmləndirilməsini tələb edir [6, 48-52]. Digər tərəfdən, məhkəmə mexanizmi dövlətə mühüm sosial dəyərləri (məsələn, həyat, vicdan, ləyaqət, sağlamlıq) qorumaq imkanı verir [10, 20].

Aparılan elmi araşdırmalarda insan hüquqlarının müdafiəsinin məhkəmə təminatına xüsusi önəm verilməkdədir. Doğrudur, hüquq ədəbiyyatında insan hüquq və azadlıqlarının təmin olunması və müdafiəsinə görə əsas məsuliyyətin hakimiyyətin bütün qollarına (qanunvericilik, icra və məhkəmə) mənsub olması [9, 187] fikrinin səsləndirilməsinə baxmayaraq, bir qrup müəllif belə hesab edir ki, vətəndaş cəmiyyətinin formalaşması və hüquqi dövlətin qurulması əhali üçün güclü, müstəqil və əlverişli məhkəmə hakimiyyətinin yaradılmasını tələb edir [5, 66]. Hətta bir sıra müəlliflər hesab edirlər ki, ədalət mühakiməsinin keyfiyyəti və effektivliyinin artırılması, məhkəmə hakimiyyəti nüfuzunun gücləndirilməsi, əhalidə hakimiyyətinin bu qoluna qarşı etimadın möhkəmləndirilməsi yolu ilə məhkəmələri insan hüquqlarının əsas təminatçısına çevirmək olar [8, 331].

Bütövlükdə götürdükdə, insan hüquqlarının effektiv dövlətdaxili müdafiəsi üçün təkcə beynəlxalq hüququn konstitusion səviyyədə ölkənin hüquq sisteminin ayrılmaz tərkib hissəsi elan edilməsi kifayət etmir. Bunun üçün həm dövlət orqanı, həm də beynəl-

xalq ictimaiyyətin müvafiq orqanı qismində çıxış edəcək müstəqil məhkəmə sistemləri yaradılmalı, hakimlərin, vəkillərin və dövlətin vəzifəli şəxslərinin peşə hazırlığı artırılmalıdır [2, 384].

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, tarixin ilkin mərhələlərində xalqların şüurunda məhkəmənin repressiv orqan olaraq, cəzalandırmaq və sanksiya tətbiq etmək funksiyasına malik olması fikri formalaşsa da, müasir dövrdə hüquqi dövlətlərdə məhkəmə, əsas etibarilə, vətəndaşların özbaşınalıq və qanunsuzluqdan müdafiə etmək rolunu oynamaqdadır [7, 87-96].

İnsan hüquqlarının, o cümlədən dini etiqad azadlığının məhkəmə müdafiəsinin ilkin hüquqi əsasını, şübhəsiz ki, bu sahədə mövcud olan beynəlxalq sənədlər və dünya dövlətlərinin konstitusiyaları təşkil edir. Belə ki, siyasi və tövsiyə xarakterli müddəaları özündə birləşdirməsinə baxmayaraq, dövlətlərin konstitusiyalarında insan hüquqlarının müdafiəsinə dair müddəaların formalaşmasına əsaslı təsir göstərən 1948-ci il “Ümumdünya İnsan Hüquqları Bəyannaməsi”nin 8-ci maddəsində birbaşa olaraq göstərilmişdir ki, konstitusiya və ya qanunla göstərilmiş əsas hüquqların pozulması hallarında insanlar səlahiyyətli məhkəmələr tərəfindən bu hüquqların səmərəli şəkildə bərpa edilməsi hüququna malikdir.

1966-cı ildə qəbul olunmuş “Mülki və siyasi hüquqlar haqqında Beynəlxalq Pakt”ın 2-ci maddəsinə uyğun olaraq, iştirakçı-dövlətlərin üzərinə pozulan hüquq və azadlıqların səmərəli müdafiə vasitələri ilə təmin olunması, habelə hüquqi müdafiə tələb edən istənilən şəxsin müdafiə hüququnun səlahiyyətli məhkəmə tərəfindən müəyyənləşdirilməsinin təmin edilməsi və bununla bağlı məhkəmə müdafiəsi imkanlarının inkişaf etdirilməsi öhdəlikləri qoyulmuşdur.

Bundan əlavə, “İnsan hüquqları və əsas azadlıqlarının müdafiəsi haqqında” 1950-ci il Avropa Konvensiyasının 6-cı (ədalətli məhkəmə araşdırması hüququ) və 13-cü (səmərəli hüquqi müdafiə vasitələri hüququ) maddələri, Avropa İttifaqının 2000-ci il tarixli “Əsas hüquqlar haqqında Xartiya”sının 47-ci maddəsi (səmərəli hüquq müdafiə vasitələri və ədalətli məhkəmə araşdırması hüququ), 1969-cu il tarixli “İnsan hüquqları haqqında Amerika Konvensiyası”nın 8-ci (ədalətli məhkəmə araşdırması hüququ) və 25-ci maddələri (məhkəmə müdafiəsi hüququ), “İnsan və xalqların hüquqları haqqında” 1981-ci il Afrika Xartiyasının 7-ci maddəsi (işə baxılması hüququ) və digər beynəlxalq hüquq normaları insan hüquqlarının məhkəmə müdafiəsi üçün geniş hüquqi zəmin yaradır.

Dövlətdaxili qanunvericiliyə gəldikdə isə, Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının 60-cı maddəsinə əsasən, məhkəmə müdafiəsi ilə bağlı məsələlər özünü aşağıdakı tərkib elementləri üzrə ehtiva olunmuşdur:

- 1) Hər kəsin hüquq və azadlıqlarının məhkəmə müdafiəsinə təminat verilməsi;
- 2) Dövlət orqanlarının, siyasi partiyaların, həmkarlar ittifaqlarının və digər ictimai birliklərin, vəzifəli şəxslərin qərar və hərəkətlərindən (yaxud hərəkətsizliyindən) məhkəməyə müraciət hüququ [1, 21].

Dini etiqad azadlığının məhkəmə müdafiəsi ilə bağlı konkret praktiki tədbirlərə gəldikdə isə bununla bağlı çoxsaylı nümunələr göstərmək mümkündür. çünki insan hüquqlarının müdafiəsi ilə müxtəlif beynəlxalq məhkəmə qurumları, xüsusilə regional məhkəmə qurumları tərəfindən dini etiqad azadlığı ilə çoxsaylı qərarlar çıxarılmışdır. Bununla yanaşı, insan hüquqlarının müdafiəsi sahəsində mövcud olan bir sıra beynəlxalq konvension nəzarət qurumları tərəfindən çıxarılan qərarlar da dini etiqad azadlığının məhkəmə müdafiəsinin həyata keçirilməsi üçün geniş zəmin yaradır. Məsələn, iş vaxtı qo-

ruyucu dəbilqədən istifadə edilməsindən imtina ilə bağlı əmək müqaviləsinə xitam verilməsi ilə əlaqədar “Mülki və siyasi hüquqlar haqqında Beynəlxalq Pakt”ın 18-ci maddəsinin pozulduğu iddia edilən “*Bihaynder Kanadaya qarşı*” (1989) işi üzrə İnsan Hüquqları Komitəsi müəyyən etmişdir ki, Paktın 18-ci maddəsinə (fikir, vicdan və din azadlığı) əsasən, qoruyucu dəbilqədən istifadə tələbi problem yaradan vasitə qismində qiymətləndirildiyi təqdirdə, bu məsələ 18-ci maddənin 3-cü hissəsində nəzərdə tutulan müddələrin məhdudlaşdırılması sayılmalıdır. Bununla belə, Komitənin gəldiyi qənaətə əsasən, qeyd olunan hal şəxsin sikhizm dininə etiqad etməsi ilə bağlı de-fakto olaraq ayrışdırılma kimi nəzərdən keçirilməsi ilə yanaşı, həm də Paktın 26-cı maddəsində təsbit olunan qanun qarşısında bərabərlik prinsipi də önə çəkilməlidir. Yəni, travmalardan və elektrik cərəyanının yarada biləcəyi zədələnmələrdən mühafizə olunmaq məqsədilə dövlət müəssisələrində çalışan şəxsin qoruyucu dəbilqədən istifadə etməsi öhdəliyini müəyyən edən qanun Paktın müddəaları ilə bir araya sığan obyektiv məqsədlərə nail olmağa yönəlmiş və əsaslandırılmış sənəd sayılır [12, 224].

“İnsan hüquqları və əsas azadlıqlarının müdafiəsi haqqında” 1950-ci il Avropa Konvensiyasının və ona əlavə protokolların müəyyən etdiyi öhdəliklərə iştirakçı-dövlətlər tərəfindən riayət olunmasını təmin etmək məqsədilə yaradılmaqla, daimi əsaslarla fəaliyyət göstərən Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsinin (AİHM) qəbul etdiyi onlarla qərarlarda dini etiqad azadlığının təmin olunmasına yönəlmiş müddəalar mövcuddur. Şübhəsiz ki, həmin qərarlarda dini etiqad azadlığının müxtəlif aspektləri, eləcə də digər subyektiv imkanlarla əlaqəli məsələlər nəzərdən keçirilmişdir. Məsələn, AİHM-in “*Kosteski Makedoniya Keçmiş Yuqoslaviya Respublikasına qarşı*” (2006) işində dini bayram günündə işə çıxmadığına görə ərizəçinin cərimələnməsi müəyyən olunmuşdur. Bununla əlaqədar, AİHM həm ərizəçi, həm də qarşı tərəf qismində çıxış edən dövlətlə bağlı öz mövqeyini bildirmişdir. İlk növbədə, Məhkəmənin fikrincə, ərizəçiyə münasibətdə intizam cəzası ilə bağlı dövlətdaxili məhkəmə instansiyaları tərəfindən çıxarılan qərarlarda birmənalı olaraq və əsaslandırılmış şəkildə göstərilmişdir ki, şəxs öz sübutlarının həqiqiliyini və müsəlman olmasına dair mövqeyini təsdiq etməmiş, əksinə, İslam dininə etiqad etməsi və kollektiv müsəlman ibadət tədbirlərində iştirak etmək kimi hər hansı xarici əlamətləri özündə ifadə etmədiyinə görə şübhələr yaratmışdır. Digər tərəfdən, vətəndaşın daxili və şəxsi əqidəsi ilə dövlətin həyata keçirdiyi mövqe qeyri-qənaətbəxş qiymətləndirilir. Yəni, ərizəçinin müəyyən günlərin müsəlmanlar tərəfindən istirahət günü kimi qeyd edilməsinə dair dövlətdaxili qanunvericilikdə nəzərdə tutulan xüsusi hüquqdan istifadə söylərinə diqqətin yönəldilməsinin zəruriliyini Məhkəmə bildirmişdir. İşçi və işgötürənin hüquq və vəzifələrinin əks olunduğu əmək müqaviləsinə əsaslanan qarşılıqlı əmək münasibətlərinə gəldikdə isə Məhkəmə icazəsiz və üzrsüz səbəbdən işçinin işə çıxmasının işgötürən tərəfindən intizam məsələsi kimi qiymətləndirilməsini məqsədmüvafiq hesab etmişdir [17, 189].

AİHM-nin təhsil müəssisələrində baş örtüyü məsələsinə dair iddiaları özündə ifadə edən “*Leyla Şahin Türkiyəyə qarşı*” (2005) işi üzrə çıxarılan qərarında göstərilmişdir ki, ərizəçi İstanbul Universitetinin istənilən institutu və ya bölməsində dini, etiqad, irqi, siyasi və ya ideoloji əqidəni ifadə edən və ya açıq-aşkar şəkildə göstərən geyimin tələblər tərəfindən daşınmasını qadağan edən qaydaları pozduğuna görə sözügedən ali məktəbdən xaric edilmişdir. Lakin ərizəçi iddia etmişdir ki, ali məktəbdə qoyulan bu qadağa Avropa İnsan Hüquqları Konvensiyasının 9-cu maddəsində nəzərdə tutulan dini etiqadı həyata keçirmək hüququ ilə ziddiyyət təşkil edir. Qeyd olunan qadağanın ərizəçinin dini etiqad

azadlığı ilə ziddiyyət təşkil etdiyini təsdiq etməsinə baxmayaraq, Məhkəmə müəyyən etmişdir ki, qanunvericiliyin dünyəvilik maraqları naminə legitimliyi və bu qanunvericilik maraqlarına proporsional qaydada nail olunması baxımından sözügedən qadağa məqsədmüvafiq hesab olunur [11, 626].

Dini etiqad azadlığına müdaxilə hallarına gəldikdə isə AİHM bu kateqoriyanı şərtləndirən aşağıdakı elementlərin mövcudluğunu qeyd etmişdir:

1) Ruhani qismində hərəkət etməyə qadağa qoyulması (məsələn, parlament seçkilərində və s.);

2) Hərbi xidmətdən imtina etməyə görə cinayət məsuliyyətinə cəlb etmə;

3) İcazə olmadan ibadət evi saxlamağa görə məsuliyyətə cəlb etmə;

4) Müəyyən əqidələri ifadə etməyə görə vəzifədən azad etmə;

5) İbadət evi üçün yer verilmə ərizəsinin rədd edilməsi;

6) Kilsəni qeydiyyatdan almaqdan imtina etmə [4, 159].

Ümumiyyətlə, AİHM tərəfindən dini etiqad azadlığının müxtəlif elementləri – dini etiqadın yerinə yerinə yetirilməsi (*“Erousmit Birləşmiş Krallığa qarşı”* (1977)), din və vicdan azadlığının kollektiv aspektləri (*“Bessarabianın Metropoliten Kilsəsi Moldovaya qarşı”* (2001)), məhbuslar və din azadlığı problemi (*“Kuznetsov Ukraynaya qarşı”* (2003)), dini qurumların qeydiyyatı (*“Leela Forderkreis E.V. və başqaları Almaniyaya qarşı”* (2008)), prozelitizm (*“Kokkinakis Yunanıstana qarşı”* (1993)) və s. məsələlərlə bağlı çıxarılan çoxsaylı qərarlar sözügedən subyektiv imkanın məhkəmə müdafiəsi ilə presedent hüququnun formalaşmasına gətirib çıxarmışdır [19].

Elmi-nəzəri araşdırmalarda da AİHM-in insan hüquqlarının beynəlxalq məhkəmə müdafiəsi sahəsində aparıcı mövqeyə malik olması və insan hüquqlarına hörmət edilməsi sahəsində təqdirəlayiq təcrübənin formalaşmasına əsaslı şəkildə təsir göstərməsi fikrinə geniş yer verilmişdir. Belə ki, insan hüquqlarının müdafiəsi sahəsində tədqiqatla məşğul olan bir sıra alimlərin (məsələn, Ə.İ.Əliyev) fikrincə, insan hüquqları sahəsində mühüm beynəlxalq normalara və Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsinin presedent hüququna istinad edilməsi Azərbaycan Respublikası qanunvericiliyinin insan hüquqları sahəsində beynəlxalq-hüquqi standartlara, Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsinin ideologiyasına uyğunlaşdırılmasına gətirib çıxaracaqdır [2, 391]. Digər qrup müəlliflər isə hesab edirlər ki, Avropa Şurası çərçivəsində qəbul edilmiş bir çox konvensiyalar sırasında yalnız Avropa İnsan Hüquqları Konvensiyası məhkəmə müdafiəsi ilə təlimatlandırılmış və məhz bu səbəbdən bu Konvensiyayı insan hüquqlarına dair sənədlər içərisində ən effektiv sənəd kimi dəyərləndirmək olar [3, 29-30].

İnsan hüquqlarının qorunması və müdafiəsi sahəsində araşdırma aparan Qərb alimləri də AİHM-in fəaliyyətinə müsbət yanaşırlar. Məsələn, fransız alimi V.Vasakin fikrincə, “İnsan hüquqlarının və əsas azadlıqlarının müdafiəsi haqqında” 1950-ci il Avropa Konvensiyasının dəyəri orada sadalanan hüquq və azadlıqlarda deyil, onun müdafiə mexanizminə malik olmasındadır [26, 673]. Bəzi Qərb alimləri isə Məhkəməni unikal və həyati olmaqla, daim inkişaf edən mexanizm kimi qiymətləndirirlər [16, 36-37].

Bundan əlavə, AİHM-in təcrübəsi milli məhkəmələrdə insan hüquqlarının müdafiəsinə dair qabaqcıl və beynəlxalq hüquq normalarına uyğun fəaliyyətin formalaşmasına da öz müsbət təsirini göstərməkdədir. Belə ki, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 19 yanvar 2006-cı il tarixli “Azərbaycan Respublikasında məhkəmə sisteminin müasirləşdirilməsi və “Azərbaycan Respublikasının bəzi qanunvericilik aktlarına dəyişikliklər və əlavələr edilməsi haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun tətbiq

edilməsi barədə” Fərmanının 6-cı bəndinə əsasən, İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsinin presedent hüququnun öyrənilməsi işinin təşkil edilməsi və onun məhkəmə təcrübəsində nəzərə alınması Azərbaycan Respublikasının Ali Məhkəməsinə, Azərbaycan Respublikasının apellyasiya məhkəmələrinə və Naxçıvan Muxtar Respublikasının Ali Məhkəməsinə tövsiyə edilmişdir.

Dini etiqad azadlığının məhkəmə müdafiəsindən danışarkən, Avropa İttifaqı (Aİ) Məhkəməsinin (və ya Avropa Birliyi (AB) Məhkəməsinin) təcrübəsinə də nəzərə salmaq lazımdır. Belə ki, bu regional məhkəmə tərəfindən çıxarılan onlarla qərarın bir hissəsini dini etiqad azadlığının müdafiəsinə yönəlmişdir. Nümunə qismində AB Məhkəməsinin dini etiqad azadlığı ilə bağlı baxdığı işlərin içərisində məşğulluq sahəsində dini bayramların təşkili probleminə dair *“Viviyen Preys Şuraya qarşı”* (1976) işi üzrə çıxardığı qərar mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Qeyd olunan işlə bağlı Məhkəmə belə bir qənaətə gəlmişdir ki, dini məqsədlər üçün qeyri-münasib hesab olunan tarixlər barədə səlahiyyətli orqanın ümumi qaydada məlumat verməsi məqbul hal sayılır və sınaq hal üçün belə müddətlərin təyin olunmasından çəkinməyə səy göstərməlidir. Lakin digər namizədlərə bildirilmiş imtahan dövrünün dəyişdirilməsi və ya dini ehtiyaclarından asılı olmayaraq müəyyən namizədlər üçün müxtəlif günün təyin olunmasına yol verilməsi qəbul edilməzdir. Yəni, imtahan bütün namizədlər üçün eyni şəraitdə həyata keçirilməlidir [23, 209].

Aİ Məhkəməsinin *“Dövlət Katibi Van Justitie Mangat Sinqha qarşı”* (2012) işində isə dini rəhbər kimi işləmək hüququ verən müvəqqəti yaşayış barədə sənəd təqdim edilmiş əcnəbinin uzunmüddətli yaşamaq imkanı nəzərdən keçirilmişdir. Məhkəmə tərəfindən işə baxılarkən Aİ Şurasının *“Uzunmüddətli yaşayan üçüncü ölkə vətəndaşlarının statusu haqqında”* 25 noyabr 2003-cü il tarixli 109 nömrəli Direktivinin müddəalarının təfsirinə istinad edilmişdir. Direktivin əsas məqsədinin üçüncü ölkə vətəndaşlarının inteqrasiyası olduğunu nəzərə alaraq, Məhkəmə bildirmişdir ki, yaşama icazəsinin rəsmi qaydada məhdudlaşdırılması halı üçüncü-ölkə vətəndaşının üzv-dövlətin ərazisində uzunmüddətli yaşamasının hüquqi baxımdan tənzimlənməsinə heç bir maneə yaratmır. Bununla belə, yaşama icazəsinin bu növü Direktivin tətbiq sferasına dair 3.2-ci maddəsinin (e) bəndindən irəli gələn *“rəsmən məhdudlaşdırılmış icazə”* kateqoriyasına daxil edilə bilməz [22, 536-537].

İnsan hüquqlarının məhkəmə müdafiəsini təmin edən digər regional beynəlxalq məhkəmə qurumu – İnsan Hüquqları üzrə Amerikaarası Məhkəmə isə regional çərçivədə qəbul olunmuş 1969-cu il tarixli *“İnsan Hüquqları üzrə Amerika Konvensiyası”*nın 12-ci maddəsində nəzərdə tutulan (vicdan və din azadlığı) subyektiv imkanların və digər əlaqəli hüquqların pozulması ilə bağlı təqdim olunmuş ərizələr üzrə qərarlar çıxarmışdır. Nümunə qismində *“Olmedo Bustos və b. Çiliyə qarşı”* (2001) işi (digər adı *“İsanın son nəfsi”* yaxud *“Günaha son çağırış”*) üzrə çıxarılan qərarı göstərmək olar. Belə ki, sözügedən iş 18 yaşdan yuxarı şəxslər üçün *“Günaha son çağırış”* (və ya *“İsanın son nəfsi”*) filminin nümayiş etdirilməsi ilə bağlı Çili Respublikası Filmlərin Təsnifatı Şurası tərəfindən qəbul olunmuş inzibati qərarın Çili məhkəmələri tərəfindən ləğvinə aid idi. İddiaçılar filmin nümayişinə qoyulan senzurası ilə əlaqədar onların vicdan azadlığının pozulduğunu bəyan etmişlər. Bunu, xüsusilə, konkret dinə mənsub şəxslərin digərlərinin filmi izləməsi barədə qərar qəbul etməsi barədə söyləmək olar. İnsan Hüquqları üzrə Amerika Məhkəməsi isə bununla bağlı öz qərarında bildirmişdir ki, vicdan və din azadlığı dini meyar baxımdan demokratik cəmiyyətin əsasını təşkil edən subyektiv imkan olmaqla, hər bir kəsə öz dinini və ya etiqadını qoruyub saxlamaq, dəyişdirmək, yerinə yetirmək və yaymaq imkanı verir.

Bununla belə, Məhkəmə bildirmişdir ki, Konvensiyanın 12-ci maddəsində ifadə olunan azadlıqların pozulduğunu təsdiq etmək üçün hər hansı sübut yoxdur. Belə ki, “Günaha son çağırış” filminin nümayiş etdirilməsinə qoyulan qadağa hər hansı şəxsin öz dini və ya etiqadını qoruyub saxlamaq, dəyişdirmək, həyata keçirmək və yaymaq hüququna maneə törətmir və ya onu bu hüquqlardan məhrum etmir. Lakin bu qadağa Konvensiyanın 13-cü maddəsində ehtiva olunan fikir və ifadə azadlığını pozur. Məhz bu pozuntu ilə bağlı qərarda aşağıdakılar göstərilmişdir:

1) Çilinin senzura haqqında qanunvericiliyinin ekspertlər tərəfindən nəzərdən keçirilməsi;

2) Konvensiyada öz əksini tapan fikir və ifadə azadlığının müdafiə edilməsi vasitəsi kimi Çilinin senzura haqqında qanunvericiliyinə düzəlişlər edilməsi müvafiq tədbirlərin görülməsinin məqsədmüvafiq hesab olunması;

3) Dövlətdaxili qanunvericiliyin təsirli və effektiv olmasına dair tədbirlərin görülməsinin (*effet utile* prinsipi) dövlətin ümumi və əsas öhdəliyi qismində nəzərdə tutulması. Yəni, *effet utile* prinsipinə görə, dövlət Konvensiyanın müddələrinin dövlətdaxili hüquq sistemində effektiv həyata keçirilməsinə yönəlmiş bütün tədbirləri görməlidir. Yəni, dövlət öz davranışlarını Konvensiyanın insan hüquqlarının müdafiəsi ilə bağlı qaydalarına uyğunlaşdırdığı təqdirdə, bu halda yalnız həmin qaydalar effektiv ola bilər [21, 10-11, 183, 217, 220; 15, 11-12].

Bütövlükdə götürdükdə, İnsan Hüquqları üzrə Amerikaarası Məhkəmə ilə digər regional ədalət mühakiməsi qurumlarını müqayisə etdikdə, müəyyən fərqli cəhətlərin özünü büruzə verməsi tendensiyasına rast gəlmək mümkündür. Bu isə birincinin səciyyəvi cəhətlərə malik olması ilə yanaşı, onun regional xüsusiyyətlərinin mövcudluğu ilə xarakterizə olunur. Məhz bu baxımdan, Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsi ilə qarşılıqlı müqayisə edərkən, üç fərqləndirici cəhətin mövcudluğu qənaətinə gəlinir:

1) Bu sahədə ilk fərqli məsələ məhkəmələrin predmet yurisdiksiyası ilə bağlı məsələdir. Belə ki, Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsi hüquq qaydası şəraitində yetərinə həyata keçirilən demokratik funksiyalar qrupu üzərində formalaşdığı halda, Amerikaarası Məhkəmə dövlət tərəfindən sistematik olaraq maliyyələşdirilən kütləvi cinayətlərə qarşı mübarizə apararaq öz fəaliyyətinə başlamışdır. Məhz bu hal onu göstərir ki, sonuncu insanları zorakılıqla yoxa çıxarma ilə mübarizə, amnistiya, ədalətli araşdırmanın aparılması və məhkəmə təminatı ilə bağlı zərərçəkmişin hüququ və dövlətin vəzifəsi barədə beynəlxalq doktrinanın inkişafında aparıcı rola malik olacaqdır.

2) İkinci əsas problem Amerikaarası Məhkəmənin baxdığı işlərdə təzminata dair məhkəmə təcrübəsinin inkişaf etdirilməsi ilə bağlıdır. Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsi Konvensiyanın pozulması faktının aşkar olunması məqsədilə, bir qayda olaraq, dövlət tərəfindən pul kompensasiyası formasında təzminat vasitəsini formalaşdırılmasına şərait yaratdığı halda, Amerikaarası Məhkəmə pozulmuş hüquqların bərpa olunması üçün dövlət tərəfindən həyata keçirilməli olan tədbirlərin geniş və əhatəli siyahısını mütəmadi olaraq dərc edir. Bununla belə, pul kompensasiyası bəzi hallarda öz müsbət təsirini göstərməyə bilər. Məsələn, dövlət siyasəti əsasında insanları zorakılıqla yoxa çıxarma kimi ağır cinayətlər törətmiş dövlət orqanlarının və ya yüksək vəzifəli şəxslərinin əməllərinə görə dövlətin məsuliyyət formasının müəyyələnləşdirilməsi daha effektivdir.

3) Nəzarət qaydalarının nəşr olunması sahəsində Amerikaarası Məhkəmənin təcrübəsi isə üçüncü əsas xüsusiyyəti ifadə edir. Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsinin qərarlarının icrası və dövlətlərin bu aktlara riayət etməsi üzərində siyasi orqan qismində

Nazirlər Komitəsi çıxış etdiyi halda, Amerikaarası Məhkəmə bu nəzarət funksiyasını özü yerinə yetirir. Kompensasiya məsələsinə gəldikdə isə, Amerikaarası Məhkəmə nəzərdə tutulmuş müddətlə bağlı tələblərə əməl olunmaq şərtilə, qərarların icrasına dair hesabatların təqdim olunmasını dövlətlərə həvalə edir. Dövlət öz hesabatını Məhkəməyə təqdim etdikdən sonra, Məhkəmə bu sənədin nəzərdən keçirilməsi və bununla bağlı cavab məruzələrinin hazırlanması məqsədilə, onu Amerikaarası Komissiya və zərərçəkmişlərə göndərir. Bununla yanaşı, son illər ərzində Məhkəmə qərarlara əməl olunmasına dair qapalı keçirilən məhkəmə baxışlarına tərəflərin dəvət edilməsinə başlamışdır. Nəticədə isə Məhkəmə riayət etmə ilə bağlı özünün yekun hesabatını təqdim edir [14, 500-501].

Dini etiqad azadlığının məhkəmə müdafiəsindən danışarkən, İnsan və Xalqların Hüquqları üzrə Afrika Komissiyasının təcrübəsini də qeyd etmək lazımdır. Şübhəsiz ki, həmin qərarlarda 1981-ci il tarixli “İnsan və xalqların hüquqları üzrə Afrika Xartiyası”nın 8-ci maddəsinin (vicdan, peşə seçimi və dini ayinlərin sərbəst həyata keçirilməsi) pozulmasının qarşısının alınmasına yönəlmişdir. Məsələn, “*Şərqi Afrikada Yepiskop Konfransı Üzvlərinin Assosiasiyası Sudana qarşı*” (2000) işi üzrə Afrika Komissiyasının çıxardığı qərarla göstərilmişdir ki, Afrika Xartiyasının 8-ci maddəsinə əsasən, vicdan azadlığı və dini etiqadın sərbəst şəkildə yerinə yetirilməsinə şərait yaradılması Xartiyanın 2-ci maddəsində ehtiva olunan ayrı-seçkiliyə yol verilməməsi ilə qarşılıqlı əlaqədə nəzərdən keçirilməlidir. Bundan əlavə, digər dinlərə etiqad edən insanlara qarşı ayrı-seçkilik şəraitində və onlara əzab vermək yolu ilə yaxud buna səbəb olmaqla, konkret bir dinlə bağlı etiqad azadlığının təmin olunması və bununla əlaqədar dövlətdaxili qanunvericiliyin tətbiqi Komissiya tərəfindən dəstəklənə bilməz. İşlə bağlı digər məsələ isə şəriət qanunlarının tətbiqi ilə bağlı meydana çıxan problemlərdir. Bununla əlaqədar, Komissiya bildirmişdir ki, Sudan tribunalları şəriət qanunlarını tətbiq edərkən Sudanın öz üzərinə götürdüyü digər öhdəliklər nəzərə alınmalı və məhkəmə araşdırmasının bu sahədə mövcud olan beynəlxalq standartlara uyğun həyata keçirilməsini təmin etməlidir. Qeyd olunan iş üzrə Xartiyanın 8-ci maddəsinin pozulduğunu xüsusilə vurğulayan Komissiya şəriət məhkəmələrinin yurisdiksiyasının İslam dininin tərəfdarı olmayan şəxslərə tətbiq olunmaması ilə əlaqədar, hər bir kəsin dünyəvi məhkəmə tərəfindən mühakimə olunmaq hüququna malik olması müddəsinin həyata keçirilməsinin zəruriliyini önə çəkmişdir [18, 504-505].

Afrika Komissiyasının fəaliyyətinə gəldikdə isə bəzi müəlliflərin fikrincə, insan və xalqlar hüquqlarının təşviqinin məqsədi, əsas etibarilə, onların pozulma ehtimalının azalmasına yönəldiyinə görə, insan hüquqlarının təşviqi və müdafiəsi İnsan və Xalqların Hüquqları üzrə Afrika Komissiyasının funksiyaları ilə qarşılıqlı əlaqə və ayrılmaz keyfiyyətlərə malikdir [13, 119].

Digər tərəfdən, bir məsələni də qeyd etmək lazımdır ki, digər regionlardan fərqli olaraq, Afrikada insan hüquqlarının pozulmasının geniş vüsət alması, habelə insan hüquqları və əsas azadlıqlarının müdafiəsi və qorunması, xüsusilə məhkəmə müdafiəsinin zəif inkişafı dövlətdaxili səviyyədə özünü daha geniş şəkildə büruzə verir. Hətta bununla bağlı müddəalara regional çərçivədə qəbul olunmuş müxtəlif beynəlxalq sənədlərdə də rast gəlmək mümkündür. Belə ki, 1999-cu ilin aprelində Mavrikinin Qrand Bai şəhərində keçirilən “Afrikada insan hüquqları üzrə” Afrika İttifaqı Təşkilatının Nazirlər Konfransında qəbul olunmuş Bəyannamə və Fəaliyyət Planının 8-ci bəndinə əsasən, regionda insan hüquqlarının pozulmasının səbəbləri kimi aşağıdakı müddəalar göstərilmişdir:

- 1) köləliyin müasir formaları;
- 2) neo-müstəmləkçilik, irqçilik və dini dözümsüzlük;
- 3) yoxsulluq, xəstəlik, cəhalət və savadsızlıq;
- 4) qaçqın və məcburi köçkün axının yaranmasına gətirib çıxaran münaqişələr;
- 5) strukturun yenidən qurulmasına dair proqramların müəyyən aspektlərinin yerinə yetirilməsindən irəli gələn sosial pozuntular;
- 6) borc problemi;
- 7) idarəetmənin olmaması və ya qeyri-məqbul idarəciyin mövcudluğu və korrupsiya;
- 8) dövlət işlərinin idarə olunmasında hesabatlılıq prinsipinin çatışmazlığı;
- 9) hakimiyyətin həyata keçirilməsində monopoliya;
- 10) ənənəvi zərərli vərdislər;
- 11) məhkəmə hakimiyyətinin müstəqil olmaması;
- 12) insan hüquqlarına müdafiəsi ilə bağlı fəaliyyət göstərən institutların qeyri-müstəqilliyi;
- 13) mətbuat və toplaşmaq azadlığının olmaması;
- 14) ətraf mühitin tənəzzülə uğraması;
- 15) “İnsan və xalqların hüquqları haqqında” Afrika Xartiyasının ərazi bütövlüyü, müstəmləkə sərhədlərinin pozulmalılığı və özünü müəyyən etmə hüququna dair müddələrinin yerinə yetirilməməsi;
- 16) hakimiyyətlərin qeyri-konstitusion yolla dəyişdirilməsi;
- 17) terrorçuluq;
- 18) qohumbazlıq;
- 19) etnik baxımdan istismanın həyata keçirilməsi [20, 8-9; 25, 378-379].

Dini etiqad azadlığının məhkəmə müdafiəsinə dair təcrübəyə həm də dövlətdaxili məhkəmə təcrübəsində də rast gəlmək mümkündür. Xarici ölkələrin məhkəmə təcrübəsinə nəzər salarkən nümunə qismində Kanada Ali Məhkəməsinin “*R. “Big M Drug Mart Ltd”-yə qarşı*” işi üzrə çıxartdığı qərarı göstərmək olar. Həmin qərarla dini etiqad azadlığının mahiyyəti dini əqidəni seçmək, onu açıq şəkildə maneə və qisas hissi olmadan elan etmək, öyrətmək və ya yaymaq yolu ilə ibadət və ayinlər vasitəsilə dini etiqadı həyata keçirmək kimi hərəkətlərin məcmusunun daxil olduğu subyektiv imkan qismində nəzərdən keçirilir. Eyni zamanda, qərarla qeyd olunur ki, geniş mənada azadlıq dini etiqadla bağlı məcburiyyətin olmaması, eləcə də dini etiqadı yerinə yetirmək və bundan irəli gələn müvafiq tələbləri həyata keçirmək imkanlarını özündə birləşdirir. Azadlıq özünü onda bürüzə verir ki, ictimai təhlükəsizliyin təmin olunması, ictimai qaydanın, sağlamlığın və əxlaqın qorunması, habelə digər şəxslərin hüquq və azadlıqlarının müdafiəsi üçün zəruri olan məhdudiyətlər nəzərə alınmaqla, heç kim öz əqidə və vicdanının əleyhinə fəaliyyət göstərməyə məcbur edilə bilməz [24, 92].

Azərbaycan Respublikasında dini etiqad azadlığının məhkəmə müdafiəsi ilə bağlı təcrübəyə müraciət etsək, bir sıra məhkəmə qərarlarının mövcudluğunun şahidi ola bilərik. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası Məhkəməsinin Plenumunun “Dini etiqad azadlığı haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun 22-ci maddəsinin ikinci hissəsində nəzərdə tutulmuş “müvafiq icra hakimiyyəti orqanının razılığı” müddəasının şərh edilməsinə dair” 13 iyun 2013-cü il tarixli Qərarını [28], eləcə də Bakı şəhəri, Xətai rayonunda fəaliyyət göstərən Dindarların Dini İcmasının Azərbaycan Respublikası Mədəniyyət Nazirliyinin (hazırkı Mədəniyyət və Turizm Nazirliyinin) “Muzey sərəvtləri

və xatirə əşyalarının Elmi-Bərpa Mərkəzi”nin “Bəylər” məscidindən köçürülməsi və məscidin dini icmanın istifadəsinə verilməsinin Azərbaycan Respublikası İqtisadi İnkişaf Nazirliyinə (indiki İqtisadiyyat və Sənaye Nazirliyinə) həvalə edilməsinə dair iddiası ilə əlaqədar Azərbaycan Respublikası 1 saylı Bakı Yerli İqtisad Məhkəməsinin 10 sentyabr 2007-ci il tarixli və bununla əlaqədar Bakı Apellyasiya Məhkəməsinin 17 yanvar 2008-ci il tarixli qətnamələrini və s. nümunə göstərmək olar [27].

Bir məsələni də qeyd etmək lazımdır ki, dini qurumların dövlət qeydiyyatına alınması, dövlət qeydiyyatından imtina edilməsi, mübahisəli məsələlərin həlli və məhkəməyə müraciət etmək hüququnu nəzərdə tutan 12-i maddədən başqa, “Dini etiqad azadlığı haqqında” Azərbaycan Respublikasının 20 avqust 1992-ci il tarixli Qanununda bütövlükdə dini etiqad azadlığı və ya onun digər aspektlərinin məhkəmə müdafiəsi ilə bağlı hər hansı digər norma nəzərdə tutulmamışdır.

Beləliklə, dini etiqad azadlığının məhkəmə müdafiəsi ilə bağlı qeyd olunanları aşağıdakı müddəalar formasında ümumiləşdirmək olar:

1) Beynəlxalq-hüquqi sənədlərdə və dövlətdaxili qanunvericilikdə təkcə, hansı formada adlandırılmasından asılı olmayaraq, dini etiqad azadlığının mahiyyət və məzmunun nəzərdə tutulması kifayət etmir, eyni zamanda, bu subyektiv imkanın məhkəmə müdafiəsinin təmin olunması da mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Şübhəsiz ki, bu məsələdə insanların hüquq düşüncəsinin düzgün istiqamətləndirilməsi və hüquq mədəniyyətinin lazımi qaydada formalaşdırılması önəmli rola malikdir.

2) Dini etiqad azadlığının məhkəmə müdafiəsi təmin edilərkən, hər hansı əlamətlərinə (dil, cins, yaş, irqi və dərisinin rəngi, siyasi və ya digər əqidələri, sosial mənsubiyyəti, milli və ya sosial mənsubiyyəti, əmlak vəziyyəti və s.) görə insanlar arasında fərq qoyulmamalı, pozulmuş hüquqların bərpası məhkəmələr tərəfindən bərabərhüquqluluq əsasında təmin edilməlidir. Qeyd olunan məsələdə dövlətin siyasi mövqeyi və ya milli tərkibi deyil, beynəlxalq hüquq normalarına üstünlük verilməlidir. Şübhəsiz ki, dövlətin milli maraqları və konstitusion quruluşunun qorunmasının da əhəmiyyəti nəzərə alınmalıdır. Yəni, dini etiqadın yerinə yetirilməsi adı altında terrorçuluq, separatizm, dini ekstremizm və ya dövlət quruluşunu sarsıda bilən digər qeyri-hüquqi və ictimai təhlükəli əməllərin törədilməsi, buna şəraitin yaradılması yaxud bu məqsədlə təbliğatın aparılması yolverilməzdir. Azərbaycan Respublikasının Konsititusiyasının 48-ci maddəsinin IV hissəsinə əsasən, dini etiqadın və ya əqidənin hüquq pozuntusuna bəraət qazandırmamasına dair müddəa da ölkəmiz üçün bunun normativ təsdiqi sayılır.

3) Dövlətdaxili səviyyədə dini etiqad azadlığının məhkəmə müdafiəsinin təminatı zamanı beynəlxalq hüququn *jus cogens* normaları, eləcə də insan hüquqlarının qorunmasına dair beynəlxalq sənədlərdə nəzərdə tutulmuş müddəaların tələbləri nəzərə alınmalı, dövlətlərin üzərinə qoyulan öhdəliklər yerinə yetirilməlidir.

4) Beynəlxalq məhkəmə təcrübəsindən dövlətdaxili qanunvericilikdə istifadə mexanizminin təkmilləşdirilməsi və bu təcrübəyə istinad hallarının mütəmadi olaraq həyata keçirilməsi iştirakçı-dövlətlərin özləri tərəfindən təmin etməlidir. Bu həm də dini etiqad azadlığının məhkəmə müdafiəsi sahəsində lazımi presedentin formalaşması, habelə dini etiqad azadlığı ilə digər subyektiv imkanların qarşılıqlı əlaqəsinin üzə çıxarılmasında da əsas hüquqi baza rolunu oynaya bilər.

5) “Dini etiqad azadlığı haqqında” Azərbaycan Respublikasının 20 avqust 1992-ci il tarixli Qanununda məhkəmə müdafiəsi ilə bağlı müddəa daxil edilməlidir. Doğrudur, Qa-

nunun 12-ci maddəsində dini qurumların qeydiyyatı ilə bağlı yaranan mübahisələrin məhkəmə yolu ilə həllindən başqa, hər hansı digər norma nəzərdə tutulmamışdır. Bu isə dini etiqad azadlığının bütövlükdə və ya onun digər elementlərinin məhkəmə müdafiəsindən kənar qalmasına gətirib çıxarır.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. Bakı, “Qanun” nəşriyyatı, 2009, 68 s.
2. Əliyev Ə.İ. İnsan hüquqları. Dərslik. Bakı, “Hüquq ədəbiyyatı” nəşriyyatı, 2013, 506 s.
3. Əliyev Z.H. Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsi. Dərs vəsaiti. Bakı, “Hüquq ədəbiyyatı” nəşriyyatı, 2010, 275 s.
4. Mehdiyev F. Nəzəriyyə və təcrübədə insan hüquqları. Dərs vəsaiti. Bakı, “Qafqaz Universiteti Yayınları”, 2009, 370 s.
5. Кашепов В.П. Институт судебной защиты прав и свобод граждан и средства ее реализации. Государство и право, 1998, № 2, с. 66-71.
6. Лукашева Е.А. Правовое государство и обеспечение прав человека. Права человека: проблемы и перспективы. М., Изд-во ИГиП АН СССР, 1990, с. 39-64.
7. Права человека. История, теория и практика. Учебное пособие. Отв. ред. Б.Л. Назаров. М., «Наука», 1996, 303 с.
8. Права человека. Учебник. Отв. ред. Е.А.Лукашева. 2-е изд., перераб. М., «Норма», 2009, 560 с.
9. Саидов А.Х. Общепризнанные права человека. Учебное пособие. М., Академический правовой университет, МЗ ПРЕСС, 2004, 273 с.
10. Снежко О.А. Конституционные основы государственной защиты прав и свобод человека и гражданина в Российской Федерации. Автореф. дисс. на соиск. учен. степ. канд. юрид. наук. М., 1999, 24 с.
11. Baillie L.C. Protection of Religious Minorities in Europe: The Council of Europe's Successes and Failures. *American University International Law Review*, 2007, Vol. 23, Issue 3, pp. 617-645.
12. Evans M.D. *Religious liberty and international law in Europe*. Cambridge, Cambridge University Press, 1997, 425 p.
13. Gumedze S. Bringing communications before the African Commission on Human and Peoples' Rights. *African Human Rights Law Journal*, 2003, Vol. 3, No 1, pp. 118-148.
14. Huneus A. Courts Resisting Courts: Lessons from the Inter-American Court's Struggle to Enforce Human Rights. *Cornell International Law Journal*, 2011, Vol. 44, № 3, pp. 493-533.
15. Mayr S. Putting a Leash on the Court of Justice? Preconceptions in National Methodology v Effet Utile as a Meta Rule. *European Journal of Legal Studies*, 2012, Vol. 5, Issue 2, pp. 8-21.
16. Montgomery J. *Human Rights and Human Dignity*. Dallas, “Probe Books”, 1986, 319 p.
17. Morawa A. The Evolving Human Right to Equality. *European Yearbook of Minority Issues*, 2001, Vol. 1, Issue 2, pp. 157-207.

18. Moucheboeuf A. Minority rights jurisprudence digest. Strasbourg, Council of Europe, 2006, 750 p.
19. Murdoch J. Protecting the right to freedom of thought, conscience and religion under the European Convention on Human Rights. Council of Europe human rights handbooks. Strasbourg, Council of Europe, 2012, 91 p.
20. Nmehielle V.O. Development of the African Human Rights System in the Last Decade. Human Rights Brief, 2004, Vol.11, No. 3, pp. 6-11.
21. Pasquallucci Jo M. The Practice and Procedure of the Inter-American Court of Human Rights. Second edition. Cambridge, Cambridge University Press, 2013, 462 p.
22. Peers S. The Court of Justice lays the foundations for the Long-Term Residents Directive: Kamberaj, Commission v. Netherlands, Mangat Singh. Common Market Law Review, 2013, Vol. 50, Issue 2, pp. 529–551.
23. Robbers G. Religion and Law in Germany. The Hague, Kluwer Law International, 2010, 382 p.
24. Schulze C., Church J., Strydom H. Human Rights from a Comparative and International Law Perspective. Pretoria, “Unisa Press”, 2007, 309 p.
25. The African Charter on Human Peoples` Rights. The System in practice 1986-2000. Edited by M.D.Evans and R.Murray. Cambridge, Cambridge University Press, 2002, 417 p.
26. Vasak V. The Council of Europe. The International Dimensions of Human Rights, 1982, Vol. 2, pp. 457-542.
27. [www.bakuappealcourt.gov.az/decision/2-1\(103\)-36-17.01.08-qetname.pdf](http://www.bakuappealcourt.gov.az/decision/2-1(103)-36-17.01.08-qetname.pdf)
28. www.constcourt.gov.az/decisions/269

LEGAL DEFENCE AS AN IMPORTANT MEAN TO ENSURE THE FREEDOM OF RELIGION

N.A.Alakbarova

SUMMARY

Ensuring legal defence for human rights is very important today. International judicial bodies have made a lot of decisions concerning protection of religious freedom and its different aspects. Meanwhile, it would be advisable to take into account regional distinction when considering this matter.

СУДЕБНАЯ ЗАЩИТА КАК ВАЖНОЕ СРЕДСТВО ОБЕСПЕЧЕНИЯ СВОБОДЫ РЕЛИГИИ

Н.А.Алекперова

РЕЗЮМЕ

В наши дни обеспечение судебной защиты прав человека имеет важнейшее значение. Международные судебные органы приняли много решений, касающихся

защиты религиозной свободы и ее различных аспектов. Вместе с тем, было бы целесообразно учитывать региональные особенности при рассмотрении данного вопроса.

2015 - № 42

СТРАТЕГИЯ И ПРОГРАММЫ РАЗВИТИЯ ИНФОРМАЦИОННОГО ОБЩЕСТВА

Р.М.Асланов

Бакинский Государственный Университет
Баку, ул. Академика З.Халилова 23
e-mail: ramilaslanov@mail.ru

Açar sözlər: informasiya təhlükəsizliyi, informasiya cəmiyyəti, konsepsiya, strategiya, elektron hökumət, dövlət və ictimai institutlar, informasiya mərkəzləri

Keywords: information security, information society, concept, strategy, e-government, state and public institutions, information centers

Ключевые слова: информационная безопасность, информационное общество, концепция, стратегия, электронное правительство, государственные и общественные институты, информационные центры

В соответствии со Стратегией развития информационного общества в Российской Федерации, утвержденной Президентом Российской Федерации 7 февраля 2008 г. № Пр-212 (далее - Стратегия), целями формирования и развития информационного общества в Российской Федерации являются повышение качества жизни граждан, обеспечение конкурентоспособности России, развитие экономической, социально-политической, культурной и духовной сфер жизни общества, совершенствование системы государственного управления на основе использования информационных и телекоммуникационных технологий.

Таким образом, создание информационного общества рассматривается как платформа для решения задач более высокого уровня - модернизации экономики и общественных отношений, обеспечения конституционных прав граждан и высвобождения ресурсов для личностного развития.

Концепция долгосрочного социально-экономического развития Российской Федерации на период до 2020 года, утвержденная распоряжением Правительства Российской Федерации от 17 ноября 2008 г. № 1662-р, определяет в качестве целей государственной политики в области развития информационных технологий создание и развитие информационного общества, повышение качества жизни граждан, развитие экономической, социально-политической и культурной сфер жизни общества, совершенствование системы государственного управления, обеспечение конкурентоспособности продукции и услуг в сфере информационных и телекоммуникационных технологий. Для достижения поставленных целей в соответствии с распоряжением Правительства Российской Федерации от 17 ноября 2008 г. № 1663-р утверждены Основные направления деятельности Правительства Российской Федерации на период до 2012 года и перечень проектов по реализации указанных направлений, в том числе проекты в области построения информационного общества, модернизации информационных процессов и качественного развития средств массовых коммуникаций.

Таким образом, цели государственной политики определяют необходимость решения задач не только в сфере информационных технологий, но и в других отрас-

лях экономики, науке и технике, социальной сфере и государственном управлении. В число показателей развития информационного общества в Российской Федерации, контрольные значения которых определены Стратегией, также включены показатели, отражающие уровень развития информационных технологий и степень их использования в разных сферах деятельности.

Текущее состояние готовности России к информационному обществу определяет в соответствии со Стратегией необходимость не только развития отрасли информационных технологий, но и определения приоритетов ее развития, создания на ее основе сервисов и обеспечения готовности граждан и организаций к использованию технических возможностей. Таким образом, на первый план выходят задачи координации действий различных агентов, согласования их интересов и ресурсов.

Международные обязательства Российской Федерации, с одной стороны, предполагают соблюдение положений соответствующих документов в области формирования информационного общества, а с другой обеспечивают участие в разработке международных норм права и механизмов, регулирующих отношения в области использования глобальной информационной инфраструктуры, международных исследовательских проектах по приоритетным направлениям развития науки, технологий и техники, а также создают возможность использовать лучший опыт. Необходимо создание атмосферы заинтересованности в инновациях, готовности к нововведениям, открытости и непрерывности обучения как основы информационного общества.

Стратегией также установлено, что информационное общество характеризуется высоким уровнем развития информационных технологий и их интенсивным использованием гражданами, бизнесом и органами государственной власти, то есть для создания информационного общества высокий уровень развития информационных технологий является необходимым, но не достаточным условием. Необходимо обеспечить возможность внедрения технологий и создать привычку их использования в повседневной жизни. Поскольку информационное общество по своей природе не может быть локальным, то для всех граждан Российской Федерации независимо от места их проживания и социального статуса должны соблюдаться единые минимальные федеральные стандарты доступности информационных технологий.

В соответствии с целями и задачами формирования и развития информационного общества в Российской Федерации, предусмотренными Стратегией, а также с учетом текущего состояния сферы создания и использования информационных технологий в Российской Федерации целью Программы является получение гражданами и организациями преимуществ от применения информационных технологий за счет обеспечения равного доступа к информационным ресурсам, развития цифрового контента, применения инновационных технологий и радикального повышения эффективности государственного управления при обеспечении безопасности в информационном обществе.

20 октября 2010 года распоряжением Правительства Российской Федерации № 1815-р утверждена Государственная программа Российской Федерации «Информационное общество (2011 – 2020 годы)» (впоследствии принята совершенно новая

редакция – прим. автора), в которой важное место уделяется развитию и внедрению механизмов «электронного» государства. Достижение цели Программы обеспечивается путем выполнения мероприятий, сгруппированных по подпрограммам. Состав мероприятий может корректироваться по мере решения задач Программы. Для каждой подпрограммы определены задачи, решение которых обеспечивает достижение цели Программы.

Повышение качества жизни граждан и улучшение условий развития бизнеса в информационном обществе предусматривает:

- развитие сервисов для упрощения процедур взаимодействия общества и государства с использованием информационных технологий;
- перевод государственных и муниципальных услуг в электронный вид;
- развитие инфраструктуры доступа к сервисам электронного государства;
- повышение открытости деятельности органов государственной власти;
- создание и развитие электронных сервисов в области здравоохранения, образования и науки, культуры и спорта.

Построение электронного правительства и повышение эффективности государственного управления предусматривает:

- формирование единого пространства электронного взаимодействия;
- создание и развитие государственных межведомственных информационных систем, предназначенных для принятия решений в реальном времени;
- создание справочников и классификаторов, используемых в государственных и муниципальных информационных системах;
- повышение эффективности внедрения информационных технологий на уровне субъектов Российской Федерации и муниципальных образований;
- создание инфраструктуры пространственных данных Российской Федерации;
- развитие системы учета результатов научно-исследовательских и опытно-конструкторских работ, выполненных в рамках государственного заказа;
- обеспечение перевода в электронный вид государственной учетной деятельности;
- создание и развитие специальных информационных и информационно-технологических систем обеспечения деятельности органов государственной власти.

Развитие российского рынка информационных технологий, обеспечение перехода к экономике, осуществляемой с помощью информационных технологий, предусматривает:

- стимулирование отечественных разработок в сфере информационных технологий;
- подготовку квалифицированных кадров в сфере информационных технологий;
- развитие экономики и финансовой сферы на основе использования информационных технологий;
- формирование социально-экономической статистики развития информационного общества;
- развитие технопарков в сфере высоких технологий.

Преодоление высокого уровня различия в использовании информационных технологий регионами, различными слоями общества и создание базовой инфраструктуры информационного общества предусматривает:

- развитие телерадиовещания;
- развитие базовой инфраструктуры информационного общества;
- популяризацию возможностей и преимуществ информационного общества;
- повышение готовности населения и бизнеса к возможностям информационного общества, в том числе обучение использованию современных информационных технологий.

Обеспечение безопасности в информационном обществе предусматривает:

- противодействие использованию потенциала информационных технологий в целях угрозы национальным интересам Российской Федерации;
- обеспечение технологической независимости Российской Федерации в отрасли информационных технологий;
- развитие технологий защиты информации, обеспечивающих неприкосновенность частной жизни, личной и семейной тайны, а также безопасность информации ограниченного доступа;
- обеспечение развития законодательства Российской Федерации и совершенствование правоприменительной практики в сфере информационных технологий.

Развитие цифрового контента и сохранение культурного наследия предусматривает:

- оцифровку объектов культурного наследия, включая архивные фонды;
- развитие средств обработки и предоставления удаленного доступа к цифровому контенту.

Прогноз развития сферы информационных технологий основан на прогнозе социально-экономического развития Российской Федерации на период до 2020 года и выполнен в двух вариантах - инерционном и инновационном. В инерционном варианте развития объем услуг связи к 2020 году по сравнению с 2007 годом вырастет в сопоставимых ценах почти в 6 раз, объем рынка информационных технологий - возрастет в 2,7 раза. В инновационном варианте прогнозируется рост объема услуг связи в 2020 году по сравнению с 2007 годом в сопоставимых ценах почти в 10 раз, объем рынка информационных технологий возрастет по сравнению с 2007 годом в 5,9 раза. Макроэкономические показатели для планирования и оценки результатов выполнения Программы не используются. Однако, во-первых, достижение цели Программы опосредованно повлияет на макроэкономические показатели. Так, объем валового внутреннего продукта не является целевым индикатором Программы, но одним из факторов его изменения является сокращение издержек за счет использования информационных технологий. Во-вторых, ряд целевых индикаторов и показателей Программы являются составной частью макроэкономических показателей (например, показатели, отражающие структуру валового внутреннего продукта и структуру занятости).

Итоговым результатом Программы станет наличие широкого спектра возможностей использования информационных технологий в производственных, научных, образовательных и социальных целях. Эти возможности будут доступны для любого гражданина вне зависимости от его возраста, состояния здоровья, регио-

на проживания и любых других характеристик. Возможности использования информационных технологий обеспечиваются за счет создания соответствующей инфраструктуры, обеспечения цифрового контента и подготовки пользователей.

Выполнение Программы создаст условия для повышения качества образования, медицинского обслуживания, социальной защиты населения на основе развития и использования информационных технологий.

В сфере здравоохранения и социальной помощи населению расширение использования информационных технологий позволит повысить качество диагностики и реабилитации и, как следствие, обеспечит снижение смертности, инвалидности, увеличение доли активного трудоспособного населения страны и продолжительности жизни. Телекоммуникационные средства позволяют организовать оказание высокотехнологичной медицинской помощи людям, живущим далеко от научных и лечебных центров. В Российской Федерации будет создана новая система отношений и программно-технических решений, основанная на электронной технологии записи на лечение, бронирования времени приема специалистами, определения бюджета лечения, ведения электронных историй болезни, автоматического расчета вознаграждения специалистов и лечебных учреждений в зависимости от комплексной объективной оценки результата их деятельности.

В сфере социальной защиты возможности информационных технологий будут активно использоваться для поддержки социально незащищенных групп населения, лиц с ограниченными физическими возможностями, а также для популяризации здорового образа жизни.

Кроме того, объективный, точный и оперативный учет и контроль деятельности в сфере здравоохранения и социальной помощи населению, осуществляемый при помощи средств вычислительной техники, приведет к укреплению доверия и сокращению традиционной проблемы обратной связи гражданина и системы здравоохранения.

Существенным результатом реализации Программы станет повышение трудовой мобильности и обеспечение занятости населения. Использование современных информационных технологий позволяет не только информировать население о существующих вакансиях, но и вести информационно-аналитические системы для экспертизы и прогноза социально-экономических процессов в сфере труда и занятости, формировать на основе этих прогнозов программы поддержки процессов внутренней миграции.

Совершенствование системы государственных гарантий конституционных прав человека и гражданина в информационной сфере будет обеспечиваться постоянным мониторингом законодательства Российской Федерации, актуализацией нормативных правовых актов, приведением их в соответствие с требованиями текущих потребностей информационного общества и международными нормами права.

Следующим значимым результатом Программы станет повышение эффективности государственного управления и местного самоуправления, взаимодействия гражданского общества и бизнеса с органами государственной власти, качества и оперативности предоставления государственных услуг, а также снижение стоимости обеспечения государственного управления. Например, повы-

шение доступности государственных услуг будет выражено в снижении издержек на получение услуги для всех граждан независимо от их места проживания, состояния здоровья и занятости. Ориентированность органов исполнительной власти на удовлетворение потребности граждан будет выражена в распространении комплексных и консолидированных услуг (например, для предупреждения повторных обращений в очевидных случаях).

Реализация мероприятий по развитию государственной системы правовой информации позволит создать оптимальные условия максимально полного удовлетворения информационных потребностей государственных и общественных структур, предприятий, организаций, учреждений и граждан в использовании правовых актов на основе эффективной организации и использования информационно-правовых ресурсов с применением современных информационных технологий.

В области развития науки, технологий и техники, подготовки квалифицированных кадров в сфере информационных технологий мероприятия Программы обеспечат сокращение отставания от мировых лидеров в этой сфере, развитие технологий создания баз данных, формирование национальной системы управления транспортной инфраструктурой и распространение широкополосных беспроводных сетей.

Предполагается сократить дефицит квалифицированных пользователей информационных технологий, обеспечить обучение работников навыкам использования информационных технологий и повысить уровень компьютерной грамотности государственных и муниципальных служащих.

В результате повышения уровня развития информационных технологий и создания централизованных реестров, аккумулирующих сведения о субъектах предпринимательской деятельности, предусматривается сокращение финансовых рисков хозяйствующих субъектов и их временных издержек, связанных с получением актуальной и доступной информации контрагентами по сделкам.

Мероприятия Программы обеспечат профилактику ряда угроз интересам России за счет обеспечения безопасности использования национального сегмента сети Интернет, снижения уязвимости системы управления национальным доменом, сокращения возможностей нарушения доступа к российским информационным ресурсам в сети Интернет и развязывания в сети Интернет информационного противоборства.

В результате выполнения мероприятий Программы информационно-телекоммуникационная инфраструктура Российской Федерации поднимется на качественно новый уровень, обеспечивающий инновационный сценарий социально-экономического развития страны.

Кроме того, в результате выполнения Программы будут отработаны управленческие механизмы (например, проектное управление, государственно-частное партнерство), распространение которых будет способствовать улучшению инвестиционного климата и развитию рыночных отношений.

Всестороннее применение информационных технологий приведет к новому качеству взаимодействия людей в особенности через средства электронных коммуникаций и сеть Интернет, откроет новые возможности для индивидуального развития и развития всех форм хозяйствующих субъектов и органов государствен-

ной власти и, как следствие, повысит производительность труда, эффективность и конкурентоспособность экономики.

Ресурсом повышения эффективности государственных и общественных институтов является:

- снижение временных, организационных и финансовых издержек при получении государственных и иных услуг и ведении хозяйственной деятельности;
- повышение обоснованности, оперативности и гибкости при проведении государственной политики;
- снижение административных барьеров и бремени избыточного регулирования;
- сокращение бюджетных расходов на деятельность органов исполнительной власти или повышение эффективности и прозрачности этих расходов;
- распространение социальных инициатив;
- повышение мобильности населения;
- развитие межрегиональной кооперации.

Эффекты, возникающие при использовании информационных технологий в различных сферах деятельности, в конечном итоге повлияют на повышение качества жизни граждан вне зависимости от их возраста, состояния здоровья и региона проживания, а также на повышение производительности труда и конкурентоспособности российских товаров.

Объем временных ресурсов, которые граждане тратят на получение государственных услуг, составляет около 25 млн. часов рабочего времени. Более 10 процентов произведенных товаров и услуг организаций малого бизнеса составляют издержки, связанные с дополнительными административными барьерами. Соответственно, для отечественной экономики эти издержки превращаются в упущенные возможности.

В результате выполнения мероприятий Программы любому гражданину, например, для того чтобы получить государственную услугу, достаточно будет 1 раз дистанционно заполнить форму запроса, а через определенное время получить необходимый документ в свой почтовый ящик или проверить наличие изменений о своей персоне в соответствующей базе данных. Или того чтобы выразить свое мнение по тому или иному вопросу или сформировать группу единомышленников для воплощения какой-либо инициативы, достаточно будет зайти на соответствующий сайт в сети Интернет. К примеру, для того чтобы собрать ученика в школу, достаточно будет скачать комплект учебников и сопутствующих материалов с регионального образовательного портала и сохранить их в электронной книге. Или для того чтобы сдать налоговую отчетность, не нужно будет посещать налоговую инспекцию. Чтобы получить консультацию специалиста, пациенту не нужно будет ехать в медицинский центр, а достаточно будет оставить свои документы на портале и в назначенное время выйти на связь с профильным врачом. Для получения помощи в чрезвычайной ситуации, достаточно будет воспользоваться единым номером экстренных служб по таксофону связи, расположенному в шаговой доступности. Если необходимо подобрать литературу по интересующей тематике, достаточно будет воспользоваться электронным каталогом любой библиотеки на всей территории страны. Чтобы приступить к вы-

полнению отдельных видов профессиональной деятельности, не нужно будет тратить время на дорогу, достаточно будет включить компьютер и войти в корпоративную сеть.

Проведенная при подготовке Программы оценка возможных эффектов показала наличие как экономических (изменение объема добавленной стоимости и структуры валового внутреннего продукта), так и социальных (обеспечение информационного равенства граждан) эффектов.

Источником экономических эффектов является влияние информационных технологий на социально-экономические процессы развития страны.

При повсеместном использовании информационных технологий создаются новые модели обмена знаниями и коллективного генерирования идей, традиционные услуги трансформируются, обретают новые формы и становятся более доступными, изменяются модели управления, производства и потребления, расширяются экономические (хозяйственные) связи между субъектами бизнес-сообщества и странами.

Возможные экономические эффекты реализации Программы разделяются на прямые и внешние. Прямые эффекты Программы складываются из рентабельности отдельных мероприятий (проектов в составе мероприятий) и увеличения объема производства и добавленной стоимости в секторе информационных технологий.

Внешние эффекты состоят во влиянии информационных технологий на структуру и объем затрат в других отраслях, изменении требований к квалификации и профессиональной подготовке работников в любой сфере деятельности, расширении коммуникативных возможностей граждан и организаций.

На основе предварительной оценки рентабельности мероприятий (проектов в составе мероприятий) определены мероприятия, потенциально привлекательные с коммерческой точки зрения (например, создание широкополосного доступа). Для выполнения такого рода мероприятий планируется привлечение средств за счет внебюджетных источников. Выполнение мероприятий, имеющих преимущественно затратный характер, обеспечивается за счет средств федерального бюджета. Финансирование мероприятий Программы за счет средств федерального бюджета, бюджетов субъектов Российской Федерации и местных бюджетов частично компенсируются следующими факторами:

- ограничение бюджетных расходов на выполнение мероприятий Программы при использовании инфраструктуры и иных результатов выполнения мероприятий за счет средств внебюджетных источников;
- увеличение налоговых доходов вследствие роста добавленной стоимости и расширения экономической активности.

Претворение в жизнь **"Стратегии развития информационно-коммуникационных технологий (ИКТ) в Азербайджане и применения их на первом этапе"** должно дать возможность Азербайджану сделать качественный скачок в сфере ИТ при минимальных капиталовложениях и максимальном использовании национальной материально-технической базы и кадровых ресурсов.

Цели и задачи стратегии включает следующее:

- Сформировать единую информационную зону в стране;
- Обеспечить информационную безопасность страны;
- Усилить экономический, социальный и интеллектуальный потенциал;

- Создать необходимую организационную, технологическую и юридическую среду;
- Создать равные возможности для всех секторов независимо от форм собственности;
- Полностью интегрировать страну в мировое сообщество;
- Обеспечить создание благоприятных условий для перехода к интенсивному информационному гражданскому обществу к 2011 году.
- Создать и развивать юридическую основу относительно расширения информационных структур и принятия государственных стандартов.
- Содействовать более широкому использованию науки в ИКТ.
- Создать благоприятную среду для организации мелких и средних предприятий, которые бы производили товары и услуги, способные конкурировать на международном уровне.
- Расширить информационную инфраструктуру в образовании, мониторинге образования и дистанционном образовании.
- Развить Интернет и информационные услуги.
- Поощрять более широкое использование азербайджанского языка и алфавита и создать национально-информационные ресурсы.
- Организовать и развивать региональные и областные информационные центры.

Литература

1. Бачило И.Л. Информационное право: основы практической информатики. Учебное пособие. М., 2001.
2. Глушкова Н.Д. Информационные правоотношения. Телекоммуникации: правовые аспекты. М., 2003.
3. Емельянов Г.В., Стрельцов А.А. Информационная безопасность (учебное пособие). М., 1999.
4. Кардашова И.Б. МВД России в системе обеспечения национальной безопасности Российской Федерации: Автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.14. Всерос. научн.-исслед. ин-т МВД России. М., 2006.
5. Копылов В.А. Информационное право: вопросы теории и практики. Учебное пособие. М., Юристъ, 2003.
6. Рассолов И.М. Теоретические проблемы Интернет-права. М., РПА МЮ РФ, 2002.
7. Стрельцов А.А. Принципы и структура правового обеспечения информационной безопасности Российской Федерации. Право – информация – безопасность, 2001, № 1.
8. Терещенко Л.К. Правовой режим информации. М., Юриспруденция, 2007.

İNFORMASIYA CƏMIYYƏTİNİN İNKİŞAFININ STRATEGİYA VƏ PROQRAMLARI

R.M.Aslanov

XÜLASƏ

Məqalədə informasiya cəmiyyətinin strategiya və proqramlarının yaradılmasının aktual hüquqi məsələləri öyrənilir. İnformasiya cəmiyyətinin yaradılmasının daha yüksək vəzifələrin (iqtisadiyyatın və ictimai münasibətlərin müasirləşdirilməsi, vətəndaşların konstitusion hüquqlarının və şəxsiyyətin inkişafı üçün resursların üzə çıxarılmasının təmini) həlli üçün platforma olduğu qeyd edilir. Müəllif belə nəticəyə gəlir ki, hüquqi informasiyanın dövlət sisteminin inkişafı üzrə proqramların realizəsi müasir informasiya texnologiyalarından istifadə ilə informasiya-hüquqi resursların səmərəli təşkili və istifadəsi əsasında dövlətin və ictimai strukturların, müəssisələrin, təşkilatların, təsisatların və vətəndaşların hüquqi aktlardan istifadəsi zamanı optimal şəraitin yaradılmasına imkan yaradacaqdır.

STRATEGY AND PROGRAMS FOR DEVELOPMENT OF INFORMATION SOCIETY

R.M.Aslanov

SUMMARY

This article studies the urgent problems of creating strategies and programs for the development of the information society. It is noted that the creation of an information society is considered as a platform for solving problems of a higher level - the modernization of the economy and social relations, ensuring the constitutional rights of citizens and to reveal resources for personal development. The author concludes that the implementation of programs for the development of the state system of legal information will meet all the information needs of government and public bodies, enterprises, organizations, institutions and citizens based on the effective organization and use of information, legal resources and modern information technology.

2015 - № 42

QƏSDİN CİNAYƏT-HÜQUQİ ƏHƏMİYYƏTİ VƏ CİNAYƏTLƏRİN TÖVSİFİNDƏ ONUN YERİ VƏ ROLU

S.S.Əliyev

Bakı Dövlət Universiteti
Bakı, Akademik Z.Xəlilov küçəsi 23
e-mail: samir 111181@rambler.ru

Açar sözlər: ictimai-təhlükəli əməl, cinayət əməli, obyekt

Keywords: socially dangerous act, criminal act, object

Ключевые слова: общественно-опасное деяние, уголовное деяние, объект

Hüquq ədəbiyyatında qeyd olunur ki, təqsirin forması onun məzmununu əmələ gətirən psixi elementlərin nisbəti ilə, yəni cinayət törətmiş şəxsin psixikasında baş verən əqli və iradi proseslərin intensivliyindəki fərqlərlə təyin edilir. Cinayət qanunu ilə təqsiri cinayət-hüquqi mənada əmələ gətirən bütün mümkün birləşmələr nəzərdə tutulmuşdur. Təqsirin forması subyektin müəyyən növ cinayətin hüquqi xarakterini müəyyən edən obyektiv hallara əqli ilə iradəsinin təsiri üsulunu müəyyən edir. Qüvvədə olan cinayət qanunvericiliyi cinayət hüquq elminə məlum olan təqsirin iki formasının – qəsdin və ehtiyatsızlığın məzmununu açıqlayaraq, hüquqi anlayış kimi təqsirin formasını müəyyən-ləşdirir. Təqsirin forması olmaq etibarilə qəsd və ehtiyatsızlıq bir-birindən şəxs tərəfindən törədilən ictimai təhlükəli əməllərin xarakterinin dərk edilməsi dərəcəsi və eyni zamanda təqsirkarın iradəsinin məzmununun və yönümünün nəzərə alınması şərti ilə onların zərərli nəticələrini qabaqcadan görməsindən asılı olaraq fərqləndirilir.

Qeyd etmək lazımdır ki, müxtəlif növ psixi münasibətlər arasında əməlin ictimai təhlükəliliyini məcmu halda müəyyən edən əlamətə, yəni nəticəyə münasibəti xüsusi olaraq fərqləndirmək zəruridir. Təqsirin forması anlayışını müəyyən edən də elə məhz budur.

Hüquq ədəbiyyatında verilən tərifə görə, təqsirin forması subyektin törədilmiş ictimai təhlükəli əmələ və baş vermiş ictimai təhlükəli nəticələrə olan müəyyən münasibətini səciyyələndirən, əqli və iradi komponentlərin cinayət hüququ ilə müəyyən edilmiş qarışılıqlı münasibətidir.

Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsinin 24.1-ci maddəsinə uyğun olaraq, əməli (hərəkət və ya hərəkətsizliyi) yalnız qəsdən və ya ehtiyatsızlıqdan törətmiş şəxs cinayət törətməkdə təqsirli sayılır. Bu o deməkdir ki, təqsir yalnız və yalnız həmin formalar çərçivəsində mövcud ola bilər. Təqsir real surətdə yalnız şəxsin törətdiyi əmələ münasibətinin qanunverici tərəfindən müəyyən edilmiş formalarında və növlərində mövcud ola bilər.

«Təqsirin forması» anlayışı cinayət törətmiş şəxsin törətdiyi ictimai təhlükəli əmələ olan psixi münasibətini xarakterizə edərək, onun əqli və iradi komponentlərinin müəyyən qarışılıqlı münasibətini əks etdirir. Deməli, cinayət törədərkən şəxsin şüur və iradəsinin müxtəlif qarışılıqlı münasibətləri təqsirin formalara, eyni forma daxilində isə növlərə bölünməsinə əsas verir.

İnsanın fəaliyyəti onun öz hərəkətlərinə, bu hərəkətlərin yönəldiyi obyektə, ətraf adamlara və prdmetlərə həmişə müəyyən emosiyalarla bağlı olur. Bu emosional münasibət həzz almaq, şadlanmaq, qibtə və ya paxıllıq etmək, qorxu hissi və s. formalarda ifadə edilə bilər. Adamların fəaliyyətinin emosional tərəfini cinayətkar ictimai təhlükəli əməllərin nəzərdən keçirilməsi zamanı da təcrid etmək olmaz. İctimai təhlükəli əməlin törədilməsi zamanı emosional məqam ən müxtəlif xarakterdə təzahür edə bilər. Xudpəsənd səylərin təmin edilməsi, bədən xəsarətlərinin yetirilməsi zamanı zərərçəkmiş şəxsə qarşı qəzəb hissənin olması və s. emosional məqamlar kimi qiymətləndirilə bilər.

Ehtiyatsızlıqla müqayisədə qəsd təqsirin ağır forması hesab olunur. İctimai təhlükəli əməllərin böyük əksəriyyəti qəsdən törədilir. Elə buna görə də qəsdən törədilən cinayətlərə görə təyin edilən cinayət cəzaları sanksiyaları özünün ağırlığı və sərtliyi ilə seçilir. Hüquq ədəbiyyatında qeyd olunur ki, qəsdən törədilən cinayətlər təqsirkar üçün nisbətən daha arzuolunmaz nəticələr doğur. Belə cinayətlərə görə məhkumluq zəminində şəxs xüsusi təhlükəli residivist kimi tanına bilər. Qanunvericilik ağır cinayət anlayışına ancaq qəsdən törədilən cinayətləri daxil edir.

Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsində qanunvericinin konkret tərkiblərdə təqsirin formalarını maksimum dəqiq şəkildə müəyyən etməyə səy göstərdiyini təsdiqləmək olar. Belə mövqə cinayət qanunvericiliyində öz möhkəmliyi tapmış ədalət, qanunçuluq və təqsirə görə məsuliyyət prinsiplərindən irəli gəlir. Cinayət Məcəlləsinin Xüsusi hissəsinin normalarında təqsirin formaları müxtəlif qanunvericilik üsulları ilə müəyyən edilmişdir.

Qeyd etmək zəruridir ki, cinayətin törədilməsinin bir sıra nəticələri təqsirin sırf qəsd forması ilə bağlıdır. Məsələn, Cinayət Məcəlləsinin 120-ci maddəsi qəsdən adam öldürməyə görə məsuliyyət nəzərdə tutur. Qüvvədə olan cinayət qanunvericiliyi Cinayət Məcəlləsinin 18-ci maddəsində cinayətlərin residivi anlayışını qəsdən cinayət törətməyə görə əvvəllər məhkum olunmuş şəxsin yenidən qəsdən cinayət törətməsi üstündə residivist qismində tanınmasını müəyyən edir. Residiv qəsdən cinayət törətməyə görə əvvəllər iki dəfə azadlıqdan məhrum etmə cəzasına məhkum olunduğu, eləcə də qəsdən ağır cinayət törətməyə görə əvvəllər azadlıqdan məhrum etmə cəzasına məhkum olunmuş şəxsin yenidən qəsdən ağır cinayət törətdiyi hallarda təhlükəli hesab olunur (Cinayət Məcəlləsinin 18.2-ci maddəsi). Xüsusilə təhlükəli residiv anlayışı (Cinayət Məcəlləsinin 18.3-cü maddəsi) xüsusilə ağır, ağır və ya az ağır cinayətlərin dəfələrlə qəsdən törədilməsi ilə bağlıdır.

Qəsdən törədilən bəzi cinayət tərkibləri formalaşdırılarkən qanunverici onların tərifini qəsdən törədilən əməl kimi vermir. Məsələn, Cinayət Məcəlləsinin 133.1-ci maddəsi işgəncə verməyə təqsirin formasını göstərmədən mütəmadi olaraq döyməklə və ya digər zorakı hərəkətlərlə güclü fiziki ağrı və ya psixi iztirablar vermə kimi baxır. Belə hallarda təqsirin formasını müəyyən etmək üçün Cinayət Məcəlləsinin 24.2-ci maddəsinə rəhbər tutmaq lazım gəlir. Həmin maddədə deyilir: «Ehtiyatsızlıqdan törədilmiş əməl (hərəkət və ya hərəkətsizlik) yalnız Cinayət Məcəlləsinin Xüsusi hissəsinin müfəfiq maddəsi ilə nəzərdə tutulmuş hallarda cinayət sayılır». Deməli, əgər maddənin dispoziyası təqsirin növünü konkretləşdirmirsə, o halda həmin norma ilə nəzərdə tutulmuş cinayət yalnız qəsdən törədilə bilər.

Qəsdin məzmununun başa düşülməsi üçün şəxsin ictimai təhlükəli əməli törətdiyi zaman bəzən törədilmiş cinayətin motivinin aydınlaşdırılması zərurəti yaranır. Davranışın motivləri bir sıra hallarda, məsələn, qəsdən adam öldürmədə tamah motivinin və ya terror

aktı məqsədinin olub-olmamasını müəyyən etməyə imkan yaradır.

Bir sıra cinayət tərkibləri özünün subyektiv cəhətində şəxsin fəaliyyətinin müəyyən motivini zəruri əlamət qismində ehtiva edir. Ona görə də motiv məsələsi üzərində bir qədər ətraflı dayanmağı məqsədəuyğun hesab edirik.

Artıq göstəriləndiyi kimi, cinayət vahid iradi akt olmaqla mürəkkəb psixoloji proses qismində xarakterizə olunur. Onun məzmununa nəinki xarici halların sistemi, həm də şəxsiyyətin çoxsaylı fərdi xüsusiyyətləri təsir göstərir. Bu prosesin mühüm hissəsini gerçəkliyin və bu gerçəkliyə münasibətdə törədilən hərəkətlərin mənasının dərk edilməsinin əks olunması təşkil edir. Belə əks olunma dinamik şəkildə baş verir.

İctimai təhlükəli əməlin subyektiv cəhəti – tamamilə psixi fəaliyyətdən ibarətdir. Y.B.Braynin yazdığı ki, psixi fəaliyyət cinayətin törədilməsini müşayiət edir və belə müşayiət zamanı əqli, iradi və emosional proseslər bir-biri ilə tam qarşılıqlı əlaqədə olurlar. O, qəsd və ehtiyatsızlıqla yanaşı, özündə digər əlamətləri – motivi, məqsədi, emosional məqamları və s. ehtiva edir. Lakin konkret iradi akt kimi, cinayəti xarakterizə edən bütün əlamətlər eyni zamanda cinayət tərkibinin əlamətləri qismində çıxış etmirlər. Cinayət tərkibi əlamətlərinin seçilməsi təsadüfi səciyyə daşmır. Burada da cinayətin ümumi anlayışının ayrıca cinayət anlayışı ilə qarşılıqlı münasibətinin dialektika ilə müəyyən edilən qanunauyğunluğu mövcud olur. Cinayətin ümumi anlayışı cinayətin ən mühüm, səciyyəvi əlamətlərini müəyyən edir, bu hadisənin bir növ daxili cəhətini, onun əsas məna və məzmununu aşkar edir. Ayrıca bir cinayətin anlayışı isə öz məcmusuna görə fərdi əlamətlərin əlaqələndirilməsindən ibarətdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, təqsirin müxtəlif forma və növləri ilə törədilən ictimai təhlükəli əməllərin bütün növlərini məhz göstərilən psixoloji mahiyyət birləşdirir. Cinayətin törədilməsi ilə meydana çıxmış ictimai təhlükəli nəticələrin subyektin motivasiyası və qarşıya məqsəd qoyması ilə əhatə olunma dərəcəsi məhz təqsirin forma və növlərindən asılı olaraq dəyişir.

Hüquq ədəbiyyatında Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsinin 25.2.-ci maddəsinin təhlili əsasında birbaşa qəsdin üç əlamətinin fərqləndirilməsi göstərilir. Həmin əlamətlər aşağıdakılardan ibarətdir:

- a) əməlin ictimai təhlükəli olduğunun dərk edilməsi;
- b) əməlin ictimai təhlükəli nəticələrinin qabaqcadan görülməsi;
- c) əməlin ictimai təhlükəli nəticələrinin baş verməsinin arzu olunması (2, 52).

Qəsdin məzmununa həmin konkret cinayət tərkibinin obyektiv əlamətlərinə uyğun gələn törədilmiş ictimai təhlükəli əməlin bütün faktiki hallarını dərk etmə və qabaqcadan görmə daxildir. Bu, hər şeydən əvvəl, ictimai təhlükəli əməlin cinayət qanununda göstərilmiş faktiki halları ilə dərk edilməsi deməkdir. Birbaşa qəsdin məzmunu qəsdən törədilən konkret bir cinayət tərkibinin quruluşundan asılı olaraq dəyişir. Bu mənada Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsinin 25.2.-ci maddəsində birbaşa qəsdə verilən tərif yalnız ictimai təhlükəli nəticəni cinayət tərkibinin zəruri əlaməti kimi təsbit edən qəsdən törədilmiş cinayətlərə, yəni maddi tərkibli cinayətlərə münasibətdə əhəmiyyətli hesab etmək olar.

Lakin məsələnin başqa bir cəhəti də mövcudur. Belə ki, başa çatması üçün ictimai təhlükəli nəticələrin meydana çıxması tələb olunmayan qəsdən törədilmiş cinayətlərə, yəni formal tərkibli cinayətlərdə birbaşa qəsdin məzmunu bir qədər fərqli təzahür edir. Formal tərkibə malik olan cinayətlərdə birbaşa qəsd təqsirkarın aşağıdakı psixoloji əlamətləri ilə səciyyələndirilə bilər:

- 1) təqsirkar şəxs törətdiyi cinayətin ictimai təhlükəli olduğunu dərk edir;
- 2) təqsirkar şəxs ictimai təhlükəli əməlin törədilməsini arzu edir.

Qəsdin məzmununa nəinki cinayətin obyektiv cəhətinə aid olan faktiki halların, eyni zamanda da cinayət qanununda ictimai təhlükəli əməlin obyektinə və ya subyektinə haqqında xüsusi olaraq göstərilmiş faktiki halların da dərk edilməsi daxildir. Məsələn, Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsinin 186-cı maddəsində məhz özgənin əmlakının qəsdən məhv edilməsinə və ya zədələnməsinə görə cinayət məsuliyyəti nəzərdə tutulmuşdur. Deməli, həmin ictimai təhlükəli əməli törədən təqsirkar şəxs məhz özgənin əmlakını qəsdən məhv etdiyini və ya zədələdiyini dərk edir.

Göstərilənlərlə əlaqədar, Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsinin Xüsusi hissəsinin bəzi maddələrinin dispoziyasında zəruri dəyişikliklər edilməsini də məqsədəuyğun sayırıq. Belə ki:

a) təqsirin qarışıq forması ilə törədildiyindən qəsdən sağlamlığa ağır zərər vurmanın (Cinayət Məcəlləsinin 126.3-cü maddəsi) formuləsi dəyişdirilməsi, habelə həmin maddədən «ehtiyatsızlıq» əlamətinin çıxarılması zəruridir;

b) Cinayət Məcəlləsinin 141.4-cü maddəsinin mətnində qismən dəyişiklik edilməklə, onun definisiyasından «ehtiyatsızlıqdan» əlamətinin çıxarılması zəruridir;

c) Cinayət Məcəlləsinin 125-ci maddəsindən dispoziyasına son aydınlaşdırıcı əlamət kimi «çatdırma» sözündən sonra «əgər əməlin nəticəsinə ehtiyatsızlıqla və ya dolaylı qəsdlə yol verilsə» ifadəsinin əlavə olunmasını təklif edirik.

Azərbaycan Respublikasının 1999-cu il Cinayət Məcəlləsində iki və ya daha artıq nəticə ilə bığlı olan cinayət tərkibləri mövcuddur. Belə tərkiblərdə birinci nəticə qəsdən törədilir və ikinci nəticə birinci nəticədən doğur. Belə cinayətlərə bütövlükdə təqsirin qarışıq forması ilə törədilən konkret qəsdən edilən cinayətlər kimi baxılır. Belə tərkiblərə Cinayət Məcəlləsinin 126-cı, 141-ci və s. maddələrini aid etmək olar.

Təqsirin qarışıq formasını nəzərdə tutan norma Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsinə daxil edilməmişdir. Biz təqsirin qarışıq formasının aşağıdakı konstruksiyada Cinayət Məcəlləsinin 26-1-ci maddə altında verilməsini təklif edirik:

«Maddə 26-1. Təqsirin qarışıq forması ilə törədilən cinayətlərə görə məsuliyyət

Qəsdən edilən cinayətdən törəyən, lakin qəsdlə əhatə olunmayan, qanunla barəsində daha sərt cəza müəyyən edilən, baş verən ağır nəticəyə görə o halda cinayət məsuliyyəti yaranır ki, şəxs belə nəticənin baş verəcəyi ehtimalını dərk edir, lakin kifayət qədər əsas olmadan onun qarşısını alacağını güman edir, yaxud da belə nəticənin baş verəcəyini görməli olduğu və görə biləcəyi halda görmür, nəticə baş verir. Bütövlükdə belə cinayət qəsdən törədilən cinayət sayılır».

Ədəbiyyat

1. **Ağayev İ.B.** - Azərbaycan Respublikasının Cinayət hüququ. Ümumi və Xüsusi hissələr
2. **Vəliyev İ.V.** - Cinayət hüququ və kriminologiya; islah-əmək hüququ. Cinayətlərin tövsifi zamanı qəsd obyektinin müəyyən edilməsinin cinayət-hüquqi metodları

**THE MEANING OF CONSPIRACY
AND ITS PLACE AND ROLE IN THE CLASSIFICATION OF CRIMES**

S.S.Aliyev

SUMMARY

Crime committed intentionally is an act (action or inaction) committed with direct or indirect intent. A crime is considered a direct intent if the person realized public danger of his acts (action or inaction), foresaw the possibility of socially dangerous consequences and wished them to happen. A crime is considered an indirect intent if the person realized public danger of his acts (action or inaction), foresaw the possibility of socially dangerous consequences, did not wish, but consciously allowed these consequences.

**ЗНАЧЕНИЕ ПРЕСТУПНОГО СГОВОРА
И ЕГО МЕСТО И РОЛЬ В КЛАССИФИКАЦИИ ПРЕСТУПЛЕНИЙ**

С.С.Алиев

РЕЗЮМЕ

Преступлением, совершенным умышленно, признается деяние (действие или бездействие), совершенное с прямым или косвенным умыслом. Преступление признается совершенным с прямым умыслом, если лицо осознавало общественную опасность своих деяний (действий или бездействия), предвидело возможность наступления общественно опасных последствий и желало их наступления. Преступление признается совершенным с косвенным умыслом, если лицо осознавало общественную опасность своих деяний (действий или бездействия), предвидело возможность наступления общественно опасных последствий, не желало, но сознательно допускало эти последствия.

2015 - № 42

ÖDƏNİSSİZ HÜQUQİ YARDIM ALMAQ HÜQUQUNUN TƏMİN OLUNMASINA DAİR BEYNƏLXALQ HÜQUQİ MEXANİZMLƏR

Ş.A.Xəlilova

Bakı Dövlət Universiteti
Bakı, Akademik Z.Xəlilov küçəsi 23
e-mail: xalilova.sarqiya@mail.ru

Açar sözlər: ödənişsiz hüquqi yardım, dövlətdaxili qanunvericilik, konvensiya, insan hüquqları, cinayət işləri, mülki işlər, konstitusiyaya, qanun, məhkəmə

Keywords: free legal assistance, domestic legislation, convention, human rights, criminal cases, civil cases, the constitution, the law, the court

Ключевые слова: бесплатная юридическая помощь, внутригосударственное законодательство, конвенция, права человека, уголовные дела, гражданские дела, конституция, закон, суд

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 61-ci maddəsinə əsasən, hər bir şəxsin yüksək keyfiyyətli hüquqi yardım almaq hüququ vardır. Qanunla nəzərdə tutulmuş hallarda hüquqi yardım ödənişsiz, dövlət hesabına göstərilir. Hər bir şəxsin səlahiyyətli dövlət orqanları tərəfindən tutulduğu, həbsə alındığı, cinayət törədilməsində ittiham olunduğu andan müdafiəçinin köməyindən istifadə etmək hüququ vardır.

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasında təsbit olunan vətəndaşların yüksək keyfiyyətli hüquqi yardım almaq hüququnun məzmununu aşağıdakı müddələrdə ifadə edilə bilər:

- yüksək keyfiyyətli hüquqi yardım almaq hüququ; ödənişsiz yüksək keyfiyyətli hüquqi yardım almaq hüququ;

- həbsə alınan, cinayət törədilməsində ittiham olunan şəxsin müdafiəçinin köməyindən istifadə etmək hüququ.

Azərbaycan Respublikasında ödənişsiz hüquqi yardım sistemi göstərilən iki hüququn təmin edilməsi istiqamətində müəyyən edilir. Bu baxımdan, Azərbaycan Respublikasında müvafiq münasibətləri tənzim edən hüquqi aktlar əsasında ödənişsiz hüquqi yardımın təqdim edilməsinin iki nisbi müstəqil sistemi fərqləndirilə bilər.

Belə ki, həbsə alınan, cinayət törədilməsində ittiham olunan şəxsin müdafiəçinin köməyindən istifadə etmək hüququnun təmin edilməsi və tənzimlənməsi istiqamətində əsas qanunvericilik aktı qismində Azərbaycan Respublikasının Cinayət-Prosesual Məcəlləsi çıxış edir. Ödənişsiz yüksək keyfiyyətli hüquqi yardım almaq hüququna dair qanunvericilik isə Azərbaycan Respublikasında hələ də tam olaraq işlənib hazırlanmamışdır. Bununla belə, Ödənişsiz hüquqi yardım haqqında Qanun Layihəsi ilə bağlı təkliflər də səslənməkdədir (8). Həmçinin, Konstitusiyada hər kəsin yüksək keyfiyyətli hüquqi yardım almaq hüququ nəzərdə tutulsa da, müvafiq şərtlərlə bu hüquqi proseduralara kifayət qədər aydınlıq gətirilməmişdir (1, 145).

Lakin Azərbaycan Respublikası qanunvericiliyindən fərqli olaraq, beynəlxalq hüquq hüquqi yardım almaq hüququnun təmin olunması məsələsində daha irəli gedərək, ödənişsiz hüquqi yardım almaq hüququnun tənzimlənməsinin iki istiqamətini müəyyən edir: cinayət prosesində ödənişsiz hüquqi yardım almaq hüququ; digər məsələlər üzrə ödə-

nişsiz hüquqi yardım almaq hüququnun təqdim edilməsi.

Azərbaycan Respublikasının da iştirakçısı olduğu 4 noyabr 1950-ci il tarixli İnsan hüquqlarının və əsas azadlıqlarının müdafiəsi haqqında Avropa Konvensiyasının “ədalətli məhkəmə araşdırması hüququ” adlanan 6-cı maddəsinin 3(c) bəndində qeyd edilir ki, cinayət törətməkdə ittiham olunan hər kəs şəxsən və ya özünün seçdiyi müdafiəçi vasitəsilə özünü müdafiə etmək və ya müdafiəçinin xidmətini ödəmək üçün vəsaiti kifayət etmədiyi zaman, ədalət mühakiməsinin maraqları tələb etdikdə belə müdafiədən pulsuz istifadə etmək hüququna malikdir.

Beləliklə, İnsan hüquqlarının və əsas azadlıqlarının müdafiəsi haqqında Konvensiya cinayət ədalət mühakiməsi çərçivəsində yalnız xüsusi subyekt (ittiham olunan şəxs) üçün pulsuz hüquqi yardım hüququ müəyyən edir. Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsinin 9 oktyabr 1979-cu il tarixli Eyri İrlandiyaya qarşı işi üzrə çıxarılmış qərar da qeyd edilir ki, İnsan hüquqlarının və əsas azadlıqlarının müdafiəsi haqqında Avropa Konvensiyasının 6-cı maddəsinin 3(c) bəndi yalnız cinayət ədalət mühakiməsinə şamil edilir. Eyni zamanda, həmin maddənin 1-ci bəndində hər bir kəs üçün ümumi olan hüquq – istənilən məhkəmə icraatında istənilən şəxs üçün ədalətli məhkəmə araşdırması hüququ təsbit edilmişdir. Bununla belə, ədalətli məhkəmə araşdırması hüququnun məzmununda birbaşa olaraq hər bir kəs üçün ödənişsiz hüquqi yardım hüququ nəzərdə tutulmamışdır. Başqa sözlə, Konvensiyanın 6-cı maddəsinin 1-ci bəndi mülki hüquqlara aid olan bütün məhkəmə mübahisələrinin həllində dövlətin ödənişsiz hüquqi yardım təqdim etmək öhdəliyini nəzərdə tutmur. Konvensiya müvafiq müddəanın belə geniş təfsirinə imkan vermir.

Buna baxmayaraq, Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsinin praktikası ədalətli məhkəmə araşdırması hüququnun daha geniş təfsiri yolu ilə inkişaf etmişdir. İlk növbədə, Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsinin Qolder Birləşmiş Krallığa qarşı 21 fevral 1975-ci il tarixli qərarında qeyd edildiyi kimi, ədalətli məhkəmə araşdırması hüququ ədalət mühakiməsinə çıxış hüququnu nəzərdə tutur (4). Daha sonra, Məhkəmənin yuxarıda qeyd edilən Eyri İrlandiyaya qarşı 9 oktyabr 1979-cu il tarixli qərarında da qeyd edilir ki, Konvensiyanın 6-cı maddəsinin 1-ci bəndi bir sıra hallarda (məsələn, ədalət mühakiməsinə real çıxışı təmin etmək tələb olunduğu hallarda) dövləti vəkil yardımını təqdim etməyə məcbur edə bilər. Beləliklə, dövlətin istənilən mühakimə icraatında ödənişsiz hüquqi yardım təqdim etmək öhdəliyinin əsaslarından biri məhz ədalət mühakiməsinə çıxışın təmin edilməsi zərurəti hesab olunur (3).

Məhkəmənin Eyri İrlandiyaya qarşı işi üzrə çıxardığı qərar da dövlətin ödənişsiz hüquqi yardım təqdim etmək öhdəliyinin ədalət mühakiməsinə çıxış hüququ ilə əlaqədar olmayan daha iki şərti nəzərdə tutulur:

- müəyyən kateqoriya işlər üzrə hüquqi nümayəndəlik Konvensiyanın iştirakçı-dövlətinin daxili qanunvericiliyi əsasında məcburi qayda kimi nəzərdə tutulmuşdursa;
- məhkəmə prosesinin mürəkkəbliyi tələb etdikdə.

Belə ki, daxili qanunvericilik əsasında məhkəmədə nümayəndəliyin məcburiliyi nəzərdə tutulduğu halda, tərəflərdən biri məhkəmə prosesində vəkilin iştirakını ödəməyə imkanı olmazsa, bu zaman məhkəmədə bərabərlik pozulmuş olur. Məhkəmə prosesinin mürəkkəbliyi isə əksər hallarda şəxsin faktiki olaraq vəkil və ya müdafiəçinin yardımı olmadan müstəqil olaraq işi həll edə bilməməsinə səbəb olur ki, bu da hüquqi yardımı ödəmək imkanının olmaması üzündən bərabərsizliyə gətirib çıxarır və nəticədə həmin şəxsin ədalət mühakiməsinə çıxış hüququnun realizəsi şübhə altına alınır.

S.A.Nasonov Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsinin hüquqi mövqeyini əsaslandırarkən, qeyd edir ki, İnsan hüquqları və əsas azadlıqları haqqında Konvensiyanın 6-cı maddəsində qeyd edilən əsas təminatlar bütün instansiyalarda təqdim edilməlidir (2). Xüsusilə də, Məhkəmə Ekbatani İsveçə qarşı işi üzrə çıxardığı qərarla qeyd etmişdir ki, “cinayət işi üzrə icraat vahid sistem təşkil edir və Konvensiyanın 6-cı maddəsi əsasında təqdim edilən müdafiə birinci instansiya məhkəməsinin iş üzrə çıxardığı qərarla tamamlanmır”. Eyni mövqə Məhkəmənin Delkur Belçikaya qarşı işi üzrə çıxardığı qərarında ifadə edilmişdir. Həmin qərarla deyilir ki, kassasiya icraatının Konvensiyanın təsir dairəsindən kənar qalmasını təsəvvür etmək mümkün deyildir.

Beləliklə, İnsan hüquqları və əsas azadlıqları haqqında Konvensiyanın və Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsinin çıxardığı qərarların məzmunu ödənişsiz hüquqi yardım sahəsində münasibətlərin iki müstəqil sisteminin fərqləndirilməsinə əsas verir:

- cinayətin törədilməsində ittiham edilən şəxsin ödənişsiz hüquqi yardım almaq hüququnun təmin edilməsi;

- ədalət mühakiməsinə bərabər çıxışın təmin edilməsi məqsədilə digər subyektlərin ödənişsiz hüquqi yardım hüququnun təmin edilməsi.

Bununla yanaşı, Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsinin qərar praktikası Konvensiyanın 6-cı maddəsinin 3-cü bəndinin aşağıdakı istiqamətlər üzrə genişləndirici təfsiri yolu ilə getmişdir:

- məhkəməyəqədər icraat mərhələsində ödənişsiz hüquqi yardım hüququnun təmin edilməsi. Konvensiyanın 6-cı maddəsinin 3-cü bəndi ilə müəyyən edilən hüquqlar məhkəməyəqədər icraat gedişində o halda tətbiq edilir ki, müvafiq icraat cinayət ittihamı əsasında ittiham edilən şəxsin müdafiəsi nöqtəyi-nəzərdən xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. İmbrişia İsveçrəyə qarşı işdə Avropa Məhkəməsi qeyd etmişdir ki, məhkəməyəqədər icraat mərhələsində nümayəndəliyə qadağa qoyulması Konvensiyanın 6-cı maddəsi ilə tələb olunan ədalət mühakiməsinə təsir göstərə bilər (6);

- apelyasiya və kassasiya icraatı mərhələsində ödənişsiz hüquqi yardım hüququnun təmin edilməsi. Ekbatani İsveçə qarşı işi üzrə qərarında Məhkəmə müəyyən etmişdir ki, cinayət işi üzrə icraat vahid sistem təşkil edir və Konvensiyanın 6-cı maddəsi əsasında təqdim edilən müdafiə birinci instansiya məhkəməsinin iş üzrə çıxardığı qərarla tamamlanmır;

- məhkəmə icraatının istənilən anında ödənişsiz hüquqi yardım hüququnu realizə etmək imkanı. Qreyncer Birləşmiş Krallığa qarşı işi üzrə Avropa Məhkəməsi çıxardığı qərarla qeyd etmişdir ki, məhkəmə icraatının ilkin mərhələsində ödənişsiz hüquqi yardımdan imtina olunduğu və sonradan təqdim edilməsi məsələsi ortaya çıxdığı hallarda, müvafiq ödənişsiz hüquqi yardımın təqdim olunması məsələsinə baxılması üçün xüsusi mexanizm mövcud olmalıdır (5).

Konvensiyanın 6-cı maddəsinin 1-ci bəndinin genişləndirici təfsiri isə aşağıdakı kimi müəyyən edilə bilər:

- ədalət mühakiməsinə çıxış hüququnun və ödənişsiz hüquqi yardım hüququnun ədalətli məhkəmə araşdırması hüququnun məzmununa daxil edilməsi;

- ədalət mühakiməsinə çıxışın təmin edilməsi üçün ödənişsiz hüquqi yardımın təqdim edilməsi üzrə dövlətlərin öhdəliklərinin müəyyən edilməsi.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, İnsan hüquqlarının və əsas azadlıqlarının müdafiəsi haqqında Avropa Konvensiyası və Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsi birlikdə ödənişsiz hüquqi yardım hüququnun müdafiəsi üzrə ən səmərəli mexanizm hesab olunur-

lar (7, 347).

Ödənişsiz hüquqi yardım hüququnun təqdim edilməsi məsələsini tənzim edən və səmərəli mexanizm hesab edilən digər mühüm beynəlxalq sənəd Mülki və siyasi hüquqlar haqqında 1966-cı il tarixli Beynəlxalq Paktdır. Pakt ittiham olunan şəxsin hüquqlarını müəyyən edir: ona qarşı irəli sürülən istənilən cinayət ittihamına baxılarkən bərabərlik əsasında öz iştirakı ilə mühakimə olunmaq və özünü şəxsən və ya özünün seçdiyi müdafiəçisi vasitəsilə müdafiə etmək, əgər müdafiəçisi yoxdursa, bu hüququ barədə xəbərdar edilmək və ədalət mühakiməsinin bunu tələb etdiyi istənilən halda onun üçün təyin edilmiş müdafiəçiyə, bu müdafiəçinin haqqını ödəməyə kifayət qədər vəsaiti olmadığı istənilən halda isə pulsuz müdafiəçiyə malik olmaq. Mülki məhkəmə icraatı çərçivəsində Pakt hər bir şəxs üçün qanun əsasında yaradılmış səlahiyyətli, müstəqil və qərəzsiz məhkəmə tərəfindən ədalətli və açıq məhkəmə baxışı hüququ, eləcə də bərabər qanuni müdafiə və ayrışdırılıqlı müdafiə hüququ müəyyən edir.

Mülki və siyasi hüquqlar haqqında Beynəlxalq Paktın normaları BMT-nin İnsan hüquqları Komitəsi tərəfindən təmin edilir. Ödənişsiz hüquqi yardım almaq hüququnun məzmununa münasibətdə BMT-nin İnsan hüquqları Komitəsi bir sıra qərarları əsasında özünün mövqeyini bildirmişdir ki, bunlar da əsasən cinayət prosesi çərçivəsində ixtisaslı hüquqi yardım almaq hüququ barədə olmuşdur: hüquqi yardımın göstərilməsinin keyfiyyəti və bu müdafiənin keyfiyyətinin təmin edilməsi üzrə dövlətlərin vəzifələrinin hədləri; ittiham olunan şəxsin müdafiəçi seçmək hüququ; öz müdafiəsini təşkil etmək üçün kifayət qədər zaman və imkana malik olmaq hüququ; məhkəmə prosesinin müxtəlif mərhələlərində ödənişsiz hüquqi yardım almaq hüququ; konstitusiya pozuntularına dair şikayətlər üzrə ödənişsiz hüquqi yardım almaq hüququ; ağır cinayətlərə dair işlər üzrə ödənişsiz hüquqi yardım almaq hüququ (9).

Ödənişsiz hüquqi yardımın keyfiyyətinə və müdafiənin keyfiyyətinin təmin edilməsi üzrə dövlətlərin vəzifələrinin hədlərinə münasibətdə BMT-nin İnsan Hüquqları Komitəsi bir sıra qərarları ilə öz mövqeyini bildirmişdir.

Smit və Stüart Yamaykaya qarşı işində şikayətin müəllifləri bildirmişlər ki, onlara qarşı cinayət prosesində müdafiənin keyfiyyəti qeyri-adekvat olduğundan, onlara münasibətdə Paktın 14-cü maddəsinin 3 (d) bəndi pozulmuşdur. Şikayətçilər bildirmişlər ki, onlar üçün ödənişsiz təqdim edilmiş vəkillər prosesə heç bir şahid çağırmamışlar. Beləliklə də, dövlətin ittiham olunan şəxslərə hansı keyfiyyətdə ödənişsiz hüquqi yardım təqdim etmək məsələsi ortaya çıxmışdı. BMT-nin İnsan Hüquqları Komitəsi qərara aldı ki, dövlət nə prosesə kifayət qədər yaxşı hazırlaşmamış müdafiəçiyə görə, nə də işin gedişində müdafiəçinin buraxdığı səhvlərə görə məsuliyyət daşıya bilməz. İstisna kimi o hallar qəbul edilə bilər ki, dövlətin təqsiri üzündən müdafiəçi və ittiham olunan şəxs müdafiənin hazırlanması üçün kifayət qədər zamana malik olmasın, yaxud məhkəməyə vəkilin davranışının ədalət mühakiməsinin maraqlarına uyğun gəlməməsi məlum olsun. Nəticə etibarilə, nə müraciətin müəllifləri, nə də onların müdafiəçiləri prosesin dayandırılması barədə şikayət etmədiklərinə görə, eləcə də işin materiallarında vəkillərin ədalət mühakiməsinin maraqlarına uyğun gəlməyən hər hansı bir davranışına yol verilməsi barədə məlumatın olmamasına görə Komitə Paktın 14-cü maddəsinin 3 (d) bəndinin pozulmaması barədə qərar qəbul etdi.

Yuxarıda nəzərdən keçirilən iş onu göstərir ki, ödənişsiz hüquqi yardımın göstərilməsinin keyfiyyəti müraciət edən şəxslər üçün daha çox əhəmiyyət kəsb edir. Bununla belə, BMT-nin İnsan Hüquqları Komitəsi Paktın iştirakçı-dövlətləri üçün müdafiəçi-

nin vicdanlılığına və onun tərəfindən göstərilən ödənişsiz hüquqi yardımın keyfiyyətinə görə məsuliyyət müəyyən etmir. Pakta əsasən, onun iştirakçı-dövlətləri yalnız iki halda ödənişsiz hüquqi yardımın keyfiyyətinə görə məsuliyyət daşıyırlar:

- dövlətin təqsiri üzündən müdafiəçi və ittiham olunan şəxs müdafiənin hazırlanması üçün kifayət qədər zamana malik olmadığı halda;

- məhkəməyə vəkilin davranışının ədalət mühakiməsinin maraqlarına uyğun gəlməməsi məlum olduğu halda.

Beləliklə, Paktın iştirakçı-dövlətləri keyfiyyətli hüquqi yardımın göstərilməməsinə şərait yaradan dövlət orqanlarının (müdafiəçi ilə vaxtında təmin etməmə), o cümlədən məhkəmənin fəaliyyətinə görə məsuliyyət daşıyırlar (ədalət mühakiməsinin prinsiplərinin pozulması).

Ödənişsiz hüquqi yardımın keyfiyyətinə münasibətdə dövlətlərin məsuliyyətinin həcmi barədə qeyd olunan hüquqi mövqe BMT-nin İnsan Hüquqları Komitəsinin digər qərarlarında da əks olunmuşdur. Məsələn, Beresford Uayt Yamaykaya qarşı (1998), Henri Yamaykaya qarşı (1991), Hensli Rikkets Yamaykaya qarşı (2002), Qlenn Eşbi Trinidad və Tobaqoya qarşı (2002). Sadalanan işlərdə şikayətin əsas səbəbi ödənişsiz hüquqi yardım çərçivəsində vəkilin etdiyi hərəkətlər olmuşdur (ittiham olunan şəxsin alibisini təsdiq edə biləcək şahidlərin çağırılmaması, ittiham olunan şəxslərlə görüşməmə, ittiham olunan şəxslərdən ifadənin alınmaması). Lakin, bütün göstərilən hallarda dövlət müdafiəçisinin təqdim olunması üzrə özünün öhdəliyini yerinə yetirməklə, vəkilin prosesi aparması keyfiyyətinə görə təqsirli hesab olunmamışdır.

BMT-nin İnsan Hüquqları Komitəsi, eyni zamanda, cinayət əməlinə ittiham olunan şəxs üçün ödənişsiz hüquqi yardım hüququnu effektiv məhkəmə müdafiəsi hüququ ilə bağlayır (9). Qlenford Kempbell Yamaykaya qarşı işində Komitə hesab etmişdir ki, dövlət effektiv məhkəmə müdafiəsi hüququnu təmin etməmiş və bununla da üç fakt üzrə Paktın 14-cü maddəsinin 3 (d) bəndinin tələblərini pozmuşdur: verilmiş şikayətin əsasında ölüm cəzasının müəyyən edilə biləcəyi cinayətin törədilməsi dururdu; ittiham olunan şəxsin onun etiraf ifadələrinin qəddarcasına rəftar altında məcburi şəkildə alınmasını iddia etməsinə baxmayaraq, müdafiəçi ittiham olunan şəxsdən alınan etiraf ifadələrinin qanuniliyi məsələsini mübahisələndirməmişdi; məhkəmə ittiham olunan şəxsə nə apelyasiya şikayətinin verilməsi üçün müdafiəçiyə tapşırıq verməyə imkan verməmiş, nə də apelyasiya şikayətini tanımamışdır. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, dövlət həm məhkəmənin, həm də vəkilin hərəkətlərinə görə məsuliyyət daşıyır.

Ödənişsiz hüquqi yardımın göstərilməsinin digər məsələlərinə münasibətdə BMT-nin İnsan Hüquqları Komitəsi bir sıra mövqelər bildirmişdir:

- Paktın 14-cü maddəsinin 3 (d) bəndi ittiham olunan şəxsə öz seçimi üzrə ödənişsiz müdafiəçinin təyin olunmasını tələb etmək hüququ vermir. Bununla da, ittiham olunan şəxs üçün ödənişsiz hüquqi yardım çərçivəsində müdafiəçi seçmək hüququ təmin olunmur (Trevor Bennett Yamaykaya qarşı (1999));

- ittiham olunan şəxsin öz müdafiəsini hazırlaması üçün kifayət qədər zamana və imkana malik olması faktiki olaraq təmin edilməlidir. Corc Uinston Reyd Yamaykaya qarşı işi üzrə Komitə qeyd etmişdir ki, Paktın 14-cü maddəsinin 3 (d) bəndi pozulmuşdur. Belə ki, ittiham olunan şəxs üçün ödənişsiz əsasda təyin edilmiş vəkil heç bir ilkin məhkəmə dinləmələrində iştirak etməmiş və ittiham olunan şəxslə yalnız əsas məhkəmə iclasının başlanmasına 10 dəqiqə qalmış görüşmüşdür. Həm işə baxan hakim, həm dövlət ittihamçıları, həm də təhqiqatçılar bu fakt barədə məlumatlı olmalı idilər;

- ödənişsiz hüquqi yardım yalnız ağır cinayətin törədilməsində ittiham olunan şəxsə təqdim olunmalıdır. Bu qayda yalnız məhkəmə baxışı gedişində deyil, həm də iş üzrə ilkin dinləmə mərhələlərində də qüvvədədir. Paktın 14-cü maddəsinin 3 (d) bəndi hətta o halda da pozulmuş hesab edilir ki, şəxs ödənişsiz hüquqi yardım üçün müraciət edə bilərdi, lakin belə müraciəti etməmişdir. Müvafiq olaraq, dövlət, ağır cinayətin törədilməsində ittiham olunan şəxsin ödənişsiz hüquqi yardım üçün müraciət edib-etməməsindən asılı olmayaraq, həmin şəxsə ödənişsiz hüquqi yardım təqdim etmək üzrə məsuliyyət daşıyır (Konroy Levi Yamaykaya qarşı (1998));

- dövlətin Konstitusiya Məhkəməsi cinayət işlərini mahiyyəti üzrə həll etməməsinə baxmayaraq, həm cinayət, həm də mülki işlərdə şikayətçilərin ədalətli məhkəmə araşdırması hüququnu təmin etmək vəzifəsi daşıyır. Buna görə də, şikayətçinin dövlətin Konstitusiya Məhkəməsinə qərarın ədalətli məhkəmə araşdırması hüququnun pozulub-pozulmaması əsasında çıxarılmasını müəyyən etmək barədə müraciət istəyi olduğu halda və bunun üçün ödənişsiz hüquqi yardıma malik olmaması üzündən müraciət edə bilməməsi Komitə tərəfindən Paktın 14-cü maddəsinin 1-ci bəndinin (ədalətli məhkəmə araşdırması hüququ) və 2-ci maddəsinin 3-cü bəndinin (effektiv hüquqi müdafiə vasitələri təqdim etmək üzrə dövlətlərin öhdəliyi) pozulması kimi qiymətləndirilmişdir. Komitə müəyyən etmişdir ki, məhkəmə araşdırması gedişində yol verilən pozuntunun olmasını mübahisələndirmək istəyən və hüquqi yardım xidmətlərini ödəmək imkanına malik olmayan məhkum edilmiş şəxs üçün belə xidmət ədalət mühakiməsinin maraqlarının tələbi əsasında ödənişsiz təqdim olunmalıdır (Poul Kennedi Trinidad və Tobaqoya qarşı (1999)).

İnsan hüquqlarının və əsas azadlıqlarının müdafiəsi haqqında Avropa Konvensiyası çərçivəsində fəaliyyət göstərən Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsi və Mülki və siyasi hüquqlara dair Beynəlxalq Paktın fəaliyyətini təmin edən BMT-nin İnsan Hüquqları Komitəsi kimi vətəndaşların ödənişsiz hüquqi yardım almaq hüququnun təmin olunması üzrə iki beynəlxalq-hüquqi mexanizmi müqayisə etdikdə, hüquqi düşüncədə mövcud olan müəyyən fərqləri, hansı həcmdə subyektiv hüquqların ödənişsiz hüquqi yardım almaq hüququnu əhatə etdiyini müəyyən etmək olar. Onu da qeyd edək ki, BMT-nin İnsan Hüquqları Komitəsi cinayət prosesində vətəndaşların başqa sözlə, xüsusi subyektin – cinayət əməlinin törədilməsində ittiham olunan şəxsin hüquqlarının təmin olunmasına əsaslanır. Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsi isə, əksinə, Avropa İnsan Hüquqları Konvensiyasının 6-cı maddəsinin məzmununu kifayət qədər genişləndirməklə, bir sıra hallarda dövlətin mülki işlər üzrə də vəkil yardımını təqdim etməli olduğu barədə hüquqi mövqelər bildirmişdir.

Fikrimizcə, Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsinin (Konvensiyanın genişləndirici təfsiri) və BMT-nin İnsan Hüquqları Komitəsinin (Paktın hərfi təfsiri) yanaşmalarında olan fərqlərin səbəbi bu orqanların mahiyyətindən və vəzifələrindən irəli gəlir. Belə ki, Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsi qanunun ruhuna əsaslanaraq, vətəndaş hüquqlarının, o cümlədən ödənişsiz hüquqi yardım hüququnun təmini istiqamətində fəaliyyət göstərir. BMT-nin İnsan Hüquqları Komitəsi isə qanuna hərfi yanaşaraq, Paktın iştirakçı-dövlətlərinin öz üzərlərinə götürdükləri öhdəliklərin şərtsiz yerinə yetirilməsinin təmini istiqamətində fəaliyyət göstərir.

Bütövlükdə, son dövrlərdə beynəlxalq səviyyədə təmin edilən vətəndaş hüquqlarının sərhədlərinin genişlənməsi tendensiyasını müşahidə edildiyi qeyd edilməlidir. Fikrimizcə, bu baxımdan Mülki və siyasi hüquqlara dair Beynəlxalq Pakt da mülki işlər

üzrə ödənişsiz hüquqi yardımın təqdim edilməsi üzrə dövlətlərin öhdəliklərinin genişlənməsi istiqamətində dəyişikliklərə məruz qalacaqdır. Beynəlxalq-hüquqi tənzimləmə tendensiyası, milli hüquqi sistemlərin inkişafı tendensiyası göstərir ki, ödənişsiz hüquqi yardım almaq hüququ getdikcə mülki proses sferasına da şamil olunmaqdadır. Belə ki, ABŞ-da ödənişsiz hüquqi yardım sistemi 1963-cü il tarixli Qideon Veynrayta qarşı işi ilə fəaliyyətə başlamışdır. Adıçəkilən məhkəmə işi ABŞ Ali Məhkəməsinin məhkəmə praktikası tarixində dönüş nöqtəsi olmuşdur. Ali Məhkəmə yekdilliklə müəyyən etdi ki, dövlət məhkəmələri öz vəkillərinin xidmətlərini ödəmək imkanı olmayan cinayət işləri üzrə ittiham olunan şəxslər üçün vəkil təqdim etməlidirlər. Beləliklə, ABŞ-da ödənişsiz hüquqi yardım sistemi cinayət icraatı ilə fəaliyyətə başlamış oldu. Yalnız 1999-cu ildə həm cinayət, həm də mülki işlər üzrə ödənişsiz hüquqi yardım almaq hüququnu dövlət səviyyəsində təmin edən Ədalət mühakiməsinə çıxış haqqında Federal Qanun qəbul olundu.

Beləliklə, ödənişsiz hüquqi yardım almaq hüququ ilə bağlı Azərbaycan Respublikasının konstitusion-hüquqi müddəaları ilə beynəlxalq-hüquqi tənzimləmənin müqayisəsi nəticəsində aşağıdakıları qeyd etmək olar:

- həm beynəlxalq-hüquqi sənədlərdə, həm də Azərbaycan Respublikası qanunvericiliyində cinayət işləri üzrə ödənişsiz hüquqi yardım almaq hüququ geniş şəkildə təsbit olunmuşdur;

- yuxarıda təhlil edilən beynəlxalq-hüquqi sənədlərdə ödənişsiz hüquqi yardım almaq hüququ konkret olaraq bir sıra normalarda geniş şəkildə ifadə edilsə də, Azərbaycan Respublikasında mülki işlər üzrə ödənişsiz hüquqi yardım almaq hüququnun daha səmərəli realizəsinə imkan verəcək ödənişsiz hüquqi yardım haqqında qanunun qəbul edilməsi zərurəti özünü biruzə verməkdədir;

- cinayət işləri üzrə ödənişsiz hüquqi yardım sistemi mülki işlər üzrə ödənişsiz hüquqi yardım sistemini yaranma tarixi baxımdan qabaqlayır.

Ədəbiyyat

1. Əliyev Ş.İ. Vəkillik hüququ. Dərs vəsaiti. Bakı, 2012, 380 s.
2. Насонов С.А. Право осужденного на пересмотр приговора вышестоящим судом. Вопросы уголовно-процессуального права в практике Европейского суда по правам человека (нормы, решения, публикации). www.lawtrend.org
3. Airey v. Ireland, Judgement of 9 Oct. 1979, Series A, No.32; para.26.
4. Golder v. United Kingdom, Judgement of 21 Feb. 1975, Series A, No.18; p.18, para.40.
5. Granger v. United Kingdom. Judgement of 28 Marth 1990, Series A., No.174.
6. Imbrioscia v. Switzerland. Judgment of 24 Nov. 1993, Series A.,No. 252.
7. Jacobs, White & Ovey. The European Convention on Human Rights. Fifth edition. Oxford, Clarendon Press, 2010, 720 p.
8. www.lawreform.az/upload/file_17102012_az.pdf
9. www.un.org

**INTERNATIONAL LEGAL MECHANISMS
TO GUARANTEE THE RIGHT TO FREE LEGAL ASSISTANCE**

Sh. .Khalilova

SUMMARY

This article presents an analysis of international legal mechanisms to guarantee the right to free legal assistance in the context of some international instruments in the field of human rights. In particular, European Convention on Human Rights and the International Covenant on Civil and Political Rights are considered. It is noted that the international law defines two directions of regulation of free legal assistance: the right to free legal aid in criminal proceedings; provision of free legal assistance in civil and other issues.

**МЕЖДУНАРОДНО-ПРАВОВЫЕ МЕХАНИЗМЫ ПО ОБЕСПЕЧЕНИЮ
ПРАВА НА ПОЛУЧЕНИЕ БЕСПЛАТНОЙ ЮРИДИЧЕСКОЙ ПОМОЩИ**

Ш. .Халилова

РЕЗЮМЕ

В статье представлен анализ международно-правовых механизмов по обеспечению права на получение бесплатной юридической помощи в контексте некоторых международных документов в области прав человека. В частности, рассматриваются Европейская Конвенция о защите прав человека и основных свобод и Международный Пакт о гражданских и политических правах. Отмечается, что международное право определяет два направления регулирования бесплатной юридической помощи: право на получение бесплатной юридической помощи в уголовном процессе; предоставление бесплатной юридической помощи по гражданским и иным вопросам.

2015 - № 42

DİPLOMATİK MÜDAFİƏNİN TƏTBİQİ ŞƏRTLƏRİ: NƏZƏRİ VƏ PRAKTİKİ PROBLEMLƏR

V. Ağayeva

Bakı Dövlət Universiteti
Bakı, Akademik Z.Xəlilov küçəsi 23
e-mail: agayeva.vafa.n@yahoo.com

Açar sözlər: diplomatik müdafiə, beynəlxalq hüquq, milli qanunvericilik, əcnəbi vətəndaşlar, vətəndaşlığı olmayan şəxslər, insan hüquqları

Keywords: diplomatic protection, international law, domestic legislation, foreigners, stateless persons, human rights

Ключевые слова: дипломатическая защита, международное право, национальное законодательство, иностранцы, лица без гражданства, права человека

Diplomatik müdafiə beynəlxalq hüququn nəzəriyyədə və praktikada müxtəlif mübahisələr yaradan ən mürəkkəb institutudur. Çünki başqa dövlətin ərazisində olan əcnəbi həm öz dövlətinin, həm də olduğu dövlətin yurisdiksiyası altında olur. Belə şəraitdə diplomatik müdafiə elə həyata keçirilməlidir ki, bu iki yurisdiksiya arasında qarşıdurma yaranmasın. Beynəlxalq Hüquq Komissiyasının 2006-cı ildə təsdiq etdiyi “Maddələr Layihəsi və onların Kommentariyaları” adlı sənədin “Diplomatik müdafiəni həyata keçirmək hüququ” adlı 2-ci maddəsində qeyd edilir ki, dövlətlər bu sənəd əsasında diplomatik müdafiə hüququnu həyata keçirə bilər.

Qeyd edilən maddənin kommentariyasına əsasən, bir dövlətin beynəlxalq hüquqazidd davranışları nəticəsində digər dövlətin vətəndaşlarının hüquqlarının pozulmasının qarşısını almaq məqsədilə birinci dövlətin ikinci dövlət tərəfindən beynəlxalq məsuliyyətə cəlb olunması diplomatik müdafiənin əsasında duran vacib məqamdır. Diplomatik müdafiə hüquqları pozulmuş vətəndaşlarının adından dövlət tərəfindən həyata keçirilir. Diplomatik müdafiə dövlətin vəzifəsi deyil, hüququdur. Dövlətdaxili qanunvericilik dövləti öz vətəndaşlarının diplomatik müdafiəsini həyata keçirməyə məcbur edə bilər, lakin beynəlxalq hüquq normalarında belə öhdəlik nəzərdə tutulmamışdır. Yəni beynəlxalq hüquq normaları dövlətlərin üzərinə belə öhdəlik qoymur.

Bu məsələ ilə bağlı Beynəlxalq Ədalət Məhkəməsinin Barselona Treksn işi ilə bağlı qərarı xüsusi önəm kəsb edir. Həmin iş üzrə Məhkəmənin mövqeyi belə idi ki, beynəlxalq hüquqla müəyyən edilmiş hədlər çərçivəsində dövlət zəruri hesab etdiyi həcmdə və vasitələrlə diplomatik müdafiəni həyata keçirə bilər. Bu hüquq dövlətin subyektiv hüququdur. Əgər hüquqi və ya fiziki şəxslər hesab etsə ki, onların hüquqları lazımi şəkildə təmin edilməyib, deməli beynəlxalq-hüquqi vasitələr tükənib. Belə olan halda, hüquqları pozulan tərəf öz dövlətinə müraciət edir, mənşə dövləti isə öz diskresion hüququndan istifadə edir, yəni bu hüququ realizə etməyə də bilər (1). Bu planda o, həyata keçirilməsi siyasi və ya digər xarakterli mülahizələrlə müəyyən olunan öz diskresion səlahiyyətlərini saxlamış olur. Lakin biz bu məsələdə İ.İ.Lukaşukun fikri ilə tamamilə razıyıq ki, bu cür konsepsiya insan hüquqlarının mərkəzi yer tutduğu müasir beynəlxalq hüquqa uyğun deyil. Bu baxımdan bir sıra dövlətlərin konstitusiyalarında, o cümlədən AR Konstitusiyası-

sında vətəndaşların diplomatik müdafiə hüququnun təsbit olunması bu vəziyyətin dəyişdirilməsində vacib addımdır. Bütövlükdə, bu hüquq dövlətin özünün maraqlarının və hüquqlarının qorunması ilə bağlıdırsa, son nəticədə insan hüquqlarının qorunmasına yönəlmişdir. Dövlətin diskresion hüququ məsələsinə gəldikdə isə onu qeyd edək ki, bəzi milli qanunvericiliklərdə və məhkəmə qərarlarında (2) məhdud şəkildə dövlətlərin müəyyən öhdəlikləri göstərilir. Bu öhdəliklər əsas etibarilə xaricdə olan vətəndaşların hüquqlarının “ciddi” pozuntuları hallarında meydana çıxır. Bu məsələlərlə bağlı 2006-cı il Maddələr layihəsinin 19-cu maddəsində məsələyə aydınlıq gətirilir və dövlətlərin diskresion hüquqları məhz bu maddə çərçivəsində realizə olunmalıdır.

Maddələr Layihəsinin 19-cu maddəsində qeyd edilir ki, diplomatik müdafiə hüququ olan dövlət bu maddələr layihəsinə müvafiq olaraq aşağıdakıları etməlidir:

- “ciddi ziyan” aşkar edildikdə, diplomatik müdafiənin həyata keçirilməsi imkanına zəruri diqqət ayrılmalıdır;
- diplomatik müdafiə ilə bağlı müraciət edən zərərçəkmişlərin müraciətini və kompensasiya məsələsini imkan daxilində nəzərə almalıdır;
- ağlabatan xərcləri çıxmaqla, cavabdeh-dövlətin ödədiyi istənilən kompensasiyanı zərərçəkmişə təqdim etmək (3).

Diplomatik müdafiə hüququ nəzəriyyə və praktikada dövlətin diskresion hüququ kimi nəzərdən keçirilir. Yəni, dövlət müəyyən konkret hallarda diplomatik müdafiə təqdim edib-etməməsi məsələsini özü həll edə bilər. Bu konsepsiya bir sıra beynəlxalq məhkəmə orqanlarının qərarlarında da öz təsdiqini tapmışdır. Məsələn, Beynəlxalq Ədalət Məhkəməsinin Daimi Palatasının Mavrommatis işi (1924-cü il) üzrə Qərarında deyilir ki, öz vətəndaşlarından birinin hüquqlarını müdafiə edən dövlət mahiyyətcə özünəməxsus olan hüququ, onun vətəndaşlarına münasibətdə beynəlxalq hüquq normalarına hörmət edilməsini təmin etmək hüququnu müdafiə edir (4). Diplomatik müdafiənin tətbiqi zamanı bir sıra şərtlər nəzərə alınmalıdır ki, bunlar əsasən a) daxili hüquqi müdafiə vasitələrinin tükənməsi, b) vətəndaşlıq, c) “daimi” əsaslarla vətəndaşlıq şərtləridir.

Diplomatik müdafiənin tətbiq olunması məsələsinin daha ətraflı anlamı üçün yuxarıda qeyd etdiyimiz şərtlərə toxunulmasını məqsədmüvafiq hesab edirik. İlk növbədə, daxili hüquq vasitələrinin tükənməsi şərtinə baxaq. Beynəlxalq təcrübəyə əsasən diplomatik müdafiə adətən yerləşmə dövlətində bütün yerli effektiv hüquqi müdafiə vasitələrinin tükənməsindən sonra təqdim edilir. Yəni, zərərçəkmiş olduğu dövlətin bütün inzibati və məhkəmə orqanlarına müraciət etsə də öz hüquqlarının bərpasına nail ola bilməmişdir. BMT Beynəlxalq Məhkəməsinin İnterhandel Kompaniyasının işi üzrə qərarında daxili hüquqi müdafiə vasitələrinin tükənməsi qaydasını beynəlxalq adət hüququnun oturuşmuş norması kimi şərh etmişdi (5). Daxili hüquqi müdafiə vasitələrinə əməl etməmə zamanı beynəlxalq tribunallar adətən dövlətlərin iddialarını rədd edirdi.

Lakin qeyd etmək lazımdır ki, dövlətlər adətən daxili müdafiə vasitələrinin tükənməməsi hallarında diplomatik müdafiənin həyata keçirilməməsinə cəhd göstərirlər. Bir misal göstərək. 1908-ci ildə ABŞ ticarət kompaniyalarından biri ABŞ Dövlət Departamentinə yükdaşıma zamanı vurulmuş zərərin kompensasiyası ilə bağlı Rusiya hökumətinə qarşı iddia ilə müraciət edir. Dövlət Departamenti isə öz növbəsində qeyd etmişdi ki, məsələ ilə bağlı Rusiya məhkəmələrinə heç bir müraciət olmadığından, milli hüquqi müdafiə vasitələrinə müraciət edilmədiyindən məsələnin diplomatik yolla həllinə əsas yoxdur (6).

Ümumiyyətlə, daxili hüquqi müdafiə vasitələrinin tükənməsi qaydası erkən orta

əslərdən formalaşmağa başlamışdır. Uzun müddət ərzində monarxlar vurulmuş zərərin əvəzinin ödənilməsi üçün repressali hüququndan istifadə etmişdilər. Bu hüquqa görə monarxlar vurulmuş zərərin əvəzinin ödənilməsi üçün əmlaka sahib olma ilə bağlı digər monarxlara yazılı icazə verirdilər. Həmin dövrdə belə bir qayda vardı ki, vurulmuş ziyana görə suveren və onun təbəələri müştərək qaydada məsuliyyət daşıyırdılar. Repressali adətən tacirlərə tətbiq edildiyindən bu hüququn realizəsi ticarətin inkişafına da əngəl törədirdi, nəticədə tədricən repressali hüququndan istifadə də zəiflədi. Hətta beynəlxalq ticarətin qorunması məqsədilə tacirlərin əmlakının toxunulmazlığı da bəyan edilmişdi.

Artıq XVI əsrdə belə bir qayda formalaşdı ki, zərərcəkmiş əcnəbi ona vurulmuş ziyanın əvəzini ilk növbədə, həmin ziyanı vurmuş dövlətin məhkəmələrinə müraciət etməklə ala bilər.

Beynəlxalq hüquq norması kimi diplomatik müdafiənin tətbiqini tənzimləyən daxili hüquqi müdafiə vasitələrinin tükənməsi qaydası yekun olaraq XIX əsrdən formalaşmağa başladı (7). Beynəlxalq hüququn adıçəkilən normasının formalaşması və realizəsi zərurətini izah edən iki əsas nəzəriyyə var. Birinci nəzəriyyəyə (Borçard E., Aqo R.) görə, daxili hüquqi müdafiə vasitələrinin tükənmədiyi halda əcnəbi vətəndaşlara münasibətdə beynəlxalq hüquq normasının pozulması baş vermir. Bu halda mahiyyət etibarilə tükənmədən söhbət gedir.

İkinci nəzəriyyəyə (Ş.de Vişer, Amerasingx Ç.) əsasən beynəlxalq hüququn pozulması əcnəbi vətəndaşa ziyan vurduğu anda baş versə də, diplomatik müdafiə yalnız o halda göstərilir ki, bu artıq yeganə müdafiə vasitəsidir. Artıq bu bir növ prosedur xarakterli qaydadır.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz nəzəriyyələrlə yanaşı, onların əlaqələrini özündə birləşdirən qarışıq nəzəriyyə (Verzi G.) də mövcuddur. Fiziki və ya hüquqi şəxslər bu və ya digər dövlətin daxili hüququnun subyektləridir. Beynəlxalq müqavilə və adət öhdəlikləri üzrə fiziki və hüquqi şəxslərin hüquq və azadlıqlarının təmin edilməsi isə həmin hüquqi və fiziki şəxslərin yerləşdiyi dövlətin vəzifəsidir. Bu vəzifə, ilk növbədə, beynəlxalq instansiyalarla yox, daxili hüquqi müdafiə vasitələri ilə realizə olunur. Deməli, xarici vətəndaşların hüquqlarının pozulması, ilk növbədə, yerləşmə dövlətinin daxili hüququ sferasına aiddir. Nə qədər ki, yerləşmə dövləti mövcud beynəlxalq standartlara uyğun olaraq onların hüquq və azadlıqlara riayət etməni daxili hüquq vasitəsi ilə təmin edə bilməməsi aşkar olmayacaq, yəni ir ki, o daxili vasitələrlə pozulmuş hüquqları bərpa etmək mümkün deyil, bu halda yerləşmə dövlətinin xarici vətəndaşlar barəsində öz beynəlxalq öhdəliklərini pozması haqqında fikir yürütmək də düzgün deyil.

BMT Beynəlxalq Hüquq Komissiyasının əksər üzvləri də bu fikri dəstəkləyir. Bu məsələ Komissiya tərəfindən hazırlanmış dövlətlərin məsuliyyəti haqqında layihədə də öz təsdiqini tapdı. Layihənin 22-ci maddəsində qeyd edilir ki, əgər dövlətin hərəkətləri onun əcnəbilərlə rəftar üzrə beynəlxalq öhdəliklərinə uyğun olmayan vəziyyət yaradırsa, onda öhdəliklərin pozulması yalnız o halda baş verir ki, əcnəbilər (hüquqi və fiziki şəxslər) onlara əlçatan effektiv yerli hüquqi müdafiə vasitələrindən istifadə etmiş olsunlar (8).

Hüquqi müdafiənin daxili vasitələrinin tükənməsi qaydası - beynəlxalq adət hüququn normasıdır, hansı ki, yerləşmə dövlətinin ərazi suverenliyi prinsipinə hörmətin təzahürüdür və diplomatik müdafiənin göstərilməsində sui-istifadəyə qarşı zəmanət qismində çıxış edir (9). XIX əsrdən başlayaraq, bu norma bir çox beynəlxalq müqavilələrdə təsbit olunmuş, xüsusilə də XX əsrdə, iki dünya müharibəsi arasındakı dövrdə bağlanmış beynəlxalq mübahisələrin sülh yolu ilə nizamlanması haqqında müqavi-

lələrdə öz əksini tapmışdır.

Hüquqi müdafiənin daxili vasitələrinin tükənməsi qaydasının aşağıdakı beynəlxalq-hüquqi əsasları var. Universal konvensiyalardan:

- Mülki və siyasi hüquqlar haqqında 1966-cı il Beynəlxalq Paktı (maddə 41.1);
- 21 dekabr 1965-ci il tarixli İrqi ayrı-seçkiliyin bütün formalarının ləğvi haqqında Konvensiya (maddə 11);
- İşgəncə və digər qəddar, qeyri-insani və ya ləyaqəti alçaldan rəfdar və cəzalara qarşı 9 dekabr 1975-ci il tarixli Konvensiya.

Regional beynəlxalq-hüquqi aktlardan:

- 1950-ci il tarixli İnsan hüquqları və əsas azadlıqlarının müdafiəsi haqqında Avropa Konvensiyası (maddə 26);
- MDB Dövlət Başçıları Şurasının 24 sentyabr 1993-cü il tarixli qərarı ilə təsdiq olunmuş İnsan Hüquqları Komissiyası Maddələrinin 2-ci və 3-cü hissələri;
- İnsan hüquqları haqqında Amerika Konvensiyası (maddə 46).

Qeyd etmək lazımdır ki, dövlətlərin daxili hüququ onun ümumqəbul edilmiş beynəlxalq standartda uyğunluğu şərti ilə müxtəlif növ iddia və nizama salması üçün xüsusi imkanlara malikdir, çünki, beynəlxalq hüquq institutları ilə müqayisədə daxili hüquq institutları müxtəlif növ problemlərin və faktların araşdırılmasına və qərarların çıxarılmasına daha yaxşı uyğunlaşdırılmışdır.

Hüquqi müdafiənin daxili vasitələrinin tükənməsi qaydasının tətbiqi sahəsində müəyyən fərqlər mövcuddur, burada söhbət xarici vətəndaşa yerləşmə dövlətinin birbaşa iştirakı olmadan, bilavasitə iştirakı ilə vurulan zərərdən gedir.

Birinci halda əcnəbi vətəndaşa ziyan vurulması adətən mənşə dövləti tərəfindən yerləşmə dövlətinə qarşı pretenziya irəli sürülməsinə əsas vermir. Belə ki, yerli məhkəmələr hələlik ədalət mühakiməsini həyata keçirməmişdir. İkinci halda isə hüquqi müdafiənin daxili vasitələrinin tükənməsi qaydası ağılabatan imkan və vaxtla məhdudlaşır, yəni burada məqsəd pozulmuş hüququn tez bir zamanda bərpası və mənşə dövləti tərəfindən pretenziya irəli sürülməsinin qarşısını almaqdır. Hüquqi müdafiənin daxili vasitələrinin tükənməsi qaydası yerləşmə dövlətində əcnəbiyə vurulmuş zərərin kompensasiyası üçün effektiv vasitələrin mövcudluğunu nəzərdə tutur.

Hər şeydən əvvəl yerləşmə dövlətində xarici fiziki və hüquqi şəxslərin iddialarının müzakirəsi üçün səlahiyyətli məhkəmələr və ya inzibati orqanlar mövcud olmalıdır. Bu orqanlar qərəzsiz olmalıdır, vurulmuş zərərin ağılabatan, ədalətli və vaxtında kompensasiyasını təmin etməlidir. Ancaq müdafiənin daxili vasitələrinin tükənməsi yalnız onu nəzərdə tutmur ki, zərərçəkmiş yerli qanunvericiliklə ona verilən bütün təsirli vasitələrdən istifadə etməlidir, eyni zamanda, zərərçəkmiş bu vasitələrdən effektiv şəkildə istifadə etməlidir.

Hüquqi müdafiənin daxili vasitələrinin effektivliyi meyarı Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsi tərəfindən işlərin baxılması vaxtı nəzərə alınır. Nümunə kimi 19 fevral 1998-ci il tarixli dən Bahaddar Niderlanda qarşı işi üzrə Məhkəmənin qərarını göstərmək olar. Bahaddarın Niderlanda qarşı iddia ərizəsində qeyd edilirdi ki, onun Niderland hökuməti tərəfindən Banqladeşə verilməsi Banqladeş tərəfindən onu qeyri-insani və ləyaqəti alçaldan rəftara məruz qoyacaq. Avropa Məhkəməsi öz qərarında göstərmişdi ki, hüquqi müdafiənin daxili vasitələri tükənməmişdir, belə ki, ərizəçi müəyyən olunmuş müddətdə qaçqın statusunun alınması ilə bağlı apellyasiya məhkəməsinə zəruri sənədləri təqdim edə bilməmişdir, həmçinin ərizəçi humanitar mülahizələrə görə müvəqqəti yaşayış hüququ və

ya qaçqın statusunun əldə edilməsi üçün ona verilən hüquqlardan effektiv şəkildə istifadə edə bilməmişdir (10).

Müdafinin daxili vasitələrinin tükənməsi qaydası praktik olaraq növbəti hallarda mövcud ola bilməz. Birincisi yerləşmə dövlətinin daxili qanunvericiliyinə uyğun olaraq, dəqiq müəyyən olunmuşdur ki, zərərçəkmiş inzibati və ya məhkəmə orqanlarında öz iddialarının təmin olunması üçün real, effektiv imkanlara malik deyil və ya yerləşmə dövlətinin daha yüksək məhkəmə instansiyalarına müraciət əhəmiyyətsizdir.

Bir sıra alimlərin fikrincə, təcrübədə hüquqi müdafinin daxili vasitələrinin tükənməsi lazım olmaya bilər, əgər yerləşmə dövlətində siyasi qarşıdurmalar baş verirsə, vətəndaş müharibəsi gedirsə, belə olan halda, şübhələr yarana bilər ki, yerli məhkəmələr qərəzsiz və ədalətli qərarı çıxardacaq. Hüquqi müdafinin daxili vasitələrinin tükənməsi qaydası həmçinin, beynəlxalq ikitərəfli və ya çoxtərəfli müqavilələrdə bu normaın tətbiqindən imtınanı təsbit edən zaman tətbiq edilmir.

Diplomatik müdafinin tətbiqinin növbəti şərti vətəndaşlıq şərtidir. Beynəlxalq Hüquq Komissiyası tərəfindən təsdiq olunan 2006-cı il tarixli Diplomatik müdafiəyə dair Maddələr Layihəsi və onun Kommentariyalarının 3-cü və 4-cü maddələrinə əsasən diplomatik müdafini vətəndaşlıq dövləti həyata keçirə bilər. Fiziki şəxsin diplomatik müdafiəsi məqsədləri üçün vətəndaşlıq dövləti dedikdə, vətəndaşlığı müvafiq dövlətin milli qanunvericiliyinə uyğun olaraq, doğulma, naturalizasiya, dövlətlərin hüquq varisliyi və beynəlxalq hüquqa zidd olmayan digər vasitələrlə əldə olunan dövlət nəzərdə tutulur (11).

Diplomatik müdafinin göstərilməsi vaxtı vətəndaşlıq meyarından istifadə onunla izah olunur ki, onun əsasında diplomatik müdafini həyata keçirən dövlətin şəxsi üstünlüyü dayanır. Ərazi üstünlüyündən fərqli olaraq, dövlətin şəxsi üstünlüyü bu dövlətin hüdudları xaricində olanlara şamil edilir. Həmçinin qeyd etmək lazımdır, məhz vətəndaşlıq amili həm bu dövlətin ərazisində, həm də onun hüdudları xaricində bu və ya digər şəxsin həmin dövlətlə məhkəmə hüquqi əlaqəsini təmin edir. Prinsip etibarilə vətəndaşlıq məsələləri dövlətdaxili qanunvericiliklə tənzimlənir. Bu məsələ Vətəndaşlıq qanunlarının kolliziyaları ilə bağlı bəzi məsələlərin tənzimlənməsi haqqında 12 aprel 1930-cu il tarixli Haaqa Konvensiyası ilə də təsdiq olunur. Konvensiyanın 1-ci maddəsində qeyd edilir ki, hər bir dövlət kimin onun vətəndaşı olmasını öz daxili qanununa müvafiq olaraq müəyyən edir. 2-ci maddəyə əsasən şəxsin konkret dövlətin vətəndaşlığına malik olması ilə bağlı istənilən məsələ müvafiq dövlətin qanunvericiliyinə uyğun olaraq müəyyən edilir. Bununla yanaşı, Konvensiyada məsələ ilə bağlı müəyyən məhdudiyətlər də nəzərdə tutulmuşdur. Konvensiyaya müvafiq olaraq, bu və ya digər dövlətin vətəndaşlıq haqqında qanunu digər dövlətlər tərəfindən o halda tanınır ki, bu qanun vətəndaşlıq məsələləri ilə bağlı beynəlxalq konvensiyalara, beynəlxalq adətə və hüququn ümumtanınmış prinsiplərinə uyğun olsun. Vətəndaşlıq məsələləri üzrə bu və ya digər dövlətin qanunvericilik aktları başqa dövlətlər tərəfindən tanındıqda, belə hesab olunur ki, dövlətin şəxsi üstünlüyünü məhdudlaşdıran ümumtanınmış beynəlxalq hüquq norması yoxdur.

Hər bir şəxsə bir vətəndaşlıq olduqda, diplomatik müdafinin tətbiqi asan olur, lakin ikili vətəndaşlıq, vətəndaşlığı olmayan şəxslər, hüquqi şəxsin bir neçə dövlətə məxsusluğu hallarında ciddi problemlər meydana çıxır. Bu zaman sabit vətəndaşlıq münasibətinin mövcudluğu məsələsi meydana çıxır, bəzən buna davamlı və ya effektiv vətəndaşlıq da deyilir (12).

Beynəlxalq təşkilatların əməkdaşları tərəfindən öz vəzifələrini icra edən zaman vurulan ziyanın ödənilməsi məsələsində vətəndaşlığın müəyyən edilməsi problemi kifayət qədər mürəkkəblik təşkil edir. Xüsusilə də, bu hal BMT əməkdaşlarına münasibətdə baş verir, çünki həmin əməkdaşlar BMT Nizamnaməsinə müvafiq olaraq, onlar müstəsna olaraq bu təşkilata tabedir və onun adından və onun maraqları naminə fəaliyyət göstərirlər. Təcrübədə bəzən elə hallar olur ki, vətəndaşlıq meyarının əsas götürülməsindən imtina olunur, yəni dövlət tərəfindən diplomatik müdafiənin tətbiqi üçün vacib şərt kimi müəyyən edilmir. Məsələn, vətəndaşlığı olmayanlara, qaçqınlara və milli azlıqlara diplomatik müdafiənin göstərilməsi halları buna misaldır (13). Diplomantik müdafiənin tətbiqinin növbəti vacib şərti davamlı vətəndaşlıq şərtidir. Maddələr layihəsinin 5-ci maddəsinə əsasən dövlətin ziyan vurulan şəxsə ziyan vurulduğu andan rəsmi şəkildə müraciət olunan ana qədər davamlı (fasiləsiz) onun vətəndaşı olan şəxsə diplomatik müdafiə göstərmək hüququ var. Əgər ziyan vurulan vaxtdan diplomatik müdafiə ilə bağlı rəsmi müraciət olunan ana qədər şəxs vətəndaşlığını dəyişməyibsə, bu zaman davamlı vətəndaşlıq prezumpsiyası nəzərdə tutula bilər.

Bir vacib məqamı da qeyd edək ki, diplomatik müdafiə ilə bağlı rəsmi şəkildə müraciət edən andan sonra şəxs onun hüquqlarını pozan dövlətin vətəndaşlığını əldə edərsə, belə halda diplomatik müdafiə göstərilir.

Beynəlxalq adət hüququnda belə bir norma var ki, dövlət diplomatik müdafiəni o halda həyata keçirə bilər ki, ziyan vurulan şəxs ziyan vurulduğu anda həmin dövlətin vətəndaşı olmalıdır, həmçinin ziyan vurulandan bu barədə iddia qaldırılana qədər həmin dövlətin vətəndaşlığında qalmalıdır. Bu norma “davamlı” vətəndaşlıq adlanır. “Davamlılıq” tələbinin aktuallığını onunla izah etmək olar, belə ki, zərərin çəkilməsinin və iddianın təqdimatının arasında təcrübədə bəzən kifayət qədər əhəmiyyətli müddət keçir və bu dövrdə zərərçəkmişlərin vətəndaşlığı tez-tez dəyişir. Beynəlxalq hüquq üzrə elmi ədəbiyyatlarda “davamlılıq” meyarı ilə bağlı fikir müxtəlifliyi mövcuddur. Bəzi müəlliflər (Lembi, Vitenberq, de Vişer) “davamlılıq” meyarını müdafiə etməklə onu beynəlxalq hüququn adət norması kimi qəbul edirlər. Digər qrup (Q. Amador, La Pradel) müəlliflər isə diplomatik müdafiənin tətbiqi məsələsində “davamlılıq” meyarını inkar edirlər. Həmin müəlliflər beynəlxalq hüququn subyektləri kimi dövləti yox, fərdləri qəbul edirlər və hesab edirlər ki, belə bir tələbin qoyulması fiziki və hüquqi şəxslərin hüquqlarının pozulması zamanı kompensasiya əldə etməsi hüquqlarını məhdudlaşdırır. Üçüncü qrup müəlliflər isə hesab edirlər ki, davamlı vətəndaşlıq tələbi fərdlərin hüquq və azadlıqlarının realizəsinə ziddir və bu qaydanın yenidən işlənməsinə zərurət var.

Zərərçəkənin vətəndaşı olmayan dövlət tərəfindən həmin zərəri vuran dövlətə qarşı iddia qaldırılması zamanı, zərəri vuran dövlət diplomatik müdafiəni göstərən dövlətin yox, həmin şəxsin vətəndaşı olduğu dövlət qarşısında beynəlxalq məsuliyyət daşması ilə bağlı fikirlər irəli sürə bilər. Zərəri vurulması anında vətəndaşlıq tələbinin irəli sürülməsi ilə bağlı Amerikan-meksikan kompaniyasının baxdığı Orasio de Attelis işi üzrə qərarında qeyd edilir ki, 1829-cu ildə ABŞ vətəndaşlığını əldə etmiş de Attelis 1826-cı ildə Meksikadan çıxarılması zamanı ona dəymiş zərərin ödənilməsinə tələb etsə də, buna imtina edilmişdi, belə ki, Meksikadan çıxarılma anında O, hələ də Meksikanın vətəndaşı idi (14). Diplomantik müdafiənin göstərilməsi məsələsində vacib məqamlardan biri iddianın irəli sürülməsi anı ilə bağlıdır. Qeyd etmək lazımdır ki, “iddianın irəli sürülməsi anı” anlayışının müxtəlif şərhləri var. 1931-ci ildə Beynəlxalq Hüquq İnstitutunda məruzəsi zamanı Edvin Borçard bu anlayışın müəyyənliyi ilə bağlı aşağıdakı yanaşmaları irəli

sürmüşdür:

- diplomatik protestin qeyri-rəsmi irəli sürülməsi anı;
- iddianın rəsmi şəkildə irəli sürülməsi anı;
- iddiaya baxılması ilə bağlı komissiyanın təsis edilməsi üzrə müqavilənin bağlanması anı;
- müvafiq müqavilənin ratifikasiya anı;
- iddiaya komissiyada baxılmağa başlanması anı;
- qərarın çıxarılması anı;
- iddianın həll edilməsi anı.

Bu kontekstdə Beynəlxalq Hüquq İnstitutunun 1965-ci il tarixli Varşava Qətnaməsi ilə formallaşmış yanaşması kifayət qədər inandırıcı görünür. Qətnaməyə əsasən iddianın irəli sürülməsi anı dövlətlər arasında diplomatik kanallar vasitəsilə iddia irəli sürülməsi anı və ya dövlət tərəfindən beynəlxalq orqana iddianın göndərilməsi anı nəzərdə tutulur (15).

Bizim fikrimizcə, diplomatik müdafiənin göstərilməsi zamanı müəyyən hallarda “davamlı vətəndaşlıq” meyarı nəzərə alınmaya bilər. Məsələn, nikahın bağlanması, ərizəçinin ölümü və onun tələb hüququnun başqa bir dövlətin vətəndaşı olan vərəsəsinə keçməsi, dövlətlərin hüquq varisliyi və s.

Ədəbiyyat

1. Case concerning the Barcelona Traction Light and Power Company Limited (Belgium v. Spain), Second Phase, Judgment, I.C.J. Reports 1970, p. 4 at p. 44.
2. Rudolf Hess case, ILR vol. 90, p. 387; Abbasi v. Secretary of State for Foreign and Commonwealth Affairs [2003] EWCA Civ. 1598; Kaunda v. President of the Republic of South Africa 2005 (4) South African Law Reports 235 (CC), ILM vol. 44 (2005), p. 173.
3. Draft Articles on Diplomatic Protection with commentaries. Text adopted by the International Law Commission at its fifty-eighth session, in 2006, and submitted to the General Assembly as a part of the Commission's report covering the work of that session (A/61/10).
4. Əliyev Ə. Əcnəbilərin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin statusunun beynəlxalq-hüquqi tənzimlənməsi: nəzəriyyə və praktika. Bakı, Şirvanəşr, 2007, s. 135-136.
5. Lillich Richard B. The Effectiveness of the Local Remedies Rule Today II Proceedings of the American Society of International Law at its 58 Annual Meeting. Washington, D. C, April 23-25, 1964. P. 101.
6. Hackworth Green Haywood. Digest of International Law. Department of State, United States Government Printing Office, Washington, D.C., 1943. Vol. V. P. 501.
7. Sulliger D. L'épuisement des voies de recours internes en droit international general et dans la Convention europeene des droits de l'homme. Lauzanne, Imprimerie des Arts et Metiers SA, 1979, p. 175
8. International Law Commission. Draft Articles on State Responsibility. International Legal Materials. American Society of International Law, Washington, D. C, vol. XXX VII , No. 2, March 1998, p. 448.

9. Cuthbert J. Nationality and Diplomatic Protection. The Commonwealth of Nations. The Hague, A.W.Sijthoff-Leyden, 1969, p. 4.
10. European Court of Human Rights. Case of Bahaddar v. Netherlands (145/1996/764/965). Judgment, Strasbourg, 19 February 1998.
11. Draft Articles on Diplomatic Protection with commentaries. Text adopted by the International Law Commission at its fifty-eighth session, in 2006, and submitted to the General Assembly as a part of the Commission's report covering the work of that session (A/61/10).
12. Weis P. Nationality and Statelessness in International Law. 2 ed. Alphen aan den Rijn, 1979, p. 170.
13. Proceedings of the American Society of International Law at its 63-rd Annual Meeting, Washington, D.C., April 24-26, 1969. First Session, Thursday, April 24, 1969, at 2.15 p. m. Panel: Nationality of Claims - Individuals, Corporations, Stockholders. American Society of International Law, 1969. P.31
14. Wyler Eric. La regie dite de la continuite de la nationalite dans les contentieux internationales. Geneve - Paris, 1990, p. 32.
15. Cuthbert Joseph. Nationality and Diplomatic Protection. The Commonwealth of Nations. The Hague, A.W.Sijthoff- Leyden, 1969. P. 26.

TERMS OF DIPLOMATIC PROTECTION: THEORETICAL AND PRACTICAL ASPECTS

V. .Aghayeva

SUMMARY

The concept of diplomatic protection is analyzed on the basis of international-legal norms and diversity of relevant points of view in legal literature. It is noted that the diplomatic protection as an international institute has been developing at a rapid pace in the 20th Century despite being formed in medieval ages. The object of diplomatic protection is civil and property rights of citizens under the jurisdiction of foreign states. Rights and interests of both legal and natural persons are at stake. Diplomatic protection is one of the most complicated fields of international law, creating various problems in theory and practice as a foreigner currently in the territory of another state is under the jurisdiction of both his own state and the state he is currently in. In this situation, diplomatic protection should be applied so that no conflict arises between the two jurisdictions.

УСЛОВИЯ ПРИМЕНЕНИЯ ДИПЛОМАТИЧЕСКОЙ ЗАЩИТЫ: ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ И ПРАКТИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ

В. .Агаева

РЕЗЮМЕ

В статье понятие дипломатической защиты и ее закрепление в международно-

правовых нормах анализируется исходя из существующих в юридической литературе взглядов и международной практике. Отмечается, что несмотря на то, что институт дипломатической защиты формировался в средних веках, с укреплением межгосударственных отношений в 20 веке он получил свое дальнейшее развитие. Предметом дипломатической защиты являются личные и имущественные права граждан, находящиеся в сфере юрисдикции иностранного государства. Здесь предусматриваются нарушенные права и интересы как физических, так и юридических лиц. Дипломатическая защита является одним из сложных институтов международного права, создающим различные проблемы в теории и практике, поскольку иностранец, находящийся на территории другого государства, находится под юрисдикцией как своего, так и данного государства. В этой ситуации дипломатическая защита должна применяться таким образом, чтобы между двумя юрисдикциями не возникли никакие противоречия.

**СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ И ДИАГНОСТИКА
ТОРГОВО-ЭКОНОМИЧЕСКИХ СВЯЗЕЙ АЗЕРБАЙДЖАНА И
ВЕЛИКОБРИТАНИИ И СТРАТЕГИЯ ИХ РАЗВИТИЯ**

А.Р.Асланов

Университет Одлар Юрду
Баку, ул. Кероглу Рахимова 13
e-mail: Oyu-asp@mail.ru

Açar sözlər: innovativ, strategiya, konsepsiya

Ключевые слова: инновационная, стратегия, концепция

Key words: innovative, strategy, concept, industry

Стратегия ведения бизнеса в системе торгово-экономических связей должно осуществляться на конкурентной основе. Такое положение вытекает от того, что торгово-экономические связи между странами протекают в условиях конкурентоспособности страны, конкурентоспособности регионов, конкурентоспособности товара и других видов конкурентной среды.

В связи с этим, в экономической литературе идет большая дискуссия по выявлению сущности понятия конкурентоспособности по всем вышеперечисленным направлениям. В частности, одни ученые считают, что определение конкурентоспособности страны должно осуществляться на базе различных экономических индикаторов, к числу которых относятся: макроэкономические предпосылки для развития и производства продукции; макроэкономическое регулирование страны с учетом внешнего и внутреннего рынка; определение места региона в системе конкурентоспособности страны и национального рынка; выявление отличительных показателей в сфере товаров-аналогов и импортозамещения.

Другие ученые включают в оценку конкурентоспособности страны следующие основные принципы: использование в большей степени количественных методов анализа и сравнения; выработка системных показателей в оценке конкурентоспособности страны; определение круга частных показателей, включая оценку конкурентоспособности товара; все используемые показатели должны отражать конкурентные преимущества страны, региона, товара; выработка показателей должны быть тесно взаимосвязаны с международными параметрами.

Что касается вопросам повышения конкурентоспособности страны, то они должны быть построены по следующей последовательности: активизация процесса инвестирования по всем инфраструктурным направлениям (образование, наука, производство и т.д.); разработка научных исследований в сфере государственного управления и регулирования различными экономическими, социальными и отдельные производственные подсистемы.

Имеются отличительные подходы и к конкурентоспособности регионов, которые в целом можно сгруппировать на основе следующих факторов: инвестиционно-инновационная деятельность региона; особенности ведения бизнеса и предпринимательской деятельности; ведения бизнеса на основе международных правил и нормативов; степенью интеграционных процессов региона и др.

И, наконец, конкурентоспособность в рамках торгово-экономических связей зависит от конкурентоспособности товара и предприятия. Как считают ученые, конкурентоспособность товаров является системным показателем, представляет собой совокупность различных характеристик данного товара на рынке по сравнению с аналогичными товарами и отражает степень удовлетворенности населения, с одной стороны, и величину затрат на его производство и реализацию - с другой.

Исследование различных теории и литературы позволяет сделать вывод о том, что суть конкурентоспособности компании заключается в превосходстве одного Агента рынка над другим на определенном этапе развития по различным критериям. Однако, следует отметить, что М.Портер отождествлял конкурентоспособность компании с его способностью завоевывать и удерживать конкурентные преимущества. М.Портер примечал, что основное внимание следует уделять развитию внутреннего рынка, т.к. в первую очередь компании стремятся удовлетворить отечественных потребителей, что с течением времени повышает вероятность успеха на внешнем рынке.

Рассматривая конкурентоспособность государства, он отмечал о необходимости, в первую очередь, стимулировать развитие компании. Данное положение можно рассматривать с двух позиций. С одной стороны, главная цель государства - поддержание достойного уровня жизни населения. И именно компании должны стараться через удержание конкурентных преимуществ удовлетворить требования покупателя, что повысит прибыльность и эффективность самой компании приведет к повышению конкурентоспособности отрасли, а следовательно, положительно отразится на стране в целом. С другой стороны, успех компании зависит от многих внешних факторов, таких как политика государства, положение на внешнем рынке и др.

Система ответных мер компаний ВЭС по способам восприятия конкуренции на внешнем рынке

Метод взаимодействия с конкурентами	Типы конкуренции	
	Отклонение от конфликта	Конкурентная борьба
Ценовая Политика	Формирование гибкой ценовой политики, ряда акций для учета интересов целевой внешней среды	Процесс жесткой ценовой политики вплоть до демпинга как способа выжить конкурента с внешнего рынка
Товар	Разработка новейших товаров	Аналоговые товары с целью сэкономить на разработке собственного продукта.
Продвижение	Своевременное информирование клиентов о достоинствах товара, повышение ценности товара для населения	Использование продвижения конкурента с целью: - получение преимуществ при продвижении своего продукта, - дискредитация или подрыва репутации компании-конкурента
Персонал	Подготовка персонала и совершенствование его навыков для повышения уровня удовлетворенности клиента	Привлечение подготовленных кадров конкурирующей фирмы с целью: - экономии на подготовке собственного квалифицированного персонала, - дестабилизации и обескровливания конкурента

Проведенный анализ основных положений конкурентоспособности страны, региона, товара и предприятия дают основания сделать вывод, что процесс осуществления торгово-экономических связей между странами должен включать все вышеперечисленные виды конкуренции и выработать ответные меры со способом восприятия конкуренции.

По нашему мнению, для решения многих проблем конкуренции в системе торгово-экономических связей, нужно четко выработать стратегию ведения бизнеса на международном уровне. Международная практика показывает, что такая стратегия в основном базируется на рейтинговой основе, пример которого дается в таблице (на примере Великобритании).

Первая таблица указывает на позицию страны в совокупном рейтинге благоприятности ведения бизнеса (по отношению к 189 другим странам), а также позиции страны в рейтингах для каждого из десяти индикаторов Ведения бизнеса. В остальных таблицах ключевые показатели по каждому индикатору приводятся в сравнении со средними показателями для региона.

Рейтинг страны (Великобритания)

Обзор по странам			Print	Excel
Регион	ОЭСР	Ведение бизнеса 2015 рейтинг	Ведение бизнеса 2014 рейтинг***	Изменение в рейтинге
Уровень доходов	Высокий доход	8	9	↑1
Население	64097085	Ведение бизнеса 2015 пр*** (% пунктов)	Ведение бизнеса 2014 пр*** (% пунктов)	Изменение в показателе передового рубежа** (% пунктов)
Среднедушевой Валовой национальный доход (в долл. США)	3911	80,96	80,75	↑0,21
Исследуемый город	London			
Рейтинг	Передовой Рубеж			
Темы		DB 2015 Рейтинг	DB 2014 Рейтинг	Изменение в рейтинге
Регистрация предприятий		45	50	↑ 5
Получение разрешений на строительство		17	16	↓-1
Присоединение к электрическим сетям		70	66	↓-4
Регистрация собственности		68	67	↓-1
Получение кредитов		17	14	↓-3
Защита миноритарных инвесторов		4	4	
Налогообложение		16	15	↓-1
Международная торговля		15	17	↑ 2
Обеспечение исполнения контрактов		36	37	↑ 1
Разрешение неплатежеспособности		13	13	Нет изменений

Регистрация предприятий (Великобритания)

DB 2015 рейтинг	45	DB 2014 рейтинг	50	Изменение в рейтинге	↑ 5
DB 2015 пр** (% пунктов)	91,23	DB 2014 пр** (% пунктов)	89,85	Изменение в показателе передового рубежа** (% пунктов)	↑1,38
Индикатор			Соединенное Королевство Великобритании и Северной Ирландии		ОЭСР
Процедуры (количество)			6,0		4,8
Срок (дни)			6,0		9,2
Стоимость (% дохода на душу населения)			0,3		3,4
Минимальный оплаченный капитал (% валового дохода на душу населения)			0,0		8,8

**Данный показатель позволяет проследить удаленность каждой страны от «передового рубежа» - то есть от наилучшего результата по каждому из показателей «Ведения бизнеса» - по всем странам, входящим в исследование «Ведения бизнеса» с самого начала включения каждого из индикаторов в исследование «Ведение бизнеса». Удаленность каждой страны от «передового рубежа» измеряется по шкале от 0 до 100, где 0 представляет наихудший результат, а 100 представляет «передовой рубеж».

***Рейтинг за прошлый год был скорректирован. Он рассчитан на основе 10 показателей и отражает скорректированные данные.

Разработка четкой стратегии ведения бизнеса в системе торгово-экономических связей, также связано с тем, что в современных условиях произошла смена тенденций бизнес-среды в мировой экономике.

Наиболее значимые среди них можно представить следующим образом:

Устойчивость - гибкость. Деловая среда стала очень изменчивой в результате глобализации и растущей конкуренции, технологических новшеств, недостаточного регулирования, либерализации и интеграции европейских финансовых рынков.

Международные рынки. Происходит смещение приоритетов с национальных - на мировой уровень. В современных условиях большинство крупных компаний и банков работают в мировом масштабе, что приводит к созданию новых организационных структур, современных подходов к маркетингу, новой кадровой политики.

Маркетинговые продажи. Растущая конкуренция означает, что компании должны все более целенаправленно изучать потребности потребителей и ориентироваться на них при производстве, а не просто продавать произведенную продукцию.

Самостоятельность и социальная ответственность. В современном бизнесе, включая его инфраструктуру, существует большое количество ограничений для обеспечения социальной ответственности.

Результативность - эффективность. К идее и логике производительности труда - («делай как положено») - добавилось требование эффективности труда - («делай то, что надо»). Это означает, что компании должны постоянно разрабатывать стратегические планы с тем, чтобы двигаться в нужном направлении для достижения намеченных целей.

Цели необходимо время от времени пересматривать, чтобы они соответствовали изменениям бизнес-среды. Некоторые из них будут развиваться - другие исчезнут, возникнут новые. Это подтверждает, что менеджмент бизнеса как динамический процесс, постоянно меняется, как меняется и сам бизнес в зависимости от условий бизнес-среды.

Содержание бизнес-среды для национальных и международных фирм

Содержание	Национальные	Международные
Исследовательская сфера (изучение, исследование)	Единая	Множественная
Подготовительная сфера (качество, образование)	Стабильность	Конкурентность
Социальная среда (ценности, позиции)	Единая	Множественная
Социальное предприятие (институты, мобильность социальных систем)	Одинаковая	Разнообразная
Организационно-правовая сфера (Политическая ориентация)	Государственная	Транснациональная
Юридическая сфера (законы, кодексы, регуляторы)	Унифицированное	Разное
Самостоятельность государства	Один	Многие
Государственная политика	Одинаковая	Различная
Экономическая сфера (экономическое развитие)	Одинаковая	Различная
Экономическая система (капиталистическая, смешанная, социалистическая)	Подобная	разная

Другой особенностью стратегии ведения бизнеса в системе торгово-экономических связей является происходящие изменения в транснациональном взаимодействии, под которым считается особая организация всех типов взаимодействия между отдельными индивидами и группами людей, в рамках которого они создают устойчивые коммуникационные сети, объединяющие представителей двух и более государств. Отличительными свойствами данного взаимодействия является то, что оно: локализовано в социальном пространстве; детерминировано каналами и формами коммуникаций; особым образом структурирует социальное пространство; изменяет восприятие времени.

Можно определить три основные формы организации транснационального взаимодействия: прямое; виртуальное; цифровое.

Особенно хочется выделить третью форму взаимодействия, так как в ее рамках происходит непосредственная апробация применимости определенных национальных моделей ЧК в новом социальном контексте, под которым понимается совокупность подразумеваемых, найденных смыслов в иных условиях, чем те, в которых он был произведен.

В ситуации, когда человек включается в транснациональное взаимодействие, он и его человеческий капитал начинают испытывать одновременное влияние двух культурных контекстов: страны-источника (родины) и страны пребывания (куда переехал человек).

Построение базируется на следующих предположениях:

- взаимодействие происходит в двух наиболее культурных контекстах, один из которых является базовым, а другой привлеченным;

- рассматривается простейшая модель взаимодействия, в которой субъект взаимодействия является индивид, имеющую свою социальную и культурную перспективу.

Особенно наглядно представляется мнение известного западного ученого Р.Свэйли, высказанное о стратегии управления бизнесом Питера Друкера.

Измерения роста бизнеса

Измерения роста	Компоненты	Результаты	Процент от общего роста компании
Органический рост	Логистика и маркетинг	Рост продаж	5,1
		Рост цен	(0,2)
	Инновации	Новинки	
Внешний рост	Поглощение и покупка	Горизонтальные приобретения. Вертикальные приобретения	2,4
	Стратегические союзы	Формальные союзы (совместные фирмы, зарубежные компании)	
	Стратегические союзы	Неформальные союзы (соглашения о маркетинге и логистике)	
	Изъятие капиталовложений	Утрата сбыта проданной единицы бизнеса	(3,8)
Другие внешние измерения роста	Пересчет валюты	Доходы / убытки от пересчета национальной валюты в доллары.	3,2
Совокупный рост			6,7%

Значительный рост фирмы в процентном отношении был достигнут за счет выгодного пересчета валюты, который стал возможен благодаря ослаблению доллара к евро, английскому фунту стерлингов и японской иене.

Кроме того, известный классик П.Друкер представлял ведение бизнеса следующим образом:

« - решить, какие возможности она хочет реализовать и какой риск она готова и может принять на себя;

-решить вопрос о масштабе и структуре своего бизнеса и, что особенно важно, определить правильное соотношение между специализацией, диверсификацией и интеграцией;

- сделать выбор между деньгами и временем, между строительством собственного дела и покупкой другого или участием в совместном предприятии, чтобы достичь своей цели;

- определить организационную структуру, сообразуясь с реальным положением дел, со своими возможностями и программой деятельности».

Далее он отмечал о необходимых возможностях компании и их разумного риска.

Выявление необходимых возможностей должно вытекать из результатов диагностики экономических измерений бизнеса. Далее они должны быть рассмотрены во всей полноте и систематизированы.

Существует три вида возможностей: дополнительные, вспомогательные, способствующие к росту.

Стратегию ведения бизнеса можно определить как совокупность действий предпринимаемых руководителями для достижения целей компании. Для многих компаний основной целью является увеличение ценности компаний для его собственников, то есть акционеров.

Для увеличения ценности компании управленцы должны использовать стратегии, повышающие прибыльность фирмы и скорость роста дохода.

Управленцы могут увеличить доходность компании, используя стратегии, которые добавляют ценность продукции компании, что позволяет ей увеличить цены. Управленцы могут повысить скорость роста дохода компании, используя стратегии, позволяющие продавать больше продукции на внешних рынках, или стратегии выхода на новые рынки.

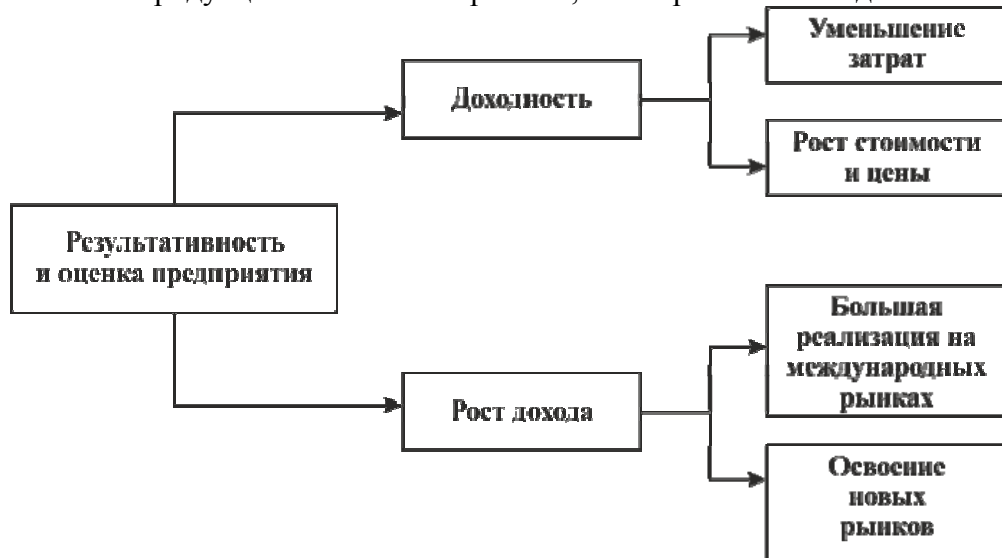

Рис. 2.1. Параметры повышения доходности компаний

Основным методом увеличения доходности компании создание большей ценности. Совокупность ценности, создаваемое компанией вычисляется разностью между ее затратами производства и той ценностью, которую видят потребители в ее продукции. В целом, чем больше ценности видят потребители в продукции компании, тем более высокую стоимость на них можно устанавливать. Однако, стоимость, которую компания просит за свою продукцию, обычно бывает ниже ценности, придаваемой этой продукции покупателем. Так происходит потому, что покупатель получает часть этой ценности в форме, называемой специалистами дополнительной выгодой для потребителя. Покупатели могут получать ее, поскольку компания конкурирует с другими компаниями за возможность реализации продукции, и поэтому вынуждена устанавливать более низкую цену, чем в том случае, если бы она была монопольным поставщиком.

Ценность товара для среднего потребителя обозначена как V ; средняя цена, которую фирма может установить для потребителя на данную продукцию с учетом цен конкурентов и своей способности сегментировать рынок, обозначена как P ; а средняя себестоимость производства единицы этой продукции обозначена как C . Доход компании на единицу проданной продукции (π) равна разности $P - C$, а дополнительная выгода для потребителя на единицу продукции равна $V - P$. В общем случае чем выше доход компании на единицу проданной продукции, тем выше при прочих равных условиях доходности компании.

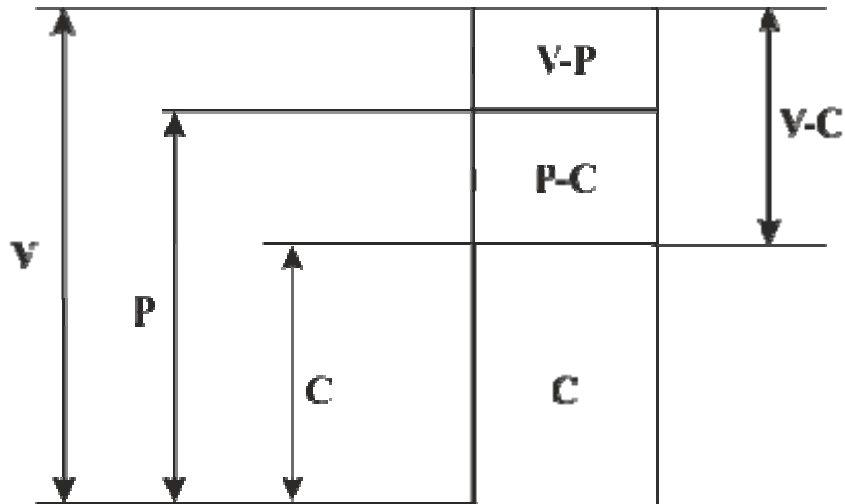

Рис. 2.2. Процесс создания ценности продукции

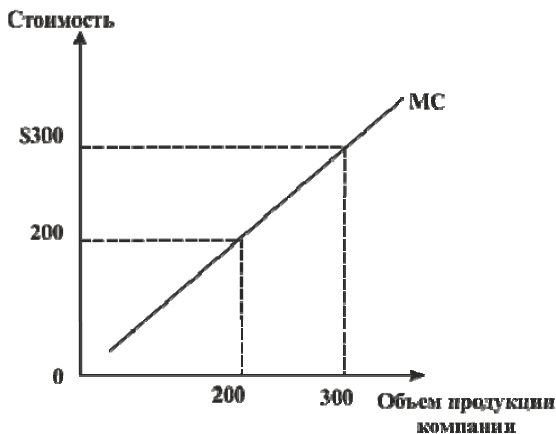
V - ценность продукции для среднего потребителя; *P* = цена единицы продукции; *C* = себестоимость единицы продукции; *V - P* = дополнительная выгода для потребителя на единицу продукции; *P - C* = доход на проданную единицу продукции; *V - C* = ценность, создаваемая на единицу продукции

Стратегия ведения бизнеса в рамках торгово-экономических связей должна базироваться на основных положениях международной торговли. К их числу, прежде всего, относится предложение на внешнем рынке с постоянным числом компаний и предложения на рынке со свободным входом и выходом.

Рассмотрим предложение на рынке с постоянным числом компаний. При любой данной цене каждая компания предлагает объем продукции, при котором ее предельные издержки равны цене. То есть, пока цена превышает средние совокупные затраты кривая предельных затрат компаний является ее кривой предложения. Объем продукции на рынке в целом равен сумме объема предложения отдельных компаний. Следовательно, чтобы вывести рыночную кривую предложения, следует сложить объемы предложения всех компаний на рынке. Как видно из графика вследствие идентичности компаний объем предложения рынка в целом равен тысячекратно объему предложения одной компании.

Далее рассмотрим предложение на рынке с возможностью входа и выхода. Например, если все компании имеют доступ к одной и той же технологии производства продукции и к одному и тому же рынку ресурсов производства. То есть все компании, как существующие на рынке, так и потенциальные его участники, имеют одни и те же кривые затрат.

(а) Предложение компании

(а) Предложение совокупного рынка

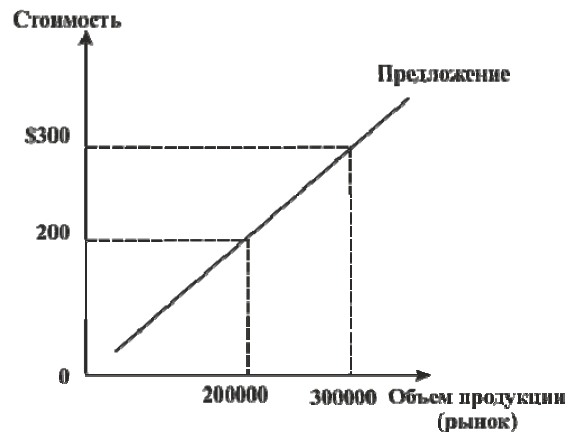

Рис. 2.3. Предложение на внешнем рынке с постоянным числом компаний

В стратегии ведения бизнеса в рамках торгово-экономических связей особое внимание необходимо уделять процессам формирования стратегических альянсов. Отсюда следует что важно глубоко изучить и проанализировать теоретические основы формирования стратегических альянсов. Важно уточнить само понятие «стратегического альянса», выявить мотивы его создания, привести классификацию видов стратегических альянсов. Кроме того, целесообразно определить особенности стратегических партнерств в сравнении с другими формами объединения компаний, а также выявить методы оценки эффективности взаимодействия компаний в рамках стратегического альянса. Вся вышеперечисленное позволит создать необходимую теоретическую базу для решения прикладных управленческих вопросов альянсообразования применительно к объекту и предмету анализа.

Далее конкретно выделим ряд из них.

Стратегические альянсы - разного рода гибкие межфирменные союзы, создаваемые для совместного решения ориентированных на глобальный рынок конкурентных задач в той или иной области, но позволяющие продолжать соперничество в других сферах. Основной целью являются [155]: технологические альянсы, предполагающие международное сотрудничество компаний в сфере НИОКР; коалицией между компаниями; соглашения о совместном производстве. Многие из производственных альянсов ориентируются на достижение экономии на масштабах производства. При этом в одних случаях фирмы могут стремиться к объединению усилий тех или иных звеньев производственной цепочки при сохранении полной независимости во всех остальных операциях, а в других - создавать совместны компании; соглашения в области сбыта. Главное целевое назначение сбытовых альянсов состоит не в устранении или ограничении взаимной конкуренции участников, а во взаимном предоставлении доступа к сбытовым сетям друг друга на стратегических рынках.

В последние годы количество альянсов, совместных копаний и других форм сотрудничества значительно увеличилось и включило в себя совместное проведение НИОКР и технологических разработок, совместное использование производственных мощностей, совместный маркетинг, совместное производство комплектующих и сборку готовой продукции. Альянсы и совместные компании имеют не только преимущества, но и недостатки. Непросто достичь эффективного сотрудничества между независимыми компаниями, у каждой из которых свои мотивы и цели, возможно, даже противоположные. Необходимо заранее обсудить, какие ресурсы будут переданы в общее пользование, а какие - останутся в собственности компаний-участниц, выработать принципы партнерского соглашения. Зачастую союзникам трудно вести эффективное сотрудничество на неустойчивых рынках, поэтому возникают вопросы о взаимном доверии и обмене информацией и опытом.

Отсюда, эффективность стратегических союзов и партнерств с зарубежными компаниями зависит от ряда условий: надежности партнера, учета культурных различий, взаимовыгодности альянса, выполнения обязательств обеими сторонами, эффективности процесса принятия решений для обеспечения быстрого действия, организации взаимного обучения и адаптации первоначальных условий соглашения к меняющимся обстоятельствам. [155].

Стратегия ведения бизнеса в системе торгово-экономических связей включает в себя ряд стратегических показателей и участия стран и регионов в мировом хозяйстве.

К их числу относятся показатели глобализации, прямых иностранных инвестиций, экономической эффективности ТНК. Рассмотрим ряд из них.

А. Показатели глобализации: показатели исходного положения (reference indicators). Они наиболее часто используются в анализе глобализации во всех странах мира; дополнительные показатели (supplemental indicators) — показатели, которые необходимы

для получения более полной картины происходящих изменений, например данные о деятельности ТНК за рубежом; экспериментальные показатели (experimental indicators), которые необходимы для оценки новых явлений, вызываемых процессом глобализации.

В. Прямые иностранные инвестиции: доля всех накопленных за границей прямых зарубежных инвестиций (outward foreign direct investments) по отношению к ВВП страны-инвестора; доля ввезенных прямых иностранных инвестиций в общем объеме инвестиций внутри страны; доля прямых иностранных инвестиций в ВВП принимающей страны или страны-инвестора. Данный показатель может рассчитываться на базе как ежегодных потоков прямых иностранных инвестиций, так и накопленного капитала за определенный период.

С. Деятельность транснациональных компаний: доля филиалов иностранных компаний во вновь созданной стоимости, общем объеме продаж, а также в основном капитале принимающей страны; доля филиалов иностранных компаний в общей занятости принимающей страны; доля филиалов иностранных компаний в общих расходах принимающей страны на НИОКР и общее количество местных ученых и инженеров, занятых в филиалах иностранных компаний; доля расходов на НИОКР в конкретной отрасли, финансируемых из зарубежных источников, в валовых расходах страны на НИОКР в этой отрасли; доля филиалов иностранных компаний, чья деятельность в основном сконцентрирована в области НИОКР, во вновь созданной стоимости, продажах и занятости принимающей страны.

Д. Распределение мировых технологий: доля высокотехнологичной продукции филиалов иностранных компаний в валовом выпуске высокотехнологичной продукции, принимающей страны или в ее отдельной отрасли промышленности; доля филиалов иностранных компаний или материнских компаний в экспорте и импорте высокотехнологичной продукции принимающей страны.

Е. Глобализация торговли: доля экспорта или импорта в ВВП (чем выше соответствующие доли, или экспортно-импортные квоты страны, тем глубже страна интегрирована в мировое хозяйство; доля импорта в конечном потреблении товаров и услуг; доля экспорта во вновь произведенной стоимости (данный показатель может быть рассчитан как для всей экономики страны, так и для отдельных секторов и отраслей экономики).

И. Глобализация в сфере финансов:

$GPCI + GPCO / GDP \times 100\%$, где GPCI и GPCO - соответственно валовой приток и валовой отток частного капитала (gross private capital inflows and gross outflows) и GDP - ВВП; $GFA + GFL / GDP \times 100\%$, где GFA и GEL - соответственно валовые иностранные частные активы и пассивы, накопленные в стране (gross stocks of foreign assets and liabilities) и GDP - ВВП; индикатор Cap Vol, который представляет собой пропорцию средней суммы объемов прямых иностранных инвестиций внутри и за рубежом, объема портфельных активов, и объема портфельных долговых обязательств и кредитов ВВП страны.

К. Совокупный индекс глобализации: индексы, оценивающие степень экономической свободы в мире или доверия (бизнеса). В частности, индекс экономической свободы мирз Института Катона (CATO Institute Index of Economic Freedom of the World) и Херитидж Фаундейшн (Heritage Foundation Index of Economic Freedom), а также другой индекс, разработанный компанией А. Т. Керни, - индекс доверия бизнеса (FDI Confidence Index) - отражают прогресс глобализации в институциональной сфере.

Индекс глобализации (GINDEXit) рассчитывается для 62 стран, на долю которых приходится 96% мирового ВВП и 84% мирового населения, по 13-14 показателям - данные по торговле, по прямым и портфельным иностранным инвестициям, кредитам,

объемам международного туризма, объемам телефонного трафика, персональных денежных переводов и даже по числу пользователей Интернета и числу компьютеров, подключенных к Глобальной сети.

Для каждой страны индекс глобализации рассчитывается как сумма четырех составляющих: «экономическая интеграция» (торговля, иностранные частные прямые и портфельные инвестиции, инвестиционные доходы и платежи), «личные связи» (перемещения за границу и из-за границы, международные телефонные разговоры, переводы и другие личные контакты), «политическая вовлеченность» (членство в международных организациях, наличие зарубежных посольств и т. д.), «технологическая включенность» (количество пользователей Интернета, сайтов и т. д.).

Л. Определение региональной интеграции: показатель объема внутри региональной торговли; показатель торговли регионального определения с другим миром; показатель степени интеграции стран.

AZƏRBAYCAN VƏ BÖYÜK BRİTANIYA ARASINDA TİCARİ-İQTİSADİ ƏLAQƏLƏRİN ANALİZİ VƏ DİAQNOSTİKASI VƏ İNKİŞAF STRATEGİYASI

**A.R.ASLANOV
XÜLASƏ**

Məqalədə Azərbaycan ilə Böyük Britaniya arasında ticari-iqtisadi əlaqələr tədqiq olunur və inkişafın analizi aparılır.

**A.R.Aslanov
Resume**

Commerce and economic relations of Azerbaijan and United Kingdom is considered in this article and analyses of development too

MÜƏSSİSƏNİN İDARƏ OLUNMASININ İNNOVASIYA STRATEGİYASININ METODOLOJİ BAZASI VƏ KONSEPSİYASI

Z.A.Aslanov

Odlar Yurdu Universiteti
Bakı, K.Rəhimov küç. 13
e-mail: Oyu-asp@mail.ru

Açar sözlər: innovativ, strategiya, konsepsiya, müəssisə

Ключевые слова: инновационная, стратегия, концепция, предприятие

Key words: innovative, strategy, concept, industry

Metodoloji bazanın nə olduğunu izah etməzdən və müəssisənin idarə olunmasının innovasiya strategiyası konsepsiyasını işləməzdən əvvəl, fikrimizcə, innovasiya prosesinin əsas mərhələlərini ardıcıl yerləşdirmək lazımdır. Bu mərhələlərə aşağıdakıları aid etmək olar: konkret müəssisənin inkişafının innovasiya sahəsində idarəedici qərarların işlənməsi və qəbulu; əsas elmi və nəzəri innovasiya əlaqələrinin işlənməsi; idarəetmənin innovasiya strategiyası konsepsiyasının konkret formalaşdırılması və innovasiya inkişafının strateji planının realizasiyası. Müəssisənin strateji idarə olunması sahəsində yuxarıda adları çəkilən bütün innovasiya proseslərinin mərhələləri aşağıdakı innovasiya fəaliyyəti ilə xarakterizə olunur və formalaşdırılır:

- elmi;
- mühəndisi;
- istehsalat;
- kommersiya.

Yarım sistemlərinin məzmununun aşağıda göstəriləyi elmi, mühəndisi, istehsalat və kommersiya fəaliyyəti təcrübədə bütöv sistem kimi çıxış edir.

I yarım sistem elmi fəaliyyət – fundamental və tətbiqi tədqiqatlarda daxil olmaqla, elmi tədqiqatların həyata keçirilməsi ilə əlaqədardır. Bu fəaliyyətin nəticəsi, bir qayda olaraq, innovasiya məhsulunun, əsas keyfiyyətləri və istehsal prinsipləri haqqında biliklərin məcmuu şəklində, yaradılması üçün ideyaların işlənməsidir. Bundan əlavə, elmi fəaliyyət elmi kadrların hazırlanması ilə əlaqədardır.

II yarım sistem mühəndislik fəaliyyəti – bu fəaliyyət elmi biliklərdən istifadə etmək əsasında texniki işləmələrin - layihələndirmə, konstruksiya etmə, dizain və texnoloji işləmələri də daxil etməklə - həyata keçirilməsi ilə əlaqədardır. Bu fəaliyyətin nəticəsində, bir qayda olaraq, innovasiya məhsulunun təcrübə nümunələr formasında yeniliklərin yaradılmasıdır. Bundan əlavə, mühəndislik fəaliyyəti məhsul istehsalının konstruktor-texnoloji təminatı, eləcə də, məhsulun sınaqması, istismarı və ona texniki qulluğun edilməsi ilə əlaqədardır.

III yarım sistem istehsalat fəaliyyəti – bu fəaliyyət istehsalat proseslərinin realizasiyası ilə əlaqədardır. Bu fəaliyyətin nəticəsi istehlak üçün hazır məhsulun yaradılmasıdır.

IV yarım sistem kommersiya fəaliyyəti – bu fəaliyyət innovasiya məhsulu istehsalının maddi-texniki təchizatı və istehsal olunmuş innovasiya məhsulunun, istifadə olunan məhsula olan xidmət və onun utilizasiyası da daxil olmaqla, satışı ilə əlaqədardır. Bu fəaliyyətin nəticəsi istehsalın maddi-texniki resurslarla təchizatı sahəsində zəruri şəraitinin yaradılması, eləcə də, satış yolu ilə məhsulun istehlakçıya çatdırılmasıdır.

İnnovasiya sahəsində idarəetmə qərarlarının qəbul edilməsinə təsir edən amillər bunlardır: sənaye müəssisələrinin böhran situasiyasından çıxmaq üçün qərarların qəbul edilməsi, sənaye müəssisələrinin fəaliyyətində böhranın qarşısının alınması üçün qərarların qəbul edilməsi. Hər iki halda sənaye müəssisələrinin rəhbərləri subyektiv amilləri, eləcə də, müəssisənin, böhranın yaxınlaşmasına vaxtında münasibət göstərməyən işçi heyətin peşəkarlığının zəifliyini, böhranın yaxınlaşdığı bir şəraitdə innovasiya problemləri üzrə qərarların qəbul edilməsinin gecikməsinə və ən yeni texnoloji vasitələrin müəssisənin fəaliyyətində tətbiqinin təxirə salınmasını nəzərə almalıdır.

Yeni innovasiya qərarlarının qəbul edilməsindən sonra sənaye müəssisələri innovasiya məhsullarının işlənməsi üzrə müasir ideyalar hazırlayır və innovasiya konsepsiyasının formalaşması üzrə qəti qərar qəbul edirlər.

İnnovasiya inkişafının prinsipləri haqqında qərar qəbul edərək firmanın rəhbərliyi müəssisənin istehsal edəcəyi innovasiya məhsulunun növlərinin seçilməsini, və eləcə də, müəssisənin innovasiya fəaliyyətinin təşkilinin ümumi formasını müəyyən edirlər.

İnnovasiya inkişafının prinsipləri haqqında qərar qəbul edildikdən sonra firmanın rəhbərliyi müəssisənin innovasiya inkişafının planını hazırlamağa və sonrakı mərhələdə onun realizasiyasına başlayır. Bu problemin həlli üçün sənaye müəssisələrinin rəhbərləri aşağıdakı metodoloji qaydalara əsaslanmalıdır.

1. İnnovasiyaların inkişafı sahəsində yeniliklərin realizasiyası üzrə hadisələrin gedişindən təşəkkül tapmış idarəetmə qərarlarının məqsədyönlü tətbiqi

2. Qəbul edilmiş innovasiya qərarlarının həyata keçirilməsi üçün ən yüksək işçi heyətin məsuliyyətinin dəqiq müəyyən edilməsi.

3. Sənaye müəssisələrində təşkilati islahatlar sahəsində alternativ idarəetmə qərarlarının hazırlanması məqsədilə informasiya axınının artırılması üçün şəraitin yaradılması.

4. İşçi heyətin fasiləsiz təlim prosesinin tətbiqi. Bu halda təlimdən əvvəl kollektivin yeniliyi dərk edə bilən və idarəetmə innovasiyalarını tətbiq etməyə qadir olan ən fəal, aydın məqsədli təşəbbüskar hissəsinin qiymətləndirilməsinin aparılması məqsəduyğundur və təlimi kollektivin məhz bu hissəsindən başlamaq lazımdır. Hesabat vermək şərti əsasında işçi heyətin attestasiyası nəticələrini əks etdirən təlim aparıldıqdan sonra, yüksək səviyyədə bilik əldə etdiklərini təsdiqləyə bilən əməkdaşlar idarəetmə innovasiyaları tətbiq edilən komandalarda birləşdirilə bilər.

5. Zərurət yarandıqda idarəetmənin inzibati üsullarından istifadə edilməli, təşkilati dəyişikliklərin həyata keçirilməsi üçün idarəetmənin komanda formaları yaradılmalıdır.

6. Sənaye müəssisələrinin bütün işçi heyəti əsaslandırılmalı, onlarda innovasiya məsələlərinin həlli üçün maraq yaratmalı və işçi heyət mümkün hər növ mükafatla stimullaşdırılmalıdır.

7. İdarəetmə innovasiyalarının tətbiqi üzrə qərarların qəbul edilməsində innovasiya tələbatının aşkar olunması üçün strateji və operativ sistem hazırlanmalıdır.

8. İdarəetmə innovasiya qərarlarının qəbul edilməsi tam ierarxiya xətti ilə sənaye müəssisələrinin bütün işçi heyətini cəlb etmək şərti ilə sistem xarakteri daşmalıdır.

9. Yeni idarəetmə strukturlarının yaradılması zərurəti yarandıqda qəbul edilmiş idarəetmə innovasiya qərarlarının keyfiyyətinin yüksəldilməsi üçün lazım gəldikdə sənaye müəssisəsinin təşkilati strukturu çevik surətdə dəyişdirilməlidir.

9. Повышение качества принимаемых управленческих инновационных решений, при необходимости создавать новые управленческие структуры, гибко изменять при необходимости всю организационную структуру промышленного предприятия.

Sənaye müəssisəsinin innovasiya strategiyalarının konsepsiyası innovasiya marketinqinin daxil olduğu başqa mövcud konsepsiyalarla sıx əlaqədə olmalıdır.

Innovasiya marketinqinin konsepsiyası dedikdə innovasiya fəaliyyətinin elə təşkil edilməsi başa düşülür ki, innovasiya istehlakçıları və innovasiya fəaliyyətinin subyektləri arasındakı mübadilə və əlaqə, innovasiya məhsulları, texnologiyası və xidmətləri tələb və təklifin səmərəli uyğunluğuna imkan yarada bilsin.

Innovasiya fəaliyyətində marketinqin roluna iki mövqedən baxmaq lazımdır:

(1) marketinq yanaşması – bazarın tələblərinə uyğun olan əmtəə istehsalına dair marketinq tədqiqatlarının nəticələri əsasında yeni məhsulun ilkin simasının və işçi layihəsinin formalaşmasına imkan yaradır. Baxılan halda marketinq, yeni məhsulun istehsalı haqqında ideyanın formalaşmasından başlayaraq onun realizasiyası və yayılması mərhələsi qurtaranadək, innovasiya mərhələsinin bütün mərhələlərində həyata keçirilir. Lakin marketinq fəaliyyəti bununla bitmir: innovasiyanın realizasiyası və yayılması nəticələrinə əsasən innovasiya fəaliyyətinin yeni istiqamətlərini müəyyən etmək üçün marketinq tədqiqatları aparılır. Marketinq tədqiqatları nəticələrinə əsasən müəssisə istehlakçıların bu və ya digər innovasiyalara reaksiyası haqqında informasiya əldə edir və innovasiya inkişafının strategiyasına, eləcə də, innovasiya fəaliyyətinin təşkil olunmasına lazımi düzəlişlər edir.

- texnokratik yanaşma - texniki hesabatlar və layihələndirmə əsasında yeni məhsulun realizasiyası üçün istehsalın təşkilini və sonrakı mərhələdə innovasiya məhsulunun potensial istehlakçıları üçün axtarış tədbirlərini nəzərdə tutur, yəni baxılan halda marketinq başlıca olaraq satış funksiyasını yerinə yetirir. Texnokratik yanaşmadan marketinq yanaşmasına keçid istehlakçıların yeni məhsullara daha böyük tələblər irəli sürdüyü bazarda bərqərar olmuş müasir situasiya ilə diktə olunur.

Müasir müəssisələrin innovasiya fəaliyyətində marketinq və texnokratik yanaşmanın varlığı bir çox hallarda məhsul (əmtəə) innovasiyalarının yaranmasının mənbəi və səciyyəsi ilə müəyyən edilir. İnnovasiyaların iki mənbədən yaranması ideyası çox geniş yayılmışdır:

- bazarın və istehlakçıların təsiri nəticəsində bir innovasiyanın yaranması və realizasiyası imitasiya və mövcud innovasiyaların təkmilləşdirilməsi əsasında zəncirvari reaksiya ilə yeni tələbatın yaranmasına gətirib çıxarır;

- mövcud və ya latent tələbatı daha müvəffəqiyyətlə ödəmək qabiliyyəti olan yeni məhsullar və xidmətlər, yeni texnologiyalar, yeni idarə üsulları, istehsalın təşkili, marketinq fəaliyyəti və s. təklif edən müəssisələrin özlərinin tədqiqatları və işləmələri.

Müəssisənin innovasiya inkişafının idarəçiliyində marketinq konsepsiyasından istifadə olunması yalnız o zaman mümkün ola bilər ki, təklif olunan məhsulun modifikasiyası və ya prinsipcə yeni əmtəənin istehsalının zəruriliyi haqqında qərarların qəbul olunması əsasında istehlak tələbatının öyrənilməsi üzrə sistem tədqiqatlarının aparılması mümkün olsun.

Qeyd etmək lazımdır ki, innovasiyaların marketinq spesifikasiyası bazarın spesifikasiyası ilə müəyyən edilir. İnnovasiya fəaliyyətinin səciyyəvi xüsusiyyəti onun həyata keçirdiyi iqtisadi funksiya ilə təyin edilir: istehsalat təcrübəsinin milli və beynəlxalq səviyyədə yayılmasına imkan yaradaraq elmi-texniki nailiyyətləri kommersiya və qeyri-kommersiya mübadiləsinə cəlb edir. İnnovasiya məhsulun müxtəlif obyektləri ilə kommersiya mübadiləsi innovasiya bazarlarında həyata keçirilir. İnnovasiya bazarı innovasiya fəaliyyətinin nəticələrinin mübadiləsi prosesində yaranmış və bu mübadilənin iştirakçılarının maraqlarının qiymət, vaxt və mübadilənin miqyasının razılaşdırılması ilə nəticələnən təşkilati-iqtisadi münasibətlərin məcmuundan ibarətdir.

Mülkiyyət formasına görə müxtəlif formalı mülkiyyət subyektləri arasındakı yeni qaydaların axınına əks etdirən innovasiyalar bazarının strukturu dövlət innovasiya siyasətinin - vençur kapitalının kiçik innovasiya müəssisələri və təşkilatlarına dövlət dəstəyi tədbirlərinin, dövlət sektorundan şəxsi sektora transferin texnoloji şərtini, normativ-hüququ tənzimləmə və b. kimi - bir çox istiqamətlərini müəyyən edir.

İnnovasiyalar bazarının iqtisadi mahiyyəti və spesifikasiyası aşağıdakılardan ibarətdir:

- işlənib hazırlanmış innovasiya məhsullarının realizasiyası üçün maliyyə vəsaitinin kifayət qədər olmaması;

- sənaye müəssisəsi sistemində innovasiya məhsulunun yerinin rəşional qaydada müəyyən edilməsi;

- ictimai əmək bölgüsünün dərinləşməsi, ixtisaslaşma və kooperasiya, kommərşiya mübadiləsinin bir hissəsi kimi, eləcə də, tamamilə innovasiya sahəsinə aid edilir;

innovasiya məhsulu kommərşiya fəaliyyəti sazişlər yolu ilə həyata keçirilən əmtəədir.

İstehlakçı və innovasiya məhsulu istehsalçılarının qarşılıqlı səmərəli əlaqəsi üçün innovasiya fəaliyyətinin kommərşializasiya subyektlərinin birgə maraqlarının möhkəm makrostruktur sahəsinin formalaşması zəruridir. İnnovasiyalar marketinqinin konsepsiyası məhsul istehsalçısının bazaradakı innovasiya fəaliyyətinin məqsədini xarakterizə edir. Konsepsiya tələb edir ki, innovasiya fəaliyyəti istehlak tələbatınının, bazarın inkişaf qanunauyğunluqlarınının və baxılan innovasiya bazarınının fəaliyyətinin xüsusiyyətlərinin öyrənilməsinə əsaslansın.

İdarəetmənin innovasiya strategiyasının konsepsiyası sənaye müəssisələrinin biznes-modellərində təşkil edilir. Bu yanaşma onunla əsaslandırılır ki, innovasiya prosesləri istənilən sənaye müəssisəsinin hərəkətədirici quvvəsidir. Lakin əsas məsələsi kimi onun biznes-modeli proseslərinin realizasiyasının çıxış etməsidir

Sənaye müəssisəsinin kapitallaşması

İnnovasiya-investisiya strategiyası

Bazar segmentinin dəyəri nəzarət	Gəlirlik modeli hesab və həcmi	Strateji yığım, fəaliyyətinin	İstehsalat-kommərşiya
----------------------------------	--------------------------------	-------------------------------	-----------------------

Metodoloji planda sənaye müəssisələrinin innovasiya inkişafının müasir biznes-modelinin tətbiqi yeni istehlakçılar segmentinin aşkarlanmasına səbəb olan.

maddi sərvətlərin hərəkətinə əsaslanır. Bütün bunlar ona gətirib çıxarır ki, yeni innovasiya məhsulu bazarda izafə xərclərin vəziyyətini dəyişir və beləliklə, istehlakçılar üçün yeni maddi sərvətlər yaradır.

Təcrübə göstərir ki, innovasiya yanaşması bazası əsasında sənaye müəssisələrinin biznes – modelinin əsas elementlərinə aşağıdakılar aiddir:

- yeni innovasiya məhsulları və yeni istehlakçılar nəzərə almaqla biznes-modellərinin əsas istiqamətləri;

- yeni yaradılmış innovasiya məhsullarını özündə əks etdirən fəaliyyət sahəsi;

- yeni istehlakçılar və alıcılar segmentinin seçilməsi;

- yeni dəyərlərin işlənməsi;

- istehsalat sisteminin və yeni fəaliyyət üsullarının yenidən təşkili;

- idarəetmə strukturunun səmərəli təşkilinin işlənməsi;

- yeni bazarların aşkar edilməsi və seçilməsi.

İnnovasiya biznes-modeli, təkcə ayrıca baxılan müəssisə üçün deyil, bütün bazar üçün öz yeniliyi ilə fərqlənməlidir. Bu, qətiyyətlə, prinsipcə yeni əmtəə və ya xidmətin təklifi olmayıb, çox ehtimal ki, yeni təklifin araşdırılması üsuludur.

Bu səbəbdən, müəssisənin idarə olunmasının innovasiya strategiyasının mühüm amili kimi innovasiyanın transfer strategiyasının işlənilməsi hazırlanmasıdır.

Qeyd olunmuş parametrlərin təhlili əsasında innovasiyanın transfer strategiyalarının bir sıra mümkün variantlarını ayırmaq olar.

1. Güclü innovasiya-güclü müəssisə-bazar və istehlakçının təqdim etdiyi geniş imkanlar-bunlar, özünün hazırladığı və fəal istehlakçıları olan güclü müəssisə tərəfindən həyata keçirilən, bazis innovasiyalar ola bilər.

2. Zəif innovasiya-zəif müəssisə-bazar və istehlakçının təqdim etdiyi geniş imkanlar- bir çox hallarda bunlar müəssisənin həyata keçirdiyi və fəal istehlakçıları olan orta və ya aşağı potensiallı çox yüksək səviyyəsi olmayan təkmilləşən innovasiyalar olur.

3. Güclü innovasiya-güclü müəssisə-imkanlar məhdud olub, bazar və istehlakçının tərəfindən böyük təhlükə hiss olunan, lakin güclü müəssisənin onun hazır olmadığı bazarda innovasiyalar haqqında informasiyaya malik olmayan və ya onları əldə etmək istəməyən passiv istehlakçılarla həyata keçirdiyi yaxşı ticari perspektivləri olan bazis innovasiyalardır.

4. Zəif innovasiya-zəif müəssisə-bazar və istehlakçının təqdim etdiyi məhdud imkanlar və bazar və istehlakçı tərəfindən böyük təhlükə gözlənilən, rəqiblərinin bazara radikal yeni məhsullar gətirə bildiyi təkmilləşdirilən innovasiyanın realizasiya layihəsinə çevrilə bilən bu variantı innovasiya patologiyası adlandırmaq olar.

Beləliklə, innovasiya transferinin strategiyası xarici imkanların və gözlənilən təhlükələrin dərk olunmasına, həmçinin müəssisənin daxili potensialının inkişafına və rəqabət üstünlüyünün əsası kimi güclü tərəfinin inkişafına əsaslanmalıdır.

Buradan innovasiyanın transfer strategiyasının aşağıdakı alqoritmini əldə etmək olar.

1. İnnovasiya transferinin məqsədyönlü məsələsi, nəticələrin qısaca və düzgün ifadə olunması

2. Transfer strategiyasına təsir edən əsas amillərin diaqnostikası.

3. İnnovasiyanın transferinə təsir edən sistem SWOT-təhlili.

4. Mümkün maneələrin aşkar olunması.

5. Transfer innovasiyasının növlərinin aşkar olunması.

6. Transfer innovasiyasının əsas obyektlərinin müəyyən edilməsi.

7. İnnovasiyanın transfer strategiyasının optimal variantlarının seçilməsi.

8. Transfer innovasiyasının konkret partnyor tərəfindən realizasiyası.

9. Kommersiya sazişlərinin bağlanması.

10. Tİ biznes - əməliyyatlarının yerinə yetirilməsi.

11. İnnovasiyanın transferinin səmərəliliyinin müəyyən edilməsi.

12. İnnovasiya transferinin son nəticəsi.

Təcrübədə sənaye müəssisələrinin innovasiya strategiyası müxtəlif iqtisadi-riyazi üsullarla yerinə yetirilir:

- innovasiya fəaliyyətində müxtəlif asılılıqları müəyyən edən iqtisadi təhlil üsulları;

- kombinasiya məsələlərinin həlli üçün dəyişənləri müəyyən edən xətti programlaşdırma

üsullarından istifadə olunur;

- innovasiya fəaliyyəti prosesinin mərhələləri dinamik programlaşdırma üsulu vasitəsilə həyata keçirilir;

- innovasiya qərarlarının qəbul edilməsində konflikt situasiyalar oyun nəzəriyyəsi əsasında öyrənilir;1

- innovasiya fəaliyyətinin təsadüfi hadisələrinin öyrənilməsi ehtimal nəzəriyyəsinə

əsaslanır;

innovasiya proseslərinin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi kütləvi xidmət nəzəriyyəsinə əsaslanır.

Qeyd etmək lazımdır ki, innovasiya strategiyasının idarə olunma konsepsiyası ölkənin innovasiya siyasətindən çox asılıdır.

Sənayesi inkişaf etmiş dövlətlərdə innovasiya proseslərinin özünə məxsus spesifikasiyası vardır. Bir sıra xarici ölkələrdə innovasiya fəaliyyətinin xüsusiyyətlərinə aşağıda [93] baxılır:

1. ABŞ-da maliyyə vəsaitləri həm dövlət, həm də özəl firma və təşkilatlardan daxil olur. ABŞ-da bütün layihə və innovasiyaların maliyyələşdirilməsi təqribən aşağıdakı nisbətlərdə

yerinə yetirilir: 35% - Federal büdcədən (təqribən 200 milyard ABŞ dolları civarında); 60% - istehsal kompaniyalarının şəxsi vəsaitləri hesabına; 5% - ayrı-ayrı ştatların və yerli özünüidarə təşkilatlarının büdcəsindən formalaşır.

ABŞ-da ölkə və iqtisadiyyatın ümumi tərəqqisi naminə maliyyələşdirilən vəsait başlıca olaraq ən qabaqcıl və müasir texnologiyanın tətbiqinin zəruri olduğu prioritet sahələrə yönəldilir.

Aerokosmik sənayesinin НИОКР-ın 75%-i dövlətin maliyyə vəsaiti hesabına yerinə yetirilir. Yeni materialların istehsalına yönəldilmiş elmi-tədqiqat işlərinin maliyyələşdirilməsi 35% dövlət hesabına ödənilir.

Bu layihələrin böyük əksəriyyəti ABŞ-ın Federal hökuməti tərəfindən ayrılmış qrantların hesabına maliyyələşdirilir. ABŞ-ın icra hakimiyyəti innovasiya sahəsində milli siyasətin ən başlıca aparıcısıdır. Bununla yanaşı Federal hökumətin elmi layihələri idarə etmək üçün mərkəzləşdirilmiş orqanları yoxdur və bu mühüm idarəetmə fəaliyyəti kiçik agentlik və kompaniyalar tərəfindən həyata keçirilir. ABŞ-da innovasiya fəaliyyətinin inkişafında dövlət siyasətinin həyata keçirilməsinin mühüm istiqaməti kiçik innovasiya biznesinin dəstəklənməsidir. Bu halda innovasiya fəaliyyətinin himayə edilməsinin əsas formalarına aiddir:

- kiçik innovasiya biznesinin dəstəklənməsinin xüsusi programı;
- innovasiyanın dövlət tərəfindən himayə edilməsi üçün borc pul vəsaitinin ayrılması;
- dövlət maliyyə vəsaitinin ayrılması;
- şəxslənmiş vençur fondu şəbəkəsinin yaradılması;
- özəl sektorun vəsaitindən maliyyələşdirmə və b.

2. Hazırda Avropa dövlətlərində elmtutumlu istehsal və yüksək texnoloji məmulatların istehsalının əhəmiyyəti getdikcə artır. Avropa dövlətləri 1990-cı illərin əvvəlindən başlayaraq innovasiya biznesini fəal stimullaşdırırlar. Dövlət maliyyələşdirmə sistemində НИОКР-un bilavasitə və köməkçi formaları əlaqələndirilir. Bura vergi güzəştləri, dövlət krediti, amortizasiyanın hesabdən silinməsi və s. aiddir.

Bu növ himayəetmə sistemi Fransa, Abstriya, İsveç və b. ölkələrdə tətbiq olunur.

Kiçik innovasiya kompaniyalarının yaradılması və inkişafına yüksək səviyyədə diggət yetirilir. Qərbi Avropa ölkələrində innovasiya proseslərinin dəstəklənməsi başlıca olaraq bu proseslərin stimullaşdırılmasına, universitet və firmalararası korporasiyaların əməkdaşlığının həvəsləndirilməsinə, intellektual mülkiyyətin mühafizə sisteminin təkmilləşdirilməsinə və informasiya xidmətinin təkmilləşdirilməsinə yönəlmişdir.

Innovasiya proseslərinin maliyyələşdirilməsinin böyük hissəsi köməkçi maliyyələşdirilmə hesabına formalaşır. Bura daxildir: НИОКР –a sərf olunan xərclərin azalması üçün subsidiyaların ayrılması, vençur maliyyələşdirilməsi sisteminin inkişafı, fond bazarlarının inkişafı, institut, o cümlədən pensiya, fondlarının inkişafı, şəxsi investisiyaların ayrılmasına köməklik göstərmə, təhsil sahəsinin inkişafı, peşəkar və idarə kadrlarının hazırlanması, idarə məsləhət firmalarının yaradılması, elmi-tədqiqat informasiya mərkəzlərinin yaradılması və s.

3. Yaponiyada innovasiya sistemində şəxsi investisiyalara payı 80% təşkil edir. Qalan 20%-i isə Yaponiya hökuməti tərəfindən maliyyələşdirilir. Bununla belə, Yaponiya hökuməti, başlıca olaraq, vətəndaş cəmiyyətinin maraqlarına xidmət edən tədqiqatları maliyyələşdirir. Büdcə maliyyələşdirilməsinin böyük hissəsi universitetlər və dövlət elmi təşkilatlarının payına düşür. Fundamental tədqiqatlar, başlıca olaraq, dövlət tərəfindən maliyyələşdirilir.

Dövlət tərəfindən innovasiya və elmi-innovasiya fəaliyyətinə kompleks yanaşmanın əsas istiqamətləri bunlardır: НИОКР-la məşğul olan özəl kompaniyaların maliyyələşdirilməsi, güzəştli vergi qoyma sisteminin tətbiqi, nou-hou-dan istifadə etmək üçün lisenziyaların alınması məqsədilə iri sənaye kompaniyalarına dövlət dotasiyalarının ayrılması, perspektivli НИОКР-lara güzəştli kreditlərin verilməsi, yapon istehsalçısının rəqabətdən mühafizəsi, başqa ölkələrdən yeni texnologiyaların alınması üçün şəraitin yaradılması, Yapon sənayesinə, yalnız Yapon ərazisində fəaliyyət göstərən müəssisələrdən xarici kapitalın axınının təşkili.

4. Koreya Respublikasında innovasiya fəaliyyəti ölkə hökuməti tərəfindən maliyyələşdirilir və nəzarətdə saxlanılır. Onun əsas vəzifəsi – ölkə iqtisadiyyatının ən mühüm problemlərini həll etməkdir.

Innovasiya prosesini şərti olaraq üç istiqamətə ayırmaq olar: (1) ННОКР-ın baza ümumi sənaye texnologiyaları; (2) ortamüddətli perspektivli və ortamüddətli ННОКР texnologiyalarının yaradılması və (3) yeni nəsli ННОКР texnologiyalarının yaradılması.

Koreya Respublikasında standartlaşdırma üzrə ölkənin baş nazirinin başçılıq etdiyi Milli Komitə yaradılmışdır.

ННОКР-ı maliyyələşdirmək üçün ənəvi maliyyələşdirmə mənbələri ilə yanaşı bazar qiyməti üzrə "texnologiyaların təminatı" sistemi də tətbiq olunur.

Yuxarıda qeyd edilənləri yekunlaşdıraraq aşağıdakı nəticələri çıxarmaq olar.

İstehsal amillərinin dəyişməsi və yeniləşməsi informasiya, intellektual və innovasiya tərtibatının artan rolunda özünü ifadə edir. Bu qism meyillər təsərrüfat fəaliyyətli subyektlərin təşkili və onların idarə olunmasının forma və üsullarının transformasiyası ilə əlaqədardır. Qazaxstanın yüksək texnoloji inkişafı üçün həm maddi və həm də intellektual baxımdan böyük səylər və vəsait tələb olunur. Şübhəsiz ki, Qazaxstan üçün inkişaf etmiş ölkələrin innovasiya təcrübəsi çox qiymətli. Məhz sənaye kompaniyaları elmi-tədqiqat mərkəzləri və institutları ilə birlikdə bir sıra innovasiya layihələrində müəyyən irəliləyişləri təmin edə bilirlər.

Bəzən innovasiya idarəetmə strategiyasına Boston konsaltinq qrupu, İstehsalçıların Milli Assosiasiyası və İstehsalçıların İnstitutu, İstehsalçıların Milli Assosiasiyasının filialı olan Müstəqil Elmi-tədqiqat Mərkəzi ilə birlikdə işlənmiş və ölkədə yaradılmış innovasiyaların səviyyəsini ölçmək üçün istifadə olunan ümumiləşdirilmiş göstərici kimi beynəlxalq innovasiya indeksini əlavə edirlər.

İstehsalçıların Milli Assosiasiyası belə hesab edir ki, bu göstərici "özünə məxsus ən böyük və ən əhatəli global indeksdir."

Bu göstərici təkcə ölkədə innovasiya strategiyasının səmərəsinin göstəricisi deyil, eləcə də, kompaniyaların innovasiyaları stimullaşdırmaq üçün nə etdiklərini və nə edə biləcəklərinin göstəricisidir. Bu göstərici, həmçinin, vergi güzəştləri, immigrasiya siyasəti, təhsil və intellektual mülkiyyətləri də daxil olmaqla, innovasiya fəaliyyətinin yeni siyasi göstəricilərini də nəzərə alınır.

Sonuncu dəfə bu göstərici 2012-ci ildə dərc olunmuşdur. Ölkənin rəqabət düzənini müəyyən etmək üçün tədqiqatlarda innovasiya xərcləri və innovasiyadan gələn gəlirlər öyrənilmişdir. İnnovasiya xərclərini qiymətləndirərkən hökumətin maliyyə, təhsil və innovasiya infrastruktur sahəsindəki siyasətinə baxılmışdır. İnnovasiyadan gələn gəlirləri öyrənərkən patentlər, texnologiyaların təqdimatı və ННОКР-ın başqa nəticələri, biznes fəaliyyətinin səmərəsi, məs., əməyin məhsuldarlığı, səhmdarların əldə etdiyi ümumi mənfəət, innovasiyaların biznesin migrasiyası və iqtisadi artıma təsiri nəzərə alınmışdır.

**Methodology base and concept of innovative strategy
of enterprise management**

**Z.A.Aslanov
SUMMARY**

There is own strategy of every enterprise management which is often based on innovative researches. But every innovative application has own methodology base and concept

**МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ БАЗА И КОНЦЕПЦИЯ ИННОВАЦИОННОЙ
СТРАТЕГИИ УПРАВЛЕНИЕМ ПРЕДПРИЯТИЯ**

**З.А.Асланов
РЕЗЮМЕ**

У управления каждого предприятия существует своя стратегия, которая ссылается зачастую на инновационные исследования. Но и у этих инновационных применений должна быть своя методологическая база и концепция

**Ermənistan – Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin
sosial aspektlərinin tarixşünaslığına dair**

A. B.Mirzəzadə

Azərbaycan Respublikası Milli Məclisi,
Bakı şəhəri, Parlament prospekti 1
e-mail: 2010@day.az

Açar sözlər: Dağlıq Qarabağ, qaçqın və məcburi köçkün problemi, elmi tədqiqatlar, tarixşünaslıq

Açar sözlər: Нагорный Карабах, проблема беженцев и вынужденных переселенцев, научные исследования, историография

Key words: Nagorno-Karabakh, the problem of refugees and internally displaced persons, research, historiography

Xülasə: 1991-ci ildə SSRİ-nin dağılması və sosialist düşərgəsinin süqutu, “Soyuq müharibə”nin başa çatması, bunun ardınca dünyanın siyasi xəritəsində yeni müstəqil dövlətlərin ortaya çıxması pozitiv bir hadisə idi. Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin indiyədək həll edilməmiş qalması hər iki respublika üçün sosial və iqtisadi problemləri aktual saxlamaqdadır.

Vətən tarixşünaslığında 1980-ci illərin sonlarından başlayaraq Dağlıq Qarabağdakı qanlı hadisələr, erməni terroru, ermənilərin azərbaycanlılara qarşı törətdikləri soyqırımı siyasəti və Ermənistanın Azərbaycana qarşı hərbi təcavüz siyasəti R.Mehdiyevin, Y.Mahmudovun, Ə.Abdullayevin, V.Arzumanlının, H.Cabbarlının, N.Mustafanın, S.Əsədovun, İ.Məmmədovun, R.İmanovun, Q. Hacıyevin, K.Şükürovun, A.Mirzəzadənin, İ.Niftəliyevin, İ.Zamanovun tədqiqatlarında geniş şəkildə araşdırılmışdır.

Giriş: SSRİ-də başlayan ən ağır etnik münaqişə Ermənistanın Azərbaycana ərazi iddiaları ilə başlayan və tezliklə bu respublikanın Azərbaycan torpaqlarının bir hissəsini işğal etməsi ilə nəticələn Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsi oldu.

Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin sosial aspektləri nə Vətən tarixşünaslığında, nə də dünya tarixşünaslığında ayrıca elmi problem kimi araşdırılmamışdır və bu problem üzrə elmi əsərlər, demək olar ki, yox dərəcəsindədir. Mövcud olan bəzi məqalələr isə, daha çox statistik xarakter daşıyır və elmi təhlili çox zəifdir.

Müasir dünyanın qlobal problemləri sırasında ekoloji, miqrasiya, iqtisadi yönlü məsələlərlə yanaşı, permanent etnik münaqişələr və lokal müharibələr ən böyük və həllini tapmamış problemlərdəndir.

İkinci Dünya müharibəsi başa çatdıqdan sonra dünya müstəmləkəçilik sistemindən qurtulsa da, az sonra dünya üçün yeni problem - “Soyuq müharibə” başladı və bu müharibə bir neçə qitənin hərbi-siyasi, iqtisadi, sosial və mədəni inkişafına böyük zərbə vurdu, bir çox ölkələr və xalqlar üçün böyük məhrumiyyətlərə gətirib çıxardı.

1991-ci ildə SSRİ-nin dağılması və sosialist düşərgəsinin süqutu, “Soyuq müharibə”nin başa çatması, bunun ardınca dünyanın siyasi xəritəsində yeni müstəqil dövlətlərin ortaya çıxması pozitiv bir hadisə idi. Belə ki, beynəlxalq gərginliyin böyük mənbələrindən birinin – SSRİ-nin siyasi xəritədən silinməsi dünyada nüvə müharibəsi təhlükəsinin zəifləməsinə, iki düşərgə arasında barışmaz düşmənçiliyin ləğvinə, onilliklər boyu dövlət müstəqilliyindən məhrum olmuş ölkələrin müstəqilliyini bərpa etməsi və dünya birliyinə tam hüquqlu dövlət olaraq qatılmasına da səbəb olmuşdu. Bu dövlətlərin müstəqil xarici siyasət yeritmək imkanı əldə etməsi bilavasitə dünyadakı inteqrasiya proseslərinin sürətinə də müsbət təsir göstərmiş oldu. Lakin SSRİ-nin dağılması, həm də böyük bir imperiyanın keçmiş ərazilərində milli və etnik münaqişələri doğurmuş oldu. Bu münaqişələr müasir dünyanın qlobal problemlərindən olan separatçılığın və terrorun genişlənməsinə səbəb oldu: yeni müstəqillik əldə etmiş dövlətlər bir-birilərinə ərazi iddiaları irəli sürməyə başladı. Bütün bu hadisələr beynəlxalq və regional münaqişələrin sayını artırmaqla yanaşı, sosial problemləri də dünyanın qlobal problemləri sırasına gətirdi.

SSRİ-də başlayan ən ağır etnik münaqişə Ermənistanın Azərbaycana ərazi iddiaları ilə başlayan və tezliklə bu respublikanın Azərbaycan torpaqlarının bir hissəsini işğal etməsi ilə nəticələn Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsi oldu. Münaqişə Azərbaycanın infrastrukturuna, böyük zərbə vurdu, ölkənin ayrı-ayrı vilayətləri arasında iqtisadi əlaqələrin pozulmasına səbəb oldu, həmçinin ağır sosial problemlər doğurdu: qaçqın və məcburi köçkün problemi, işsizlik, maddi rifahın aşağı düşməsi kimi problemlər Azərbaycan Respublikasının müstəqilliyinin ilk illərində ən böyük sosial problemlər idi.

1990-cı illərin ortalarından etibarən Azərbaycan xüsusi Dövlət Strategiyasına tabe etdirilmiş siyasəti sayəsində bu problemlərin həllinə başladı və 2000-ci illərə doğru münaqişənin və Ermənistanın hərbi təcavüzünün yaratmış olduğu sosial problemləri həll etməyi başardı. Bundan sonra Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq və regional layihələrdə fəal iştirakı ölkədə nəinki sosial problemlərin həllini sürətləndirdi, eyni zamanda bu respublikanı bölgənin sosial rifahı yüksək olan dövlətinə çevirdi.

Lakin Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin indiyədək həll edilməmiş qalması hər iki respublika üçün sosial və iqtisadi problemləri aktual saxlamaqdadır. Çünki bu gün Cənubi Qafqaz təkcə strateji əhəmiyyəti olan, meqa layihələrin həyata keçirildiyi bölgə deyil, həm də dünyanın qaynar və problemləli regionlarından biridir. Bu bölgədə etnik-milli separatçılığın, beynəlxalq terrorun və təcavüzkar siyasətin mənbəyi olan Ermənistan Respublikası Azərbaycanın torpaqlarını işğal etmişdir və istisnasız olaraq bütün qonşu dövlətlərə qarşı ərazi iddiaları irəli sürür. Bu səbəbdən də, Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsi təkcə siyasətçilərin və politoloqların, diplomatların və hərbcilərin deyil, tarixçilərin də diqqətindədir.

Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsi istər Vətən, istərsə də dünya tarixşünaslığında tarixinə böyük diqqət ayrılan məsələlərdəndir. 1988-ci ildən etibarən bu

münaqişənin tarixi kökləri və tarixi aspektləri, gedişatı, həlli yolları, böyük dövlətlərin Azərbaycan və Ermənistanla bağlı siyasəti, beynəlxalq münasibətlərin və regional əlaqələrin inkişafına münaqişənin təsiri məsələləri siyasətçilərin, politoloqların və təbiidir ki, tarixçilərin diqqətini cəlb etmişdir. Tarixçilər tərəfindən Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin 1988-2013-cü illər ərzində başlıca mərhələləri və bir çox məqamları tədqiqata cəlb edilmiş, onlarla məqalə və monoqrafiya çap edilmişdir.

Bu əsərlərdə Ermənistanın Azərbaycana torpaq iddiaları, bu iddiaları doğuran şərait, tarixin müxtəlif mərhələlərində ermənilərin azərbaycanlılara qarşı törətdikləri soyqırımı siyasəti, Qərbi Azərbaycandan (Ermənistan Respublikasından) azərbaycanlıların zorla köçürülməsi siyasəti, müasir Azərbaycan Respublikasının ərazisində ermənilərin törətdikləri terror və soyqırımı siyasəti geniş şəkildə araşdırılmışdır. Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin beynəlxalq miqyasda həlli yolları, beynəlxalq təşkilatlarda bu problemlə bağlı aparılan fəaliyyət prosesi, müasir Azərbaycan və Ermənistan Respublikalarının xarici siyasətində bu münaqişənin yeri və s. məsələlər də tarixşünaslıqda kifayət qədər araşdırılmış məsələlərdən sayıla bilər.

Lakin elə buradaca qeyd edilməlidir ki, Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsi təkcə siyasi və ya hərbi məsələ olmadığı üçün, bu münaqişənin hər iki dövlət üçün iqtisadi, mədəni, sosial məqamlarının da araşdırılması zəruridir. Müasir dövrdə hər bir hərbi münaqişə (xarakterindən asılı olmayaraq) birinci növbədə dinc əhalinin fiziki məhvi ilə müşayiət olunur. Ölkənin iqtisadi, sosial, mədəni inkişafının başlıca resursu olan insan resursunun məhvi isə, öz növbəsində sosial problemlərin yaranmasının başlıca amillərindəndir.

Digər tərəfdən, hərbi münaqişə qaçqın və məcburi köçkün problemini yaradır və ölkənin ümumi sosial inkişafı üçün neqativ təsiri böyükdür. Bu neqativ təsir, birinci növbədə, işsizlik, sosial rifahın aşağı düşməsi, təhsildə durğunluq, vətəndaş qarşıdurması kimi digər sosial problemləri yaradır. Bu səbəbdən də, istənilən hərbi münaqişənin (etnik, milli və d.) tarixinin kompleks araşdırılması üçün onun siyasi və hərbi tərəfləri ilə yanaşı, sosial və iqtisadi tərəfləri də öyrənilməlidir.

Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin sosial aspektləri nə Vətən tarixşünaslığında, nə də dünya tarixşünaslığında ayrıca elmi problem kimi araşdırılmamışdır və bu problem üzrə elmi əsərlər, demək olar ki, yox dərəcəsindədir. Mövcud olan bəzi məqalələr isə, daha çox statistik xarakter daşıyır və elmi təhlili çox zəifdir.

Bununla yanaşı, qeyd etmək istədik ki, Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin sosial aspektləri onun siyasi, hərbi və iqtisadi tərəfləri ilə də sıx bağlıdır. Vətən tarixşünaslığında 1980-ci illərin sonlarından başlayaraq Dağlıq Qarabağdakı qanlı hadisələr, erməni terroru, ermənilərin azərbaycanlılara qarşı törətdikləri soyqırımı siyasəti və Ermənistanın Azərbaycana qarşı hərbi təcavüz siyasəti Ə.Abdullayevin, V.Arzumanlının, H.Cabbarlının, N.Mustafanın, S.Əsədovun, İ.Məmmədovun, R.İmanovun, Y.M.Mahmudovun, K.Şükürovun, R.Mehdiyevin, A.Mirzəzadənin, İ.Niftəliyevin, İ.Zamanovun tədqiqatlarında geniş şəkildə araşdırılmışdır (1-21). Bu tədqiqatlarda Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin xronikası, başlıca hərbi-siyasi məqamları, erməni terrorunun və işğalının həqiqətləri öz əksini tapmışdır.

Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin beynəlxalq və regional münasibətlərə təsiri, beynəlxalq təşkilatlarda həlli istiqamətində görülən işlər, bu istiqamətdə Azərbaycan-

ATƏT münasibətləri, həmçinin böyük dövlətlərin Qafqaz siyasətində münaqişə ilə bağlı məqamlar da Vətən tarixşünaslığında araşdırılan mövzulardandır.

Bu tədqiqatlar sırasında Ə.Həsənovun, H.Cabbarlının, E.Əhmədovun, F.İsmayılovun, V.İbayevin əsərlərini qeyd edə bilərik (3-6; 8; 10; 12). Adları çəkilən müəlliflərin araşdırmalarının böyük elmi əhəmiyyəti ilk növbədə, münaqişənin miqyasının və vurduğu ziyanın təkcə iki ölkənin siyasi, iqtisadi və sosial inkişafı üçün deyil, regional və beynəlxalq inkişaf üçün də böyük təhlükə olduğunu göstərməsi ilə bağlıdır.

Konkret mövzu ilə bağlı, yəni Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin sosial aspektləri ilə əlaqədar olaraq isə, yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi, xüsusi bir tədqiqat əsəri yoxdur. Bununla yanaşı, bu problemin bəzi məqamlarını özündə ehtiva edən məqalə və əsərlərin bir neçəsini qeyd edə bilərik: T.Həsənovun “Ermənistan tərəfindən işğal olunmuş ərazilərin təbii ehtiyatları və ekologiyasına vurulan ziyanlar” adlı məqaləsində (9), A.Mirzəzadənin məqalə və monoqrafiyasında (19), Ə.Nəsimlinin “Qarabağın işğalının iqtisadi nəticələri” adlı məqaləsində (21) Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin Azərbaycanın iqtisadi inkişafına və mədəni quruculuq siyasətinə vurduğu ziyan, müstəqil Azərbaycan Respublika üçün münaqişənin yaratdığı neqativ amillər bu və ya digər dərəcədə öz əksini tapmışdır.

Sovet Dağlıq Qarabağının sosial-iqtisadi və mədəni inkişaf quruculuğu məsələləri isə N.Məmmədovun monoqrafiyasında və silsilə məqalələrində tədqiq edilmişdir (18). Bu əsərlərdə Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin sosial aspektləri tədqiq edilməsə də, bu ədəbiyyatdakı faktoloji materialın böyük mənbə əhəmiyyəti vardır.

Qeyd edək ki, Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsi ortaya çıxdığı illərdən etibarən həm Türkiyə, həm Rusiya, həm də Qərb tarixşünaslığında diqqətdə olmuşdur. Ələlxüsus Türkiyə tarixçiləri tərəfindən problemin tarixi aspektləri, erməni terroru, ermənilərin azərbaycanlılara və türklərə qarşı törətdikləri soyqırımları geniş şəkildə araşdırılmışdır.

Onların sırasında Ali FaikDemirin “Türk Dış Politikasıperspektifinden Güney Kafkasya”, Mustafa Budakın “Azerbaycan-Ermenistan ilişkilerinde Dağlık Karabağ meselesi ve Türkiyenin politikası”, F.Çiloğlunun “RusyaFederasyonundaveTranskafkasyada etnik çatışmalar”, K.Kamerin “Başlangıcından barış sürecine Dağlık Karabağ çatışması”, Mehmet Bicikin “Ermeni terörü. Soykırım yalanı”, C.Taşkıranın “Geçmişten Günümüze Karabağ meselesi”, D.Yıldırım və C.Özönderin “Karabağ Dosyası” kimi əsərlərin elmi-nəzəri əhəmiyyəti böyükdür (22-23; 27-31). Lakin bu tədqiqatların heç birində Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin sosial aspektlərinə toxunulmamışdır.

Rusiya və Qərb tarixşünaslığında problemin bəzi məsələləri, dəqiq desək, hərbi-siyasi və beynəlxalq tərəfləri araşdırılmışdır. Bu tədqiqatlar sırasında A.Vasilkovun, T.Obçarenkonun, V.Georgiyevin, V.Krivopuskovun, M.Bassinin, E.Svantenin, Z.Baranın və digər müəlliflərin məqalə və kitablarını qeyd edə bilərik. Bu müəlliflərin içərisində Ermənistanın iqtisadi inkişaf tarixini araşdıran Y.Puzanovu, M.Vermişevi xüsusi qeyd etməliyik.

Qeyd edək ki, Ermənistanın siyasi, hərbi, iqtisadi və sosial inkişaf xüsusiyyətləri Azərbaycan tədqiqatçısı H.Cabbarlının da monoqrafiya və silsilə məqalələrində geniş şəkildə araşdırılmışdır və buradakı mühakimələr və nəticələr Rusiya müəlliflərindən fərqli olaraq, obyektiv xarakter daşıyır (33-35; 37; 40-41; 53; 56; 60-62).

Araşdırdığımız problem üzrə istifadə etdiyimiz ədəbiyyat içərisində erməni müəlliflərinin tədqiqatlarını da qeyd etmək lazımdır. Bu tədqiqatlar başlıca olaraq Ermənistanın Rusiya və İran ilə münasibətlərinə, qondarma erməni soyqırımının beynəlxalq arenada tanıtılmasına, Ermənistanın inteqrasiya problemlərinə həsr olunmuşdur ki, bu da anlaşılandır: Azərbaycana qarşı həyata keçirmiş olduğu hərbi təcavüzün və terrorun ağır nəticələrini aradan qaldırmağa müyəssər olmuş Azərbaycan Respublikasından fərqli olaraq, bu gün Ermənistan Respublikası həm siyasi, həm iqtisadi, həm sosial böhran yaşamaqla yanaşı, beynəlxalq aləmdə də, demək olar ki, təcrid vəziyyətindədir: Rusiyalı və İranlı çıxmaq şərtilə, bu ölkənin inteqrasiyası çox zəif təməllərlə gedir.

Bu səbəbdən də, erməni tarixçilərinin və iqtisadçıların araşdırmalarında vəziyyətdən çıxış yolunun axtarılması cəhdləri təəccüblü deyil. Bu tədqiqatçılar içərisində V.Aqlıyanı, A.Qasparyanı, Q.Keryanı, A.Manasyanı, A.Melkunyayı, A.Melyanı, İ.Muradyanı, A.Sarqsyanı, A.Ayvazyanı və digərlərini göstərmək olar (32; 36; 44-51; 55; 57-58).

Nəzərdən keçirdiyimiz ədəbiyyatlıarın təhlili bizə Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsi ilə bağlı aşağıdakı ümumiləşdirmələri aparmağa imkan verir: Azərbaycan-Ermənistan Dağlıq Qarabağ münaqişəsindən keçən 27 il göstərir ki, bu münaqişə sosial aspektlərinə, doğurduğu ciddi sosial-iqtisadi problemlərinə görə də müasir dünyanın böyük münaqişələrindəndir.

Bu gün Azərbaycan Ermənistan tərəfindən işğal edilmiş torpaqlarının azad edilməsini, onun tərəfindən ərazi bütövlüyünə hörmət edilməsini, bir milyona qədər daxili məcburi köçkününün öz evlərinə qayıtmasına şərait yaradılmasını tələb edir. Əvəzində rəsmi Bakı ölkənin Dağlıq Qarabağ ərazisinə böyük və nüfuzlu dövlətlərin zəmanət duracağı yüksək muxtariyyət, orada yaşayan və yaşayacaq əhaliyə yüksək həyat şəraiti və həqiqi vətəndaş hüquqları vəd edir. Eyni zamanda Ermənistanla bütün ikitərəfli əlaqələri bərpa edir. Azərbaycan buna çoxvektorlu xarici siyasət, iqtisadi artım, güclü və müasir ordu faktoru ilə yanaşır. Azərbaycan, həmçinin məsələnin həm mərhələli, həm də kompleks həllini qəbul edir. Münaqişənin digər tərəfi Ermənistan isə ötən əsrin axırlarında malik olduğu müvəqqəti üstünlüyə görə işğal etdiyi Azərbaycan torpaqlarının ya müstəqil dövlət edilməsini, ya özünə birləşdirilməsini, Azərbaycanın bu rüsvayçı faktı qeyd-şərtsiz qəbul etməsini tələb edir. Həmçinin heç nə olmamış kimi ölkəmizin sərhədləri açaraq onunla tam şəkildə ikitərəfli əlaqələri bərpa etməsini və Azərbaycanın resurslarına özünün yaxın buraxılmasına çalışır. Ermənistan buna xaricdəki erməni diasporunun imkanlarından istifadə etməklə, xarici donorların hesabına militarist iqtisadiyyat saxlamaq və daxili həyatda hər şeyi ordunun ehtiyaclarına tabe etdirmək, milliyyətçiliyə əsaslanan xüsusi psixoloji atmosfer yaratmaq hesabına nail olmaq istəyir.

Bütün cəhdlərə baxmayaraq, Ermənistan ordusunun Azərbaycan ordusunun parametrlərinə heç yaxınlaşa bilməməsi isə tamamilə ayrı bir araşdırmanın mövzudur. Qonşu dövlət Dağlıq Qarabağ məsələsini mərhələli, ya da kompleks şəkildə həll etmək istəyində hələ də tərəddüd edir.

Dağlıq Qarabağ probleminin həllinin uzanması hər iki dövlətlə yanaşı, regionun və dünyanın vəziyyətinə ciddi təsir edir. Onun həm dərinləşməsi, həm də dondurulması heç kəsin xeyrinə deyildir. Problemin birtərəfli, beynəlxalq hüquq normalarına zidd həll etmək cəhdlərinin isə nəticəsi uğursuzdur.

27 illik erməni torpaq iddiasının alternativləri isə müasir dünyada mövcuddur: Bu, ərazi bütövlüyü prinsipinə hörmət edilməsi, mehriban qonşuluq siyasəti, birgə fəaliyyət sahələrinin axtarılmasıdır. Bunun üçün isə son dövrlər kifayət qədər geniş imkanlar yaranmışdır. Tərəflərin fərqli cəhətləri çoxdur. Hər tərəf özünəməxsus təkamül yolu keçib, hər tərəfin məxsusi maraqları vardır. Bu normaldır və dünya bu müxtəlifliyi qəbul edir. Ancaq maraqlar beynəlxalq normaların və ya digərinin maraqlarının pozulması hesabına həyata keçirilə bilməz. İstənilən fərqlilik ancaq maraqlara hörmətdə və vəhdətdə baş verə bilər. Heç bir tərəf isə özünə rəva bilmədiyini digərindən tələb edə bilməz.

Lakin münaqişədən keçən böyük bir müddət göstərir ki, Ermənistan tərəfinin seçdiyi inkişaf yolu bu respublika üçün böyük sosial problemlər yaratmaqla, onun həm ideoloji, həm iqtisadi baxımdan məğlubiyyəti ilə nəticələnmişdir. Bu böyük məğlubiyyəti qələbə ilə əvəz etmək ölkənin sosial rifahının yüksəldilməsi, iqtisadi inkişafına rəvac verə biləcək imkanların qazanılması deməkdir.

Bunun üçün isə Ermənistan tərəfi işğalçı siyasətindən birdəfəlik əl çəkərək bölgədəki və dünyadakı inteqrasiya proseslərinə qoşulmaq, Azərbaycan Respublikası ilə dostluq və əməkdaşlıq yolunu seçməlidir. İşğal olunmuş torpaqlarının azad edilməsi şərtilə, Azərbaycan Respublikası öz nəhəng iqtisadi potensialı, hərbi-siyasi qüdrəti və böyük beynəlxalq nüfuzu ilə Ermənistanı sosial böhrandan çıxarmaq gücünə də sahibdir.

Ədəbiyyat:

1. Abdullayev Ə. Ermənistanın Azərbaycana qarşı təcavüzkarlıq siyasəti və Heydər Əliyevin sülh strategiyası. Bakı, 1998
2. Arzumanlı V., Mustafa N. Tarixin qara səhifələri: deportasiya, soyqırımı, qaçqınlıq. Bakı, 1998
3. Cabbarlı H. Ermənistanın xarici siyasəti (1991-2012). Bakı, 2014
4. Əhmədov E. Ermənistanın Azərbaycana təcavüzü və beynəlxalq təşkilatlar. Bakı, 1998
5. Əhmədov E. Ermənistanın Azərbaycana təcavüzü: təhlili xronika (1988-2011). Bakı, 2012
6. Əhmədov E. Azərbaycanın xarici siyasəti: beynəlxalq təhlükəsizlik və əməkdaşlıq institutları ilə münasibətlər. Bakı, 2013
7. Əsədov S., Məmmədov İ. Ermənistan azərbaycanlıları və onların acı taleyi. Bakı, 1992
8. Həsənov Ə.M. Azərbaycan və ATƏT: Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsi və Dağlıq Qarabağ problemi ümumavropa təhlükəsizliyi fonunda. Bakı, 1997
9. Həsənov T. Ermənistan tərəfindən işğal olunmuş ərazilərin təbii ehtiyatları və ekologiyasına vurulan ziyanlar // Qarabağ: dünən, bu gün, sabah. Bakı, 2002, s.70-173
10. İbayev V. Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsi insan hüquqları kontekstində. Bakı, 2001

11. İmanov R.C. Azərbaycanın ərazi bütövlüyünə qəsd: qondarma DQVM. Bakı, 2005
12. İsmayılov F. Qarabağ konfliktini ABŞ-ın qlobal siyasəti kontekstində. Bakı, 2001
13. Mahmudov Y.M., Şükürov K. Qarabağ. Real tarix, faktlar, sənədlər. Bakı, 2009
14. Məmmədov N.R. Azərbaycan SSR-in Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin siyasi, iqtisadi və mədəni inkişafı. Bakı, 2003
15. Məmmədov N.R. Azərbaycan SSR-in Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətində elm, ədəbiyyat və incəsənətin inkişafı (1950-1960-cı illər) // ADPU-nun “Xəbərlər” Bülleteni, Humanitar elmlər seriyası, 2006, 4, s.252-262
16. Məmmədov N.R. Azərbaycan SSR-in Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətində ipək emalı sənayesi (1950-1960-cı illər) // AMEA Folklor İnstitutu, “Elmi axtarışlar”, 28-ci buraxılış, 2006, s.216-220
17. Məmmədov N.R. Azərbaycan SSR-in Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətində təhsilin inkişafı (XX yüzilliyin 50-60-cı illəri) // “Qarabağ dünən, bu gün, sabah”, 2006, s.170-175
18. Məmmədov N. Dağlıq Qarabağ gerçəklikləri: soyqırımı, terror, deportasiya, işğal (XX yüzillik). Bakı, 2009
19. Mirzəzadə A. Qarabağ düynü. Bakı, 2012
20. Mirzəzadə A. Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin Azərbaycan və Ermənistan dövlətçiliklərinə təsiri // Dirçəliş – XXI əsr, 2010, 141-142, s.209-217
21. Nəsimli Ə. Qarabağın işğalının iqtisadi nəticələri // “Qarabağ dünən, bu gün, sabah”, 2007
22. Ali FaikDemir. TürkdışPolitikasıperspektifindənGüneyKafkasya. Ankara, 2003
23. Budak M. Azərbaycan-Ermənistan ilişkilerinde Dağlık Karabağ meselesi ve Türkiyenin politikası. Ankara, 1996
24. Cabbarlı H. BağımsızlıksonrasıErmənistanınenerjipolitikası // StratejikAnaliz. Aylıkuluslararasıilişkilervestratejikaraştırmalardergisi, Ankara, Haziran, 2002, sayı 26, cilt 3, s.44-51
25. Cabbarlı H. Ermenistandaiktidarmücadelesi. Ankara, 2003;
26. Cabbarlı H. Geçmişten Günümüz Ermenistanda Azerbaycan Türkleri // Ermeni Araştırmaları, Aralık 2001 – Ocak-Şubat 2001, sayı 4, s.122-146
27. Çiloğlu F. RusyaFederasyonundaveTranskafkasyadaetnikçatışmalar.İstanbul, 1998
28. Kamer K. BaşlanğıcındanbarışsürecineDağlıkKarabağçatışması. Ankara, 2003
29. Mehmet Bicik. Ermeniterörü.Soykırımıyalanı. İstanbul, 2015
30. Taşkıran C. GeçmiştenGünümüzeKarabağmeselesi. Ankara, 1995
31. Yıldırım D., Özönder C. KarabağDosyası. Ankara, 1993

32. Аглян В. Российская Федерация и Южный Кавказ: структурная взаимосвязанность и перспективы развития отношений // 21-й век, Ереван, 2006, № 1(3) с.146-173
33. Васильков А., Обчаренко Т. Подстрекатели. Еще раз о событиях в Нагорном Карабахе и вокруг него // газета «Правда», 04.04.1988
34. Вермишев М. Состояние экономики Армении // Диалог, 1996, № 2
35. Востриков С.Б. Карабахский кризис и политика России на Кавказе // Общественные науки и современность, 1999, № 3, с.73-86
36. Гаспарян А. Динамика Карабахского конфликта и роль Российской Федерации // Центральная Азия и Кавказ, 1999, № 6
37. Георгиев В. Межэтнические конфликты в бывшем СССР породила сама Россия // «Независимая газета», 17-23.10.1997
38. Заманов И. От агрессии к агрессии или подлинное лицо армянского шовинизма. Баку, 2001
39. Керян Г. Утверждение многопратийности в Армении // Центральная Азия и Кавказ, 2001, № 4
40. Коппитерс Б. Федерализм и конфликт на Кавказе // Московский Центр Карнеги, 2002, № 2, с.14-18
41. Кривопусков В. В. Мятежный Карабах. Москва, 2007
42. Мехтиев Р.Э. Реалии геноцида азербайджанцев. Баку, 2000
43. Мамедов И., Мусаев Т. Армяно-азербайджанский конфликт: история, право, посредничество. Тула, 2006
44. Манасян А. Карабахский конфликт. Ключевые понятия и хроника. Ереван, Нораванк, 2005
45. Марутян А. Т. Геноцид армян. Историческая память и трансформация этнических стереотипов (по материалам транспарантов и плакатов Карабахского движения). Краснодар, Центр понтийско-кавказских исследований, 1995
46. Мелкунян А. Достижения и проблемы армянской экономики // АрмИНФО, 18.06.2001
47. Мелян А. Армения в Совете Европы – ожидания и перспективы // Ориентиры внешней политики Армении. Сборник аналитических статей. Ереван, Антарес, 2002, с.26-29
48. Минасян С. Военно-политическое сотрудничество России и Армении в контексте проблема региональной безопасности Южного Кавказа // Воронежский Государственный Университет, Серия социальных наук, 2005, №1

49. Минасян С. и др. Карабахский конфликт. Беженцы, территория, безопасность. Ереван, Наири, 2005
50. Мурадян И.М. Интересы Европейского Союза на Южном Кавказе и Карабахская проблема // 21-й век, Ереван, 2004, № 1(3)
51. Мурадян И.М., Манукян С.А. Иран и евразийская идея. Ось Москва – Тегеран, Ереван, 1997, с.69-70
52. Нифталиев И. Азербайджанская ССР в экспансионистских планах армян (20-е годы XX века). Баку, 2009
53. Пузанов Е.Е. Вопросы экономического развития Армении // Армения: проблемы независимого развития. Москва, 1998
54. Саргсян А.П. Основные направления интеграции Армении в мировую экономическую систему // Российское предпринимательство, 2001, № 10 (22), с. 84-89
55. Auvazyan A. Strategic Gaps in Armenian Political Consciousness or Axioms of the Geopolitical Existence of Armenia // GolosArmenii, November 10, 2005, No 121
56. Bassin M. Russia between Europe and Asia // Slavic Review, 1991, vol.50, p.8-14
57. Kotanjian H. Armenian Security and U.S. Foreign Policy in the South Caucasus // Connection, Vol.3, No 2, June 2004
58. Minasyan L. The role of the army in Armenia's policy // IWPR, November 1999
59. Patrick J. Boylan. Review of the Convention for the Protection of Cultural Property for the Protection in the Event of Armed Conflict (The Hague Convention of 1954), Paris, UNESCO (1993), Report ref. CLT-93/WS/12
60. Svante E. Cornell. The Nagorno-Karabakh Conflict. Report No 46, Department of East European Studies, Uppsala University, 1999
61. ZeynoBaran. The Baku-Tbilisi-Ceyhan Pipeline: Implications for Turkey // The Baku-Tbilisi-Ceyhan Pipeline: Oil Window to the West. The Central Asia-Caucasus Institute, Silk Road Studies Program, 2005
62. Zubok V.M. A failed empire: the Soviet Union in the Cold War from Stalin to Gorbachev. UNCPress, 2007

ВОПРОСЫ ИСТОРИОГРАФИИ СОЦИАЛЬНЫХ АСПЕКТОВ АРМЯНО-АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО НАГОРНО-КАРАБАХСКОГО КОНФЛИКТА

**А.Б.Мирзаде
РЕЗЮМЕ**

Армяно-азербайджанский Нагорно-Карабахский конфликт является одним из нерешённых проблем современного мира. Военная экспансия Армении и армянский терроризм продолжают оставаться опасным фактором дестабилизации военного и политического, а также социального и экономического развития региона.

История армяно-азербайджанского Нагорно-Карабахского конфликта, а также его политические, военные и экономические аспекты нашли своё отражение во многих исследованиях отечественной и зарубежной историографии. Тем не менее, некоторые вопросы, в том числе социальные аспекты Карабахского конфликта остаются мало изученными.

ISSUES OF HISTORIOGRAPHY OF THE SOCIAL ASPECTS OF THE ARMENIAN-AZERBAIJANI NAGORNO-KARABAKH CONFLICT

**A.B.Mirzazadeh
SUMMARY**

The Armenian-Azerbaijani Nagorno-Karabakh conflict is one of the unresolved problems of the modern world. The military expansion of Armenia and Armenian terrorism continues to be a dangerous factor in the destabilization of the military and political as well as social and economic development of the region.

The history of the Armenian-Azerbaijani Nagorno-Karabakh conflict and its political, military and economic aspects are reflected in many studies of domestic and foreign historiography. Nevertheless, some issues, including the social aspects of the Karabakh conflict remain poorly understood.

2015 - № 42

“ONURĞALILAR ZOOLOGİYASI” FƏNNİNDƏN
EKSKURSİYALARIN TƏŞKİLİ

A.M.Məmmədova

Odlar Yurdu Universiteti

Bakı, Koroğlu Rəhimov küçəsi 13

e-mail: aydan516@mail.ru

Açar sözlər: onurğalılar zoologiyası, çöl-tədris təcrübəsi, zooloji tədqiqatlar, tematik ekskursiyalar, müstəqil tədqiqatlar

Keywords: vertebrate zoology, field study, zoological studies, thematic excursions, independent studies

Ключевые слова: зоология позвоночных, учебно-полевые работы, зоологические исследования, тематические экскурсии, независимые исследования

Təhsildə aparılan islahatlar zoologiyanın tədrisi qarşısında yeni vəzifələr qoyur. Tələbələrin sərbəst işlərinin gücləndirilməsi, yeni və effektiv metodların tətbiqi, təhsildə demokratiyanın güclənməsi, ölkədaxili və beynəlxalq əməkdaşlıq, müasir səviyyəli laboratoriyalardan istifadə tədrisin keyfiyyətini yüksəltməyə imkan verir.

“Onurğalılar zoologiyası” fənninin tədqiqat metodları müxtəlifdir və onlar kompleks xarakter daşıyır. Bu metodlara aşağıdakılar daxildir: elmi ədəbiyyatın öyrənilməsi və təhlili, müşahidə, müsahibə, sorğu, pedaqoji eksperiment, qabaqcıl təcrübənin öyrənilməsi və s.

Mühazirə dərslərində vaxt az olduğu üçün xordalılar tipinin təkamülü ilə əlaqədar heyvanların funksional morfolojiyasına və sistematikasına çox yer verilir, ekoloji faktlar isə tabeçi mövqedə qalır. Az-çox verilən ekoloji məlumatlar da iri taksonları səciyyələndirən ümumi xarakter daşıyır. Ayrı-ayrı növlərin və ekoloji qrupların adaptiv əlamətləri kənarında qalır. Amma bunlar çox vacib olub, təbii kompleksləri davamlı bioloji sistem kimi saxlayan əsas əlamətlərdir. Ona görə təcrübənin ekskursiya hissəsi onurğalılar zoologiyası kursunu ekoloji istiqamətdə davam etdirir.

Təbiətdə canlı orqanizmlərin əlaqəsini konkret misallar üzərində izləmək ekoloji qanunauyğunluqları öyrənmək üçün böyük imkanlar yaradır. Ekskursiya gənc bioloq üçün təcrübənin əsas vəzifəsi olan dialektik-materialist dünyagörüşü formalaşdırır. Eyni zamanda təcrübənin ikinci vəzifəsi, yəni rayonun faunasının əsasını öyrənmək yerinə yetirilir. Bu da gələcək bioloq və müəllim üçün az əhəmiyyətli deyil. Ekskursiyada tez-tez təsadüf edilən növlər tələbənin yaddaşında möhkəm qalır, onun nəzəri biliklərini yeni-yeni faktlarla zənginləşdirir.

Ekskursiyanın ümumbioloji əhəmiyyətini nəzərə alıb, ona tematik istiqamət vermək metodiki baxımdan çox effektivdir. Ekskursiyada qarşıya çıxan bütün növləri qeyd etmək asandır. Amma müəyyən mövzuya dair əldə edilən faktları və onları müəllimin əlavələri ilə ümumiləşdirib hər hansı bioloji hadisə haqqında tam təsəvvürə malik olmaq, həmin hadisələrin bioloji mənasını dərk etmək xeyli çətinidir.

Tematik ekskursiyaların keçirilməsi xeyli hazırlıq tələb edir. Təcrübə müəllimi rayonun faunasını və müxtəlif biotopların kompleksini yaxşı bilməlidir. Ekskursiyaya çıxmadan əvvəl həmin marşrutda mümkün qədər çoxlu yuva yeri, qida azlığı, ayaq izi və

s. faktlar tapmaq lazımdır. Bu cəhətdən müəllimlərin qarşılıqlı informasiyası çox faydalı olur. Hazırlıq işi nə qədər yaxşı olarsa, ekskursiyada boşluq az olur, kollektiv gəzintidən təbiətə dəyən təsadüfi zərərlər aradan qaldırılır. Tematik ekskursiyada mövzuya aid olmayan faktlar üzərində dayanmağa dəyməz. Onlar digər ekskursiyada təsadüf edilə bilər. Məsələn, quşlara dair ekskursiya edərkən rast gələn dovşandan danışmağa ehtiyac yoxdur. Məməlilərə dair ekskursiya edərkən dovşandan ətraflı bəhs etmək olar. Amma hər ekskursiyada yox, nadir hallarda təsadüf edilən hadisələr haqqında müəllim yerindəcə məlumat versə yaxşıdır.

Ekskursiyalarda quşlara ən çox yer verilir. Bundan qorxmaq lazım deyil. Unutmaq olmaz ki, quşlar çox hərəkətli olduğu və havada hərəkət etdiyi üçün gözə tez çarpır. Quşların davranışını müxtəlif bioloji vəziyyətdə (yuva tikərkən, kürd yatarkən, bala bəsləyərkən, yemləyərkən və s.) izləmək başqa heyvanlara nisbətən daha asandır. Quşlar üzərində aparılan müşahidələr orqanizmlə mühit arasındakı vəhdəti daha aydın göstərir. Məməli heyvanlar gizli həyat keçirdikləri üçün onların həyat fəaliyyəti dolaylı yollarla öyrənilir. Ölkəmizin cənub rayonlarında, o cümlədən Azərbaycan təbiətində suda-quruda yaşayanlara və sürünənlərə dair tematik ekskursiyalar təşkil etmək məməlilər üzrə ekskursiyadan daha çox effektiv olur. Təcrübə rayonunda dəniz, göl, çay, su anbarı, kanal və balıqartırma təsərrüfatları olarsa, balıqlar üzrə də ekskursiya təşkil etmək lazımdır. Təcrübə bazasında xüsusi laboratoriya təşkil edilməlidir. Təbiətdə müşahidə edilən faktları laboratoriyada dəqiqləşdirmək, təbiətdə görmək çətin olan hadisələri laboratoriyada görmək olur. Buna görə laboratoriyada mükəvva, dəri, yuva, yem qalığı, diri amfibi, reptili və s. saxlamaq lazımdır. Laboratoriya yaratmaq və onu tədricən zənginləşdirmək müəllim və laborantların öhdəsinə düşür. Bu işi tələbələrə tapşırmaq təbiətin qorunması tələblərindən geri qala bilər. Quş yuvasını yalnız balalar pərvaz olandan sonra götürməyə icazə verilir. Təcrübə müddətində tapılan boş yuvanı təcrübənin axırına qədər saxlayıb hamıya göstərdikdən sonra götürmək məsləhətdir. Yumurta kolleksiyası yalnız sahibsiz qalmış yumurtalar hesabına toplana bilər. Zərərli heyvanlardan (siçanabənzər gəmiricilər, bəzi yerdə qaradöş sərçə, boz qarğa və s.) ardıcıl kolleksiya toplamaqla laboratoriya zənginləşir və tələbələrdə elmi kolleksiya hazırlamaq vərdişi təkmilləşir. Balıqlardan təcrübə təşkil edilməsi üçün kolleksiya toplamaq əsas üsullardan biridir.

Təcrübə müddətində gündəlik iş 8 saatdır. Tələbələr 6 saat müəllimlə, 2 saat sərbəst məşğul olurlar. Bu nisbəti qismən dəyişdirmək olar. Təcrübənin ilk günlərində tələbənin sərbəst işləməyə materialı olmadığı üçün müəllimlə birlikdə işləməyi, sonralar isə sərbəst iş vaxtını çoxaltmaq olar.

Təcrübənin ilk günü bütün tələbələr təhlükəsizlik texnikası ilə və həmin rayonda təbiətin qorunması qaydaları ilə tanış edilir. Sonra təcrübənin ümumi şərtləri və ekskursiya qaydaları şərh edilir. Ekskursiyaya çıxan tələbələr sakitliyə tam əməl etməli və müəllimlə ardıcıl əlaqə saxlamalıdırlar. Yersiz hərəkətlə və yüksək səsle heyvanları qorxutmaq ümumi işə zərərliyədir. Paltar və ayaqqabı ekskursiya rayonunun relyefinə (dağlıq, bataqlıq, meşəlik, çöl və s.) və hava şəraitinə uyğun olmalıdır. Məsələn, bataqlığa ekskursiya etmək üçün müəllim paltar və ayaqqabı haqqında xəbərdarlıq edir. Əlvan paltar məsləhət deyil. Tələbənin çöl bloknotu və sadə karandaşı olur. O, ekskursiyada gördükləri bioloji hadisələri bloknota yazır. Laboratoriyaya qayıdıandan sonra çöl bloknotundakı qeydlər təmiz və səliqəli gündəliyə köçürülür. Tələbənin gündəliyi onun əsas elmi sənədidir. Hər bir bioloq üçün düzgün gündəlik tərtib etməyi bacarmaq mühüm şərtədir. Gündəlik müəyyən qaydada, vaxtı-vaxtında və ətraflı yazılır. Tələbə ilk gündən gündəlik yazmağa vərdiş

etməlidir.

Gündəliyin üzərində tələbənin familiyası, adı və atasının adı, rayon və ən yaxın yaşayış məntəqəsi yazılır. Hər bir ekskursiya, hətta tələbənin sərbəst ekskursiyası ayın tarixini və günün vaxtını yazmaqla başlanır. Sonra havanın bir neçə göstəriciləri qeyd edilir.

Temperatur – hər qrup üçün ayrıca termometr olmasa, təcrübənin əvvəlində həmin gün üçün gözlənilən temperatur elan edilir.

Havanın buludluluğu – tələbələr havanın nə dərəcədə buludlu olmasını 10 bal hesabı ilə qeyd edirlər: 0-hava buludsuzdur, 1-hava tam buludludur: 0,1-0,9 havanın müxtəlif dərəcədə buludlu olmasını göstərmək üçün şərti işarə kimi istifadə edilir.

Atmosfer çöküntüsü - havanın yağışlı və ya quru olması ümumi sözlərlə göstərilə bilər.

Külək – yerin cəhətlərini düzgün bilən tələbə küləyin istiqamətini müəyyən edir və onun gücünü ən azı 3 kateqoriyaya ayırır: zəif, mülayim və güclü külək.

Daha sonra ekskursiya marşrutunda olan biotoplar qısa təsvir edilir, yəni oradakı relyef, bitki örtüyünün tipi və başqa şərait göstərilir. Ekskursiya müddətində hava dəyişilsə və ya tələbələr başqa biotopla keçirlərsə onun vaxtı göstərilir və gündəlikdə yeni qeydlər yazılır.

Giriş ekskursiya tələbələri yerli şəraitlə və rayonun onurğalı heyvanları ilə tanış edir. Bu zaman müəllimin əsas məqsədi tələbələrdə müşahidəçilik vərdişi: heyvanları təbiətdə tanıya bilmək bacarığı yaratmaq, habelə gündəlik yazmağı öyrətməkdir. İlk ekskursiyada quşların növ müxtəlifliyinə və onların müxtəlif biotopda qeyri-bərabər miqdarda məskən salmasına xüsusi diqqət verilməlidir.

Ekskursiya müəllimin 30-40 dəqiqəlik giriş sözləri ilə başlanır. O, təcrübənin məqsəd və vəzifələrini, onu keçirməyin ümumi qaydalarını şərh edir. Sonra tələbələrə binokl və quşların təbiətdə təyinedici kitab verilir. Hər tələbəyə bir binokl, kitabdan isə 2-3 tələbəyə bir nüsxə vermək kifayətdir. Binokldan istifadə etmək qaydası ekskursiya başlanan yerdə praktiki nümayiş etdirilir.

Ekskursiya marşrutunun başladığı yerdə gündəliyə qeydlər etməyə başlamaq məsləhət görülür. Bir-iki tələbə yazdığını oxuyur, hamı qulaq asır, müəllim düzəliş verir. Sonra tələbələr öz müşahidələrini ardıcıl gündəliyinə yazırlar. Heç bir faktı möhkəm yaddaşı arxayın olub laboratoriyaya qayıdana qədər saxlamaq düzgün deyil. Hər kəs gördüyünü oradaca çöl bloknotuna yazmalıdır. Bir faktı ilk dəfə görərkən ətraflı təsvir etmək, sonrakı görüşlərdə isə onu sadəcə qeyd etmək məsləhətdir. Gündəlikdə vərəqin əsas hissəsinə müşahidəni, kənardan isə məntiqi mülahizələri yazmaq lazımdır.

Gündəlikdə yazılan təsvirə müvafiq rəsmlər, sxemlər və foto səkillər çəkmək çox faydalıdır. Hansı obyektlərin fotosəkilini çəkmək və onu necə çəkmək lazım olduğunu müəllim məsləhət bilməlidir. Çünki fotosəkil əsl elmi dəlildir, lakin məqsədyönlü olmayan fotokadrların əhəmiyyəti azdır.

Giriş ekskursiyasının marşrutu elə seçilməlidir ki, o bir neçə (4-5) biotopdan keçsin. Biotoplar aydın fərqlənməlidir (meşə, kolluq, bağ, tarla, çəmənlik, yarımşəhra və s.). Ekskursiyada müəllim tələbələrin diqqətinə müxtəlif obyektləri çatdırır, onlarda gördüklərini qeyd etmək vərdişi yaradır. Elə ilk ekskursiyadan başlayaraq tələbələr quşları səsində görə tanımağı öyrənməli, onları vizual müşahidəyə əsasən təsvir etməyi bacarmalıdırlar. Hər hansı növü təsvir edərkən ən əvvəl tez gözə çarpan əlamətlərə fikir vermək lazımdır. Məsələn, quşun nə boyda olmasını yaxşı tanınan quşlara nisbətən bildir-

mək olur (sərçə, sığırçın, qarğa, göyərçin, toyuq boyda və s.). Əsas rəng və onun üzərində kontrastlıq yaradan rənglər qeyd edilməlidir. Məsələn, ağ rəng üzərində qara zolaqlar; beli boz, qarnı ağ, bədəni boz qanadları qara, bədəni göy, başı qırmızı və s. Quşun dimdiyinin, quyruğunun, ayaqlarının uzun və ya gödək olmasına, onun forması və rənginə fikir vermək lazımdır. Müşahidə obyektini öz yerində çox dayanarsa onun başqa əlamətlərinə də fikir vermək yaxşı olar. Onun təsadüf edildiyi biotopun xüsusiyyətləri, quşun hərəkət qaydası, insana münasibəti və başqa davranışı qeyd edilir. Bu əlamətləri bildikdən sonra kitaba baxıb növü tanımaq çətin deyil. Bircə dəfə və az vaxtda görünən və ya səsi eşidilən növlərin adını müəllim deyir və həmin növ haqqında müxtəsər məlumat verir.

Ekskursiyanın axırında müəllimin tələbələrin diqqətini quşların növ tərkibinin və sayının ayrı-ayrı biotoplarda fərqli olmasına cəlb edir və bu fərqlərin səbəbini aydınlaşdırmağa çalışır. Ola bilər ki, bəzi suallara cavabsız qalsın, belə suallara növbəti ekskursiyalarda cavab verə bilən faktlar toplanır. Ekskursiyada müəllim və tələbələrin qarşılıqlı axtarışı tələbələrdə gördükləri hadisə və faktları düzgün təhlil etməyə həvəs oyadır. Belə fəal işləyən tələbələr təcrübənin sonunda fərqlənirlər. Onlar “orqanizm və xarici mühit problemini” heyvanlarla bitkilərin və ya yırtıcılarla dinc heyvanların qarşılıqlı əlaqəsi misalında şəxsi müşahidələrin nəticəsinə əsasən asanlıqla izah edirlər.

Ekskursiya təxminən 4 saat davam edir. Nahardan sonra hər tələbəyə sərbəst ekskursiya etmək faydalı olur, hər tələbə gördüyü növü özü təyin edir. Sərbəst ekskursiyanı qurtaran tələbələr laboratoriyaya qayıdır, gördüklərini müəllimə danışır, bilmədiklərini soruşub dəqiqləşdirirlər. Müəllim tələbənin sərbəst işində olan səhvləri düzəldir. Tələbələr özləri də kolleksiyaya baxıb öz səhvlərini düzəldə bilirlər.

Çöl təcrübəsinin ekskursiya hissəsindən “məqbul” təşkil etməyin müxtəlif forması ola bilər. Keçirilmiş ekskursiyalar haqqında tələbənin biliyini laboratoriyada sual-cavab keçirməklə, kolleksiya materialını soruşmaqla və başqa üsulla yoxlamaq olur. Lakin ekskursiyalara ümumi nəticə vurmaq bir növ açıq dərsi xatırladır, tələbələr o vaxta qədər bilmədiklərini öyrənirlər.

Son ekskursiyaya çıxan tələbələr əvvəlki ekskursiyalara dair gündəliyini götürürlər. Müəllim bu ekskursiyanın necə keçiriləcəyini izah edir. O marşrutu bildirir və tələb edir ki, hər tələbə rast gəldiyi onurğalı heyvanların hamısını sərbəst qeyd etsin. Məqbul ekskursiyasının marşrutu əvvəlki ekskursiyalara əsasən tələbəyə məlum olan biotoplardan keçməlidir. Hər bir tələbə rast gəldiyi və səsinə eşitdiyi quşları, gördüyü amfibiləri və reptililəri, özünü görməklə və ləpirlərindən, qida qalığından, ekskrementindən tanıya bildiyi məməli heyvanların növ siyahısını tərtib edir. Müəllim tələbələrin arasında gedir, amma onların işlərinə qarışmır. O, tələbələrin qeydlərini yoxlaya bilmək üçün özü də təsadüf edilən bütün növlərin siyahısını tərtib edir. Tələbələr bir-birilə məsləhətləşə bilirlər, amma bir nəfər bilikli tələbənin qeydlərini hamının yazmasına icazə verilmir. Heç bir axtarış aparmayıb, başqasının qeydlərini köçürən tələbə məqbul ala bilmir.

Marşrutun axırında müəllim hamını bir yerə çağıraraq açıq yoxlama keçirir. O, tələbənin birindən tələb edir ki, marşrutun müəyyən hissəsində yazdığını bərkədən oxusun. Başqaları qulaq asıb, əlavə edir, düzəliş verirlər. Sonra müəllim də öz əlavəsini edib düzəliş verir. Bir tələbənin qeydləri kollektiv müzakirə edildikdən sonra, başqa bir tələbə marşrutun ikinci hissəsi üzrə olan qeydlərini oxuyur. Bu qayda ilə marşrutun bütün hissələri üzrə ayrı-ayrı tələbənin qeydləri kollektiv müzakirə edilir. Bu işlərə təxminən 2-3 saat vaxt sərf edilir.

Daha sonra müəllim konkret bir biotopda təcrübə müddətində kimin hansı quşları gördüklərini soruşur. Suala hər kəs 30 dəq yazılı cavab hazırlayır, yəni gündəliyinə baxıb, qeyd etdiyi quşların növ siyahısını tərtib edir. Cavablar hazır olanda müəllim onu bir nəfərdən soruşur. Həmin tələbə yazdığı siyahını oxuyur, başqa tələbələr və müəllim düzəliş verir. Sonra biotop üçün hansı növün əsas sakini olması, hansının yem üçün, hansının gecələmək və ya dincəlmək üçün gəldiyi aydınlaşdırılır.

Nəticədə növlərin sayına və məskən salmasına görə biotopların fərqi görünür. Müəllim həmin fərqi səbəblərini soruşur. Təcrübə müddətində yaxşı işləmiş tələbələr quşların yuva yerinə, qida obyektlərinə, təbii düşmənlərə və antropogen faktorlara münasibətini nəzərə alıb suala cavab verə bilirlər. Müəllim onların cavabını daha da genişləndirib, biotopda yaşayan orqanizmlərin həyat birliklərinin bütövlüyünü necə bir bioloji sistem kimi saxlayan növdaxili və növlərarası əlaqələri bir daha şərh edir. Yoxlamanın bu axırncı hissəsi 1 saat çəkir.

Yoxlamanın axırında müəllim gündəlikləri yığır. Təcrübənin ekskursiya hissəsi üzrə tələbənin işinə verilən qiymət gündəliyin necə yazılmasına və yoxlamada tələbənin cavablarına əsaslanır. Ekskursiyalarda ardıcıl iştirak etmiş, lakin məqbul ala bilməyən tələbələr kolleksiya üzərində işləməklə, ədəbiyyat oxumaqla, qrup yoldaşlarından soruşmaqla, gündəliyindəki səhvləri düzəltməklə əlavə hazırlayıb, müəllimin boş vaxtında fərdi qaydada cavab verir.

Məqalənin aktuallığı. XXI əsrin zoologiyasının əsas məqsədi əhalinin davamlı inkişafı üçün vacib komponentlərdən biri kimi bioloji müxtəlifliyin saxlanmasıdır. Məhz bu baxımdan onurğalılar faunası ekoloji nöqtəyi nəzərdən ön plana çəkilir. Azərbaycan Ekologiya və Təbii Sərvətlər nazirliyi tərəfindən 7 milli parkın təsis edilməsi, mövcud Dövlət Təbiət Qoruqlarının reprezentativliyinin dünya standartına yüksəldilməsi, zooloji maarifçiliyi inkişaf etdirmək üçün tədbirlər kompleksinin həyata keçirilməsi xüsusi aktuallıq kəsb edir.

Məqalənin elmi yeniliyi. Tələbələrin sərbəst işlərinin gücləndirilməsi, yeni və effektiv metodlar tətbiq etməsi, təhsildə demokratiyanın güclənməsi, ölkədaxili və beynəlxalq əməkdaşlıq, müasir səviyyəli laboratoriyalardan istifadə məqalənin elmi yeniliyi hesab olunur.

Məqalənin praktik əhəmiyyəti və tətbiqi. Məqalə ali məktəblərin bakalavr pilləsində oxuyan tələbələr, ali məktəb müəllimləri üçün faydalı vəsait ola bilər.

Ədəbiyyat

1. Mustafayev Q.T., Tağıyev Ə.N., Sadıqova N.A. "Onurğalılar zoologiyası". Bakı, "Bakı Universiteti nəşriyyatı", 2009, 485 səh.
2. Mustafayev Q.T., Sadıqova N.A., Məmmədov A.T., Qarabəyli F.Z. "Onurğalılar heyvanların ekologiyası". Bakı, "Bakı Universiteti nəşriyyatı", 2011, 344 səh.
3. İsmayılov R.Ə., Cəfərova S.Q., Ağayeva Ç.A., Sadıqova N.A. "Onurğalılar zoologiyasından praktikum". Bakı, "Çaşıoğlu" nəşriyyatı, 2005, 160 səh.
4. Mustafayev Q.T., Məhərrəmov N.A. "Ornitologiya". Bakı, "Çaşıoğlu" nəşriyyatı, 2005, 444 səh.
5. Abbasov H.S., Mustafayev Q.T., Məmmədova S.Ə., İsmayılov R.Ə. "Onurğalılar zoologiyası". Bakı, Bakı Universiteti, 1999
6. Мустафаев Г.Т. «Птицы Азербайджана». Баку, БГУ, 2005, 40 с.
7. Məmmədova S.Ə., Hübətova S.E., Qarabəyli F.Z. "Onurğalı heyvanların müqayisəli

anatomiyası”. Bakı, “Çaşıoğlu”, 2004, 202 səh.

8. «Педагогика и психология высшего образования: от деятельности к личности» Учебное пособие – Н: Издательский центр «Академия», 2001. Смирнов С.Д.

9. Егорова Н.М., Яковенко Т.В. Современные педагогические технологии в курсе «Биология».

10. Orucov F.M. Biologiya dərslərində integrativ məzmunlu məsələlərin tərtibi və həlli: dərş vəsaiti. Prof. M.Babayevin elmi redaktorluğu ilə. Azərbaycan Respublikası Təhsil Problemləri İnstitutu, Bakı, 2012.

ORGANIZING EXCURSIONS FOR VERTEBRATE ZOOLOGY

A.M.Mamedova

SUMMARY

Field study in vertebrate zoology includes practical methods on the subjects taught. By applying their theoretical knowledge into practice during field study, the students get better perception of the subject. Besides, field study helps them to get the ability to conduct research.

ОРГАНИЗАЦИЯ ЭКСКУРСИЙ ПО «ЗООЛОГИИ ПОЗВОНОЧНЫХ»

A.M.Мамедова

РЕЗЮМЕ

Во время учебно-полевых занятий по курсу «Зоология позвоночных» применяются практические методы по изучаемым объектам. Применяя свои теоретические знания на практике, студенты лучше осваивают изучаемый предмет. Кроме того, учебно-полевые занятия прививают им способность самим проводить научные исследования.

**Enerji daşıyıcılarının tranzit nəqlinə münasibətdə
ətraf mühitin beynəlxalq hüquqi mühafizəsi**

R.C.İsayev

Bakı Dövlət Universiteti
Bakı, Akademik Zahid Xəlilov küçəsi 23
e-mail: al.amir.ib@mail.ru

Açar sözlər: insan hüquqları, enerji ehtiyatları, beynəlxalq hüquq, tranzit üzrə normalar, beynəlxalq hüquq doktrinası, fərqli məkanlar, ətraf mühitin beynəlxalq hüquqi mühafizəsi.

Key words: human rights, energy resources, international law, norms on the transit, doctrine of international law, distinctive areas

Ключевые слова: права человека, энергетические ресурсы, международное право, нормы по транзиту, международно-правовая доктрина, разные пространства, международно-правовая охрана окружающей среды.

Məqalədə enerji daşıyıcılarının tranzit nəqlinin beynəlxalq hüquqi tənzimlənməsi və bu istiqamətdə ətraf mühitin beynəlxalq-hüquqi mühafizəsi məsələləri təhlil edilir. Tranzitin beynəlxalq hüquqi tənzimlənməsinin zərurəti əsaslandırılır və onun hüquqi tərfi üzrə beynəlxalq hüquq doktrinası araşdırılır. Həm beynəlxalq hüquq doktrinası, həm də beynəlxalq hüquq normalarına əsaslanaraq belə bir nəticə verilir ki, tranzit üzrə normalar fərqli məkanlarda fərqli hüquqi təbiətə malikdir. Son nəticədə, qeyd edilən problem üzrə ətraf mühitin mühafizəsi istiqamətində bir sıra təkliflər irəli sürülür.

Enerji resurslarına tələbat artdıqca onun tranzit nəqlinin həcmi də genişlənməkdədir ki, bu da ekoloji təhlükəsizlik məsələsinin həllini tələb edir. Ekoloji təhlükəsizlik xüsusi əhəmiyyət kəsb edən problem məsələlərdəndir. Ətraf mühitin mühafizəsi zərurəti ilə yaranan ekoloji təhlükəsizlik enerji təhlükəsizliyini üstələyə bilməsə də tədricən beynəlxalq enerji münasibətlərində prioritet əhəmiyyət kəsb etməyə başlamışdır. Enerji daşıyıcılarının hasilatı və nəqli, geniş həcmdə bu resursların müxtəlif regionlardan istehlak bazarlarına ekoloji baxımdan təhlükəsiz çatdırılması müasir beynəlxalq təhlükəsizliyin əsas elementlərindən biri kimi təzahür edir. Enerji resurslarının dünya bazarına ekoloji təhlükəsizliyə riayət etməklə boru kəmərləri vasitəsilə nəqli dövlətdaxili ekoloji qanunvericiliklə ətraf mühitin mühafizəsi üzrə beynəlxalq hüquq normalarının qarşılıqlı əlaqəsinin tədqiqini tələb edir [8, s.10, 17].

Enerji resurslarının tranzit nəqli də daxil olmaqla təbiətdən istifadə sahəsində kompleks tədbirlərin həlli əsası kimi ilk universal aktlardan biri BMT çərçivəsində 1972-ci ildə qəbul edilən Ətraf mühit haqqında Stokholm Bəyannaməsinin 21-ci prinsipində deyilir ki, dövlətlər bir tərəfdən təbiətdən istifadə hüquqlarına uyğun olaraq özlərinin təbii ehtiyatlarını istismarda suveren hüquqlara malikdirlərsə, digər tərəfdən isə onlar öz ərazilərində və ya yurisdiksiyasında həyata keçirilən fəaliyyətlə yurisdiksiyalarından kənarında yerləşən ərazilərə, digər dövlətlərin ətraf mühitinə zərər vurmamalıdır. İfadə edilən öhdəlik məhkəmə təcrübəsində də təsdiqlənmişdir [6, s.103-104]. Bu prinsipdə ifadə edilən öhdəlik bir çox beynəlxalq müqavilə normalarında, o cümlədən enerji daşıyıcılarının nəqlində ətraf mühitin mühafizəsini də ehtiva edən beynəlxalq aktlardan Təbiətin ümumdünya Xartiyası (1980), Dəniz hüququ üzrə 1982-ci il

BMT Konvensiyası, Neftlə çirklənməyə hazırlığı təmin etmək, onunla mübarizə və əməkdaşlıq üzrə 1990-cu il beynəlxalq Konvensiya, İqlim dəyişikliyi üzrə 1982-ci il Çərçivə Konvensiyası və b. qeyd edilə bilər [7, s.176].

Qeyd edilən beynəlxalq aktlar enerji daşıyıcılarının nəqlində ətraf mühitin mühafizəsinin beynəlxalq hüquqi prinsiplərini, eləcə də transsərhəd kontekstdə təsirin qiymətləndirilməsi, təbii resurslardan rəşional istifadə üzrə mexanizmləri müəyyən edir. Məsələn, «Çirkləndirən ödəyir» prinsipi Ətraf mühitə transsərhəd kontekstdə təsirin qiymətləndirilməsi haqqında 1991-ci il Konvensiyasında, Neftlə çirkləndirmə halına hazırlığın təmin edilməsi, onunla mübarizə və əməkdaşlıq üzrə beynəlxalq (1990) Paktda və digər beynəlxalq sazişlərdə əks olunub [4, s.448-476].

Başqa bir prinsip Təbii resurslardan rəşional istifadə elmi biliklərə əsaslanmaqla ətraf mühitə ziyan vurmada*n istifadəni nəzərdə tutur. Dövlətlər təbii ehtiyatların bərpası üzrə effektiv tədbirləri görmək* öhdəliyi daşıyırlar. Belə bir öhdəlik Dəniz hüququ üzrə 1982-ci il BMT Konvensiyasında; Bioloji müxtəliflik haqqında 1992-ci il Konvensiyasında; Rio Bəyannaməsində və s. aktlarda əks etdirilib.

Dəniz hüququ üzrə 1982-ci il Konvensiyasında açıq dənizlərdə, iqtisadi zonalarda çirkləndirmənin qarşısını almaqla bağlı beynəlxalq norma və prinsiplər nəzərdə tutulur. Beynəlxalq hüquqa görə bərpa olunmayan təbiətə ziyan vurmada*n, təbiət üçün özündə təhlükə yarada*n fəaliyyətdən çəkinmək lazımdır. Neftlə çirkləndirmə hallarına hazırlığın təmin olunması, onunla mübarizə və əməkdaşlıq üzrə 1990-cı il Konvensiyası ekosistemin mühafizəsi istiqamətində təbiətin bərpa olunma sürəti əsas meyar kimi götürülür.**

Stokholm Bəyannaməsinin 21-ci Prinsipində qeyd edilir ki, BMT Nizamnaməsinə və beynəlxalq hüquq prinsiplərinə uyğun olaraq ətraf mühitə münasibətdə dövlətlər özlərinin təbii ehtiyatlarından istifadə zamanı suveren hüquqlarını sərbəst müəyyən etmək imkanındadırlar [5, s.474]. Onlar beynəlxalq hüquqa (Dəniz hüququ üzrə 1992-ci il Konvensiyasına; Bioloji müxtəliflik haqqında 1992-ci il Konvensiyasına və s.) uyğun olaraq təbii ehtiyatlardan istifadə qaydalarını müstəqil olaraq müəyyən edirlər. Bu o deməkdir ki, enerji daşıyıcılarının tranzit nəqlində beynəlxalq tranzitin keçəcəyi marşrutu özlərinin ekoloji, məşğulluq, enerji təhlükəsizliyi prioritetlərini nəzərə alaraq seçəcəklər.

Enerji daşıyıcılarının nəqli də daxil olmaqla dövlətlər bütün tədbirlər zamanı ətraf mühitin mühafizəsi üçün birbaşa öhdəliyə malikdirlər. Dəniz hüququ üzrə 1982-ci il Konvensiyası enerji resurslarından dəniz mühitinin çirklənməsinin qarşısının alınmasında dövlətlərarası əməkdaşlıq mexanizmlərini də müəyyən edir [11, s.2]. Konvensiyanın 197-ci maddəsində qeyd edilir ki, dəniz mühitinin mühafizəsi üçün beynəlxalq normaların, standartların, tövsiyə olunan praktika və prosedurların işlənilib hazırlanması və təsbit edilməsində dövlətlər universal və regional əsasda bilavasitə və ya səlahiyyətli beynəlxalq təşkilatlar vasitəsilə əməkdaşlıq edirlər. Məsələn, qitə şelfinin enerji resurslarının nəqlindən çirklənməsinin qarşısını almaq üçün beynəlxalq nəzarət institutu tətbiq edilir.

1982-ci il Konvensiyasına görə dövlətlər tərəfindən kontinental şelfə münasibətdə öz üzərlərinə götürdükləri öhdəliklərin yerinə yetirilməsini diqqətdə saxlamaq üçün dövlətlər tərəfindən beynəlxalq nəzarət həm dövlətlərin özləri tərəfindən, həm də bu məqsədlə yaradılmış beynəlxalq orqanlar tərəfindən həyata keçirilir [3, s.7]. BMT-nin 1982-ci il Konvensiyasının müddəaları həm sahilyanı dövlətin maraqlarına, həm də bütövlükdə beynəlxalq birliyin maraqlarına cavab verir, digər dövlətlərin Dünya okeanının enerji resurslarından istifadə etmək üçün hamı tərəfindən qəbul edilən hüquq və azadlıqlarını pozmamaya şərti ilə dəniz sərvətlərinin hasilatında və nəqlində mühüm rol oynayır.

BMT-nin 1982-ci il Konvensiyasında “Kontinental şelfdə hasilat işləri” adlı 81-ci maddə sahilyanı dövlətə kontinental şelfdə istənilən məqsədlər üçün qazma işlərinə icazə vermək və

onları tənzimləmək hüququ verir. Konvensiyanın 79-cu maddəsində sualtı kabellərin və boru kəmərlərin tənzimlənməsi məsələləri təsbit edilib. Bu maddədə enerji resurslarının kəşfiyyatı, hasilatı və nəqlinə münasibətdə sahilyanı dövlətin hüquqları konkretləşdirilib. Qeyd edilir ki, boru kəmərlərinin şelf üzərində çəkiliş istiqamətinin müəyyən edilməsi sahilyanı dövlətin razılığı ilə həyata keçirilir, çəkiliş isə artıq çəkilmiş kabellərin və boru kəmərlərinin nəzərə alınması ilə aparılır. Sahilyanı dövlətin kabellərin və boru kəmərlərinin çəkilişi üçün marşrutun müəyyən edilməsində iştirakı bir tərəfdən imkan verir ki, artıq şelfdə mövcud olan kabellərin və boru kəmərlərinin zədələnməsinin qarşısı alınsın, o biri tərəfdən isə kabel və boru kəmərlərinin çəkilişi üçün onların ekoloji təhlükəsizliyinin təmin edilməsi nəzərə alınmaqla optimal şərtlər seçilsin.

Ayrıca olaraq Konvensiyanın 208 və 214-cü maddələri sahilyanı dövlətin şelfin dəniz dibində fəaliyyəti nəticəsində yaranan şelfdəki çirklənmələrin qarşısını almağa həsr edilib. 1982-ci il Konvensiyanın 210 və 216-cı maddələri ərazi sularında, iqtisadi zonada və şelfdə tullantıların, başqa materialların basdırılması nəticəsində yaranan çirklənmənin qarşısının alınması üçün də tədbirlər nəzərdə tutur. Sahildən 200 mil məsafəyə qədər şelfin çirklənməsinin qarşısını almaq üçün çirklənmə yaradan gəmilərə qarşı onların saxlanması da daxil olmaqla təftiş tədbirlərinin həyata keçirilməsi üçün milli qanunların və qaydaların gözlənilməsinin təmin edilməsi ifadə edilib. 1982-ci il Konvensiyasında (m.87) müəyyən şərtlərlə süni adalar və tikililər yaratmaq hüququ ifadə edilib.

Əgər BMT-nin dəniz hüququ üzrə normalarını enerji resurslarının nəqlindən ətraf mühitə mənfi təsirinin qarşısını almaq baxımından qiymətləndirməli olsaq qeyd etməliyik ki: sahilyanı dövlətin şelfin təbii resurslarının kəşfiyyatı, istehsalı və nəqli ilə bağlı suveren hüquqları tanınır; heç bir dövlət, onun fiziki və hüquqi şəxsi şelfin təbii resurslarının kəşfiyyatını, istehsalını və nəqlini sahilyanı dövlətin müəyyən şəkildə ifadə edilmiş razılığı olmadan həyata keçirmək hüququ yoxdur; şelfi örtən suların açıq dənizin suları kimi, onlarda hamı tərəfindən qəbul edilən kabellərin, boru kəmərlərinin çəkilişi azadlığının həyata keçirilməsi şərti ilə, statusunun tətbiq edilməsi; başqa dövlətlər tərəfindən şelfdə elmi tədqiqatların aparılması üçün verilən icazələrin yoxlanılması nəzərdə tutulur.

Dəniz mühitinin mühafizəsi zərurəti elmi tədqiqatlar zamanı da nəzərdə tutulub. Konvensiyanın 240-cı maddəsinə müvafiq olaraq, dənizdə elmi tədqiqatlar istinasız olaraq dinc məqsədlərə xidmət etməli, elmi metod və vasitələrlə həyata keçirilməli və dənizdən istifadənin digər növləri üçün əsassız maneələr yaratmamalı, dənizdə elmi tədqiqatlar dəniz mühitinin mühafizəsi və mühafizəsi haqqındakı müddəaların pozulmasına səbəb olmamalıdır.

Enerji resurslarının nəqli zamanı sahilyanı dövlət məlumatlı olmalı və elmi-tədqiqatların xarakteri də bildirilməlidir. Konvensiyanın 246-cı maddəsinin 5-ci bəndinə müvafiq olaraq dövlət kontinental şelfdə dəniz elmi-tədqiqat layihələrinin həyata keçirilməsinə icazə verməkdən o vaxt imtina edə bilər ki, bu layihə təbii resursların kəşfiyyatı və hasilatı üçün bilavasitə əhəmiyyət kəsb etsin. Kontinental şelfdə elmi-tədqiqat işlərinin aparılmasına o vaxt etiraz oluna bilər ki, layihənin xarakteri və məqsədilə bağlı təqdim edilən informasiya dəqiq olmasın, eləcə də əvvəllər həyata keçirilən layihə üzrə sahilyanı dövlət qarşısında yerinə yetirilməyən öhdəliklər olsun. Belə öhdəliklərdən bir qismi də ətraf mühitin mühafizəsi üzrə normaların gözlənilməsi ilə əlaqəli ola bilər. İfadə etdiyimiz kimi ətraf mühitin mühafizəsində həm dövlətlər özləri bilavasitə, həm də təsis etdikləri beynəlxalq təşkilatlar vasitəsilə nəzarəti həyata keçirirlər. Beynəlxalq Dəniz Təşkilatının, Dəniz ətraf mühitinin mühafizəsi üzrə Komitənin qəbul etdiyi standartlar neftin nəqli zamanı çirklənmənin qarşısının alınmasında mühüm rol oynayır. Beynəlxalq Dəniz Təşkilatının monitoring sistemi enerji resurslarının nəqli zamanı ekoloji təhlükəsizliyi təmin edir.

Beynəlxalq hüquq normaları tranzit nəqliyə infrastrukturlarının istismar müddətinin bitməsindən sonra onların ləğvini də nəzərdə tutur. 1982-ci il Konvensiyanın 60-cı maddəsinə uyğun olaraq müstəsna iqtisadi zonada və qitə şelfində yerləşən dəniz tikili və qurğularının ləğvi

üzrə standartlara görə qitə şelfində və müstəsna iqtisadi zonada müvafiq fəaliyyətin başa çatmasından sonra tamamilə istismardan çıxarılmanı nəzərdə tutmayan istənilən qurğu və tikilinin quraşdırılması qadağan edilir [2, s.177-184].

Enerji resurslarından neft məhsullarının, uranın və d. resursların istifadəsindən, nəqlindən ətraf mühitə mənfi təsirin qarşısının alınmasında həm sahəvi məcəllələşdirmə aktları, həm də enerji daşıyıcıları siklinin tənzimlənməsi üzrə spesifik beynəlxalq sazişlər mühüm rol oynayırlar. Sahəvi məcəllələşdirmə aktı xarakteri kəsb edən Enerji Xartiyası üzrə Müqavilənin bir sıra müddəaları, onun əlavəsi kimi qəbul edilən Enerji effektivliyi və uyğun ekoloji məsələlər üzrə Protokol enerji daşıyıcılarının tranzit nəqli zamanı ətraf mühitə mənfi təsirin aradan qaldırılması tədbirlərinə həsr edilib. Müqavilədə Ekoloji aspektlər olaraq adlanan 19-cu maddədə razılığa gələn tərəflər ətraf mühitin mühafizəsi üzrə beynəlxalq sazişlər üzrə öhdəliklərinə uyğun olaraq dövlətin ərazisində və ya onun ərazisindən kənarında enerji siklindən meydana gələn hər hansı bir fəaliyyətdən ətraf mühitə mənfi təsirlərin minimuma endirilməsi üçün davamlı inkişaf məqsədilə iqtisadi səmərəli metodlara əsaslanırlar. Müqavilənin ifadə edilən müddəasındakı anlayışlar həmin maddədə açıqlanmır. “Razılığa gələn tərəflər”, “ətraf mühitə təsir”, “energetika həlqəsi”, “enerji (iqtisadi) effektivliyi” kimi terminlər Müqaviləyə qəbul edilmiş Enerji effektivliyi və uyğun ekoloji məsələlər üzrə Protokolun 2-ci (anlayışlar) maddəsində açıqlanır.

Enerji effektivliyi daha az məsrəflərlə, ətraf mühitə daha az mənfi təsirlə iqtisadi inkişafı təşviq edir. “Ətraf mühitə təsir” dedikdə, müvafiq fəaliyyətdən, yəni energetika sikli ilə bağlı olan fəaliyyətdən ətraf mühitə, o cümlədən insan sağlamlığına və təhlükəsizliyinə, flora, fauna, yer təkinə, havaya, suya, iqlimə, görüntü və ya tarixi abidələrə, digər fiziki tikililərə və ya onların qarşılıqlı əlaqəsinə, həmçinin mədəni irsin, sosial-iqtisadi şərtlərin dəyişilməsinə gətirib çıxaran təsirlər başa düşülür.

“Energetika sikli” də bu sahədə bütün fəaliyyəti, eləcə də enerji daşıyıcılarının tranzit nəqlini də ehtiva edir. Həm Müqavilədə, həm də Protokolda mənfi təsirlə bağlı zərər məsələsi də təsbit edilib. EXM-in 19-cu maddəsində deyilir ki, razılığa gələn tərəflər öz fəaliyyəti və siyasətində ətraf mühitə mənfi təsiri minimuma endirmək üçün beynəlxalq ticarət və enerji dövriyyəsi üzrə investisiyalarda uyğunsuzluğa yol verməmək şərti ilə, ictimai marağı kifayət qədər nəzərə almaqla onların yurisdiksiyasında çirkəndirmədə təqsirli olan şəxslərin dəymiş zərəərə görə məsuliyyət daşdığını bildirirlər.

İqtisadi effektiv metodların tətbiqi əsas məqsədlər sırasında yer almaqla dövlətlər üçün öhdəlik müəyyən edilir. Protokolun 4-cü maddəsində də bu məsələyə aydınlıq gətirilir. Deyilir ki, hər bir razılığa gələn tərəf özünün bütün məsul hakimiyyət orqanları arasında enerji effektivliyi sahəsində siyasəti koordinasiya etməyə səy göstərir.

Həm Enerji Xartiyası üzrə Müqavilə, həm də onun qeyd etdiyimiz Protokolu üçün təəssüfləndirici hal ondan ibarətdir ki, bu razılaşmalar iştirakçı dövlətlər üçün siyasi öhdəlik müəyyən edir [1, s.93-94]. Müqavilənin 19-cu maddəsinin I hissəsində, Protokolun preambulasında qəbul edilən öhdəliklər yumşaq normalarla ifadə edilib ki, bu da hər iki beynəlxalq aktın əsas məqsədinin ətraf mühitin beynəlxalq hüquqi mühafizəsinə deyil, energetika sferasında, o cümlədən enerji daşıyıcılarının tranzit nəqli üzrə iqtisadi əməkdaşlığa hesablanması diqqəti cəlb edir. Öncə ifadə etdiyimiz kimi BMT-nin Dəniz hüququ üzrə 1982-ci il Konvensiyasında əgər nəqli infrastrukturunun tam ləğvi mümkün olmadıqda qitə şelfində onun inşasına da sahilyanı dövlət tərəfindən icazə verilməməsi təsbit edilibsə Protokolda təhlükəsizlik üçün zərərli, qeyri-effektiv enerji sistemlərinin fəaliyyətinin dayandırılması və dövriyyədən çıxarılması üzrə öhdəlik də yumşaq formada təsbit edilib.

EXM və onun Enerji effektivliyi və uyğun ekoloji məsələlər üzrə Protokolu enerji daşıyıcılarının tranzit nəqlində iştirakçı dövlətlər üçün ətraf mühitin mühafizəsi üzrə yetərli beynəlxalq hüquqi öhdəlik müəyyən etməmişdir. Protokolun 1-ci maddəsində deyilir ki, davamlı inkişafa uyğun olan enerji effektivliyi sferasında siyasəti təşviq etmək; enerji istehsalçılarından və istehlakçılarından enerjiden maksimum iqtisadi, effektiv və ekoloji baxımdan əsaslandırılmış,

xüsusən də ekoloji mənfəəti və xərcləri, enerji bazarının təşkil olunmasını tam nəzərə alan çərçivə şərtlərinin yaradılması; enerji effektivliyi sferasında əməkdaşlığı təmin etmək bu Protokolun məqsədini təşkil edir.

Bu razılaşmalar, ilk növbədə EXM energetika sferasında qarşılıqlı əməkdaşlığın çərçivə prinsiplərini müəyyən edirsə, müvafiq Protokol isə enerji effektivliyi üzrə iştirakçı dövlətlərin tədbirlərini, bu sahədə siyasi əməkdaşlığı ehtiva edir. Hesab edirik ki, dəniz məkanları ilə enerji daşıyıcılarının tranzit nəqlində ətraf mühitin mühafizəsi üzrə beynəlxalq hüquqi öhdəlik BMT-nin Dəniz hüququ üzrə 1982-ci il Konvensiyasında daha səmərəli formada ifadə edilib. Quru ərazisi ilə enerji daşıyıcılarının tranzit nəqlində ətraf mühitin mühafizəsi üzrə beynəlxalq hüquqi öhdəlik ümumi aktlarla yetərli təminatı nəzərdə tutmadığından bu sahədəki daxili qanunvericilik aktları əsas kimi qəbul edilməli və ya bu aktlar əsasında beynəlxalq aktlara istinad edilməlidir.

Ədəbiyyat:

1. Sadıqov Ə.İ. Beynəlxalq enerji hüququ. Dərslik. Bakı: «Adventa Group» MMC, 2013. – 312 s.
2. Буник И.В. Международно-правовые особенности эксплуатации трубопроводов в Арктике. МЖМП. Спец. Выпуск, май, 2006 с.177-184
3. Валеев Р.М. Контроль в современном международном праве. М. 2001, с.7
4. Копылов М.Н., Солнцев А.М. Право окружающей среды ЕС: Правовые основы экономического и социального регулирования ЕС: Учебное пособие / Под ред. А.О.Иншаковой. Волгоград, 2010, с.448-476
5. Международное экологическое право: Учебник / Отв. ред. Р.М.Валеев, М.: Статут, 2012, 639с.
6. Соколова Н.А. Вопросы охраны окружающей среды в деятельности международных судебных учреждений / РЕМП, 2003, с.99-112
7. Тимошенко А.С. Международное сотрудничество по охране окружающей среды в системе ООН: Организационно-правовые вопросы. М.: Наука, 1981, 176 с.
8. Экономическое право. Отв. ред. Быстров Г.Е., М.: ТК Велби, Изд-во Проспект, 2007, 656с.
9. Esty D.C. International Governance at the Global Level: The Value of Creating a Global Environmental Organization / Environmental Matters. Annual review. Washington, 2000, p.13
10. Common Responsibility in the 1990's. The Stockholm Initiative on Global Security and Governance. Stockholm, 1991, April 22, p.36
11. Mining Law. Centre for Natural Resources Law and Policy. University of Wollongong (Australia), 1994, p.2

Р.Ч.Исаев **РЕЗЮМЕ**

В статье рассматриваются важные аспекты международно-правового регулирования транзитной транспортировки энергоресурсов на основе различных международных договорных норм и основные вопросы международно-правовая охрана окружающей среды. Обосновываются необходимость международно-правового регулирования транзита. Исследуются правовая доктрина по определению транзита. Основываясь как на международно-правовую доктрину, так и на международно-правовые нормы, делается вывод о том, что в различных сферах нормы по транзиту имеют различную правовую природу.

R.C.İsayev
SUMMARY

In article aspects of the international-legal regulation regarding transit transportation of the energy is analyzed on the grounds of the separate international treaty norms. International-legal necessity of the transit is substantiated and doctrine of international law is investigated on its legal definition. Referring to the doctrine of international law as well as international legal norms, it was come to such conclusion that norms on the transit have distinctive legal nature for the different places.

**Azərbaycan Respublikasının Hərbi Doktrinası
və Ermənistanın işğalçı siyasəti**

A.B.Mirzəzadə

Azərbaycan Respublikası Milli Məclisi,
Bakı şəhəri, Parlament prospekti 1
e-mail: 2010@day.az

Açar sözlər: hərbi doktrina, milli təhlükəsizlik, əməkdaşlıq, müdafiə siyasəti, erməni qəsbkarlığı.

Keywords: military doctrine, national security, cooperation, defence policy, the Armenian aggression.

Ключевые слова: военная доктрина, национальная безопасность, сотрудничество, оборонная политика, армянская агрессия

Xülasə: Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi 9 iyun 2010-cu ildə özünün növbədən kənar sessiyasında Azərbaycanın Hərbi Doktrinasını müzakirə edərək qəbul etmişdir. Hərbi Doktrina 75 bəndi, 7 əsas müddəni özünə ehtiva edir. Regiondakı hərbi təhdidlər, hərbi təcavüz faktları, sürətlə silahlanma, Ermənistanın Azərbaycanatəcavüzü, onun yaratdığı reallıqlar, Azərbaycan Silahlı Qüvvələrinin bununla bağlı qarşısında dayanan vəzifələr, eyni zamanda hərbi quruculuğun gələcək strategiyası, beynəlxalq hərbi əməkdaşlıq, hərbi əlaqələr, Azərbaycanın ikitərəfli beynəlxalq hərbi müqavilələri və digər məsələlər sənəddə əksini tapmışdır. Sənəddə Ermənistan təcavüz karkimi göstərilmişdir.

Eyni zamanda təcavüz nəticəsində regiondayaranmış vəziyyət, təhlükəsizliyə çox böyük risklər özəksini tapmışdır. Azərbaycanın regionda hansı məsələləri özünə təhdid sayması da doktrina da dəqiyyə göstərilmişdir.

Giriş: 1980-ci illərin sonu - 1990-cı illərin başlanğıcında erməni təcavüzü, daxili çəkişmələr, yeni yaradılmış özünə müdafiə taborlarının ayrı-ayrı siyasət məqsədlərə xidmət etməsi, birtərəfli dönpaqlarımızın işğalına şərait yaradırdı, digər tərəfdən ordumuzun yaranmasına mane olurdu.

9 iyun 2010-cu ildə Azərbaycanın Hərbi Doktrinasını qəbul edildi. Bu faktdan Ermənistan rahat oldu. Beləki, sənəddə Ermənistan təcavüz karkimi göstərilmişdir. Eyni zamanda təcavüz nəticəsində regiondayaranmış vəziyyət, təhlükəsizliyə çox böyük risklər özəksini tapmışdır. Azərbaycanın regionda hansı məsələləri özünə təhdid sayması da doktrina da dəqiyyə göstərilmişdir.

Doktrina da Azərbaycan üçün hərbi təhlükə yaradabilən bütün məqamları sadalanmışdır: mümkün ərazi iddiaları, daxili sabitliyin pozulması və bununla dövlətin daxildən zəifləməsi, qeyri-leqal miqrasiya, radioaktiv, kimyəvi, bioloji, narkotik maddələrin qanunsuz dövriyyəsi. Hazırda ölkənin ərazi bütövlüyü pozulduğu nəgərəb fakt doktrina da əksini tapmışdır. Adətən, doktrinalarda konkret ölkələri göstərilir. Lakin dönpaqlarımızın işğal faktı var və nəgərəb Ermənistanı da çəkmişdir. Bununla belə,

sənəddə Azərbaycanı digər dövlətlərə qarşı rəzi iddialarına heçəyham da yoxdur. Bu vəyadigər dövlətlərlə düşmənçilik göstərmir.

A. B. Mirzəzadə

Azərbaycan ordusunun yaranması və müasir tələblər səviyyəsində formalaşması, ağır, mürəkkəb, kəşməkəşli yollardan keçmişdir.

1980-ci illərin sonu - 1990-cı illərin başlanğıcında erməni təcavüzü, daxili çəkişmələr, yeni yaradılmış özünümüdafiə taborlarının ayrı-ayrı siyasi məqsədlərə xidmət etməsi, bir tərəfdən torpaqlarımızın işğalına şərait yaradırdı, digər tərəfdən ordumuzun yaranmasına mane olurdu.

Ulu Öndər Heydər Əliyevin 1993-cü ildə yenidən hakimiyyətə qayıdırdından sonra Azərbaycanın həyatının bütün sahələrində olduğu kimi ordu quruculuğu da planlı surətdə həyata keçirilməyə başladı. İlk növbədə, qanunsuz hərbi dəstələr buraxıldı, Silahlı Qüvvələr dövlət nəzarətinə alındı. Digər ölkələrin nümunələrindən və Qarabağ müharibəsi təcrübəsindən istifadə olunaraq mükəmməl hərbi qanunvericilik sistemi yaradıldı. Heydər Əliyevin tez-tez ön cəbhəyə getməsi, döyüşən Azərbaycan əsgərləri ilə yanaşı səngərlərdə olması, onların qayğı və ehtiyacları ilə maraqlanması, döyüşdə fərqlənənləri elə yerindəcə mükafatlandırması şəxsi heyətə yeni ruh, yeni qüvvə verirdi.

Ulu Öndərin titanik fəaliyyəti nəticəsində güclü Azərbaycan ordusu yaradılmağa başlandı. Ordu quruculuğunun elmi-təcrübi əsaslar üzərinə qoyulması, vahid komandanlıq prinsipinin həyata keçirilməsi Qarabağ bölgəsində gedən döyüş əməliyyatlarına öz müsbət təsirini göstərdi.

Ordu quruculuğu sahəsində aparılan işlərin sistemləşdirilməsi, mərkəzləşdirilməsi, ordunun vahid komandanlıq prinsipi əsasında fəaliyyət göstərməsi qısa müddətdən sonra öz səmərəsini verdi. Azərbaycan Ordusu tərəfindən aparılan uğurlu döyüş əməliyyatlarından təşvişə düşən və gücümüzün artmasını hiss edən işğalçı Ermənistan 1994-cü il mayın 12-də atəşkəs haqqında müqaviləni imzaladı (9, 131).

Sonrakı dövrlərdə Azərbaycan ordusunun daha da möhkəmləndirilməsi sahəsində bir çox mühüm tədbirlər həyata keçirildi. Bu tədbirlərin həyata keçirilməsi nəticəsində çağırış və səfərbərlik işi xeyli təkmilləşdirilmiş, hərbi hissələrdə intizam möhkəmlənmiş, qanun-qaydalara tam riayət olunması təmin edilmişdir. Bütün bunlar orduya gələn gənclərin peşəkar hərbi qulluqçu kimi hazırlanmasına, hərbi ixtisaslara dərinlən yiyələnməsinə şərait yaratmışdır.

Silahlı Qüvvələrin döyüş qabiliyyətinin yüksəldilməsi, peşəkarlığının artırılması fasiləsiz, yəni hər gün davam edən bir prosesdir. Döyüş hazırlığı məsələlərinə ciddi önəm verilməsinin nəticəsidir ki, Azərbaycan Silahlı Qüvvələri hal-hazırda istər quruda, istər havada, istərsə də dənizdə hər hansı döyüş tapşırığını yerinə yetirməyə qadirdir.

Məlumdur ki, hər bir ordunun gücü - onun döyüş qabiliyyəti ilə mənəvi gücünün vəhdətində reallaşır. Bu gün Azərbaycan cəmiyyətində, eləcə də orduda ümummilli liderimiz Heydər Əliyev tərəfindən hazırlanmış və elmi-nəzəri prinsipləri zamanın sınağından çıxmış mükəmməl hərbi vətənpərvərlik konsepsiyası mövcuddur. İstər sülh, istərsə də müharibə dövründə hərbi qulluqçularda Vətənə, xalqa, dövlətçiliyimizə sədaqət və məhəbbət hissələrinin möhkəmləndirilməsi, onların ümumdövlət mənafeləri ətrafında səfərbər edilməsi bu istiqamətdə aparılan fəaliyyətin əsas məqsədləridir.

Eyni zamanda, Azərbaycanda ali hərbi məktəblər sisteminin yaradılması, onun tədris prosesinin NATO-ya üzv olan ölkələrin hərbi təhsil sisteminin üstünlüklərinə uyğun olaraq qurulması öz nəticəsini tədricən verməkdədir. Hal-hazırda Azərbaycan Ordusu ciddi,

A. B.Mirzəzadə

hazırlıqlı, vətənpərvər zabit kadrları ilə təchiz edilir, ordunun maddi-texniki bazası möhkəmləndirilir.

Yüksəkixtisaslı milli hərbi kadr hazırlığı istənilən məkan və zaman şəraitində ordu quruculuğu prosesinin obyektiv tələbidir. Hərbi peşəsinin incəliklərinə yiyələnmiş zəruri sayda peşəkar kadr olmadan ordu quruculuğu kimi çətin bir işi uğurla həyata keçirmək mümkün deyil.

Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə 1971-ci ildə yaradılan C.Naxçıvanski adına Hərbi Liseyi və Naxçıvan Muxtar Respublikasında yaradılan Heydər Əliyev adına Hərbi Liseyi ötən illər ərzində minlərlə gənc bitirərək ali hərbi məktəblərə daxil olmuş və böyük ordu həyatına vəsiqə almışlar.

Hazırda Azərbaycan Respublikasının Silahlı Qüvvələri və qanunvericilikdə nəzərdə tutulmuş digər hərbi birləşmələr üçün müxtəlif kateqoriyadan olan hərbi kadrların hazırlanması Azərbaycan Ali Hərbi Məktəblərində, Silahlı Qüvvələrin Təlim və Tədris Mərkəzində, Hərbi Akademiyasında, və digər hərbi təhsil müəssisələrində uğurla həyata keçirilir. 1997-ci ildən bu məktəblərdə NATO standartlarına uyğun tədris proqramı tətbiq olunur (4). Silahlı Qüvvələrin Hərbi Akademiyasında hərbi qulluqçularla yanaşı dövlət orqanlarında çalışan yüksək vəzifəli şəxslərə müharibə ilə əlaqədar hərbi-strateji, hərbi-iqtisadi və hərbi-siyasi məsələlərin öyrədilməsi təşkil edilir.

MDB-yə üzv olan bir neçə dövlət ilə Azərbaycan Respublikası Müdafiə Nazirliyi arasında imzalanmış sazişlərə əsasən, bu ölkələrin hərbi qulluqçularının Azərbaycan Respublikası Müdafiə Nazirliyinin hərbi təhsil müəssisələrində təhsil alması bu sahədə qazanılan uğurlarımızı bir daha təsdiq edir. Adları çəkilən hərbi təhsil müəssisələrinin maddi-tədris bazası yüksək standartlara cavab verən tədris, idman və mədəni-məişət komplekslərini əhatə edir.

Ötən illər ərzində Azərbaycan Silahlı Qüvvələrinin beynəlxalq əlaqələri xeyli genişlənmiş və keyfiyyətə yeni mərhələyə daxil olmuşdur. 1994-cü il may ayının 4-də Azərbaycan Respublikası NATO-nun "Sülh Naminə Tərəfdaşlıq" proqramına qoşulmuşdur (4). Azərbaycan Silahlı Qüvvələrinin zabidləri NATO-nun strateji və regional qərargahlarında müxtəlif vəzifələrə təyin edilmişlər. Hər il Azərbaycan Respublikası ilə NATO arasında fərdi əlaqələndirmə proqramı hazırlanır və təsdiq edilir. Proqrama əsasən, Azərbaycan Silahlı Qüvvələrinin nümayəndələri NATO-nun hərbi məktəbləri, kollecləri və başqa strukturlarında keçirilən sülhməramlı kurslarda, Avropa təhlükəsizlik sahəsində əməkdaşlıq, adi silahlara nəzarət, böhran vəziyyətini idarəetmə, ətraf mühitin mühafizəsi, inteqrasiya proseslərinin genişləndirilməsi və digər tədbirlərdə iştirak edirlər. Azərbaycan hərbiçiləri sülhməramlı, humanitar və digər çoxmillətli təlimlərin planlaşdırılması, hazırlanması və həyata keçirilməsində yaxından iştirak edirlər. Azərbaycan sülhməramlılarının bundan əvvəl Kosovoda, İraqda və hal-hazırda isə Əfqanıstanda NATO-nun, Koalisiya Qüvvələrinin tərkibində öz missiyalarının layiqincə və yüksək peşəkarlıqla yerinə yetirmələri NATO komandanlığı tərəfindən də yüksək qiymətləndirilmişdir (4).

2004-cü ilin may ayında Fərdi Tərəfdaşlığın Fəaliyyət proqramı NATO Baş katibinə təqdim edilmişdir. Bu proqram 2005-ci ilin may ayında NATO tərəfindən təsdiq edilmiş və onun icrasına başlanmışdır. Son illərdə NATO-nun müxtəlif tədbirlərində Azərbaycan Silahlı Qüvvələrinin üzvlərlə nümayəndəsi iştirak etmişdir (4).

A. B.Mirzəzadə

Azərbaycan Ali Hərbi Məktəbində “NATO - Sülh naminə tərəfdaşlıq” kafedrası, Silahlı Qüvvələrin Təlim və Tədris Mərkəzində isə Sülh Naminə Tərəfdaşlıq Milli Təlim Mərkəzi yaradılmışdır. NATO-nun “Sülh naminə tərəfdaşlıq” proqramı çərçivəsində Azərbaycan Respublikası Silahlı Qüvvələrinin şəxsi heyəti ilə təcrübə mübadiləsi aparmaq, mühazirələr oxumaq və seminarlar keçirmək məqsədilə Respublikamıza vaxtaşırı NATO-nun müxtəlif komandanlıqlarından, strukturları və idarələrindən hərbi nümayəndə heyətləri gəlir. NATO-nun “Sülh naminə tərəfdaşlıq” proqramı çərçivəsində respublikamızda bir neçə çoxmillətli komanda-qərargah təlimləri keçirilmişdir. “Kooperativ Dətermineyşn”, “Regional cavab - 2009” adlı təlimlərdə NATO üzvü və tərəfdaş dövlətlərdən nümayəndələr iştirak etmişdir (4). Ötən illər ərzində Azərbaycan Respublikası ilə xarici dövlətlər arasında hərbi sahədə əməkdaşlıq haqqında onlarla saziş, protokol və plan imzalanmışdır.

Silahlı Qüvvələrin komplektləşdirilməsi, hərbi çağırış sisteminin müasir tələblər səviyyəsində təkmilləşdirilməsi üçün görülmüş işlər də öz nəticəsini verməkdədir. 2012-ci ilin fevralında hərbi komissarlıqlar sistemi ləğv edilərək Səfərbərlik və Hərbi Xidmətə Çağırış üzrə Dövlət Xidməti yaradıldı (5). Orduda xidmət bu gün hər bir Azərbaycan gənci üçün fəxr nümunəsinə çevrilmişdir. Ordu üzərində ictimai nəzarət sistemi yaradılmışdır və açıq fəaliyyət göstərir.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, Silahlı Qüvvələrin Ali Baş Komandanı cənab İlham Əliyev dövlət başçısı postunda fəaliyyətə başladığı ilk günlərdə bəyan etmişdi ki, ordu quruculuğu sahəsində qazanılan nailiyyətlərin bütün parametrlər üzrə daha da inkişaf etdirilməsi onun fəaliyyətində prioritet istiqamətlərdən biri olacaq. Ötən müddət ərzində istər Silahlı Qüvvələrimizin maddi-texniki bazasının möhkəmləndirilməsi, istərsə də hərbi qulluqçuların sosial müdafiəsi sahələrində həyata keçirilən tədbirlər Ali Baş Komandanın Vətənin müdafiəçilərinin şərəfli xidmətinə necə yüksək qiymət verdiyini bir daha təsdiq etdi. Son illərdə ölkənin müdafiə xərclərinin bir neçə dəfə artırılması, hərbi qulluqçuların sosial problemlərinin ardıcıl olaraq həll edilməsi yaxın gələcəkdə ordu quruculuğu sahəsində daha böyük uğurlar qazanacağımıza təminat verən amillərdəndir. Möhtərəm Prezidentimiz cənab İlham Əliyevin Silahlı Qüvvələrin şəxsi heyətinə bu cür diqqət və qayğısı, ordumuza bəslədiyi yüksək inam və etimad bütün hərbiçilərin qəlbinə qürur və iftixar hissləri ilə doldurmuşdur.

Bu gün Azərbaycan ordusunun hər bir əsgəri və zabiti respublika Prezidenti, Silahlı Qüvvələrin Ali Baş Komandanı cənab İlham Əliyevin diqqət və qayğısı sayəsində Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına, Hərbi Andı və nizamnamələrə sadıq qalaraq respublikamızın ərazi bütövlüyünün bərpasına, torpaqlarımızı işğalçılardan azad etməyə hazırdır.

Ordumuzun möhkəmlənməsi istiqamətində Azərbaycanda Müdafiə Sənayesi Nazirliyinin yaradılması yeni mərhələnin əsasını qoydu. Azərbaycan bu gün nəinki hərbi əşya və arxa təminat təchizat, artıq döyüş silahlarını da istehsal edir. Bu silahlar nəinki daxili tələbata yönəldilir, həm də dünya bazarlarına çıxarılır və ciddi rəğbətlə qarşılıdır.

Azərbaycan ordusu bu gün Azərbaycan dövlətinin qüdrətinin nümunəsidir, xalqımızın iftixar yeridir və dövlətimizin ərazi bütövlüyünü təmin etmək iqtidarında olan yüksək hazırlıqlı təsisatdır. Beynəlxalq hərbi tədqiqat mərkəzlərinin verdiyi qiymətə görə, regionun ən hazırlıqlı və ən müasir ordusu Azərbaycan ordusudur. Bütün bunlar Azərbaycan Silahlı Qüvvələrinin bugünkü ən müasir tələblərə cavab verdiyini göstərir.

A. B.Mirzəzadə

Bu fakt Azərbaycan torpaqlarının 20 faizini işğal etmiş və bütün siyasətini ancaq və ancaq qonşu dövlətlərin torpaqlarını işğalı üstündə quran Ermənistanda da kifayət qədər məlumdur. Təbii resursları kəsə, militaristləşdirilmiş siyasətin həyata keçirilməsi, Azərbaycana, Türkiyəyə, Gürcüstana torpaq iddiaları irəli sürməsi və beləliklə də, özünü inkişafdan kənar qoyması Ermənistanda iqtisadiyyatın geriləməsinə səbəb olmuşdur.

Ermənistan sivil dövlət qurmaq, obyektiv qanunlarla işləyən iqtisadiyyat qurmaq, mehriban qonşuluq siyasətinə əsaslanan xarici diplomatiya həyata keçirmək əvəzinə qonşu dövlətlərə torpaq iddiasına üstünlük verir. Bu da işğalçı dövlət üçün bumeranq effekti verir və ziyanı özünə dəyir. Bu gün Ermənistan ordusu faktiki olaraq, hərbi polis rejimini xatırladır.

Orduda qulluq etmək erməni vətəndaşları üçün şərəf yox, zülmə çevrilib. Xidmətdən yayınmaq halları, dedovşına faktları ildən-ilə artmaqdadır. Orduda hansısa vətənpərvərlikdən, ruh yüksəkliyindən danışmaq olmaz. Ermənistan ordusunun maddi təminatının zəifliyi şəxsi heyətin ruh yüksəkliyinin zəifliyində özünü göstərir. Ordu köhnə silahlarla təchiz olunub, ərzaq təminatı bərhad vəziyyətdədir. Orduya dövlət büdcəsindən ayrılan vəsaitin böyük bir hissəsi müxtəlif mərhələlərdə mənimlənilir.

Ən əsası isə qonşu dövlətin torpaqlarını işğalda saxlamaq bu gün erməni əsgərləri, zabidləri üçün maraq kəsb etmir. O özünün yaşayışını düşünür, bundan narahat olur. Ermənistan vətəndaşları müxtəlif üsullarla çağırışdan yayınmağa çalışırlar. Cəbhə xəttinə düşməmək üçün hərbi komissarlıqlara böyük rüşvətlər verilir. Artıq cəbhə və sərhəd xətlərində ciddi əskərçatışmazlıqları hiss edilir. Vəziyyətdən çıxmaq üçün erməni ordu komandanlığı yerli əhali ilə müqavilə bağlayaraq postlara onları yerləşdirir. Bir sözlə, dövlətin böhran situasiyası erməni ordusuna da ciddi sirayət edib.

Bu gün Ermənistan isə başqa dövlətlərin torpaqlarına iddia edir, başqa dövlətlərin mədəniyyətini, tarixini mənimləmə siyasəti həyata keçirir, güclü, müasir dövlət qurmaq siyasətini militarist, orta əsr təfəkkürünə malik olan ideologiya ilə əvəz edir. Bu siyasət isə ciddi böhrana, inkişaf imkanlarından məhrum olmağa gətirib çıxarır. Azərbaycan xalqı isə öz qüdrətli dövlətini qurmağa, özünün torpaqlarının bütövlüyünün təmin olunmasına çalışır. Azərbaycan və Ermənistan dövlətlərinin qüdrətinin, Azərbaycan və Ermənistan ordularının təhlili bu müqayisənin bizim xeyrimizə olduğunu göstərir.

Paradoks ondan ibarətdir ki, Ermənistan özü işğalçı olduğu halda, Azərbaycanın hərbi doktrinasının qəbulundan narahatdır. Belə ki, Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi 9 iyun 2010-cu ildə özünün növbədənənar sessiyasında Azərbaycanın Hərbi Doktrinasını müzakirə edərək qəbul etmişdir. Hərbi Doktrina 75 bəndi, 7 əsas müddəanı özünə ehtiva edir. Regiondakı hərbi təhdidlər, hərbi təcavüz faktları, sürətlə silahlanma, Ermənistanın Azərbaycana təcavüzü, onun yaratdığı reallıqlar, Azərbaycan Silahlı Qüvvələrinin bununla bağlı qarşısında dayanan vəzifələr, eyni zamanda hərbi quruculuğun gələcək strategiyası, beynəlxalq hərbi əməkdaşlıq, hərbi əlaqələr, Azərbaycanın ikitərəfli beynəlxalq hərbi müqavilələri və digər məsələlər sənəddə əksini tapmışdır (2).

Sənəddə Ermənistan təcavüzkar kimi göstərilmişdir. Eyni zamanda bu təcavüz nəticəsində regionda yaranmış vəziyyət, təhlükəsizliyə çox böyük risklər öz əksini tapmışdır. Azərbaycanın regionda hansı məsələləri özünə təhdid sayması da doktrinada dəqiq göstərilmişdir.

A. B.Mirzəzadə

Bundan başqa, maliyyə, iqtisadi böhranlarından tutmuş, enerji resursları uğrunda aparılan zorakı mübarizələrə, separatizmin stimullaşdırılmasına və digər məsələlərə qədər hərbi doktrina layihəsində yer almışdır.

Azərbaycan ərazilərində xarici hərbi bazaların yerləşdirilməsi ilə bağlı Hərbi Doktrinada istisnalar da nəzərdə tutulur. Sənəddə qeyd olunur ki, lazımi şəraitlərdə Azərbaycan belə bir səlahiyyəti özündə saxlayır.

Doktrinada Azərbaycan üçün hərbi təhlükə yarada bilən bütün məqamlar sadalanmışdır: mümkün ərazi iddiaları, daxili sabitliyin pozulması və bununla dövlətin daxildən zəifləməsi, qeyri-leqal miqrasiya, radioaktiv, kimyəvi, bioloji, narkotik maddələrin qanunsuz dövriyyəsi. Hazırda ölkənin ərazi bütövlüyü pozulduğuna görə bu fakt doktrinada da əksini tapmışdır. Adətən, doktrinalarda konkret ölkələr göstərilir. Lakin torpaqlarımızın işğalı faktı var və ona görə də Ermənistanın adı çəkilmişdir. Bununla belə, sənəddə Azərbaycanın digər dövlətlərə qarşı ərazi iddialarına heç eyham da yoxdur. Bu və ya digər dövlətlərlə düşmənçilik göstərilir.

Azərbaycanın hərbi doktrinası işğalçı Ermənistanda ajiotaj və narahatlıq doğurmuşdur. Ermənistan xarici işlər naziri Edvard Nalbandyan bildirmişdir ki, parlament tərəfindən təsdiq olunan Azərbaycanın Hərbi Doktrinası bu ölkə Konstitusiyasına ziddir; işğal olunmuş ərazilərin azad edilməsi və ərazi bütövlüyünün bərpası üçün güc tətbiq edilməsi mümkünlüyü barədə düzəliş qeyri-konstitusionaldır - xüsusi maddə var ki, məsələlərin müharibə və ya hərbi yolla həllini istisna edir (15).

Ermənistan rəsmisi unudur ki, hərbi doktrina qəbul etmək hər hansı müstəqil dövlətin suveren hüququdur. Belə sənədlərin qəbulu üçün dünyada qəbul edilmiş praktika vardır: hərbi doktrina beynəlxalq hüquq normalarına, beynəlxalq konvensiyalara zidd olmamalı, ən başlıcası isə başqa dövlətlərə təhlükə yaratmamalıdır.

Azərbaycan Konstitusiyasının 9-cu maddəsində deyilir ki, Azərbaycan digər dövlətlərin müstəqilliyinə qəsd və beynəlxalq münaqişələrin həlli üsulu kimi müharibədən imtina edir (3). Lakin Dağlıq Qarabağ münaqişəsi buna aid edilə bilməz, çünki burada məhz Azərbaycanın dövlət müstəqilliyinə qəsd edilmiş qonşu Ermənistan tərəfindən onun ərazisinin 20 faizi işğal edilmişdir, bu isə artıq beynəlxalq münaqişə deyildir.

Azərbaycan Konstitusiyası bu təbii hüququn ləğvini nəzərdə tutmur. Həmçinin işğal edilmiş ərazidə qurulmuş oyuncaq dünyanın heç bir ölkəsi tərəfindən tanınmayıb.

Doktrinaya əsasən, Azərbaycan ərazi bütövlüyünü bərpa üçün hərbi əməliyyatlara başlayacağısa, onun suverenliyinin bərpası üzrə əməliyyatlar olacaq, erməni qoşunlarının iştirak edəcəyi halda isə, bu, BMT nizamnaməsi çərçivəsində özünümüdafiə olacaqdır.

Münaqişə 1988-ci ildə Ermənistanın Azərbaycana qarşı ərazi iddiası irəli sürməsi zəminində yaranmışdır. Azərbaycan torpaqlarının iyirmi faizi, yəni Dağlıq Qarabağ ərazisi və bu əraziyə bitişik yeddi rayon Ermənistan silahlı qüvvələrinin işğalı altındadır. 1994-cü ildə tərəflər atəşkəs rejiminə dair razılaşma əldə ediblər və o vaxtdan bəri ATƏT-in Minsk qrupunun

himayəsi altında, Rusiya, Fransa və ABŞ-ın həmsədrliyi ilə hələ də nəticəsiz sülh danışıqları aparılır.

BMT Təhlükəsizlik Şurasının Dağlıq Qarabağın və işğal olunmuş ərazilərin azad edilməsinə dair qəbul etdiyi dörd qətnamə Ermənistan tərəfindən bu günə qədər yerinə yetirilməyib.

A. B.Mirzəzadə

Ermənistan Xarici İşlər Nazirliyinin Azərbaycanın Hərbi Doktrinası ilə Azərbaycan Konstitusiyasının maddəsi arasında ziddiyyət tapmaq cəhdi bölgədə vəziyyətin Azərbaycanın xeyrinə dəyişməsi ilə bağlıdır.

Əslində həyəcanlanmaq üçün əsas yoxdur, çünki hələ ötən əsrin 90-cı illərinin əvvəllərində BMT Təhlükəsizlik Şurası öz qətnamələrində dörd dəfə Ermənistanı təcavüzkar kimi ifşa etmişdir. AŞPA, İKT, NATO PA, BMT Baş Assambleyası kimi bir çox beynəlxalq təşkilatlar dəfələrlə Ermənistanı təcavüzkar və işğalçı kimi pisləmişdir. Hətta Avropa Parlamenti, bir qayda olaraq, daxili məsələlərə dair qərarlar qəbul etməsinə baxmayaraq, bu yaxınlarda qətnamə qəbul edərək Ermənistandan Azərbaycan ərazilərini boşaltmağı tələb etmişdir. İşğalçı Ermənistan istisna olmaqla, planetin bütün dövlətləri bu gün Azərbaycanın ərazi bütövlüyünü rəsmən tanıyır.

İşğalçı dövlətin xarici işlər nazirinin Azərbaycanın əsas Qanununun müddələrinin müdafiəçisi rolunda çıxış etməsi paradoksdur. Bu vəziyyətdə Nalbandyan üzvü olduğu hökumətdən Azərbaycanın işğal olunmuş torpaqlarının boşaldılmasına dair beynəlxalq təşkilatların qərarlarını yerinə yetirməyi tələb etməsi daha məntiqli görünərdi.

Ermənistan tərəfi ehtiyatlanır ki, doktrinanın qəbulu Türkiyənin Azərbaycana hərbi dəstək verməsinə gətirib çıxaracaq. Ancaq Ermənistandan fərqli olaraq, Azərbaycan ərazisində xarici hərbi bazalar yerləşdirilməyib. Amma yaranmış hərbi-siyasi vəziyyəti nəzərə alaraq Azərbaycan müvəqqəti olaraq xarici hərbi bazaların ərazisində yerləşməsinə icazə verə bilər. Bu isə yalnız Azərbaycanın milli maraqlarına cavab verəcəyi halda mümkündür. Bu halda belə həmin hərbi kontingentin yerləşməsinin konkret müddəti və səlahiyyətləri mütləq göstəriləcək.

Ermənistanın qəbul etdiyimiz hərbi doktrinaya reaksiyası bu dövlətin mahiyyətini bir daha açıq göstərir. Qonşu dövlətə əl qaldırmış Yerevan bu gün Azərbaycanın cavab reaksiyasından qorxur. Azərbaycanı hərbi doktrinasının konstitusiyasına uyğun gəlməməsində ittiham etmək dövlətimizin daxili işlərinə müdaxilədir.

Ən başlıcası isə - doktrinada qonşu ölkələrə qarşı ərazi iddialarına, yaxud təcavüzkar münasibətə eyham belə yoxdur. Azərbaycan Ermənistan kimi başqa dövlətlərə hücum etmək yox, öz torpaqlarını azad etmək niyyətindədir. Bütün daxili məsələlər kimi, bu məsələni də Azərbaycan Ermənistandan fərqli olaraq müstəqil şəkildə həll edir.

Ədəbiyyat:

1. Abdullayev Ə. Ermənistanın Azərbaycana qarşı təcavüzkarlıq siyasəti və Heydər Əliyevin sülh strategiyası. Bakı, "Elm", 1998
2. Azərbaycan Respublikasının Hərbi Doktrinası // <http://www.mod.gov.az/-doktrina.htm>
3. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. Bakı, Qanun, 2009 – 56 s.

4. Azərbaycan Respublikası Müdafiə Nazirliyi. Azərbaycan Respublikasının NATO ilə Əməkdaşlığı // <http://www.mod.gov.az/index2.php?content=beynaxalq/4>
5. Azərbaycan Respublikası Səfərbərlik və Hərbi Xidmətə Çağırış üzrə Dövlət Xidməti. Rəsmi saytı // <http://www.seferberlik.gov.az>

A. B. Mirzəzadə

6. Cabbarlı H. Ermənistanın xarici siyasəti (1991-2012). Bakı, ATSAM, 2014 – 424 s.
7. Həsənov Ə. M. Müasir beynəlxalq münasibətlərvə Azərbaycanın xarici siyasəti. Bakı, “Azərbaycan” nəşriyyatı, 2005 – 752 s.
8. Mirzəzadə A. Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin Azərbaycan və Ermənistan dövlətçiliklərinə təsiri // DİRÇƏLİŞ – XXI əsr, 2010, 141-142, s.209-217
9. Mirzəzadə A. Qarabağ düyünü. Bakı, «Azərbaycan» nəş-tı, 2012 – 608 s.
10. Mirzəzadə A. Müstəqil Azərbaycan dövlətinin yaranmasında Heydər Əliyev faktorunu // DİRÇƏLİŞ – XXI əsr, 2012, 168 (xüsusi buraxılış), s.105-109
11. Süleymanov M. Azərbaycan ordusu: 1991-1993. Bakı, 1994
12. Legvold R. New U.S. Strategy in Central Asia. N.Y., 2005
13. Monaco A. NATO’s Outreach to the Mediterranean: from Dialogue to Partnership // “NATO Notes”, vol. 6, No. 1, February 2004, pp.3-8
14. Socor V. NATO Summit’s Uncertain Message to the Black Sea and South Caucasus Region // “Eurasian Daily Monitor”, vol.1, Issue 42, June 30, 2004, p.34-37
15. Эдвард Налбандян заявил, что формулировки, зафиксированные в Военной доктрине Азербайджана, противоречат Конституции Азербайджана // <http://rus.azatutyun.am/content/article/2142804.html>

ВОЕННАЯ ДОКТРИНА АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ И АРМЯНСКАЯ АГРЕССИЯ

**А.Б.Мирзаде
РЕЗЮМЕ**

В июне 2010 года Милли меджлис Азербайджана принял военную доктрину страны. Доктрина состоит из семи основных разделов и 75 пунктов.

Основными факторами, негативно влияющими на национальную безопасность Азербайджанской Республики, являются осуществленная армянской стороной политика этнических чисток и разрушение социально-экономической инфраструктуры на оккупированных территориях Азербайджана, а также продолжающаяся оккупация азербайджанских земель.

Доктрина констатирует, что из-за продолжающейся оккупации захваченные Арменией территории Азербайджана остаются вне любых форм международного контроля. В качестве внешних угроз указывается: продолжение оккупации азербайджанских

территорий со стороны вооруженных сил Армении и территориальные претензии со стороны соседних государств.

Доктрина, определяя оборонную политику в мирное время, предусматривает также двустороннее и многостороннее военно-политическое сотрудничество с государствами-партнерами. Учитывая принцип неделимости безопасности и то, что наш регион является составной частью евро-атлантического пространства, Азербайджан

A. B.Mirzazadə

поддерживает усилия по созданию системы безопасности на этом пространстве и продолжит сотрудничество с НАТО на основе взаимных интересов.

MILITARY DOCTRINE OF THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN AND ARMENIAN AGGRESSION

A.B.Mirzazadeh SUMMARY

The Parliament of Azerbaijan adopted the military doctrine of the country in June 2010. The doctrine consists of seven main sections and 75 points. The main factors negatively affecting the national security of the Azerbaijan Republic are carried out by the Armenian side's policy of ethnic cleansing and the destruction of socio-economic infrastructure in the occupied territories of Azerbaijan, as well as ongoing occupation of Azerbaijani lands. The doctrine establishes that due to the ongoing occupation occupied by Armenia of Azerbaijan's territory remain outside any form of international control. The continuing occupation of Azerbaijani territories by the Armenian armed forces and territorial claims by neighboring States specify as external threats.

Doctrine, defining defense policy in peacetime, also provides for bilateral and multilateral military-political cooperation with partner countries. Taking into account the principle of indivisibility of security and the fact that our region is an integral part of the Euro-Atlantic space, Azerbaijan supports efforts to establish security in this space and will continue cooperation with NATO based on mutual interests.

АМЕРИКАНСКОЕ СЧАСТЬЕ, АМЕРИКАНСКИЙ
ОБРАЗ ЖИЗНИ И ЯЗЫКОВАЯ ЛИЧНОСТЬ В
ХУДОЖЕСТВЕННОЙ ЛИТЕРАТУРЕ США

Г.Ф.Багирова

*Азербайджанский университет языков
Баку, ул.Р.Бехбудова 134
e-mail:t.gunay_adu.edu@hotmail.com*

Açar sözlər: dil, şəxsiyyət, ictimailəşmə, mədəniyyət, surət, Amerika, elita, dünyanın mənzərəsi

Ключевые слова: язык, личность, социализация, культура, образ, Америка, элита, картина мира

Key words: language, personality, culture, icon, America, elite, picture of world

Сегодня уже ни для кого не секрет, что американцы создали не просто «Новый Свет», новую нацию, но и новое миропонимание. Американцы не просто говорят на новом варианте английского языка, но и претендуют на новый менталитет, представленный в AmericanEnglish. Следовательно, в терминах новой лингвистической парадигмы можно говорить о том, что американская нация является носителем собственной и уникальной языковой картины мира. Особенности этой языковой картины мира со всей очевидностью манифестируются в языковой личности американцев. Что же касается языковой личности, то трудно найти более яркое представление ее, чем художественная литература. Именно в художественной литературе языковая личность оказывается представленной во всех ее социально-исторических и социо-культурных аспектах. На наш взгляд, языковая личность этой страны очень выпукло представлена в произведениях Ф. С. Фитцджеральда. Именно эти два писателя смогли органично отобразить внутренний мир своих героев, личность коренного и типичного представителя своей страны, личность социальную, культурную и языковую.

Например, в повести «АлмазвеличинойсотельРиц» Ф. С. Фитцджеральд пишет следующее: "Now in Hades — as you know if you ever have been there — the names of the more fashionable preparatory schools and colleges mean very little. The inhabitants have been so long out of the world that, though they make a show of keeping up-to-date in dress and manners and literature, they depend to a great extent on hearsay, and a function that in Hades would be considered elaborate would doubtless be hailed by a Chicago beef-princess as "perhaps a little tacky." (1, 5).

В этом фрагменте Ф. С. Фитцджеральд рекомендует себя как представителя американской элиты. Элитарность языковой личности однозначно проявляется как в содержании текста, так и в его стилистике. Особенно характерной в этом отношении является концовка фрагмента, где упоминается *телячья принцесса*. Само выражение *телячья принцесса* — *beef-princess* или *Chicagobeef-princess* выглядит весьма знаменательно. Оно оказывается носителем очевидной иронии, но парадоксально, что обозначая провинциальные вечера как *littletacky*, писатель верен вкусу элитарности, над которой он иронизирует.

И то, и другое характеризует Ф. С. Фитцджеральда как языковую личность. Элитарность языковой личности однозначно проявляется в названии великосветской дамы *Chicagobeef-princess*. Подтекст очевиден. Писатель иронизирует над теми, кто разбогател, торгуя мясом. На самом деле, конечно, повода для иронии здесь нет. Например, можно вспомнить, что не менее ироническое отношение вызывают в Европе любые богатые американцы, в том числе и те, над которыми Ф. С. Фитцджеральд вряд ли стал бы иронизировать. Здесь обнаруживается та же модель снобизма. Европейский снобизм по отношению к американцам, пусть и достаточно добродушный, прекрасно представлен в «Собаке Баскервилей» А. КонанДойля.

Называя чикагских мясных королей коровьими или телячьими королями, а их дочерей – телячьими принцессами, писатель на совершенно бессознательном нарративном уровне обнаруживает себя как представителя тех родов, которые сделали Америку. Независимо от происхождения эти знаменитые роды могут считаться американской аристократией. Ф. С. Фитцджеральд, безусловно, относится к такой семье. Этим и обусловлено выражение *Chicagobeef-princess*. В любой другой ситуации он просто сказал бы, что чикагские богатеи, как правило, находят провинциальные вечера несколько безвкусными.

Или, например: “John T. Unger was on the eve of departure. Mrs. Unger, with maternal fatuity, packed his trunks full of linen suits and electric fans, and Mr. Unger presented his son with an asbestos pocket-book stuffed with money. “Remember, you are always welcome here,” he said. ”You can be sure, boy, that we’ll keep the home fires burning”. “I know,” answered John huskily. “Don’t forget who you are and where you come from,” continued his father proudly, “and you can do nothing to harm you. YouareanUnger – fromHades” (1, 5).

Мотив Аида-Гадеса-невыносимой жары продолжается. Ирония автора перестает быть скрытой, иначе невозможно объяснить чемодан, набитый электрическими вентиляторами. На фоне электрических вентиляторов полотняные костюмы выглядят более безобидными, так как это всё же смена одежды.

Само по себе такое упорство в нагнетании экспрессии, связанной с одним мотивом, способно озадачить. Однако Ф. С. Фитцджеральд не упускает ни одной возможности подчеркнуть тему «жары». Понятно, что разворачивая эту тему, он создает целостную семантико-стилистическую парадигму, характеризующуюся как обращенностью к мифологическим истокам, так и нагруженностью местной культурной и культурологической фоновой информацией.

Весь фрагмент проникнут культурными американизмами, которые в речи Фитцджеральда однозначно характеризуют его как языковую личность. С этой точки зрения логоцентризм текста очевиден. Другое дело, что довольно сложно отличить здесь автора от нарратора. Отметим лишь, что концепт «автор» может коррелировать с такими концептами, как «писатель», «рассказчик», «повествователь». Даже имя писателя – Ф. С. Фитцджеральд – успешно вписывается в этот ряд. Что же касается нарратора, то под ним следует скорее понимать сказителя, бессознательно представляющего тот или иной нарратив, имеющий большое значение для данной культуры. Отмеченные оценки, содержащиеся в тексте, могут осознанно включаться в текст писателем как характерные и характеризующие знаки, однако они вполне могут носить бессознательно нарративный характер, выдавая не столько особенности персонажей, сколько самого писателя как языковой личности. В тексте приходится

обращать внимание на все детали, так как ни одна из них не является случайной. Если мать набивает его чемоданы полотняными костюмами, то отец дарит бумажник, набитый деньгами. Просто бумажник с деньгами не мог бы выполнить функцию характеризующей детали в тексте. Важно, что он набит. Для языковой и культурной личности американца становится ключевым понятием «набитость». Возможно, это совершенно незначительная деталь, однако она приобретает особое звучание в контексте наших знаний об американской культуре, где популярностью пользуется все большое – лимузины, небоскребы, люди, улыбки и т.д.

Столь же наигранной является сцена прощания и содержание диалога. Это чисто американский мужской диалог при прощании. Отец говорит сыну, что он и мать будут поддерживать огонь в очаге, а он всегда будет желанным гостем дома. Несколько странный для представителя другой культуры разговор между отцом и сыном, уезжающим из дома.

Важно также обратить внимание на отцовское напутствие. Каким бы маленьким и провинциальным ни был бы Гадес, отец говорит о том, что Джон никогда не должен забывать кто он и откуда, не должен запятнать себя бесчестным или дурным поступком.

Обратим внимание на еще один фрагмент: “So the old man and the young shook hands, and John walked away with tears streaming from his eyes. Ten minutes later he had passed outside the city limits and he stopped to glance back for the last time. Over the gates the old-fashioned Victorian motto seemed strangely attractive to him. His father had tried time and time again to have it changed to something with a little more push and verve about it, such as "Hades — Your Opportunity," or else a plain "Welcome" sign set over a hearty handshake pricked out in electric lights. The old motto was a little depressing, Mr. Unger had thought — but now” (1, 5-6). А также: “So John took his look and then set his face resolutely toward his destination. And, as he turned away, the lights of Hades against the sky seemed full of a warm and passionate beauty” (1, 6).

Прощаясь, Джон и его отец только пожимают друг другу руки, не более того. Правда, выйдя из дома Джон обливается слезами. Эта сцена удивительно напоминает идентичный эпизод из романа И. А. Гончарова «Обломов», когда Штольц уезжает учиться. Как мы помним, отец Штольца только протягивает руку своему сыну, которого не увидит несколько лет. Штольц, хоть он такой же немец, как и его отец, все же вырос в России. Он давится слезами, но сдерживается. И. А. Гончаров даже позволяет себе поиздеваться над читателем, а по большому счету над немецким характером. Отец окликнул сына, тот подумал, неужели в нем проснулись естественные отцовские чувства. Хриплым голосом он спрашивает, чего нужно отцу, и тот говорит, что на лошади правая подпруга ослабла. Штольц на это отвечает, что по дороге поправит, сейчас, мол, некогда. Но выйдя со двора, он попадает в объятья дворни, которая с громкими рыданиями бросается на него. Штольц уже не сдерживает своих слез, они обильными ручьями текут по щекам. Он тоже плачет громко и целуется с дворовыми.

Джон проявляет человеческие чувства. Бросает последний взгляд на город, и тут мы вновь видим характерную деталь. Над воротами города висит девиз викторианской эпохи. Ф. С. Фитцджеральд не приводит сам девиз, но отмечает, что этот устаревший девиз показался ему в этот прощальный момент чрезвычайно милым. Отец Джона время от времени проявлял настойчивое желание изменить девиз города. Он хотел, чтобы над городом висело что-то вроде «Гадес – это ваш шанс». Несмотря на то, что старый девиз не приводится, мы понимаем, что он находится в противоречии с желанием отца Джона. Что же касается предлагаемого им девиза, то он чрезвычайно характерен для Америки. Ключевым словом и

ключевым понятием в данном контексте является слово *шанс*. Здесь мы видим одну тонкую деталь, характеризующую не только и не столько отца Джона, сколько самого Фитцджеральда и американский менталитет. Для американцев главное в жизни добиться успеха. Важнейшим концептом для американцев любого возраста является так называемая *американская мечта*.

Именно эту струну задевает Ф. С. Фитцджеральд, говоря о том, что Ангер-старший время от времени пытается изменить девиз города. Контекст предполагает и такое прочтение, в соответствии с которым Гадес все же не совсем американский город, если в нем сохранен девиз викторианской эпохи. Если это действительно так, то становится понятным, почему писатель не приводит этот викторианский девиз. Зато становится особенно важным девиз, предлагаемый отцом Джона. Если он хочет заменить старый девиз на новый, подчеркивающий, что Гадес – это шанс, следовательно, старый не предполагает американскую мечту.

И вновь демонстрация американского характера. Джон смотрит назад, он растроган, даже старый девиз города кажется ему довольно милым, он рад, что отцу не удалось его поменять, но, несмотря на слезы и умиление, он решительно отворачивается от города и устремляется в неизвестную даль.

В этом контексте ключевым словом является *resolutely*. Это слово означает «твердо», «непоколебимо», «решительно». Понятно, что Джон направляется в школу, и как бы тяжело ему ни было, он дойдет до нее. Не вернется же он домой. Однако *resolutely* не просто конституент предложения, это слово характеризует самого Ф.С. Фитцджеральда как языковую личность. Суть в том, что американцам свойственно *непоколебимо* порывать с милым прошлым. Чем милее прошлое, тем непоколебимее они порывают с прошлым. Следует отметить еще одно обстоятельство. Актуальный для Америки и американцев дискурс свидетельствует о том, что в сознании этого народа существует миф об американской непоколебимости. Такой же миф сложен и об энергичности этого народа, его бесстрашии, умении работать и т.д. Иными словами, идеологи нации создали и старательно поддерживают различные мифы, которые помогают жить и побеждать. Под идеологами нельзя понимать только политиков или философов. Например, огромная заслуга в создании этого мифа принадлежит писателям. Стараниями Джека Лондона, Фенимора Купера и даже такого писателя, как Э. Хемингуэй в сознании не только американцев, но и всего мира создан образ народа, не боющегося трудностей, все преодолевающего и способного на все. Таким образом, слово *resolutely* в самом обычном предложении актуализирует значительный объем фоновой информации.

В этом предложении важно и слово *destination*, однако оно не столь значительно, как *resolutely*. Кроме того, оно даже несколько иронично.

Для большого мастера, каковым, безусловно, является Фитцджеральд характерно естественное и максимально приближенное к реальности изображение действительности. Именно поэтому непоколебимость главного героя в этой ситуации коррелирует с обаянием огня Гадеса на фоне вечернего неба. Автор какого-нибудь современного американского боевика зациклился бы на упомянутой *непоколебимости* и довел бы ее до мифологически максимального предела и таким образом до абсурда. Фитцджеральд же раскрывает духовный мир героя и его состояние на тот момент параллельными тонами, давая понять, что Джон – это обычный любимый ребенок из состоятельной семьи. Этот ребенок впервые покидает отчий дом, поэтому он растроган. Но это не просто ребенок, а американский ребенок, что означает, что он носитель особых нравственных ценностей, среди которых доминирует решительность. Ф. С. Фитцджеральд здесь

оказывается сказителем народного эпоса об американском характере, составляющем существенную часть нарратива. На наш взгляд, рассматриваемые семантико-стилистические факты организуют синтагму не на сознательном, а скорее на бессознательном уровне. Ф. С. Фитцджеральд рисует тот образ, который является для него обычным. Суть даже не в том, что Джон или кто-либо другой обнаруживает эти качества. Суть в том, что мужество составляет идеал для него и целых поколений. Здесь писатель проявляет себя не только как языковая личность, а языковая личность, обнаруживающая собственное нравственное содержание. Писатель не может выйти за рамки своего самосознания, как, впрочем, не выходит и никто другой. Таким образом, даже в обычных бытовых зарисовках присутствует высокий пафос американского самосознания. Создавая образ подростка, писатель обнаруживает себя как языковую и духовную личность, носителя некоторого энергетического заряда.

С точки зрения особенностей языковой личности повесть Ф. С. Фитцджеральда вполне может считаться энциклопедией американской жизни. В этом отношении тексты писателя еще ждут своих исследователей.

Литература

1. The stories of F. Scott Fitzgerald. NY: Charles Scribner's sons, 1954.

AMERİKA BƏXTİ, AMERİKA HƏYAT TƏRZİ VƏ DİL ŞƏXSİYYƏTİ ABŞ BƏDİİ ƏDƏBİYYATINDA

**Q.F.Bağirova
XÜLASƏ**

Məqalə müasir dilçilik problemlərinə həsr olunub. Diqqət mərkəzində F. S. Fitsçeraldın əsərlərindəki amerikalı obrazı dayanır. Təhlilə "Rits mehmanxanası boyda almaz" povesti cəlb olunur. Göstərilir ki, təhlil olunan əsərdə Amerikanı yaradan insanların obrazı təqdim olunur. Bu mənada əsər Amerika həyatının ensiklopediyası sayıla bilər.

AMERICAN HAPPINESS, AMERICAN LIFESTYLE AND LANGUAGE PERSONALITY IN US FICTIONAL LITERATURE

**SUMMARY
G.F.Baghirova**

The article deals with the problems of modern linguistics. The image of the American in the works by F.S. Fitzgerald's works is the center of attention. The novel "The diamond as big as the Ritz" is put under the analysis. It is said that the novel presents the image of the people created the USA. In this sense, the work can be considered as an encyclopedia of American life.

TƏLİM PROSESİNDƏ ŞAĞİRD LƏRİN RİYAZİ TƏFƏKKÜRÜNÜN VƏ MƏNTİQİ MÜHAKİMƏSİNİN İNKİŞAFINDA MƏSƏLƏ HƏLLİNİN ROLU

S.N.Əfəndi, A.İ.İsmayılov, S.C.Əliyev

Bakı Dövlət Universiteti

Bakı AZ1148, Akademik Z.Xəlilov küçəsi 23

e-mail: sadeddin@mail.ru

Açar sözlər: riyazi təfəkkür, təlim prosesi, məntiqi mühakimə

Keywords: mathematical thinking, learning process, logical reasoning

Ключевые слова: математическое мышление, учебный процесс, логические рассуждения

Riyaziyyat tədrisi prosesində məsələlər müxtəlif funksiyaları icra edirlər.

Məsələ həlli riyaziyyat təlimi qarşısında qoyulmuş bütün məqsədlərə çatmağa xidmət edir. Riyaziyyat təliminin bütün mərhələlərində əsas iş şagirdlərə riyazi metodları öyrətmək və onların təfəkkür prosesini inkişaf etdirməkdir. Şagirdlərin bilik, bacarıq və vərdişlərinin formalaşmasında məsələ həlli təliminin düzgün metodikası çox mühüm rol oynayır. Şagirdlərin təfəkkürünün inkişafında, riyaziyyatın praktik tətbiqlərinə dair bacarıq və vərdişlərinin formalaşmasında məsələ həllinin böyük rolu var. Riyaziyyatdan məsələ həlli zamanı şagirdə təfəkkürün xüsusi üslubu, mühakimələrin formal-məntiqi sxemi gözlənilir. Hər bir riyazi məsələ bir neçə didaktik təlim məqsədləri üçün nəzərdə tutulur.

Şagird məsələ həlli prosesində axtarılanları ayırmağı, nəticə çıxarmağı, verilənlərdə ümumiliyi tapmağı, faktları qarşı-qarşıya qoymağı, tutuşdurmağı öyrənir ki, bu da şagirdlərdə düzgün təfəkkür tərbiyə edir. Ümumiyyətlə məsələ həlli əqli işdir. Hər bir məsələni nəzərdən keçirdikdə məlum olur ki, o müəyyən tələbdən və ya sualdan ibarətdir. Məsələ həll etməyi öyrənmək üçün onun quruluşunu və tərkib hissələrini müəyyən etmək lazımdır. Yəni məsələ həllində ilk növbədə məsələnin özünü təhlil etmək, onun obyekt və xarakteristikasını görmək, hər bir tələbin xarakterini təyin edib, məsələnin növünü müəyyən etmək lazımdır.

Məsələ həlli zamanı fikirlər lakonik ifadə olunur, təfəkkürdə dəqiq bölgü, simvolika dəqiqliyi formalaşır. Məsələ həlli prosesində şagird məsələdə təsvir edilənlərlə tanış olur, nəzəriyyənin bu məsələ həllinə tətbiqini görür, yeni metod və ya yeni bölmələri öyrənir ki, bunun da nəticəsində yeni riyazi biliklər əldə edir və əldə etdiyi bilikləri şüurlu şəkildə mənimsəyir. Başqa sözlə: məsələ həlli riyazi nəzəriyyənin mənimsənilməsi üçün ən yaxşı vasitədir. Məsələ həlli nəzəri materialın daha dərin və daha şüurlu mənimsəməsinə kömək etməklə bərabər, bu materialı təcrübəyə tətbiq etməyi şagirdlərə öyrədir.

Təlim idrak məsələsinin köməyiylə şagirdlərin biliyə yiyələnmək işinə şüurlu, yəni məqsədli yanaşmaq, onun yerinə yetirilməsi yolları və məsələdə verilənləri nəzərə almaq, onun düzgün həll edilib-edilmədiyini dərk edib başa düşmək qabiliyyətini tərbiyə etməyə imkan verir. Məsələ həlli məktəb riyaziyyatının metodlarını, riyazi nəzəriyyəni mənimsəmək üçün əsas vasitədir.

Qeyd edək ki, şagirdlərin bilik, bacarıq və vərdişlərinin formalaşmasında məsələ həlli təliminin düzgün metodikası əsas rol oynayır. Şagird məsələ həll etməklə çoxlu yenilik dərk edir. Şagird məsələdə təsvir edilən yeni situasiyaya görə məsələnin həlli üçün zəruri olan nəzəri riyazi bilikləri dərk edir, başqa sözlə riyaziyyatdan məsələ həlli zamanı riyazi bilikləri əldə edir, riyazi təhsilini artırır. Eyni zamanda şagird riyazi məsələni həll edərkən riyazi bilikləri praktik tələblərə tətbiq etməyi öyrənməklə rastlaşdığı gələcək praktik fəaliyyətə hazırlaşır. Təlim prosesində şagirdlərin müxtəlif məsələləri həll etməkləri təlim metodlarından istifadə şagirdlərdə fəal axtarış qabiliyyətini inkişaf etdirir, bu da təfəkkürün əsasını təşkil edir.

Nəzəri biliklərin məsələ həllində tətbiqi bacarığı şagirdlərin öyrəndiyi biliklərin, şüurlu mənimsəmələrinin göstəricisi olur ([1]). Şüurlu mənimsəmə prinsipi təlim və öyrənmənin müvəffəqiyyətini təmin edir, təlimin əsas vəzifələrinin yerinə yetirilməsinə, şagirdlərin idrak fəaliyyətinə bu fəaliyyətə rəhbərlik işinə başlıca istiqamət verir. Riyaziyyat təlimində məsələdən istifadə edilməsi problemlərin obyekt məsələnin həlli prosesi olacaqdır. Göstərilən obyektə uyğun metodik sistemdə məsələdən istifadə edilməsinin məqsədi, riyazi təhsilin məzmununa, məsələ həllinin ardıcılığı şagirdlərin fəaliyyəti, məsələ həllinin formaları daxildir. Ənənəvi riyaziyyat təlimindən fərqli olaraq müasir riyaziyyat təlimində əsas məqsəd şagirdlərin riyazi təfəkkürünün inkişafını idarə olunan proses etməkdir.

Məsələ həlli şagirdlərdə müəyyən zehni fəaliyyət formaları, müstəqillik, öyrənməyə həvəs formalaşdırır. Şagirdlərin məntiqi mühakiməsinin inkişafında məsələ həllinin böyük əhəmiyyəti vardır. Şagirdlərin məntiqi mühakiməsinin inkişafında cəbr və elementar funksiyalara aid çalışmalarla yanaşı həndəsə məsələlərinin də həll edilməsinin böyük əhəmiyyəti vardır.

Lakin fəza təsəvvürünün inkişafı demək olar ki, həndəsənin və həndəsə məsələlərinin üzərinə düşür. Ümumiyyətlə riyaziyyatdan məsələ həllinə verilən mühüm bir tələb ondan ibarətdir ki, hər məsələ həlli ümumi bir məqsədə xidmət etməkdən başqa onun xüsusi konkret bir məqsədi də olmalıdır. Həndəsə məsələləri üçün belə konkret məqsədlərdən biridə: yeni keçilmiş dərslərin başa düşülmədiyini yoxlamaq məqsədi ilə şagirdlərə məsələ verilə bilər. Həndəsənin tədrisi prosesində şagirdlərin fəza təsəvvürlərini inkişaf etdirmək ən vacib məsələlərdəndir. Fəza təsəvvürünün zəif inkişaf etməsi şagirdlərin bir sıra fəndləri müvəffəqiyyətlə mənimsəməsinə mane olur. Həndəsənin tədrisi prosesində fiqurların xassələrinin sisteməlik öyrənilməsində məsələ həllinin böyük rolu var. Təlim prosesində şagirdlərin müstəqilliyi onların fəallığının və şüurluğunun ali formasıdır. Məsələ həlli zamanı şagirdin müstəqilliyi formalaşır.

Məlum olduğu kimi ([2]), həndəsə məsələləri üç növə bölünür: hesablaşma məsələləri, isbat məsələləri və qurma məsələləri.

Həndəsədən hesablaşma məsələlərinə bəzən, qurma məsələlərinə həmişə isbat daxil olduğundan, belə bölgü həndəsə məsələlərinin öyrənilməsinə asanlaşdırmaq məqsədi ilə qəbul edilir. Məktəbdə isbatə aid məsələlər həllinin əsas məqsədi şagirdlərə müxtəlif isbat metodlarından istifadə etməyi öyrətməklə onların məntiqi təfəkkürünü inkişaf etdirir. Bundan başqa, belə məsələlər çox zaman fiqurların bəzi ümumi xassələrini aşkara çıxarmaqla, şagirdlərin bilik dairəsini genişləndirdiyindən onların riyaziyyatla daha çox maraqlanmasına səbəb olur. Təlimdə müntəzəm sürətdə isbatə aid məsələlərlə məşğul olduqda, şagirdlər isbat prosesini şüurlu olaraq mənimsəyir və məntiqi mühakimə yürütməyə alışırlar.

Həndəsə tədrisinin keyfiyyətini yaxşılaşdırmaq üçün müxtəlif yollar vardır. Bunlardan biri də şagirdlərin həndəsi fiqurlar haqqında təsəvvürlərinin məqsədyönlü inkişaf etdirilməsinə əsasən xüsusi seçilmiş məsələlər sistemidir. Belə çalışmalar sistemi həndəsi obyektlərin xassələrini daha dərinədən mənimsəməyə imkan yaradır. Şagirdlərin tədris-idrak fəaliyyətini formalaşdırır. Şagirdlərin həndəsə məsələlərini həll etməsi onların məntiqi və fəza təsəvvürlərini inkişaf etdirir. Bu isə şagirdlərin bir sıra fənləri müvəffəqiyyətlə mənimsəmələrinə kömək edir.

Məlumdur ki, maddi aləmin fəza formalarını dərk edə bilmək və öyrənmək üçün şagirdə inkişaf etmiş fəza təsəvvürü olmalıdır. Buna görə də həndəsənin tədrisi prosesində orta məktəb şagirdlərinin fəza təsvürlərini inkişaf etdirmək vacibdir. Fəza təsəvvürü zəif olduqda şagirdlər bir çox hallarda fəza fiqurlarının təsvirlərini çəkməkdə çətinlik çəkir. Şagirdlərin fəza təsəvvürünün inkişaf etdirilməsində qurma məsələlərinin həllinin müstəsna rolu vardır. Qurma məsələləri şagirdlərdən təşəbbüs, müstəqillik tələb edərək öz məzmununa görə onlarda məntiqi təfəkkürün inkişafına kömək edir.

Dediklərimizə nümunə üçün aşağıdakı məsələyə baxaq.

Məsələ. m diaqonalına və iki qonşu tərəfinin d fərqinə görə düzbucaqlı qurun.

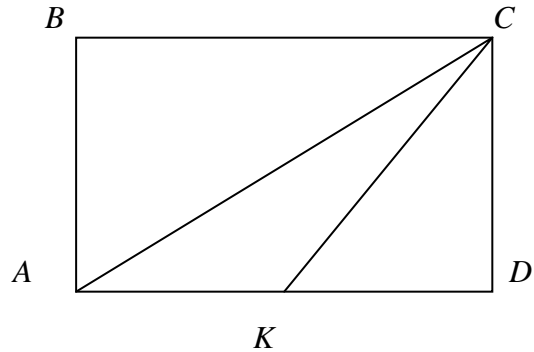
1. Analiz. Tutaq ki, məsələ həll edilmiş və tələb olunan $ABCD$ düzbucaqlısı qurulmuşdur. AC diaqonalını çəkək, onda $AC = m$ verilmiş olacaqdır. Qonşu tərəflərin fərqini şəkllə daxil etmək üçün AD tərəfi üzərində $DK = DC$ ayıraq, onda $AK = AD - KD = AD - DC = d$ parçası da verilmiş olur. C nöqtəsi ilə K nöqtəsini birləşdirək. ACK üçbucağında $AC = m$; $AK = d$ və $\angle AKC = 135^\circ$ (çünki CKD bərabəryanlı və düzbucaqlı üçbucaqdır) olduğundan onu qurmaq olar. Bu üçbucağı qurduqdan sonra $ABCD$ düzbucaqlısını qurmaq olar.

2. Qurma. $\angle CKA = 135^\circ$ qurub, onun bir tərəfi üzərində $KA = d$ parçasını ayırırıq. Sonra A nöqtəsini mərkəz qəbul edib, $AC = m$ radiuslu qövs ilə bu bucağın o biri tərəfini C nöqtəsində kəsirik C nöqtəsindən AK tərəfinin uzantısına CD

perpendikulyarını endiririk. $CB \parallel DA$ və $AB \parallel DC$ çəkib, onların B kəsişmə nöqtəsini alırıq. $ABCD$ tələb olunan düzbucaqlıdır.

3. İsbat. Qurmaya görə $ABCD$ düzbucaqlısının qarşı tərəfləri paralel və bir bucağı düzbucaq olduğundan o, düzbucaqlıdır. Yenə də, qurmaya görə AC diaqonaldır və onun uzunluğu m -ə bərabərdir. $\angle AKC = 135^\circ$ olduğundan $\angle CKD = 45^\circ$ -dir, yəni $\triangle KCD$ bərabəryanlı düzbucaqlı üçbucaqdır. Deməli, iki qonşu tərəfin fərqi $AD - DC = AD - KD = AK = d$ -dir.

4. Araşdırma. Hər hansı üçbucaqda böyük bucaq qarşısında böyük tərəf durduğunda $AC > AK$, yəni $m > d$ olmalıdır. Bu halda məsələnin yeganə həlli vardır. $m \leq d$ olduqda məsələnin həlli yoxdur.

Beləliklə, qurma məsələsinin həlli zamanı analiz məsələnin həll üsulunu axtarmaqdan ibarət olur. Bu üsulu tapmaq üçün məsələni həll olunmuş və tələb olunan fiquru qurulmuş hesab edərək, onu təqribən çəkirik. Sonra bu fiqur üzərində verilənlər və tələb olunanlar qeyd edilir və verilənlərlə tələb olunanlar arasındakı asılılıqlar müəyyən olunur. Qurma, analiz nəticəsində məsələnin həll üsulu müəyyən olunduqdan sonra həmin bu üsulla tələb olunan fiqurun qurulmasından ibarətdir. İsbat, qurma nəticəsində alınmış fiqurun, məsələnin bütün şərtlərini ödədiyini göstərməkdən ibarətdir. Araşdırma məsələdəki verilənlərin hər bir qiymətində məsələnin həlli varmı, hansı şərt daxilində məsələnin bu və ya başqa sayda müxtəlif həlli var? və s. kimi suallara cavab verilərək qurma məsələsi həll edilir.

Beləliklə, qurma məsələlərinin həlli şagirdlərin riyazi təfəkkürünün, məntiqi mühakiməsinin və s. inkişafına ciddi köməklik göstərir.

Ədəbiyyat

1. Н.И.Лобачевский. Об основаниях геометрии. Сборник классических работ по геометрии Лобачевского и развитию её идей. М.: Гостехиздат, 1956.
2. Н.И.Лобачевский. Избранные труды по геометрии. Серия: Классики науки. М.: Изд-во Академии Наук СССР, 1956.

THE ROLE OF PROBLEM SOLVING IN MATHEMATICAL THINKING AND LOGICAL REASONING OF SCHOOL-CHILDREN

S.N.Efendi, A.I.Ismailov, S.J.Aliyev

SUMMARY

This paper is about the importance of problem solving for the mathematical thinking of school-children. The positive impact of problem solving on their logical reasoning is also stressed in the paper.

РОЛЬ РЕШЕНИЯ ЗАДАЧ В РАЗВИТИИ МАТЕМАТИЧЕСКОГО МЫШЛЕНИЯ И ЛОГИЧЕСКИХ РАССУЖДЕНИЙ УЧАЩИХСЯ СРЕДНИХ ШКОЛ В ХОДЕ УЧЕБНОГО ПРОЦЕССА

С.Н.Эфенди, А.И.Исмаилов, С.Дж.Алиев

РЕЗЮМЕ

В статье отмечается важность решения задач в развитии математического мышления учащихся средних школ. Кроме того, подчеркивается положительное влияние задач построения на логические рассуждения учащихся.

2015 - № 42

**MİLLİ İQTİSADİYYATA XARİCİ İNVESTİSİYALARIN
CƏLB EDİLMƏSİ VƏ MÜŞTƏRƏK MÜƏSSİSƏLƏRİN
YARADILMASININ SOSIAL-İQTİSADI ƏHƏMİYYƏTİ**

N.İ.Cəfərov

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
Bakı, İstiqlaliyyət küçəsi 6
e-mail: nazim.ceferov@inbox.ru

Açar sözlər: norma və normativlər, kapital yığılımı, investisiya, maliyyə, dəyər

Keywords: norms & normatives, capital accumulation, investment, finance, cost

Ключевые слова: нормы и нормативы, капитальное накопление, инвестиция, финансы, стоимость

Giriş

Respublika iqtisadiyyatının bazar münasibətləri əsasında inkişaf etdirilməsi bir sıra mühüm, qlobal problemlərin həllini vacib etmişdir: yeni yaranan təsərrüfat formalarının və mülkiyyət münasibətlərinin inkişafı; xarici investisiyaların və xarici kapitalın respublikaya gətirilməsi və onların istehsal və sosial sahələrdə istifadə olunması; iqtisadi inkişafın sosial problemləri; Azərbaycan iqtisadiyyatının dünya təsərrüfat sisteminə inteqrasiyası və s. belə problemlərdəndir.

Bazar iqtisadiyyatına keçid hər şeydən əvvəl mülkiyyət münasibətlərinin əsaslı surətdə dəyişdirilməsinə gətirib çıxarmalıdır. Belə ki, respublikamızda özəlləşdirmə prosesinin həyata keçirilməsi nəticəsində müxtəlif mülkiyyət formalarına aid çoxlu sayda müəssisələr meydana gəlmiş, milli iqtisadiyyata xarici investisiya axını başlamış, onların səmərəli fəaliyyəti üçün müvafiq normativ-hüquqi baza yaradılmışdır.

1991-ci ildən başlayaraq, Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi tərəfindən “Özəlləşdirmə haqqında”, “İcarə haqqında”, “Mülkiyyət haqqında”, “Səhmdar cəmiyyətlər haqqında”, “Mühasibat uçotu haqqında” və s. kimi xüsusi qanunlar qəbul olunmuş, “Azərbaycan Respublikasında 1995-1998-ci illərdə dövlət mülkiyyətinin özəlləşdirilməsinin Dövlət Proqramı” təsdiq olunmuşdur. Müəyyən çatışmazlıqlara baxmayaraq, göstərilən qanunlar və digər sənədlər respublikada mülkiyyət çoxnövlüylünün təmin olunması baxımından tam hüquqi baza hesab olunur. Ona görə bu proses həm sənayenin müxtəlif sahələrində, həm də kənd təsərrüfatında özəlləşdirmə haqqında qanunun tələblərinə uyğun olaraq intensiv şəkildə gedir. Artıq birinci mərhələdə 2000-ci ilin birinci yarısına qədər Azərbaycan Respublikasında 17 minə yaxın dövlət müəssisəsi özəlləşdirilmiş və 700-ə qədər səhmdar cəmiyyət yaradılmışdır. 2000-ci ildə Azərbaycan vətəndaşlarına 7 milyon 183 min 803 ədəd dövlət özəlləşdirmə çeki verilmişdir. Eyni zamanda özəlləşdirmə prosesində xaricilərin iştirakı təmin edilmiş və xarici sərmayəçilərə 19 milyon ədədə yaxın özəlləşdirmə opsiyonu satılmış və Dövlət Əmlak Komitəsinin məlumatlarına görə büdcəyə 50 milyard manatdan çox vəsait daxil olmuş, xarici investorlar təxminən 200 milyon dollarlıq özəlləşdirmə çeklərinə sahib olmuşlar.

Bazar iqtisadiyyatına keçidlə əlaqədar olaraq, iqtisadiyyatda bir sıra neqativ hallar

da baş vermişdir. Belə ki, respublikamızın bazar iqtisadiyyatı istiqamətində atdığı kövrək addımlarının qısa təcrübəsi göstərir ki, bazar iqtisadiyyatına keçid ölkəmizdə iqtisadi böhran, istehsalat sahəsində maliyyə sisteminin pozulması və pul tədavülünün çətinləşməsi, əmtəə-pul mübadiləsinin qeyri-tarazlığı və inflyasiyanın güclənməsi ilə müşayiət olunmuşdur. Bazar iqtisadiyyatına keçid şəraitində bəzi müvafiq qanunların olmaması, mövcud qanunlara riayət olunmaması istehlak bazarının pozulmasına, ekoloji şəraitin pisləşməsinə səbəb olmuşdur. Bank kreditləri üzrə yüksək nominal faizi sürətlə dövr edən kapitalın valyuta ilə ehtikarlığına əlverişli şərait yaratmışdır. Bütün bunlar isə iqtisadiyyatımızın tədricən dağılmasına gətirib çıxarırdı. Nəticədə 1991-1993-cü illərdə iqtisadiyyatın idarə edilməsində tam hərcmərclik hökm sürür, bir-birinə zidd olan qərarların qəbul edilməsi xalqın sərvətinin dağılması və israfçılıq üçün əlverişli şərait yaradırdı.

Təhlil göstərir ki, ümumi məhsulun real həcmi 1993-cü ildə, 1990-cı illə müqayisədə 2 dəfə azalmış, sənaye istehsalı 63%, kənd təsəvüfatı istehsalı isə 47% aşağı düşmüş, sürətli inflyasiya prosesi nəticəsində əhalinin həyat səviyyəsi 3,6 dəfə aşağı enmişdir.

Məlumdur ki, iqtisadiyyatda köklü islahatların aparılmasında başlıca şərt ictimai siyasi sabitliyin olmasıdır. Belə bir şərait ölkədə yalnız 1993-cü ilin ortalarında bərqərar oldu. 1993-1996-cı illərdə makroiqtisadi sabitliyin təmin olunması və iqtisadiyyatda struktur dəyişikliklərin aparılması tədbirlərini nəzərdə tutan hökumət proqramı həyata keçirildi.

Aparılan işlərin nəticəsində sənayedə istehsalın azalması 1995-ci ildəki 17 faizdən 1999-cu ildə 6 faizə enmiş, tənəzzül tempi 2 dəfədən çox aşağı salınmış, bir sıra sahələrdə isə azacıq da olsa iqtisadi artım əldə edilmişdir.

2000-ci ildə ümumi daxili məhsulun artım tempi 7%, bütün sahələr və mənbələr üzrə investisiya 7,7 trilyon manata yaxın olub. İqtisadi tədbirlər silsiləsində mühüm əhəmiyyət kəsb edən amil idarəetmə strukturunun bazar iqtisadiyyatı tələblərinə uyğun olaraq təkmilləşdirilməsi olub. Belə ki, bir sıra nazirliklərin ləğv edilməsi, səhmdar cəmiyyətlərin yaranması yeni strukturda bazar tipli təsərrüfat tiplərini meydana gətirib. Lakin unudulmamalıdır ki, müsbət meyillərə iqtisadi siyasət alətləri ilə möhkəm baza yaradılması yeni çətinliklərin meydana gəlməsi ilə nəticələnə bilər.

Dövlət iqtisadiyyatda prioritetləri dürüst müəyyənləşdirməsə, hazırkı tələblərdən irəli gələn sənaye və kənd təsərrüfatı siyasəti yeritməsə, rəqabət qabiliyyətli məhsulların istehsalı və reallaşdırılmasına himayədarlıq etməsə ağır sosial-iqtisadi nəticələrlə qarşılaşa bilərik.

Bazar iqtisadiyyatına keçidlə əlaqədar xarici kapitalın milli bazara cəlb edilməsinin kompleks sistemini formalaşdırmaqla beynəlxalq təsərrüfat əlaqələrini daha da inkişaf etdirmək mümkündür. Belə ki, respublikada bazar infrastrukturunun yaradılması və onun dünya bazarı ilə əlaqələndirilməsinin səmərəli yollarının aşkar olunması xarici iqtisadi fəaliyyətin düzgün təşkil edilməsindən çox asılıdır. Milli bazara xarici investisiyaların cəlb edilməsi mövcud xalq təsərrüfatı strukturunda istehsal geriliyinin aradan qaldırılmasına, rəqabətin inkişafına təsir göstərəcək yeni iş yerlərinin yaradılmasına və əhalinin sosial vəziyyətinin yüksəldilməsinə səbəb ola bilər.

Məlumdur ki, investisiya siyasəti dövlətin iqtisadiyyata dolayı müdaxiləsinin əsas vasitələrindən biridir. Azərbaycanda iqtisadi fəallığın artırılması, istehsalın genişləndirilməsi və iqtisadiyyatda struktur dəyişikliklərinin sürətləndirilməsi çevik investisiya siyasə-

tinin həyata keçirilməsini tələb edir. Respublikamızda yaranmış iqtisadi böhranın əsas əlamətlərindən biri kapital qoyuluşunun illər üzrə getdikcə azalması ilə bağlıdır. MDB dövlətlərarası statistika komitəsinin məlumatına görə Azərbaycan MDB ölkələri sırasnda 1995-ci ildə kapital qoyuluşlarının kəskin azalma səviyyəsinə görə birinci yer tutur.

Azərbaycanda investisiya fəallığının artmasına mane olan amillər sırasında xüsusi və xarici investisiyalar üçün kifayət qədər iqtisadi təminatın olmamasını, bazar infrastrukturunun inkişaf etməməsini, manatın xarici dövrəliyinin təmin edilməməsini, uçot və hesabat sisteminin beynəlxalq tələblərə uyğun gəlməməsini və s. göstərmək olar.

Respublikamızda, hal-hazırda zəif olsa da, kapitalın yığılı, tərəküzləşməsi gedir. Buna baxmayaraq investisiya qoyuluşlarının stimullaşdırılmasını təmin edən mexanizm hələ formalaşmayıb. Nəzərə almaq lazımdır ki, sahibkar malik olduğu kapitalı bu və ya digər istiqamətə yalnız ona sərfəli olduğu halda yönəldə bilər. Məhz bu cəhəti nəzərə almaqla, dövlət təsərrüfat subyektinin investisiya mühitinin yaradılması təmin olunmasa kapitalın xaricə axını baş verəcək. Çünki bir çox xarici dövlətlər həm vergi vasitəsilə investisiyaları stimullaşdırır, həm də investisiya fəaliyyəti üçün sağlam iqtisadi mühit yaradır. Bu isə xarici kapitalın ölkəyə cəlb edilməsinə şərait yaradır. Azərbaycanda maliyyə kapitalının tədricən yığılı prosesi istehsalın tənəzzülü ilə müşayiət edilir və iqtisadiyyatı hələ “qidalandıra” bilmir.

İnvestisiya siyasətinin həyata keçirilməsi üçün üç əsas məsələnin həllini-real maliyyə mənbələrinin müəyyənləşdirilməsini, mövcud investisiya resurslarından səmərəli istifadəni və iqtisadi inkişaf üçün zəruri olan prioritet sahələrin inkişaf etdirilməsini şərtləndirir. Lakin təəssüflə qeyd etməliyik ki, bu məsələlər ölkəmizdə kifayət qədər öz həllini tapa bilməyib.

Göstərmək lazımdır ki, investisiyanı müxtəlif qanunlar vasitəsi ilə himayə etmək müəyyən dövr üçün əlverişli olsa da, dünya miqyasında belə üsul heç də optimal hesab olunmur. Ən yaxşı, sərfəli yol ölkədə xarici və daxili investisiya üçün eyni, stabil şərait yaradılması hesab edilir. İnvestisiyanın ölkə üçün səmərəliliyinin artırılması və iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin edilməsi üçün investisiya xəritəsi və müvafiq qaydalar sistemi yaradılmalı və elan olunmalıdır. Xarici investisiyanın stimullaşdırıldığı və qadağan olunduğu, az səmərəli hesab edilən tətbiq sahələri dövlət tərəfindən müəyyənləşdirilməli və ölkədə aparılan iqtisadi siyasətin tərkib hissəsi olmalıdır.

Ümumiyyətlə, investisiya üçün əsas mənbələr aşağıdakılardan ibarətdir: müəssisələrin xüsusi vəsaitləri; borc vəsaitləri; səhmlərin satışı hesabına cəlb edilmiş vəsaitlər; dövlət büdcəsinin vəsaitləri; xarici investorların vəsaitləri.

Azərbaycanda investisiya iqliminin formalaşması sahəsində ardıcıl iş aparılmalı, investisiya bankları, qeyri-dövlət pensiya fondları, investorlar konsorsiumu yaradılmalı, dövlət və xüsusi bölmələrin kapital qoyuluşunun maliyyələşməsində birgə iştirak formaları müəyyən edilməlidir.

Xarici investisiya ümumi investisiya prosesində katalizator rolunu oynamaqla yanaşı bazar infrastrukturunun inkişafına, texnologiyanın yeniləşməsinə müsbət təsir göstərir.

Xarici ölkələrin sahibkarları öz kapitalını birbaşa investisiya formasında respublikamızın iqtisadiyyatına tətbiq edirlər. Bunun nəticəsində müştərək istehsal müəssisələri təşkil olunur və nəticə etibarilə hər iki tərəf mənfəət əldə edirlər. Hazırda bazar iqtisadiyyatına keçid şəraitində bunu ən optimal əməkdaşlıq hesab etmək olar.

Son vaxtlar xarici investora müəyyən güzəştli vergi və gömrük ödənişləri sistemi tətbiq olunur. Belə ki, onlar xaricdən istehsal avadanlıqları gətirdikdə gömrük rüsumundan və idxal vergisindən azad olunurlar. Onlara öz məhsullarını lisenziyasız ixrac etmək hüququ verilir. Payı 30%-dən çox olan və aparıcı iqtisadiyyat sahələrində fəaliyyət göstərən xarici investora 5 il ərzində vergidən azad edilir, sonrakı 5 ildə isə 50% güzəştli vergi ödəyirlər.

Bununla əlaqədar olaraq qeyd etməliyik ki, müəyyən sahə üzrə kontraktların imzalanması birbaşa həmin kontraktlarla əlaqədar investisiyaların başqa sahələrə də axınına yardımçı olur.

Eyni zamanda müqavilələrdə birbaşa nəzərdə tutulmayan, lakin onun gerçəkləşməsi ilə əlaqədar bir çox işlər və müvafiq sifarişlər ortaya çıxır ki, bu da investisiya müqavilələrinin infrastrukturunu təşkil edən işlərdir. Məsələn, buraya xarici mütəxəssislərin respublikamızda yaşamaları üçün dünya standartlarına uyğun yaşayış yerlərinin tikilməsini, restoranların, kafelərin, çamaşırxanaların, avtoservisnin, hətta bərbərxananın dünya standartlarına uyğun təşkil edilməsini tələb edir. Eyni zamanda bu xidmət sahələrinin yaradılması üçün sərmayə qoyuluşları başqa mənbələrdən gəlir.

Bağlanmış müqavilələrin tərkib hissəsi olan yüklərlə, minlərlə müxtəlif işlər və sifarişlər ortaya çıxır ki, bunların icrası əksər hallarda tender yolu ilə müəyyənləşdirilir. Həmin tenderlərdə isə bir yox, bir neçə şirkət iştirak edir ki, bunların da çoxu məcbur olur ki, ölkəmizin bu və ya digər ərazisində ofislər açsınlar və yerli işçilərin və şirkətlərin xidmətlərindən istifadə etsinlər. Bütün bunlar isə riskli yatırımlardır. Çünki tenderdə iştirakçılardan biri qalib ola bilər ki, onun sərmayəsi müvafiq kontraktın sayəsində ödənilir. Digərlərinin isə xərclərinin böyük qismi Azərbaycanın (vergilər yolu ilə) və Azərbaycan vətəndaşlarının qazancı olur.

Bütün bunlar göstərir ki, xarici investisiyanın respublikamıza axınının təmin edilməsi son nəticədə sosial-iqtisadi inkişafın mühüm mənbəyinə çevrilir. Fikrimizi sübut etmək üçün faktlara müraciət edək.

Belə ki, 1992-ci ilə kimi respublikada yox dərəcəsində olan xarici investisiya ölkə prezidenti H.Ə.Əliyevin apardığı düzgün siyasət nəticəsində 1994-1997-ci illər və 2000-ci ilin birinci yarısında 3,1 mld. dollar, o cümlədən birbaşa xarici investisiya 2,5 mld. dollar olmuşdur. Xarici investisiyanın 71%-i neft-qaz sənayesinin, 29%-i isə qalan sahələrin payına düşür. 2000-ci ildə Azərbaycanda adambaşına 170 dollara yaxın xarici investisiya düşmüşdür. İqtisadiyyatın mühüm inkişaf amili olan bu göstəriciyə görə Azərbaycan nəinki MDB ölkələrinin, hətta bazar iqtisadiyyatı prinsipləri əsasında çoxdan fəaliyyət göstərən Şərqi Avropa ölkələrini də ötüb keçmişdir. Xarici investisiyanın cəlb edilməsi üçün əlverişli iqtisadi şəraitin yaradılması ilə yanaşı, investora mənafeyini, onların toxunulmazlığını təmin edən bütün aktların qəbul edilməsi vacib şərtlərdəndir.

Xarici ölkələrin təcrübəsi göstərir ki, investisiya qoyuluşu iri istehsaldan çox sahibkarlığın inkişafına istiqamətləndirilir. Qeyd edək ki, sahibkarlıqda bir iş yerinin dəyəri iri sənaye müəssisələrinə nisbətən 10 dəfə az, elmi-texniki yeniliklərə həssaslıq isə dəfələrlə yüksəkdir. Eyni zamanda inkişaf etmiş ölkələrin iqtisadi strukturunda kiçik istehsal müəssisələri 80%-dən çox olmaqla, ölkədə ümumimillə məhsul istehsalının 50%-ə qədərini təmin edirlər.

Müxtəlif mülkiyyət formalarının yaranması ilə əlaqədar olaraq, iqtisadiyyatın strukturunda tədricən kiçik həcmli istehsal müəssisələrinin sayı çoxalır. İqtisadiyyatda struktur dəyişikliklərinin iri müəssisələrə nisbətən tez reaksiya verən, mobilliyi, dinamikliyi və ki-

çik həcmli olması ilə fərqlənməsi günün vacib məsələlərindəndir.

Azərbaycanın xarici investisiyalarından istifadə etmək ölkənin beynəlxalq əmək bölgüsündə iştirakı və kapitalın sahibkarlığın istifadəsiz sahələrinə axması ilə bağlıdır. Xarici kreditlərin və humanitar köməyin dövlət orqanları vasitəsilə tələb olunması investisiyalardan səmərəli istifadə edilməsini çətinləşdirir və dövlət borcunun artmasına gətirib çıxarır. Buna görə də xarici kapitalın ölkəyə cəlb edilməsi azad və qarşılıqlı partnyorlar əsasında, yeni iqtisadi əməkdaşlıq formasında, yəni müştərək firmaların yaradılması formasında aparılması daha məqbul hesab edilir.

Ümumiyyətlə müştərək firmalar xarici partnyorlarla təsərrüfat-hüquqi əməkdaşlığın elə bir formasıdır ki, bunun əsasında birgə istehsal bazası yaradılır, Azərbaycan müəssisələrinin və xarici partnyorun mülkiyyətində olan məhsul istehsal olunur. Müştərək müəssisələrin ümumi mülkiyyətinin olması, onu beynəlxalq təsərrüfat əməkdaşlığının digər formalarından fərqləndirir (məsələn: beynəlxalq birlik və təşkilatlardan, kooperasiyalı və kompensasiyalı müqavilələrdən, barter ticarətindən və s.).

Xarici partnyorlara məxsus olan təşkilati idarəetmə səviyyəsinin yüksək olmasını nəzərə alaraq müştərək firmalar respublikada iqtisadi mühitin formalaşmasına bilavasitə təsir edə bilmir, bazar münasibətlərinin formalaşmasını artırır və müəssisənin müstəqilliyini real işgüzarlığını təmin edir. Bununla əlaqədar xarici sahibkarın müştərək firmaların işləməsində marağı olduğu üçün onu qabaqcıl iqtisadi prinsiplər sisteminin həyata keçirilməsinə məcbur edir.

Müştərək firmalar yarandığı vaxtdan etibarən daxili təsərrüfat mexanizminin xarici iqtisadiyyatla birləşməsinə hazır olan bir özəl qurum kimi çıxış edir, milli iqtisadiyyatın daha açıq halda formalaşmasına kömək edir. Xarici partnyorun mövcud olması müştərək firmaya xarici rəqabətin təsir etməsinə səbəb olur. Respublika malsatanları və malalanları ilə belə münasibətlərin dünya bazarı ilə əlaqələri getdikcə geniş yayılır. Burada əsas əhəmiyyətli məsələ bununla əlaqədardır ki, birgə sahibkarlıq, xarici iqtisadi əlaqələrdə, mikroiqtisadi səviyyədə beynəlxalq əmək bölgüsündə iştirak etmək üçün özünə möhkəm baza formalaşdırmış olur. Bundan başqa müştərək müəssisələr inzibati amirlik şəraitində iqtisadiyyatımızın bütün mərhələlərində kök salmış daxili bazarın formalaşmasına bir əngəl olan inhisarçı strukturun kökündən laxlamasına gətirib çıxanır.

Müştərək firmalar Azərbaycanın ixrac potensiallarını inkişaf etdirmək məqsədi ilə investisiyalardan intensiv istifadə etmək, idxalı dəyişdirmək, daxili bazarı çatışmayan məhsullarla doldurmaq imkanına malik olmaqla yanaşı özündə olan elmi-texniki nailiyyətlərin tətbiq edilməsini, xarici idarəetmə təcrübəsinin cəlb edilməsini qısa müddətdə təşkil etmək imkanına malikdir. İqtisadiyyatımızda bu prosesin fəallaşdırılması daxili bazarın zəif inkişaf etməsi və onun müxtəlif əmtəə və xidmətlərə ehtiyacı olması, işçi qüvvəsi dəyərinin aşağı düşməsi, elmi-texniki potensialdan zəif istifadə edilməsi ilə əlaqədar olaraq qarşıda duran vacib məsələdir.

Müştərək müəssisələrin bir spesifik cəhətini də göstərmək lazımdır ki, bu da kreditlər üzrə əməliyyatların aparılmasının səmərəliliyi ilə bağlıdır. Belə ki, müştərək müəssisələrin çox mərhələli metodla inkişaf etdirilməsi əksər dövlətlərdə geniş yayılmışdır. Bu metod belədir ki, razılaşıdırılmış ümumi məbləğin hamısı deyil, mərhələ-mərhələ alınması vəsaitin borc almış şəxsə dondurulmasını aradan götürür və kreditdən istifadə olunmasına verilən faiz birdəfəlik götürülən məbləğə nisbətən az olur.

Qeyd etmək lazımdır ki, müştərək müəssisələrin böyük hissəsi kiçik müəssisələr formasında (işçilərin sayı 15-50 nəfər olmaqla) təsis olunur.

İnkişaf etmiş ölkələrin iqtisadiyyatında belə müəssisələr yüksək xüsusi çəkiyə malikdirlər. Kiçik və orta müəssisələr ABŞ-in ümumi daxili məhsulunun 40%-ni istehsal edir. Yaponiya iqtisadiyyatındakı bütün müəssisələrin 99,2%-i bu qrup müəssisələrin payına düşür. 2000-ci ildə Böyük Britaniyada 2,4 mln-a qədər kiçik müəssisə (24-ə qədər işçisi olan) var idi. Bunlar ölkədə fəaliyyətdə olan xüsusi şirkətlərin 96%-ni təşkil edirdi.

Ümumiyyətlə, bazar iqtisadiyyatı yönümlü ölkələrin təsərrüfatında müştərək firmalar kiçik müəssisələr kimi aşağıdakı funksiyaları həyata keçirirlər:

a) eyni adlı məhsulun istehsalçılarının sayını artırmaqla rəqabəti təmin edirlər. Məhz rəqabət mexanizminin saxlanılmasında onlar əvəz edilməz rola malikdirlər;

b) istehlakçıların dəyişən tələbatını tez təmin edir, yüksək mobilliyə və çevikliyə malikdirlər, bazarın tələblərinə operativ reaksiya verirlər, tələb olan ən cüzi dəyişikliyi belə hiss edirlər və s.

v) ixtira və kəşflərin, texnoloji yeniliklərin (innovasiyaların) istehsala tətbiqində əvəzsizdirlər.

Hazırda respublikamızda fəaliyyət göstərən müştərək müəssisələrin təcrübəsi göstərir ki, onlar elm tutumlu məhsulların, eləcə də uzunmüddətli istifadə olunan istehlak məhsullarının istehsalı istiqamətində dərin bir irəliləyişə malik olmamışlar. Elmi texniki əməkdaşlıq sahəsində maraqlı olan xarici firmalar ölkəyə hələlik ki, çox az cəlb edilmişdir.

Aşağıdakı cədvəldə 1994-2000-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında fəaliyyət göstərən müştərək müəssisələrin təsərrüfat fəaliyyətini xarakterizə edən məlumatlar verilmişdir. Göründüyü kimi, müştərək müəssisələr əsasən 1996-cı ildən başlayaraq geniş vüsət almış və 2000-ci ildə onların sayı 1247-yə çatmış, yaxud 5,2 dəfədən çox artmışdır. Bu müəssisələrdə işləyənlərin sayı da artmış 6174 nəfərdən 21426 nəfərə çatmışdır. Həmin müəssisələrdə istehsal olunan məhsul (xidmətin) satışından əldə olunan gəlirlər də keyli çoxalmışdır (10,5 dəfədən çox).

İstehsalla məşğul olan müştərək və xarici müəssisələrin sayı onların ümumi sayının 1996-cı ildə 37,7%-ni, 1997-ci ildə 33,9%-ni, 2000-ci ildə isə 23,5%-ni təşkil etmişdir. Lakin, işləyənlərin böyük əksəriyyəti, yəni 1994-cü ildə 88,9%, 2000-ci ildə 65,5% məhz istehsal təmayüllü müəssisələrdə çalışırlar.

Bununla belə göstərmək lazımdır ki, hazırda respublikamızda yaradılmış müştərək və xarici müəssisələrin fəaliyyət dairəsi istənilən səviyyədə deyildir. Müştərək müəssisələrin fəaliyyətini məhdudlaşdıran təşkilati, normativ, hüquqi maneələr tam aradan qaldırmamış, onların hərtərəfli və məqsədyönlü fəaliyyətinə şərait yaradılmamışdır.

Göstərmək lazımdır ki, müştərək müəssisələri xarakterizə edən tam, daha geniş statistik məlumatlar yoxdur. Qeydiyyatdan keçən müştərək müəssisələr haqqında Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsi 1994-1999-cu illər üzrə verdiyi məlumatlardan müəyyən bir təhlil aparmaq mümkün deyildir. Fəaliyyət göstərən müəssisələrin və orada işləyənlərin sayı, məhsul satışından gəlir toplu halında 1996-1997-ci illər üçün və yalnız istehsal və qeyri-istehsal bölmələr üzrə verilmişdir.

Aparduğumuz hesablamalara görə müştərək müəssisələrin Nizamnamə fondu 122,0 min ABŞ dollarına çatır ki, bu məbləğin də 49,5%-i xarici kapitaldır.

Azərbaycan Respublikasında 1996-2000-ci illərdə fəaliyyət göstərən müştərək
və xarici firmaların əsas iqtisadi göstəriciləri

İllər	Müəssisələrin sayı				Onlarda işləyənlərin sayı				Məhsul satışından gəlir			
	Cəmi		Onlardan		Cəmi		O cümlədən		Cəmi		O cümlədən	
	miqdarı	%	İstehsal sferası	Qeyri-istehsal sferası	Nəfər	%	İstehsal sferası (nəfər)	Qeyri-istehsal sferası (nəfər)	Milyon man.	%	İstehsal sferası (mln.m)	Qeyri-istehsal sferası (mln.m)
1994	236	100,0	89	147	6174	100,0	4935	1239	21.314,2	100,0	18948	2365,3
1995	293	124,1	110	183	7027	114,3	4481	2549	31.868,9	149,5	7976,9	23892,0
1996	468	198,3	173	295	12340	199,8	7093	5217	53285,5	250,0	12542,5	40743
1997	717	303,8	243	474	15421	250,8	7533	7888	83800,5	393,2	18341,1	65459,4
1998	1247	528,4	294	953	21426	348,6	8844	12582	223492,5	1048,5	146745,6	76746,9
2000	1247	528,4	294	953	21426	348,6	8844	12582	223910,0	1050,5	146745,6	77164,4

2000-ci il üçün olan statistik məlumatlara görə respublikamızda dünyanın əksər ölkələri ilə yaradılmış müştərək müəssisələr qeydiyyatına alınmışdır. O cümlədən, Türkiyə (360 müəssisə), İran (199), Rusiya (58), Almaniya (34), Böyük Britaniya (14), İsveçrə (14), Belçika, Danimarka, Fransa, Çin və s. ölkələrlə.

Nizamnamə kapitalı böyük olan birgə müəssisələr içərisində aşağıdakılar seçilir: "Azkilatar" (227 min dollar), "Azər Çin" (216 min dollar), "Anar - Vahid" (211 min dollar), "Milad" (60 min dollar), "Azot - konsalitinq" (40 min dollar), "Bakmil" (38 min dollar).

Azərbaycanda fəaliyyət göstərən müştərək müəssisələrin böyük qismi xidmət sferasındadır. Onlar öz işlərini əsasən bu istiqamətlərdə cəmləşdirmişlər: Beynəlxalq turizm (Hotel); turist kruizlərinin təşkili; müxtəlif növlərdə xarici turistlərə xidmət və s.; ictimai iaşə; xaricdən göndərilən maşın və dəzgahlara xidmət; sosial məişət xidməti; avia, maşın servisi; pərakəndə ticarət obyektləri; xarici ticarət reklamı; məsləhət xidməti; xarici ticarət vasitəsi; bank işi; sığorta, informasiyaların yaranması və s.

Respublikada fəaliyyət göstərən digər firmaların sahələr üzrə quruluşunun təhlili göstərir ki, müştərək müəssisələrin böyük əksəriyyəti yüngül sənaye, geniş xalq istehlakı malları ilə məşğuldurlar. Kənd təsərrüfatı avadanlıqları, eyni zamanda kənd təsərrüfatı və yeyinti məmulatları istehsalı ilə məşğul olan firmalar da azlıq təşkil etmir.

Təhlil göstərir ki, respublika üzrə müştərək firmaların 941-i Bakı şəhərinin payına düşür, inzibati rayonların isə demək olar ki, cəmi bir neçəsində müştərək müəssisə fəaliyyət göstərir. Müştərək firmaların bu cür ərazi quruluşunu şərtləndirən səbəblər bunlarla əlaqələndirilə bilər ki, Bakı şəhəri daha böyük istehsal potensialına malikdir, burada istehsal və qeyri-istehsal infrastrukturu yüksək dərəcədə inkişaf etmişdir; yüksək səviyyəli mütəxəssis və fəhlə kadrları burada cəmlənmişdir; rayonların əhalisi isə əsasən kənd təsərrüfatı istehsalına istiqamətləndirilmişdir və burada zəruri informasiyanın və biliklərin əldə olunması ilə bağlı bir çox problemlər mövcuddur.

Bütün bunlara görə dövlətin regional siyasəti iqtisadi rayonlarda müxtəlif təsərrüfatçılıq formalarının inkişafına, onların istehsal potensialından səmərəli istifadəyə və xarici bazara rəqabət qabiliyyətli malların çıxarılması imkanlarının genişlənməsinə daha çox yönəlməlidir. Respublikanın iqtisadi inkişaf səviyyəsinə görə nisbətən geri qalmış iqtisadi rayonlarında müştərək və xarici investisiyalı müəssisələrin təşkilinə dövlətin tənzimləmə mexanizminin təsiri gücləndirilməlidir.

Eyni zamanda respublika xarici investisiyaların ölkəyə cəlb edilməsində mühüm əhəmiyyətə malik olan müştərək və 100%-li xarici firmaların formalaşması, fəaliyyəti və inkişaf perspektivləri haqqında ayrıca dövlət siyasəti aparılmalıdır. Xarici investisiyaların cəlb edilməsini stimullaşdırmaq, onun çevik idarə etməsini təmin etmək məqsədi ilə "Azad iqtisadi zonalar haqqında", "Konsorsium müqavilələri haqqında" qanunlar qəbul olunmalı, "Xarici investisiyaların qorunması haqqında" qanuna əlavə və dəyişikliklər edilməli, birbaşa xarici investisiyalar üçün genişmiqyaslı informasiya sistemi təşkil olunmalı, xarici investisiyaların iştirakı ilə yaradılan müəssisələrin Azərbaycan Respublikası ərazisində qeydiyyatı sistemi sadələşdirilməli, yerli və xarici investisiyalar üzrə təkmilləşdirilmiş statistik hesabat sistemi sadələşdirilməlidir və s.

Müştərək firmalara respublika hökuməti tərəfindən daimi qayğı göstərilməli, dəstəklənməlidir. Bu, belə müəssisələrin inkişafına səbəb olur. Partnyorlar arasında bağlanmış müqavilənin şərtləri bu müqavilənin bütün müddət ərzində və hətta bağlandıqdan sonra qanunvericiliklə subyektlərin vəziyyətini pisləşdirən şərtlər müəyyən edildikdə belə,

əgər bunlar müqavilə şərtlərinin dəyişdirilməsi barədə razılığa gəlməlidirsə, qüvvəsini saxlamalıdır.

Nəticə və Təklif

1. Məhsulun maya dəyəri müəssisənin istehsal-təsərrüfat və maliyyə, habelə digər fəaliyyətini xarakterizə edən sintetik göstəricidir. Maya dəyəri obyektiv iqtisadi bir kateqoriya olsa da, onun hədləri hökumət tərəfindən müəyyən edilir və tənzimlənir.

2. Araşdırmalar göstərir ki, MDB ölkələrində, o cümlədən də Azərbaycanda istehsal xərclərinin təsnifatı demək olar ki, eyni əlamətlər üzrə aparılır. Bu da ondan irəli gəlir ki, keçmiş sovet məkanında xərclərin vahid uçot sistemi olmuş və onların təsnifatı da eyni cür aparılırdı. Qərb uçot sistemində isə istehsal xərclərinin vahid təsnifatı aparılmalıdır. Buradan hər bir firma, müəssisə istehsal xərclərinin idarə edilməsi üçün özünün işləyib hazırladığı təsnifatdan, yaxud xərc nomenklaturasından istifadə edilir. Mənfəət və gəlir göstəricilərinin müəyyən edilməsi zamanı xərclərin daimi və dəyişən xərclərə bölünməsi əlamətindən istifadə edilməsi daha məqsədəuyğundur. Qərb ölkələrində məhsulun maya dəyəri məhz həmin əlamət əsasında müəyyən edilir və hesablanır. Ölkəmizdə və digər MDB ölkələrində isə məhsulun maya dəyəri həm dəyişən, həm də daimi xərclər daha doğrusu dəyişən və daimi istehsal və qeyri-istehsal xərcləri əsasında müəyyən edilir. Bu da bazar iqtisadiyyatının tələblərinə uyğun gəlmir, müəssisənin maliyyə nəticələrinin operativ qaydada müəyyən etməyə imkan verir, xərclər üzərində nəzarəti zəiflədir.

3. Araşdırmalar göstərir ki, tədqiqat apardığımız müştərək müəssisəsində istehsala məsrəflərin uçotu məhsulun maya dəyərinin tərkibi və maya dəyərinin kalkulyasiyası mövcud normativ sənədlər və təlimatlar çərçivəsində aparılır. Zənnimcə, bu daha düzgündür. Çünki bəzi iqtisadçıların təklif etdikləri kimi respublikada fəaliyyət göstərən müştərək müəssisələrdə uçot və hesabın qərb ölkələrdə mövcud olan standartlar əsasında aparılması ölkəmizdə vergiqoymanın maliyyə və audit nəzarətinin vahid qaydalarının tətbiqinə imkan verir.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası (Əsas Qanun). Bakı, Hüquq ədəbiyyatı, 1997-ci il.
2. "Müəssisələr haqqında" Azərbaycan Respublikası Qanunu. 1 iyul 1994-cü il.
3. Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsi. Bakı, "Qanun" nəşriyyatı, 2000-ci il.
4. "Mühasibat uçotu haqqında" Azərbaycan Respublikası Qanunu. Bakı, 24 mart 1995-ci il.
5. Асмахов В.П. Бухгалтерский учет. И.Инфос Офот, 1997.
6. Баканов М.И., Кашаев А.Н., Шегемет А.Д. Экономический анализ. М., Финансы, 1976.
7. Безрукин П.С. Учет и калькулирование себестоимости продукции. М., Финансы, 1974.

**SOCIO-ECONOMIC IMPORTANCE OF ATTRACTING FOREIGN
INVESTMENTS INTO NATIONAL ECONOMY
AND THE CREATION OF JOINT VENTURES**

N.I.Jafarov

SUMMARY

Economic development in Azerbaijan based on market economy have made it necessary to address a number of important global problems such as the development of the newly established economic forms and property relations, attract foreign investment and foreign capital in the country and their use in industrial and social spheres, social problems of economic development, the integration of Azeri economy into the global system, etc.

Passage to the market economy, leads first of all to the radical changes in property relations. So, as a result of the launch of privatization process in Azerbaijan, a lot of companies with different types of property have emerged, foreign investment flowed into national economy, regulatory framework has been adopted for their proper functioning.

**СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКОЕ ЗНАЧЕНИЕ ПРИВЛЕЧЕНИЯ
ИНОСТРАННЫХ ИНВЕСТИЦИЙ В НАЦИОНАЛЬНУЮ ЭКОНОМИКУ И
СОЗДАНИЯ СОВМЕСТНЫХ ПРЕДПРИЯТИЙ**

Н.И.Джафаров

РЕЗЮМЕ

Развитие экономики в Азербайджане на основе рыночных отношений сделало необходимым решение ряда важных глобальных проблем, таких как развитие вновь создаваемых хозяйственных форм и имущественных отношений, привлечение иностранных инвестиций и иностранного капитала и их использование в производственной и социальной сферах, социальные проблемы экономического развития, интеграция азербайджанской экономики в мировую систему хозяйства и др.

Переход к рыночной экономике прежде всего приводит к коренному изменению имущественных отношений. Так, в результате осуществления процесса приватизации в Азербайджане возникли многочисленные предприятия, относящиеся к различным видам собственности, начался поток иностранных инвестиций в национальную экономику, была создана соответствующая нормативно-правовая база для их эффективной деятельности.

ƏQLİ MÜLKİYYƏTİN KONSTITUSİON-HÜQUQİ ANLAYIŞI VƏ ƏHƏMİYYƏTİ

G.Z.Cəbi

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında
Dövlət İdarəçilik Akademiyası
Bakı, Lermontov küçəsi 74
e-mail: gulshan.jabi@gmail.com

Açar sözlər: Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası, insan hüquqları, əqli mülkiyyət hüququ, intellektual mülkiyyət

Keywords: Constitution of the Republic of Azerbaijan, human rights, intellectual property rights, intellectual property

Ключевые слова: Конституция Азербайджанской Республики, права человека, право интеллектуальной собственности, интеллектуальная собственность

Müasir demokratik və hüquqi dövlətlərin əsas xüsusiyyətlərindən biri dövlət tərəfindən insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarının tanınması, onların dövlət müdafiəsi ilə təmin edilməsidir.

Azərbaycan Respublikasının 12 noyabr 1995-ci il tarixli Konstitusiyasının 7.1. maddəsinə əsasən, Azərbaycan demokratik, hüquqi, dünyəvi, unitar respublikadır.¹ Konstitusiyanın 12-ci maddəsində dövlətin ali məqsədi olaraq, insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarının, Azərbaycan Respublikasının vətəndaşlarına layiqli həyat səviyyəsinin təmin edilməsi müəyyən edilmişdir. AR Konstitusiyasının “Əsas hüquqlar, azadlıqlar və vəzifələr” başlıqlı 2-ci bölməsi insan və vətəndaş hüquq və azadlıqları üzrə mühüm konstitusion normativlər nəzərdə tutmuş, əsas insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarından biri olaraq əqli mülkiyyət hüququ təsbit olunmuşdur. Konstitusiyanın 30-cu maddəsinə əsasən, “I. Hər kəsin əqli mülkiyyət hüququ vardır. II. Müəlliflik hüququ, ixtiraçılıq hüququ və əqli mülkiyyət hüququnun başqa növləri qanunla qorunur.”²

Əqli mülkiyyət hüququ konstitusion səviyyədə təsbit olunmuş insan hüququ olmaqla, geniş məzmunu və çoxnövliyi səbəbindən hüququn müxtəlif sahələrinə aid normativlər əsasında nizamlana bilmək xüsusiyyətinə malikdir. Belə ki, əqli mülkiyyət hüququ konstitusiya hüququ, mülki hüquq, informasiya hüququ və digər hüquq sahələri tərəfindən araşdırılmaqdadır.

Əqli mülkiyyət hüququna dair məsələlərin elm tərəfindən öyrənilməsi, əqli mülkiyyət hüququnun əsas insan hüquq və azadlıqları sistemində yerinin aydınlaşdırılması zamanı ilk olaraq “əqli mülkiyyət”, “əqli mülkiyyət hüquqları” kimi anlayışların həm elmi-nəzəri aspektdən, həm də qanunvericilik nöqtəyi-nəzərindən aydınlaşdırılması zəruridir.

Müasir dövrdə əqli mülkiyyət fəlsəfəsinin sərhədləri mənəvi və siyasi fəlsəfə, hüquq fəlsəfəsi və iqtisadi fəlsəfənin vəhdətindən formalaşır. Əqli mülkiyyətin təbiətini və mahiyyətini aydınlaşdırmaq üçün fəlsəfi anlayışları diqqətdən kənar qoymaq mümkün

¹ <http://www.president.az/azerbaijan/constitution>

² <http://www.president.az/azerbaijan/constitution>

deyil.³

“Əqli mülkiyyət”, “əqli mülkiyyət hüququ” anlayışlarının ilk olaraq ümumi dilçilik, hüquqi və fəlsəfi anlayışlar sistemində yerini dəqiqləşdirmək üçün milli ədəbiyyatlara nəzər yetirdikdə bu anlayışlara rast gəlinmir. Belə ki, “Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti”⁴, “Hüquq Ensiklopedik Lüğəti”⁵ və “Fəlsəfi anlayışlar lüğəti”⁶ndə “əqli mülkiyyət” və “əqli mülkiyyət hüququ” anlayışları nəzərdə tutulmayıb.

“Hüquq Ensiklopedik Lüğəti”ndə “intellektual mülkiyyət” termininin məzmunu açıqlanmışdır. Bu anlayışa əsasən, intellektual mülkiyyət- beynəlxalq sazişlərdə, habelə bəzi dövlətlərin qanunvericiliyində istifadə edilən şərti ümumi termindir. Buraya ədəbiyyat, incəsənət əsərlərinə və elmi əsərlərə, artistlərin ifaçılıq fəaliyyətinə, səsyazma, radio və televiziya verilişlərinə olan hüquqlar (yəni müəlliflik hüquqları), elmi kəşflərə, ixtiralara olan hüquqlar və sənaye mülkiyyəti ilə bağlı digər hüquqlar, habelə vicdansız rəqabətdən müdafiə olunmaqla əlaqədar hüquqlar aiddir.⁷

Fikrimizcə, “əqli mülkiyyət” və “intellektual mülkiyyət”, “əqli mülkiyyət hüquqları” və “intellektual mülkiyyət hüquqları” ifadələri sinonim anlayışlar kimi istifadə edilməkdədir.

Qeyd etmək lazımdır ki, ölkəmizdə ilk dəfə 12 noyabr 1995-ci il tarixli Konstitusiyada əqli mülkiyyət hüququnun təsbiti ilə əlaqədar olaraq, anlayışlar milli ədəbiyyatlarda kifayət qədər araşdırılmayıb və bu səbəbdən tədqiqat zamanı xarici ədəbiyyatlara, digər ölkələrin də bu sahədə təcrübələrinə müraciət etmək labüddür.

Əqli mülkiyyətin nəticələrindən istifadə üzrə hüquq münasibətlərinin formalaşdırılmasında digər hüquq və azadlıqlarla yanaşı, əqli yaradıcılığın nəticələrinə olan müstəsna hüquqlar da əhəmiyyətli yer tutur. Bu hüquqları ifadə etmək məqsədilə bir sıra dövlətlərin qanunvericilik aktlarında “intellektual mülkiyyət” (əqli mülkiyyət) terminindən istifadə edilir. Əqli mülkiyyət qanunvericilik normalarına uyğun olaraq, şəxsin intellektual yaradıcılığının nəticələrinə, yaxud ona bərabər tutulan məhsullara, yerinə yetirilən iş və xidmət növlərinə (firma adı, əmtəə nişanı və s.) müstəsna hüququ olaraq tanınır.

Müasir dünyanın inkişaf etmiş dövlətləri (ABŞ, Yaponiya, Niderland və s.) əqli mülkiyyət məsələlərinə böyük əhəmiyyət verməklə, əqli mülkiyyət hüquqlarının tanınmasına, müdafiəsinə xüsusi diqqət yetirirlər. Çünki bilirlər ki, əqli mülkiyyətin mühafizəsi iqtisadi artıma kömək edir, texnoloji innovasiyalar təşəbbüsünə həvəsləndirir və eyni zamanda investisiyalar imkanı yaratmaqla, ölkə vətəndaşları üçün yeni iş yerlərinin açılmasına təkan verir.⁸

“İntellekt” latınca “intellectus” sözündən götürülüb, ağıl, zəka deməkdir. “İntellekt” dedikdə, düşünmə qabiliyyəti, rəşadət qavrama, mövcud bilikləri analiz etmək və tənqidi yanaşa bilməyi mümkün edən zehni funksiyaların (müqayisə, anlayışların formalaşdırılması, abstraksiya, mülahizələr irəli sürmək, nəticələr əldə etmək və s.) özünəməx-

³ Intellectual Property: Incentives, Rights and Duties. An Introduction to New Frontiers in the Philosophy of Intellectual Property, Cambridge University Press, 2012, səh. 1

⁴ Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti, “Şərqi-Qərb” nəşriyyatı, Bakı, 2006, 2-ci cild

⁵ Hüquq Ensiklopedik Lüğəti, Bakı, 1994, səh. 190

⁶ Fəlsəfi anlayışlar lüğəti, Bakı, 1994

⁷ Hüquq Ensiklopedik Lüğəti, Bakı, 1994, səh. 190

⁸ Focus on Intellectual Property Rights; U.S. Department of State, 2006, səh. 2

susluğu başa düşülür.⁹ İntellekt-rasional dərkətmə, təfəkkür qabiliyyətidir.¹⁰

İntellektual fəaliyyət insanın düşünmə qabiliyyəti, zehni imkanlarından asılıdır. Çünki intellektual fəaliyyət - insanın rasional dərkətmənin imkanlarından istifadə etməsidir.¹¹

İntellektual fəaliyyətin xüsusi bir növü olaraq yaradıcılıq fəaliyyəti fərqlənir. İntellektual fəaliyyət bütövlükdə rasional dərkətmənin imkanlarından istifadə etməkdirsə, yaradıcılıq fəaliyyəti rasional dərkətmənin imkanlarından istifadə edərək keyfiyyətə yeni forma və nəticələrin əldə olunmasıdır. Bu baxımdan yaradıcılıq fəaliyyəti yaradıcı, müstəqil intellektual fəaliyyət olmaqla, həyatın müxtəlif sahələrində müşahidə olunur və insanın keyfiyyətə yeni nəticələr əldə etməsinə yönəlir.

Fikrimizcə, əqli mülkiyyət hüququ və yaradıcılıq azadlığı bir-birilə sıx və qarşılıqlı münasibətdə olan hüquqlardır. Bu səbəbdən də AR Konstitusiyasının 30-cu maddəsində təsbit edilmiş əqli mülkiyyət hüququ və 51-ci maddə ilə təsbit edilmiş yaradıcılıq azadlığı¹² intellektual fəaliyyət adlı vahid prosesin sistem elementləri kimi çıxış edə bilər.

AR Konstitusiyasının 51-ci maddəsinə əsasən, hər kəsin yaradıcılıq azadlığı var və dövlət ədəbi-bədii, elmi-texniki və başqa yaradıcılıq növlərinin azad həyata keçirilməsinə təminat verir.¹³

Azərbaycan Respublikasında yaradıcılıq azadlığı ilk dəfə 1978-ci il Konstitusiyasında təsbit olunmuş, müəyyən edilmişdi ki, "Kommunizm quruculuğu məqsədlərinə uyğun olaraq Azərbaycan SSR vətəndaşlarının elmi, texniki və bədii yaradıcılıq azadlığı təmin edilir. Bu azadlıq elmi tədqiqatların, ixtiraçılıq və səmərələşdiricilik fəaliyyətinin daha da genişləndirilməsi, ədəbiyyat və incəsənətin inkişaf etdirilməsi ilə təmin olunur. Dövlət bundan ötrü lazımı maddi şərait yaradır, könüllü cəmiyyətlərə və yaradıcılıq ittifaqlarına yardım göstərir, ixtiraların və səmərələşdirmə təkliflərinin xalq təsərrüfatında və həyatın başqa sahələrində tətbiqini təşkil edir. Müəlliflərin, ixtiraçıların və səmərələşdiricilərin hüquqları dövlət tərəfindən qorunur."¹⁴

Göründüyü kimi, 1978-ci il tarixli AR Konstitusiyasından fərqli olaraq, 1995-ci il tarixli AR Konstitusiyası yaradıcılıq azadlığını yalnız vətəndaşlara aid hüquq və azadlıqlar kateqoriyasında qeyd etməmiş, vətəndaşlığından və digər mənsubiyyət faktorlarından asılı olmayaraq, hər kəsin yaradıcılıq azadlığını tanımışdır.

Hər bir insan yaradıcı fəaliyyətlə istər peşəkar, istərsə də həvəskar səviyyədə, keyfiyyətli və ya keyfiyyətsiz şəkildə məşğul ola bilər. Şəxsin bu fəaliyyətlə peşəkar və ya həvəskar səviyyədə məşğul olmasından asılı olmayaraq, müəlliflik hüquqları və əlaqəli hüquqlar, əqli mülkiyyət hüquqları, öz əməyinin nəticələri barəsində sərəncam vermək azadlığı və digər hüquqlar, o cümlədən digər hüquq və azadlıqlar üçün dövlət təminatı bərabər səviyyəlidir.

"İntellektual mülkiyyət" termini müxtəlif dövlətlərin Konstitusiyalarında (Ukrayna, Gürcüstan, Tacikistan, Moldova və s.) nəzərdə tutulmaqla yanaşı, həmçinin beynəlxalq aktlar, Konvensiyalarda (Ümumdünya İntellektual Mülkiyyəti Təşkilatını təsis etmiş 14

⁹ Современный словарь иностранных слов. М., 1992, səh. 240

¹⁰ Fəlsəfi anlayışlar lüğəti, Bakı, 1994, səh. 27

¹¹ Петровский С. Интеллектуальная собственность и исключительное право// Интеллектуальная собственность. 1999, səh.57-58

¹² <http://www.president.az/azerbaijan/constitution>

¹³ <http://www.president.az/azerbaijan/constitution>

¹⁴ Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikasının Konstitusiyası (Əsas Qanunu). Bakı, 1978, maddə 45

iyul 1967-ci il Konvensiyası, Ədəbi və bədii əsərlərin mühafizəsinə dair 9 sentyabr 1986-cı il tarixli Bern Konvensiyası, Sənaye Mülkiyyətinin müdafiəsi haqqında 20 mart 1983-cü il tarixli Paris Konvensiyası və s.) öz ifadəsini tapmışdır.

“İntellektual mülkiyyət” anlayışından XVIII-XIX əsrlərdə istifadə etməyə başlanılmışdır, lakin bu anlayışın geniş istifadəsi XX əsrin birinci yarısında (1967-ci ildə) Cenevrədə BMT-nin himayəsi altında Ümumdünya Əqli Mülkiyyət Təşkilatının təsis olunması haqqında Konvensiyanın imzalanması ilə bağlıdır. İlk dəfə “intellektual mülkiyyət” terminindən Ümumdünya Əqli (İntellektual) Mülkiyyət Təşkilatını təsis etmiş 1967-ci il Konvensiyasında istifadə edilmişdir.¹⁵

Müasir anlamda “intellektual mülkiyyət” termini elmi ədəbiyyatlarda mənşə etibarilə daha çox 18-ci əsrin sonlarında fransız qanunvericiliyi ilə formalaşdırılmış anlayış olaraq nəzərdən keçirilir. Belə ki, qeyd olunan dövrdə fransız qanunvericiliyi müəllif hüququ və patent hüququnu təbii hüquqlar kimi qəbul etməklə, bu hüquqları dövlət tərəfindən tanınmasından asılı olmayaraq, insanın hər hansı yaradıcılıq nəticəsinə (ədəbi, bədii, elmi əsər, sənaye mülkiyyəti) olan ayrılmaz, təbii hüquqlarından biri kimi tanıyırdı. 07 yanvar 1791-ci ildə Fransada patent haqqında qanunun qəbulu ilə bəyan edilməsi və həyata keçirilməsi cəmiyyət üçün faydalı olan hər hansı yeni ideyanın onu yaradana məxsus olması, yeni sənaye ixtirasının onu yaratmış şəxsin mülkiyyəti kimi tanındığı normativ olaraq müəyyənləşdirilir.¹⁶

Bir sıra hüquq ədəbiyyatlarında qeyd olunur ki, “intellektual mülkiyyət” dedikdə, insan intellektinin hər hansı məhsulu nəzərdə tutulur və bu məhsulun digər şəxslər tərəfindən icazəsiz istifadəsindən qorunmasına qanunla təminat verilir. İntellektual mülkiyyət ənənəvi olaraq 4 kateqoriyadan ibarətdir: patent, müəlliflik hüququ, əmtəə nişanı, ticarət nişanı.¹⁷

Ümumdünya Əqli Mülkiyyət Təşkilatının (ÜMƏT) təsis Konvensiyasınının 2.8. maddəsinə əsasən, intellektual mülkiyyət aşağıdakılara olan hüquqlara aiddir:¹⁸

- ədəbi, bədii və elmi əsərlərə
- ifalara, fonogramlara və yayım təşkilatlarının verilişlərinə olan hüquqlara
- insan fəaliyyətinin bütün sahələrində olan ixtiralara
- elmi kəşflərə
- haqsız rəqabətə qarşı müdafiəyə
- ilkin istehsalat, elmi, ədəbi və bədii sahələrdəki intellektual mülkiyyətə olan bütün digər hüquqlara

Bu təsnifata əsasən, intellektual mülkiyyətin obyektlərini iki qrupa ayırmaq olar:

1. Müəlliflik hüququ - ədəbi və bədii yaradıcılıq nümunələri, filmlər, musiqi əsərləri, şəkillər, rəsmlər, heykəltaraşlıq, həmçinin memarlıq qurğuları kimi incəsənət nümunələri;
2. Sənaye mülkiyyəti - ixtiralar (patentlər), əmtəə nişanları, sənaye nümunələri və coğrafi göstərişlər.

Digər mənbələrə görə, intellektual mülkiyyətin əsas formaları patent, müəlliflik hüquqları, ticarət nişanı və kommersiya sirridir. İntellektual mülkiyyət real və şəxsi

¹⁵ Hüquq Ensiklopedik Lüğəti, Bakı, 1994, səh.190

¹⁶ Андрей Минков. Международная охрана интеллектуальной собственности. Санкт-Петербург, 2001, səh.23

¹⁷ http://www.law.cornell.edu/wex/intellectual_property

¹⁸ http://www.wipo.int/treaties/ru/text.jsp?file_id=283807

mülkiyyətin xüsusiyyətlərinə malikdir və ona satılması, alınması, icarəyə verilməsi, əvəzsiz bağışlanması mümkün aktiv kimi yanaşmaq mümkündür. İntellektual mülkiyyət haqqında qanunvericilik normaları müəllifin, ixtiraçının, yaradıcı insanın öz hüquqları barəsində sərəncam vermək hüququnu tanıyır.¹⁹

Qeyd etmək zəruridir ki, əqli mülkiyyət hüququ konstitusion hüquq və azadlıqlardan biri olaraq tanınsa da, sahəvi qanunlarda “əqli mülkiyyət” terminin hüquqi anlayışının verilməməsi qanunvericilikdə bu məsələ barəsində boşluq olmaqla yanaşı, həm də bu məsələyə müxtəlif aspektlərdən yanaşmanı mümkün edir. Məsələn, xarici hüquq ədəbiyyatlarına nəzər saldıqda bir sıra müəlliflərin “intellektual mülkiyyət” termini əvəzinə “intellektual hüquqlar”²⁰ terminini təklif etdiyini, digər müəlliflərin intellektual mülkiyyət və xüsusi mülkiyyət arasında növ bağlılığının mövcudluğu haqqında mülahizələr irəli sürdüyünü²¹, başqa müəlliflərin ümumiyyətlə “intellektual mülkiyyət” ifadəsinə şərti anlayış kimi yanaşdıqlarını²² müşahidə etmək mümkündür.

Fikrimizcə, əqli mülkiyyətin aktuallığı, bu sahədə münasibətlərin dinamik inkişafı, çoxnövlüyünü nəzərə aldıqda düşünmək olar ki, qanunvericilik səviyyəsində dəqiq hüquqi anlayışın müəyyənləşdirilməməsi həm hüquq elmində, həm də əqli mülkiyyət hüquqlarının realizəsi və ya müdafiəsi prosesində anlaşılmazlıqlar və mübahisələrin yaranmasına səbəb olacaq. Bu səbəbdən də hesab edirik ki, “əqli mülkiyyət” termininin vahid hüquqi anlayışının qanunvericilik səviyyəsində təsbit edilməsi zəruridir.

Hüquq ədəbiyyatlarında intellektual mülkiyyətin mənşəyi və mahiyyəti haqqında bir sıra nəzəriyyələr müşahidə olunur.

Təbii hüquq nəzəriyyəsinə görə, ixtiraçının hüququ insan və ya vətəndaşın mənəvi-ruhsal yaradıcılığının nəticəsi ilə əlaqəli olan təbii hüququdur və bu hüquq dövlət tərəfindən tanınmadan asılı olmayaraq mövcuddur, dövlət isə yalnız bu hüquqların üçüncü şəxslər tərəfindən pozulmasının qarşısını almağa təminat verə bilər. Bu nəzəriyyə Con Lokk, Jan Jak Russo və digər mütəfəkkirlərin ideyalarından bəhrələnərək 18-ci əsrin burjua inqilabları zamanı bütün feodal hüquqların ləğvi şəraitində formalaşmış, bu səbəbdən də tarixi şəraitə uyğun olaraq, nəzəriyyə ixtiraçılar barəsində müəyyən olunmuşdur. Con Lokk hesab edirdi ki, əqli mülkiyyət insanın təbii hüququdur və ona qanuna əsaslanan hüquq kimi baxılmamalıdır.

Sənaye mülkiyyəti nəzəriyyəsinə görə, insanın hər hansı əməyi müəyyən mülkiyyət yaradır, ixtiralar və digər qeyri-maddi obyektlərə olan hüquqlar da insan əməyinin nəticəsində yaranan mülkiyyətdir.

Müqavilə nəzəriyyəsinə görə, intellektual mülkiyyət müəlliflə cəmiyyət arasında bağlanan müqavilə əsasında yaranır və müəllifin qeyri-maddi, qeyri-əmlak xarakterli hüquqlarıdır.

Fərdin hüquqları nəzəriyyəsinə görə, intellektual fəaliyyətin nəticəsi olaraq müxtəlif obyektlərin yaradılması fərdiliyin təzahürüdür və hüquqi müdafiə edilməlidir.

¹⁹ Focus on Intellectual Property Rights; U.S. Department of State, 2006, səh. 4

²⁰ Мерзликина-Квернадзе Р.А. Результаты интеллектуальной деятельности и права на них. Законодательство, 2002, №4, səh. 15

²¹ Гальперин Л.Б., Михайлова Л.А. Интеллектуальная собственность: сущность и правовая природа. Новосибирск, 1992, səh. 15

²² Калятин В.О. Интеллектуальная собственность (Исключительные права). Учебник для вузов, М, 2000

İntellektual hüquqlar nəzəriyyəsinə görə, intellektual hüquqlar “sui generis” hüquqlardır, klassik təsəvvürlərdən, əşyalara olan mülkiyyət hüquqlarından zamana, əhatə dairəsinə, reallaşdırılmasının özünəməxsusluqlarına və digər xüsusiyyətlərinə görə çox fərqlənir.

Utilitar nəzəriyyəyə tərəfdarları hesab edirlər ki, innovasiyaların stimullaşdırılması məqsədilə intellektual mülkiyyətin yaradılması məqsədəuyğun vasitədir, lakin ictimai monopoliyanın formalaşmaması üçün bu hüquqlar müəyyən dövrlə (müddətlə) məhdudlaşdırılır.²³

Mənəvi hüquqlar nəzəriyyəsinə görə, intellektual mülkiyyət insanın əməyi və fərdiliyinin bəhrəsi, nəticəsidir.²⁴

Fikrimizcə, bu və ya digər nəzəriyyənin aktuallığı cəmiyyətin inkişaf tendensiyaları, dünyagörüşü, qanunvericiliyin mövqeyi və cəmiyyətdə hüquqi nizamlanmanı zəruri edən aktiv münasibətlərin xarakterindən asılı olaraq müəyyənləşir.

Müasir dövrdə əqli mülkiyyət (intellektual mülkiyyət) termini həm milli qanunvericilik aktlarında, həm də beynəlxalq sazişlərdə istifadə edilməklə hüquqi doktrinaya daxil olmuşdur.

Əqli mülkiyyət anlayışının məzmunu çoxşaxəlidir. Onu hüquqi baxımdan, iqtisadi baxımdan, fəlsəfi təsəvvürlərlə, sosial-mədəni anlayış kimi, siyasi kateqoriya kimi nəzərdən keçirmək mümkündür.

Belə nəticəyə gəlirik ki, əqli mülkiyyət hüquqları termini əsas hüquqi kateqoriya kimi çıxış etsə də, əqli mülkiyyət termini barəsində də vahid hüquqi anlayışın formalaşdırılması zəruridir.

Fikrimizcə, əqli mülkiyyət - insanın zəkasına, fərdi yaradıcı qabiliyyətinə uyğun olaraq, peşəkar və ya həvəskar səviyyədə müstəqil həyata keçirdiyi əqli (intellektual) fəaliyyətin qeyri-maddi məhsuludur. Əqli fəaliyyətin nəticələri bir qayda olaraq qeyri-maddi xarakterli formalaşsa da, dövlət və cəmiyyətlə münasibətlər prosesində reallaşdırılması, hüquqi normativlər səviyyəsində tanınması, qanuni müdafiə mexanizmləri ilə qoruna bilməsi üçün qanunvericiliyin müəyyənləşdirdiyi maddi formaya salınması və ya maddi formada ifadə edilməsi zəruridir.

Hesab edirik ki, əqli mülkiyyətin subyektivi fiziki şəxs, obyektivi- insan zəkasının məhsuludur.

Fikrimizcə, əqli mülkiyyətə olan hüquqlar və əqli mülkiyyət hüquqları fərqləndirilməlidir. Belə ki, hər bir insan əqli mülkiyyətinə olan təbii hüquqlarından istifadə etməklə, əqli mülkiyyətin obyektinin əqli mülkiyyət hüququnun obyektinə çevrilməsi üçün qanunvericiliklə tələb olunan formaya salmaq, beləliklə də əqli mülkiyyət hüquqlarından istifadə etmək və ya əqli mülkiyyəti barəsində sərəncam hüququnu həyata keçirərək əqli mülkiyyət obyektini əqli mülkiyyət hüququnun obyektinə çevirmədən ləğv etmək azadlığına malikdir.

Düşünürük ki, əqli mülkiyyət bilavasitə fikir və yaradıcılıq azadlığı ilə sıx əlaqəlidir, əqli mülkiyyət hüququ fikir və söz azadlığı, yaradıcılıq azadlığı ilə sıx bağlıdır. Məsələn, insan zəkasında intellektual fəaliyyətin nəticəsində əqli mülkiyyət formalaşarkən irqi, milli, dini, sosial ədavət və düşmənçilik oyadan ideyalar, əsərlər və s. yarana bilər, lakin əqli mülkiyyət hüququnun obyektinə çevrilmək üçün əqli mülkiyyət qanunvericiliklə müəyyənləşdirilmiş formaya salınmalıdır və bu zaman irqi, milli, dini, sosi-

²³ Peter S. Menell. Intellectual Property: General Theories. 1999, səh. 130

²⁴ Jeanne C. Fromer, Expressive Incentives in Intellectual Property. Virginia Law Review, 2012, səh.6

al ədavət və düşmənçilik oyadan təşviqat və təbliğata yol verilmir.

Fikrimizcə, əqli mülkiyyət insan zəkasında hüdudsuz azadlıq imkanındırsa, əqli mülkiyyət hüququ “hər kəsin hüququ başqasının hüququna qədərdir” prinsipini reallaşdırır. Əqli mülkiyyətin sahibi fiziki şəxsdirsə, əqli mülkiyyət hüququnun sahibi həm fiziki, həm də hüquqi şəxs ola bilər. Əqli mülkiyyətin yaratıcısı isə hər bir halda insan zəkasından istifadə edən fiziki şəxsdir.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. Qanun, 2009
2. Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikasının Konstitusiyası (Əsas Qanunu). Bakı, 1978
3. “Müəlliflik hüququ və əlaqəli hüquqlar haqqında” AR Qanunu, Qanun, 2013
4. “Əqli mülkiyyət hüquqlarının təminatı və pircəlikə qarşı mübarizə haqqında” AR Qanunu (22 may 2012-ci il)
5. Əmir Əliyev. “İnsan hüquqları”. Dərslik, Bakı, 2013
6. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. “Şərqi-Qərbi” nəşriyyatı, Bakı, 2006, 2-ci cild
7. Fəlsəfi anlayışlar lüğəti. Bakı, 1994
8. Focus on Intellectual Property Rights. U.S. Department of State, 2006
9. Jeanne C.Fromer, Expressive Incentives in Intellectual Property. Virginia Law Review, 2012
10. İnsan Hüquqları İnstitutunun tərəfdaşları (məqalələr toplusu). AMEA İnsan Hüquqları İnstitutu, Bakı, 2013
11. Intellectual Property: Incentives, Rights and Duties. An Introduction to New Frontiers in the Philosophy of Intellectual Property, Cambridge University Press, 2012
12. Peter S.Menell. “Intellectual Property: General Theories”. 1999
13. Heydər Əliyev. “Azərbaycan XXI əsrin və üçüncü minilliyin ayrıcında”. Bakı, 2001
14. Hüquq Ensiklopedik Lüğəti. Bakı, 1991
15. Z.A.Əsgərov. “Konstitusiya hüququ”. Dərslik, Bakı, 2002
16. Андрей Минков. “Международная охрана интеллектуальной собственности”. Санкт-Петербург, 2001
17. Близнец И.А. “Государственное регулирование интеллектуальной собственности в Российской Федерации: теоретико-правовое и сравнительное исследование.” - М., 2002
18. Гальперин Л.Б., Михайлова Л.А. “Интеллектуальная собственность: сущность и правовая природа”. Новосибирск, 1992
19. Мерзликина-Квернадзе Р.А. “Результаты интеллектуальной деятельности и права на них. Законодательство”. 2002
20. Петровский С. “Интеллектуальная собственность и исключительное право// Интеллектуальная собственность.” 1999
21. Под ред. С.С.Алексеева. “Теория государства и права”. Москва, 1998
22. Под ред. В.В.Лазарева. “Общая теория права и государства”. Москва, 2000
23. Современный словарь иностранных слов. М., 1992, səh. 240
24. Калятин В.О. “Интеллектуальная собственность (Исключительные права)”. Учебник для вузов, М, 2000
25. Юридическая Энциклопедия. Москва, 2005
26. www.aliyevheritage.org
27. www.cabmin.gov.az

28. www.copag.gov.az
29. www.law.cornell.edu
30. www.migration.gov.az
31. www.president.az
32. www.jur-words.info
33. www.wipo.int

**CONSTITUTIONAL AND LEGAL CONCEPT OF
INTELLECTUAL PROPERTY AND ITS IMPORTANCE**

G.Z.Jabi

SUMMARY

This article considers the problems of constitutional regulation of intellectual property. The problems of intellectual property in different fields of human activities are considered.

**КОНСТИТУЦИОННО-ПРАВОВОЕ ПОНЯТИЕ
ИНТЕЛЛЕКТУАЛЬНОЙ СОБСТВЕННОСТИ И ЕГО ВАЖНОСТЬ**

Г.З.Джаби

РЕЗЮМЕ

В статье затрагивается проблематика конституционного регулирования интеллектуальной собственности. Рассмотрены вопросы отраслевой принадлежности права интеллектуальной собственности.

**İNZİBATİ HÜQUQİ MÜBAHİSƏLƏR ÜZRƏ İNZİBATİ MƏHKƏMƏ
İCRAATININ HÜQUQİ TƏNZİMİ: MÖVCUD VƏZİYYƏT**

N.Ə.Baxşiyeva

Bakı Dövlət Universiteti
Bakı, Akademik Z.Xəlilov küçəsi 23
e-mail: n.r.007@rambler.ru

Açar sözlər: inzibati, məhkəmə, dövlət, hüquq

Keywords: administrative, court, state, law

Ключевые слова: административный, суд, государство, право

Hüquq və azadlıqların məzmunu kimi müdafiə mexanizmləri bəşəriyyətin sosial-mədəni inkişafının daimi problemlərindən biri olmuşdur. Müasir hüquqi dövlətlə şəxsiyyət arasındakı qarşılıqlı münasibətlər insan hüquqlarının və azadlıqlarının, qanunla qorunan maraqların prioritetliyi, dövlətin müdaxilə səlahiyyətlərinin məhdudluğu, inzibati orqanların fəaliyyəti üzərində məhkəmə nəzarəti vasitəsilə sosial münaqişələrin qarşısının alınması, sosial ədalətin bərpa olunması kimi meyarlara əsaslanır. Hazırda isə demokratik dövlətlərin siyasətinin mərkəzində insanın hüquq və azadlıqları, sosial rifahı və etibarlı hüquqi müdafiə mexanizmləri dayanır.

Hüquq və azadlıqlara münasibət müasir hüquqi dövlətin siyasi-hüquqi əsaslarından birini təşkil edir. Prof. Z.A.Əsgərov haqlı olaraq hüquq və azadlıqları hüquq sisteminin nüvəsi hesab edir (1, s.102). Dövlət vətəndaşların hüquqlarını, azadlıqlarını və qanunla qorunan maraqlarını inzibati orqanların mümkün özbaşınalıqlarından qorumaq üçün səmərəli hüquqi təminat və müdafiə vasitələri formalaşdırır.

Dövlətin idarəetmə sistemində icra hakimiyyətinin təşkili və həyata keçirilməsi zamanı yaranan, dəyişən və xitam olunan ictimai münasibətləri nizama salan inzibati hüquq idarəetmə münasibətlərini tənzimləyərək, onlara cəmiyyətin və dövlətin maraqlarına uyğunluq xarakteri verir. Ədəbiyyatda qeyd olunduğu kimi, vətəndaşların və cəmiyyətin inzibati özbaşınalıqdan, sui-istifadədən, diqqətsizlikdən, dövlət idarəetmə aparatının vəzifəli şəxslərinin özbaşınalığından mühafizəsinin təmin edilməsi inzibati hüququn məqsədlərindən biridir (2, s.31). İnzibati hüquq subyektlərinin qeyri-bərabər hüquqi vəziyyətini, inzibati hakimiyyət səlahiyyətlərinə malik olanların vətəndaşların və təşkilatların hüquq və azadlıqlarına təsir etmək imkanını təsbit edir. Hakimiyyət münasibətlərinin inzibati hüquqi tənzimlənməsi inzibati orqanların fəaliyyəti sferasına demokratik başlanğıcların tətbiq olunmasını təmin edir (3, s.69). İ.M.Halliy haqlı olaraq hesab edir ki, inzibati hüquq münasibətlərinin nəzəriyyəsi hüquqi dövlətin təşəkkülü prosesi ilə bilavasitə əlaqəli şəkildə inkişaf edir. Bu isə vətəndaşların hüquq və azadlıqlarının hakimiyyət orqanlarının özbaşınalığından qorunması üçün xüsusi müdafiə qaydasının yaradılmasını zəruri edir (4, s.19).

İnzibati hüquqi tənzimləmə mexanizmi hüquqi tənzimləmə sisteminin bir hissəsi olub, ümumilikdə ictimai münasibətlərə tənzimləyici təsir göstərən hüquqi vasitələrin (normalar, hüquq münasibətləri, hüququn tətbiqi aktları) məcmusundan ibarətdir. Məlumdur ki, inzibati orqanla vətəndaş arasında yaranan və inzibati-hüquq normaları ilə

nizama salınan idarəçilik xarakterli ictimai münasibətlərdə iştirak edən tərəflər inzibati hüquq normaları ilə müəyyən edilən qarşılıqlı hüquq və vəzifələr daşısalar da, inzibati orqan mütləq şəkildə üstün hüquqa malik olur. Müasir hüquqi dövlətdə inzibati hüquqi tənzimləmə inzibati orqanın inzibati icraatda üstün hüquqi vəziyyəti ilə yanaşı, öz aktlarına və hərəkətlərinə (hərəkətsizliyinə) görə vətəndaş qarşısındakı məsuliyyət mexanizmini də müəyyənləşdirməklə tərəflər arasında tarazlığın yaradılmasına yönəlir. Ədəbiyyatda haqlı olaraq müasir dövrdə hüquqda “üstün tərəf” anlayışının əvəzinə “tarazlıq” anlayışının önə çıxması olduqca yeni və son dərəcə həyəcanlandırıcı bir inkişaf kimi qiymətləndirilir (5, s.283). İnzibati orqanın üstünlük hüququnun inzibati icraat prosesində qərəzliliyə, vətəndaşların hüquq, azadlıq və qanuni maraqlarının, obyektivliyin pozulmasına səbəb olmasına yol verilməməsi üçün real məsuliyyət mexanizminin və səmərəli hüquqi müdafiə vasitələrinin, inzibati icraat qaydalarının və inzibati məhkəmə icraatının formalaşdırılması mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Ədəbiyyatda qeyd olunduğu kimi, yalnız ümumməcburi qaydaların müəyyən edilməsi ilə inzibati orqanların özbaşına fəaliyyətinin qarşısını almaq olar (6, s.12).

Müasir inzibati hüquqi doktrinanın əsas vəzifələrindən və inkişaf istiqamətlərindən birini də məhz hüquqi dövlətin təyinatına və prinsiplərinə uyğun inzibati qanunvericiliyin və inzibati məhkəmə icraatının, müvafiq normativ-hüquqi bazanın formalaşdırılması təşkil edir. Çünki, inzibati məhkəmə icraatı inzibati orqanların məsuliyyət mexanizminin hərəkətverici qüvvəsi, inzibati icraatda süründürməçiliyin və korrupsiyanın qarşısının alınması üçün mühüm amildir. Məlum olduğukimi, sovet dövründə inzibati məhkəmə icraatını tənzimləyən inzibati-prosessual qanunvericiliyin mövcud olmaması həmin dövrün hüquq sisteminin böyük paradokslarından biri idi. Bu hal sovet inzibati hüququnun prosesual aspektlərinin olduğunu göstərirdi. XX əsrin 60-cı illərinə qədər İttifaqda inzibati prosesə aid elmi işlər faktiki olar ki, yox dərəcəsində idi. XX əsrin 60-70-ci illərində aparılan tədqiqatlarda da inzibati prosesə aid məsələlərin fundamental tədqiqi aparılmırdı. Hətta, 20-ci illərin elmi araşdırmalarında inzibati hüquqa aid olan yurisdiksiya sahələrinin tədricən diqqətdən kənar qalması nəzəriyyədə inzibati münasibətlərdən yaranan işlərin də mülki prosesual hüquqa aid edilməsinə səbəb olmuşdu.

Həmin dövrdə inzibati prosesin və inzibati məhkəmə icraatının elmi araşdırmalardan və qanunvericinin diqqətindən kənar qalması həmin dövrün hüquqi doktrinası ilə əlaqədar idi. Predmeti qadağanedicı hüquq münasibətlərini nizama salmaqdan ibarət olan neqativ inzibati hüquq vətəndaşların yox, daha çox dövlətin maraqlarını qorumağa xidmət edirdi. Ümumi inzibati hüquq repressiv xarakter daşıyırdı ki, bu da dövlətin öz vətəndaşlarına qarşı tədbirlər görə bilməsi üçün əsas qismində çıxış edirdi. Sovet doktrinası hüquqi dövlət ideyasından tamamilə uzaq olan hüquq düşüncəsindən çıxış edərək dövlətin fərdlər qarşısında məsuliyyətini qəbul etmirdi. Buna görə də “inzibati hüquq” və “inzibati məsuliyyət” anlayışları formal şəkildə mövcud olsa da, real inkişaf üçün heç bir ideoloji və siyasi zəminə malik deyildi.

Sovet hüququnda inzibati məsuliyyət administrasiyanın fərdlər qarşısındakı məsuliyyəti kimi deyil, əksinə, fərdlərin administrasiya qarşısındakı məsuliyyəti kimi səciyyələndiyindən inzibati məsuliyyətə tamamilə spesifik yanaşma formalaşmışdı. Hətta, bu mövqeyi legitimləşdirmək üçün doktrinada inzibati məsuliyyət cinayətlərin qarşısının alınması üçün əsas vasitə kimi təqdim olunurdu. Ağır cinayət məsuliyyətinin əvəzinə bəzi hüquqpozmalara görə “yüngül” inzibati məsuliyyətin nəzərdə tutulmasını qanunverici “humanistlik” adı altında pərdələyirdi. Bu, sovet hüquq siyasətinin liberallığını göstərməyə

yönələn addım idi (7, s.4).

Həmin dövrdə məhkəmə icraatı ilk növbədə dövlətin ümumi maraqlarının müdafiəsi məqsədilə tətbiq olunan idarəetmə vasitəsi idi. Vətəndaşların və təşkilatların maraqları ümumdövlət (ümumi) maraqlarına nisbətən törəmə xarakter daşıyırdı. Bu maraqlar yalnız sosialist qanunçuluğunun müddələrinə zidd olmadığı təqdirdə məhkəmə qaydasında müdafiə edilə bilərdi. Məhkəmənin əsas funksiyası hüququ pozan şəxslərin cəzalandırılması olduğundan, hüquqların müdafiəsi və bərpası kimi funksiyalar arxa planda qalırdı. Sovet hakimiyyəti dövründə məhkəmə müstəqil bir orqan olmayıb, dövlətin idarəetmə orqanları səviyyəsində mövcud idi (8, s.82). Sosialist hüquq sistemində məhkəmə sisteminin təşkili və fəaliyyəti hakim sosialist qanunçuluğuna əsasən həyata keçirildiyindən məhkəmə dövlətin məcburetmə vasitəsi kimi çıxış edir, məhkəmə sistemi struktur-funksional vahidlik və mərkəzləşmə prinsiplərinə əsaslanırdı. Nəticədə ictimai hüquq düşüncəsində məhkəmə sistemi “cəzalandıran təşkilat” imici qazanmışdı.

Dövlət müstəqilliyinin bərpasından sonra ölkədə idarəetmənin funksiya və metodlarının dəyişməsi, yeni idarəetmə təfəkkürünə, səmərəli inzibati idarəetməyə keçid cəmiyyətdə inzibati orqanlarla vətəndaşlar arasındakı inzibati münasibətlərin yenidən qurulmasını, bu münasibətlərin ənənəvi modeldən fərqli tərzdə tənzimlənməsini tələb etdi. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası hakimiyyət bölgüsü prinsipini, demokratik, hüquqi və dünyəvi dövlət quruculuğunun hüquqi əsaslarını, insan hüquq və azadlıqlarının təmin olunmasının bünövrəsini formalaşdırdı, məhkəmə hakimiyyətinin müstəqilliyi konstitusion qaydada öz təsbitini tapdı, ölkədə üç pilləli məhkəmə sistemi yaradıldı.

İnsan hüquq və azadlıqlarının qorunması və təmin olunması sahəsində dövlətin ardıcıl mövqeyi konstitusiya qanunvericiliyi ilə yanaşı, bir neçə digər istiqamətlərdə həyata keçirilən tədbirlərdə də özünü biruzə verdi. Bu, bir tərəfdən dövlətin insan hüquqlarına dair beynəlxalq müqavilələrə tərəfdar çıxmasında, hüquq sisteminin demokratik prinsiplər əsasında tamamilə yenidən qurulmasında, yeni təminat mexanizmlərinin yaradılmasında, digər tərəfdən isə mövcud müdafiə və təminat mexanizmlərinin, o cümlədən şikayət və nəzarət institutunun, məhkəmə təminatının təkmilləşdirilməsində öz ifadəsini tapdı.

Müasir demokratik dövlət quruculuğunun inkişafı dünya hüquq məkanına inteqrasiyadan, mütərəqqi və çevik hüquqi mexanizmlərin yaradılması və tətbiqindən bilavasitə asılı olduğu birmənalı şəkildə qəbul olundu, mütərəqqi məhkəmə-hüquq islahatlarının əsası qoyuldu. Ardıcıl şəkildə həyata keçirilən islahatlar başlıca olaraq bir məqsədə - insan və vətəndaşların hüquq və azadlıqlarının etibarlı qorunmasına, ədalət mühakiməsinin təmin edilməsinə və təkmilləşdirilməsinə yönəlmişdir.

11 iyun 1999-cu ildə “Vətəndaşların hüquq və azadlıqlarını pozan qərar və hərəkətlərdən (hərəkətsizlikdən) məhkəməyə şikayət edilməsi haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu qəbul olundu. Həmin Qanun Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası və Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələrlə təsbit edilmiş Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarının hüquq və azadlıqlarını pozan qərar və hərəkətlərdən (hərəkətsizlikdən) məhkəməyə şikayət edilməsi qaydalarını müəyyənləşdirməyə, habelə vətəndaşların hüquq və azadlıqlarının məhkəmə təminatı ilə əlaqədar yaranan münasibətləri tənzimləməyə yönəlmişdi. Qanunun 1-ci maddəsində öz hüquq və azadlıqlarını pozulmuş hesab edən hər bir vətəndaşın məhkəməyə müraciət etmək hüququ təsbit olundu. Bu hüquq vətəndaşın öz hüquq və azadlıqlarını pozan qərar-

lar və hərəkətlər (hərəkətsizlik) barəsində birbaşa məhkəməyə və ya tabelik qaydasında yuxarı dövlət orqanlarına və yerli özünüidarə orqanlarına, müəssisələrə, idarələrə və təşkilatlara, ictimai birliklərə, vəzifəli şəxslərə şikayətlə müraciət etməsini nəzərdə tuturdu. Hüquq ədəbiyyatında inzibati orqanların və vəzifəli şəxslərin qeyri-hüquqi hərəkətləri dedikdə, vətəndaşların mənafeyinə zidd olan hərəkətlərin edilməsi, vətəndaşların xeyrinə olmayan hərəkətsizlik nəzərdə tutulurdu (9, s. 254).

Həmçinin qanunda dövlət orqanlarının və yerli özünüidarə orqanlarının, müəssisələrin, idarələrin və təşkilatların, ictimai birliklərin, vəzifəli şəxslərin qərarlarından və hərəkətlərindən (hərəkətsizliyindən) vətəndaşların şikayətlərinə məhkəmə tərəfindən respublika qanunvericiliyinə uyğun baxılması qaydası (2-ci maddə) təsbit olundu. Lakin, həmin dövrdə inzibati prosessual qanunvericilik mövcud olmadığı üçün bu cür şikayətlər əsasında qaldırılan işlərə də ənənəvi mülki icraat qaydasında mülki prosessual qanunvericiliyə uyğun baxılırdı. Mülki məhkəmə icraatının növlərindən biri kimi bu işlər “İnzibati hüquq münasibətlərindən törəyən işlər üzrə icraat” adlanan icraat növündə birləşirdi.

İcraatın bu növü seçici siyahılarındakı səhvlərə, vətəndaşların hüquq və azadlıqlarını pozan inzibati orqanların, ictimai təşkilatlar və ya vəzifəli şəxslərin hərəkətləri barədə şikayətlərə dair işləri, həmçinin vətəndaşlardan vergi qalıqlarının, dövlət məcburi sığorta ödəmələrinin tutulması ilə bağlı işləri əhatə edirdi. Onu da qeyd edək ki, icraatın göstərilən növü “İnzibati hüquq münasibətlərindən törəyən işlər üzrə icraat” adlansa da, yalnız inzibati münasibətlərdən deyil, həm də ümumi hüquq, maliyyə hüquq münasibətlərindən yaranan işləri də əhatə edirdi. Bu işlər üçün ümumi cəhət onların hakimiyyət və tabeçilik münasibətlərindən irəli gəlməsi hesab olunurdu (9, s. 12). Qeyd edək ki, bu cür şikayətlərin ümumi məhkəmələrdə baxılması onların spesifik məzmununun və subyekt tərkibinin nəzərə alınmaması ilə şərtlənirdi.

Ədəbiyyat

1. Əsgərov Z.A. Konstitusiya hüququ. Dərslik. Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, 2006
2. Abdullayev A.O. İnzibati hüquq (I-II hissə). Dərs vəsaiti. Bakı: Qanun, 2005
3. Бахрах Д.Н., Россинский Б.В., Стариков Ю.Н. Административное право. Учебник для вузов. М.: Норма, 2007
4. Галлий И.М. Рассмотрение судами дел, возникающих из административно-правовых отношений: Автореф. дис. ... канд. юр. наук. М., 2007
5. Dinç G. İnsan hakları hukuku və denge. TBB dergisi, 2005, № 57
6. Herrmann T., Knudsen R.H. Azərbaycan Respublikasının yeni inzibati hüququna giriş // Hüquqi dövlət və qanun, Bakı, 2006, № 3
7. Европейский инструмент в области демократии и прав человека. Европейский Союз - Казахстан. Семинар представителей гражданского общества по правам человека. Судебная система и места лишения свободы: на пути к достижению европейских стандартов / Сводный отчёт, 2009
8. Сəfərov İ.M. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının şərhı. Bakı: Hüquq ədəbiyyatı, 2003
9. Cabbarlı F.A., Mövsümov M.A. Azərbaycan Respublikasının mülki prosessual hüququ. Dərslik. Bakı: Qanun, 1998

**LEGAL REGULATION OF ADMINISTRATIVE LEGAL PROCEEDINGS
ON ADMINISTRATIVE AND LEGAL DISPUTES: CURRENT SITUATION**

N.A.Bakhshiyeva

SUMMARY

In this article, the current situation with the legal regulation of administrative legal proceedings on administrative and legal disputes is studied. The author shows that change of functions and methods of management in the country after the reaffirmation of national independence urges the restoration of the administrative relations between administrative bodies and citizens in the society.

**ПРАВОВОЕ РЕГУЛИРОВАНИЕ АДМИНИСТРАТИВНОГО
СУДОПРОИЗВОДСТВА ПО АДМИНИСТРАТИВНО-ПРАВОВЫМ
СПОРАМ: ТЕКУЩЕЕ ПОЛОЖЕНИЕ**

Н.А.Бакшиева

РЕЗЮМЕ

В данной статье исследовано текущее положение правового регулирования административного судопроизводства по административно-правовым спорам. Автор указывает, что изменение функций и методов управления в стране после восстановления государственной независимости требует восстановления административных отношений между административными органами и гражданами в обществе.

ÇAĞDAŞ QLOBALLAŞMANIN TÖRƏTDİYİ PROBLEMLƏR VƏ ANTIQLOBALİZM

N.RƏCƏBOV

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Tarix İnstitutu
Bakı AZ1073, H.Cavid pr., 115
e-mail: Oyu-asp@mail.ru

Açar sözlər: qloballaşma, kapitalizmin ümumi böhranı, “kor düyünlər”, yeni rəqiblər, etatizm, sosializm, marksizm

Ключевые слова: глобализация, общий кризис капитализма, «слепые узлы», новые конкуренты, этатизм, социализм, марксизм

Key words: globalization, the general crisis of capitalism, "blind nodes", the new competitors, etatizm, socialism, Marxism

Əgər biz qloballaşmanı hamı üçün işlətməsək, onda o heç kəsə işləməyəcək.

Koffi Annan (BMT-nin sabiq Baş katibi)

Bəşəriyyətin döndərsəvvəl qədəm qoyduğu sənaye inqilabı artıq yenieranın ilk müjdəçisiydi. İrmaşını sənaye özü ilə birlikdəancaqelmi- texnikailiyyətlərin istehsalatətibiqinikütləviləşdirməkləyaddaqalmadıhəmçinin ticarət görünməmiş dərəcədə genişvüsətəldi, sözü nəslmənasında vahiddünyabazarını yaratdı. Yenimüstəmləklərvə yenibazarları gündə mübarizək öhnədünyanın sərhədlərini və özünü qapalılığında qıdaraq vahid planetar proseslərini coşğun inkişafınast imulverdi, ilk transmilli şirkətlərvə inhisarları istehsalın və ticarətin sərhədsiz qlobal məkanını ortaya çıxardı. Kapital dünyası sirkulyasiyası başlandı. Xalqların völkələrinən- ənəvi qapalı həyatını dünyaiqtisadiyyatı, dünyabazarı və vahiddünyadəbiyyatının informalaşması prosesləri əvəzlədi. Bu isə görünməmiş integrasiya, inkişaf və dünyatəcrübəsinin paylaşılması kimipozitiv nəticələrə bərabər həlli üçün bütüdünyanın birgə söylərinin tələb edən qlobal problemlərində doğurdu və biz buməqaləçərçivəsində qloballaşmanın özü ilə gətirdiyi qlobal problemlərdən və onların həlli yollarından danışacağıq.

XIX əsrdən etibarən kapitalizmin inkişafı coşğun qloballaşma prosesinə təkan vermiş və nəticədə dövlətləri xalqları iqtisadi tellərlə bir-birinə bağlayan vahid qlobal iqtisadi sistem, məkan yaranmışdır. Ötən iki əsrə yaxın zaman müddətində qloballaşma millətlərin ünsiyyətini görməmiş dərəcədə gücləndirib. Bu öz əksini statistik rəqəmlərdə də göstərir. Beləki XXI əsrin ortalarında hər il cəmi 2-3 beynəlxalq konfrans keçirilirdisə XIX əsrin əvvəllərində hər il ortalama 4000 beynəlxalq konfrans keçirilir. Qlobal ünsiyyətin artışı özünü beynəlxalq təşkilatların sayında da büruzə verir. Beləki XX əsrin ilk onilliyində ortalama 37 dövlətlərarası beynəlxalq təşkilat var idisə, XX əsrin axırlarında bunların sayı 260-a çatmışdır. Artım tendensiyası qeyri dövlət beynəlxalq təşkilatların sayında da özünü göstərir. Məsələn XX əsrin əvvəllərində qeyri dövlət beynəlxalq təşkilatların sayı 176 olduğu halda, XX əsrin sonlarında onların sayı 5472-yə çatmışdır. [1, s. 76]

Qərribə burasındadır ki, qloballaşma özünü iki başlı paradoksal hadisə kimi göstərir. Bir tərəfdən onun millətlərarası ünsiyyəti gücləndirərək xalqları bir-birinə necə yaxınlaşdırıldığından danışdığımız halda, digər tərəfdən qloballaşmanın sosial ədalət baxımından, iqtisadi inkişaf baxımından varlı və yoxsul millətlər arasında necə böyük uçurum yaratdığından və bu uçurumun

hər ötən il daha da genişləndiyinin şahidi oluruq. Bu BMT-nin hər ilin sonu açıqladığı məlumatlarda da öz əksini tapır. BMT ekspertlərinin məlumatına görə hal-hazırda planet əhalisinin 1,2-1,3 milyard nəfəri hər gün 1 dollar səviyyəsindən aşağı gəlirlə, 2,8 milyard insan isə gündəlik 2 dollardan aşağı səviyyədə gəlirlə yaşayır [2, s. 158]. Bu isə o deməkdir ki, planet

N. Rəcəbov

əhalisinin hər 6 nəfərindən 4-ü gündə 1-2 dollardan aşağı səviyyədə dolanır ki, bunlar ümumi planet əhalisinin 3\2-ni təşkil edirlər. BMT-nin açıqladığı məlumata görə dünyanın 20 ən varlı ölkəsində əhalinin yaşayış səviyyəsini ən kasıb 20 ölkənin göstəriciləri ilə müqaisə etdikdə aradakı fərq olduqca böyük alınır və bu fərq getdikcə artmaqdadır: 1960-cı ildə 30:1, 1990-cı ildə 60:1, 2000-ci ildə 100:1 nisbətində olmuşdur [3, s. 64]. Məsələn 2003-cü ilin sonuna olan məlumata görə dünyanın ən zəngin 3 nəfər sahibkarının sahib olduğu sərvət 112,1 milyard dollara bərabərdir ki, bu da Rusiya kimi böyük dövlətin illik büdcəsindən təqribən 3 dəfə daha çox deməkdir. Ən əsası isə planetin bu ən zəngin 3 nəfərinin sərvəti dünyanın 47 kasıb ölkəsinin milli gəlirindən daha çoxdur. Planetin ən zəngin 587 milyardının sərvəti dünya əhalisinin yarısından çoxunun illik gəlirini xeyli ötmüşdür. Rəsmi statistikaya görə 358 milyard ailə icmasının toplam kapitalı planet əhalinin 45%-nin illik gəlirindən çoxdur [4, s. 164]. Dünyanın digər qütbündə isə 2 milyard insan elektrik enerjisindən istifadə etmək imkanından məhrumdur. Planet əhalisinin təqribən yarısı heç zaman telefonla zəng etməmiş və telefon zəngi qəbul etməmişdir [5, s. 185]. Ümumən planetar miqyasda hər ötən dəqiqə 8-10 uşaq aclıqdan ölür [6, s. 73]. Qlobal kapitalizmin rəqəmlərdə əksini tapmış gerçək mənzərəsi budur. Məhz bu və bu qəbildən olan mənfi hallar bütün dünyada qlobal kapitalizm əleyhinə antiqloballaşma hərəkətinin geniş vüsət almasına səbəb olmuşdur.

Əvvəllər bu hərəkəti heç kəs ciddiyyə almır, onları anarxist küçə adamı, sərxoşlar kimi dəyərləndirirdilər. Amma sonralar vəziyyət xeyli dəyişdi, belə ki, antiqlobalistlərin sıralarında görkəmli elm adamları, tanınmış simalar görünməyə başladı. Bu hal hadisələrin nə qədər ciddi xarakter almasına bir işarə idi. Əgər antiqlobalistlərin tələblərinə nəzər salsaq görərik ki, bu tələblər hələ keçən əsrin əvvəllərindən səslənməyə başlamışdır. Lenin bu barədə yazırdı: «...maliyyə kapitalı dünyanın bütün ölkələrində, demək olar, tam mənası ilə öz torunu qurur. Müstəmləkələrdə təsis olunan banklar və onların şöbələri bu işdə böyük rol oynayır. Dünya bir ovuc sələmçi dövlətlərə və çox böyük bir əksəriyyət təşkil edən borclu dövlətlərə bölünmüşdür» [7, c.27 s.400-439]. Beləliklə, beynəlxalq maliyyə qurumları, banklar dünyanın hər tərəfində öz torlarını quraraq, zəli kimi yoxsul xalqların qanını sorub şişirlər, yerli iqtisadiyyatlar isə tənəzzülə uğrayır və yalnız borc faizləri qaytarmaqla məşğul olurlar: «...bu gün Latın Amerikasını ölkələri xarici borclarını ödəyə bilmək iqtidarında deyildir. Hətta bəzi ölkələrdə ixracat gəlirləri xarici borcun yalnız 50%-ni ödəyə bilməkdədir» [8, s.14].

İngiltərə dövlətinin büdcəsinin 7% xarici borcların ödənməsinə sərf olunursa, bu rəqəm Türkiyə dövlətinin büdcəsində 55% təşkil etməkdədir. Yəni Türkiyə dövlət büdcəsinin yarısından çoxunu xarici borcların ödənilməsinə sərf edir. Məsələn Türkiyə dövləti son 5 ildə xarici borclarına görə nə az, nə çox düz 150 milyard dollar faiz ödəmişdir ki, bu da Türkiyə dövlətinin az qala 5 illik büdcəsi qədərdir. 2004-cü ilin martına olan məlumata görə Türkiyənin 300 milyard dollar xarici borcu var [9].

2000-ci ilin aprel ayında antiqlobalistlər, «Dünya Bankı»nın Vaşinqtondakı iqamətgahı qarşısında mitinq edərək binanın önünə iki maşın peyin tökmüş və çox anlamlı bir şəkildə beynəlxalq maliyyə qurumlarının yoxsul ölkələrə qarşı yeritdikləri sələmçi siyasətlərini protest etmişdirlər. Antiqloballaşma hərəkətinin tərəfdarlarının diqqət cəlb etdikləri ikinci bir məsələ ucuz işçi qüvvəsi kimi istismara son qoyulmasıdır. Bu ikinci tələbin qısa məğzi ondan ibarətdir ki, eyni işə, eyni peşəkarlığa baxmayaraq inkişaf etmiş ölkə vətəndaşlarına, yoxsul ölkə vətəndaşlarına nisbətən qat-qat çox əmək haqqı verilir. Meksika mənşəli ABŞ vətəndaşları eyni işə görə başqalarından çox daha ucuz işləyirlər, həm də çox daha ağır şərtlər çərçivəsində. Bu qeyri bərabərlik o qədər geniş vüsət alıb ki, ABŞ-da yanacaq doldurma məntəqələrində ancaq gəlmələr, xüsusi ilə də Asiya mənşəliləri işləyirlər. Onlar hər gün səhər saat 6°-dan, gecə saat 22°-dək 15-

16 saat işləyərək çox az, hər saata cəmi 5-7 dollar qazanırlar[10]. Bu pulla isə Amerikada ancaq acından ölməməklə yaşamaq olar. Eyni işə görə isə yerli anqlosaks mənşəli ABŞ vətəndaşları müvafiq olaraq 30 dollar pul qazanırlar. Deməli fərq 5-6 mislinə bərabərdir. Belə qeyri bərabərlik isə bütün iş sahələrində özünü büruzə verir, həm də dünyanın hər yerində. Bu və ya bu qəbildən

N. Rəcəbov

olan bir sıra neqativ hallar antiqloballaşma hərəkatının planetar miqyasda geniş vüsət alması ilə nəticələndi. Fikrimizcə bu hadisələrdən bəzilərini qeyd etsək hərəkatın necə ciddi xarakter daşdığını görə bilərik.

2001-ci il iyulun 20-23-ü İtaliyanın Genuya şəhərində «Böyük səkkizli»yin zirvə toplantısı keçirilən yerdən 1150 metr kənardə «Cinayətkar zənginlər zirvəsinə xeyr» şüarı altında qlobal kapitalizm əleyhinə 100 min insanın iştirakı ilə izdihamlı mitinq oldu. Üç gün boyunca mitinqçilərlə 20 min polis arasında şiddətli toqquşma getdi. Karlo Quliyani adlı 23 yaşlı gənc italyan polislər tərəfindən vəhşicəsinə döyülərək başından aldığı güllə yarasından həlak oldu. 470 nəfər yaralandı. 85 nəfər göz altına alındı[11].

Antiqlobalistlərin silsilə mitinqlərindən götürülmüş bu bir neçə fakt qlobal kapitalizm əleyhinə planetar miqyasda xüsusi ilə ən zəngin dövlətlərdə belə necə böyük mənfi rəyin formalaşdığını bariz şəkildə sübut edir. Bəzi ədəbiyyatlarda qlobal kapitalizmin doğurduğu yeddi nəticədən danışılır. Bunlar aşağıdakılardan ibarətdir:

1. Dünya iqtisadiyyatının dinamizmi artmışdır.
2. Dünya iqtisadiyyatının inkişafında qeyri bərabərlik artmışdır.
3. Dünya iqtisadiyyatında qlobal qeyri sabitlik artmışdır.
4. Dünya iqtisadiyyatı subyektlərinin rolu dəyişmişdir.
5. Regional səviyyəli inteqrasiya prosesləri güclənmişdir.
6. Qlobal rəqabətin xarakteri dəyişmiş, güclənmişdir.
7. Ayrı-ayrı ölkələrin mədəni identikliyi dağılmağa başlamışdır [12, s. 83-84].

Əlbəttə ki, qlobal kapitalizmin dünya miqyasında doğurduğu nəticələrin sayını yeddiylə məhdudlaşdırmaq olmaz. Bunların sayını istənilən qədər artırmaq mümkündür. Amma bilinən dəqiq bir şey vardır ki, o da qlobal kapitalizmin daha çox mənfi proseslərə başlanğıc verməsidir və bu səbəbdəndir ki, qloballaşmanı demək olar ki, antihumanist proses kimi dəyərləndirənləri istənilən təbəqənin nümayəndələri arasında görmək mümkündür.

Qloballaşma prosesinin dərinləşməsi nəticəsində terrorizm, narkobiznes və mütəşəkkil cinayətkarlıq müxtəlif silah növləri sərhədlərin açıqlığından istifadə edərək daha çox problemlər yarada bilər. Bu problemlərin hamısı yeni əsrdə bizim qarşımızda yeni təhlükəsizlik vəzifəsi qoyur. Bu qloballaşma erasında xəstəliklərin yayılması bəzi cəmiyyətlərdə kök salmış etnik, irqi, tayfa, dini münaqişələrin yayılmasını daha da artırma bilər. Gündə bir dollardan az pul qazanan milyardlarla insanın yoxsulluğu da dünyanın qloballaşmasının bir hissəsidir» [13, s. 34].

Qloballaşan dünyamızın gələcəyi barədə müxtəlif proqnozlar irəli sürənlər, bu prosesin gələcəyi ilə bağlı olaraq müxtəlif mövqelər nümayiş etdirirlər. Şərti olaraq bu mövqeləri iki istiqamətdə qruplaşdırmaq olar.

1. Qloballaşmanın gələcəyi barəsində optimist düşüncələr (optimistlər)
2. Qloballaşmanın gələcəyi barədə pessimist düşüncələr (pessimistlər)

Optimistlər arasında ən məşhur müəlliflərdən Norman Eynsel, R.Keoxane, C.Nay, Kenici Omaye, Fridment və başqalarının adını çəkmək olar. Qloballaşmanın optimist qanadını xarakterizə edən ortağ baxışların ifadəsi belədir ki, qloballaşma pozitiv proses olaraq xalqlar arasında sadə asılılığı daha mürəkkəb asılılıqla əvəz edir ki, nəticədə millətlərin bir-birindən sıx surətdə asılılığı faktı onlar arasında gələcəkdə baş verəcək münaqişələri qeyri mümkün edir və ümumi qlobal sosial rifah üçün şərait yaradır. M.Doyle belə hesab edir ki, qarşılıqlı asılılıq və onunla birlikdə liberal demokratiyanın mütləq hakimiyyəti müharibəni təcrid edir, lakin bu hadisə bir az gec 2050-2100-cü illər arasında baş verəcəkdir.» [1, s. 61].

Beləliklə, qloballaşmanın optimist qanadının mövqeyinə yekun vuraraq deyə bilərik ki, optimistlər ifratbıranlı mövqe tutaraq bütün proqnozlarını ancaq qloballaşmanın müsbət nəticələrini nəzərə alaraq verirlər, bu da bir faktdır ki, qloballaşma təkcə müsbət meyllərin daşayıcısı deyildir, onun doğurduğu çoxlu sayda mənfi nəticələrdə var. Məhz qloballaşmanın pessimist qanadı bu problemləri ön plana çəkir. Qloballaşmanın pessimist qanadının

N. Rəcəbov

nümayəndələrinin ortaq fikri belədir ki, qloballaşma dövlətləri, millətləri bir-birinə yaxınlaşdırmır, əksinə, varlı və yoxsul dövlətlər arasında dərin uçurum yaradır, millətləri qeyri-bərabər vəziyyətə gətirir ki, bununda nəticəsində milyardlarla insanın yoxsul yaşadığı ölkələrin əhalisi zəngin dövlətlərin sahibkarları üçün ucuz işçi qüvvəsinə çevrilir. Qloballaşma yoxsul dövlətləri harınlamış zəngin imperialist dövlətlərin qurbanına çevirir. Dövlətlərin milli suverenliyini təhdid edir. Qloballaşmanın pessimist qanadı da daxilən iki fərqli istiqamətə bölünür. Bunlar aşağıdakılardır:

1. Qloballaşmanın sağdan tənqidi.
2. Qloballaşmanın soldan tənqidi.

Qloballaşmanı sağdan tənqid edən pessimist qanadın nümayəndələri içərisində xüsusi yerlərdən birini P.Byukmen tutmaqdadır. O, qloballaşmanı ABŞ-ın Sovet İttifaqı dağılandan sonra ikinci böyük düşməni hesab edir. Byukmen ABŞ-ın qlobal iqtisadiyyatdan izolyasiya edilməsinin ən qatı tərəfdarıdır. Onun fikrincə qloballaşma ABŞ-ın qapılarını dünyanın üzünə açır, nəticədə ölkədən külli miqdarda kapital işçi qüvvəsinin daha ucuz vergilərin daha aşağı olduğu yoxsul ölkələrə axır. Göründüyü kimi qloballaşmanı bu prosesdən ən çox qazanc götürmüş Amerika dövlətində nəzəriyyəçiləri sağdan tənqid edirlər. Ümumiyyətlə, ABŞ-da proteksionist siyasətin tərəfdarları getdikcə artmaqdadır. Hətta bu təcrid olunma siyasətinin tərəfdarları o qədər çoxdur ki, ABŞ prezidenti Bill Klinton Davos forumundakı çıxışında bundan doğan rahatsızlığını belə dilə gətirmişdir: «müsbət yönümdə əsaslı dəyişikliklərə baxmayaraq indi ABŞ konqresində 7 il əvvəlkindən daha çox proteksionizm meyli hökm sürməkdədir.»[13,s. 32].

Qloballaşmanı soldan tənqid edən pessimist mövqenin nümayəndələri isə daha çox Trans Milli Korparasiyaların dünya bazarında ağıllığından şikayət edirlər. Onların fikrincə Trans Milli İnhisarlar zəif ölkələrin hələ rəqabət üçün çox da davamlı olmayan istehsal sahələrini sıradan çıxarır ki, nəticədə inkişaf etməkdə olan yoxsul ölkələrin iqtisadiyyatı tənəzzülə uğrayaraq çökür. Bundan başqa, yoxsul ölkələrin əhalisi daha çox ucuz işçi qüvvəsi kimi istismar olunurlar. Çünki kapital transnasional inhisarlar üçün elə bir ölkə axtarır ki, orada əmək haqqı minimum olsun[1, s. 68].

Qloballaşmanı mənfi cəhətlərdən islah etməyə münasibətdə də mütəfəkkirləri şərti olaraq iki böyük qrupa bölmək olar. Birincilər qloballaşmanı kosmetik dəyişikliklərlə təkmilləşdirməyin mümkünlüyünə inanırlar. Fransanın sabiq prezidenti Jak Şirak maliyyə sirkulyasiyasını iqtisadiyyatın SPİD-i adlandırır. Çünki qlobal maliyyə bazarı elə bir qeyri stabillik yaratmışdır ki, baş verən maliyyə böhranları külli miqdarda sərvətin bir göz qırpmında heç olması ilə nəticələnmə bilər. Rusiyada, Türkiyədə, Cənub Şərqi Asiya maliyyə birjalarında baş verənlər göstərdi ki, onilliklər ərzində toplanan vəsait, müvəffəqiyyətlər bircə anın içərisində dağıla bilər [12, s. 85]. Məhz buna görə də Harvard Universitetinin əməkdaşı Ceffri Saks da ən azından heç olmazsa pul kursları üzərində dövlətin nəzarətini zəruri hesab edir. Saksın görə belə olduğu təqdirdə həqiqətən də maliyyə bazarları stabilləşər, maliyyə böhranları olmaz.

Kapitalist qloballaşmanın islahını köklü, fundamental dəyişikliklərdə görə ikinci qrup mütəfəkkirlər, xüsusilə də marksist nəzəriyyəçilər bu fikirdədirlər ki, xəstəliyi törədən səbəbləri aradan qaldırmadan xəstəliyi müalicə etmək nə qədər imkansız bir şeydirsə, kapitalist münasibətlərini də dəyişdirmədən qloballaşmaya qarşı mübarizə də bir o qədər səmərəsiz bir işdir. Əslində qloballaşmanı «sağlam»laşdırmaq cəhdləri heç də təkcə müasir dövrdə irəli sürülən tələb deyildir. Hələ bir əsr əvvəl də elə indiki kimi imperializmi islah etmək barədə düşüncələr xeyli çox idilər.

«Bizə deyirlər ki, imperializmlə mübarizə etmək lazımdır: hökmran dövlətlər tabe xalqların istiqlaliyyət hüququnu qəbul etməlidir; beynəlxalq tribunal böyük dövlətlərlə zəif xalqlar arasında bağlanmış müqavilələrin yerinə yetirilməsinə nəzarət etməlidir. Konfrans (Kekston-Hollda 1910-cu ildə keçirilmiş konfrans nəzərdə tutulur-Müəllif) bu kimi boş arzulardan irəli getmir. Biz belə bir həqiqətin anlaşılmasının heç izini də görmürük ki, imperializm kapitalizmin indiki formasında

N. Rəcəbov

onunla qırılmaz surətdə bağlıdır, buna görə də imperializmlə bilavasitə mübarizə aparmaq ümitsiz işdir, bəlkə ancaq ayrı-ayrı, xüsusən daha iyrənc hallara qarşı çıxmaqla kifayətlənmək olar» [14, c.28 s. 13-14].

Materialdan göründüyü kimi qloballaşmanı (imperializm) islah etmək, təkmilləşdirmək üçün hələ keçən əsrin əvvəllərində belə konfranslar keçirilir, fərziyyələr irəli sürülürdü, amma keçən bir əsrlik zaman müddətində qloballaşma nəinki «sağlam»laşdırıldı, islah edildi, əksinə ziddiyyətlər daha da dərinləşdi və çox daha kəskin xarakter aldı.

Beləliklə qloballaşmanı islah etmək arzusu islahatçıların gözündə elə arzu olaraq da qaldı. Ona görə ki, onlar qloballaşmanın mənfi nəticələrini törədən kapitalist münasibətlər sisteminə, yəni əsil səbəbə qarşı yox, onun törətdiyi nəticəyə qarşı mübarizə etməyi planlaşdırırdılar.

«Kapitalist sivilizasiyasının bütün tarixi sübut etmişdir ki, bazar iqtisadiyyatı - sosial qütübləşmə yaratmış, var dövlətin əhalinin az bir hissəsinin qisməti olduğunu təmin etmişdir...Bazar iqtisadiyyatının həddləri daxilində yaranmış qütbləşmə milli və qitələrarası sərhədləri aşaraq özünü varlı ölkələrlə kasıb ölkələr arasında qlobal miqyasda göstərməkdədir. Əlbəttə, yoxsullar varlı ölkələrdə də mövcuddur, özü də hamısında» [2, s. 49].

Göründüyü kimi Rumıniyanın keçmiş prezidenti İon İliyesku çox doğru olaraq qlobal yoxsulluğun səbəbini qloballaşmada, daha doğrusu beynəlxalq münasibətlərin qlobal sferasında yox, kapitalist münasibətlər sisteminin daxilində, özündə görür. Bu isə heç də təsadüfi deyildir. Hal-hazırda 5-6 milyon Amerikalı (ABŞ) evsiz-əşiksiz vəziyyətdə yaşayır [4, s. 130-131].

Bununla yanaşı hər il təkcə Qərbi Avropada 700 min adam özünü öldürməyə cəlid edir [15]. Hər il getdikcə artan özünə qəsd hallarının başlıca səbəbi kimi iqtisadi böhranlar, işdən çıxarmalar və s. vurğulanır.

Dünyanın ən zəngin və ən inkişaf etmiş ikinci dövləti olan Yaponiyada cəmi 50 gün ərzində - 2001-ci il sentyabrın 11-dən oktyabrın 30-a qədər 370 min insan işdən çıxarılib. Yaponiyanın ən böyük şirkətlərindən olan «Hitochi» 2001-ci ildə qarşılaşdığı iqtisadi böhran ucubundan 14 min işçisini ixtisara saldı. [16, s.73].

İspaniyada işsizlik 8,9%-dən 9,4%-ə, Yunanstanda isə 10%-ə yüksəlmişdir. Avropanın ən böyük iqtisadi gücü sayılan Almaniya 2001-2003-cü illərdə iki dəfə iqtisadi böhranla üzləşib [11].

Heç şübhəsizdir ki, inkişaf etmiş dövlətlərdə əmək haqqı bizlərlə müqayisədə yüksəkdir, amma bu ölkələrdə istehlak məhsullarının qiyməti də olduqca bahadır ki, bu da sözü gedən üstünlüyü heçə endirir. Məsələn, Nyu-York şəhərində bir nəfər üçün bir aylıq ev kirayəsi ortalama olaraq 1000-1500 dollar təşkil edir [10].

Əgər kapitalizmi islah edənlər 200-300 ilə bu rəqəmlərdə göstərilənlərə nail olublarsa, yəqinki qlobal kapitalizmi islah edib, humanist formaya mindirmək üçün dünyanın sonunu gözləmək lazım gələcəkdir.

Bütün bu deyilənləri yekunlaşdıraraq belə nəticəyə gəlirik ki, əvvəldə qeyd etdiyimiz kimi, qloballaşma bir tərəfdən dövlətlər millətlərarası inteqrasiyanı gücləndirib xalqları bir-birinə bağladığı halda, digər tərəfdən isə varlı və yoxsul dövlətlər arasında uçurumu, iqtisadi bərabərsizliyi də dərinləşdirir. Bu neqativ nəticələr birbaşa kapitalist istehsal münasibətlərindən törədiyinə görə ancaq ictimai münasibətlər sistemi köklü dəyişikliklərə məruz qaldıqdan sonra aradan qaldırıla bilər. Ona görə ki yuxarıdan, kapitalizmin iqtisadi əsaslarına toxunmadan, kosmetik dəyişikliklərlə qlobal kapitalizmi mənəviləşdirmək qeyri mümkündür. Qloballaşma bir sıra mənfi və ədalətsiz nəticələr doğursa da əslində bəşər tarixinin ümumi inkişafında müsbət

hadisədir. Necə ki, quldarlıq quruluşu bütün iyrənc xüsusiyyətlərinə baxmayaraq özündən sonra gələcək nisbətən mütərəqqi quruluş üçün hazırlıq mərhələsi olduğu kimi, qlobal kapitalizm də növbəti sosial ədalətli formasiya üçün keçid mərhələsi rolunu oynamaqdadır.

N. Rəcəbov

Ədəbiyyat:

- ¹Şükürov Ağayar. Qloballaşma: mahiyyəti və perspektivləri, Bakı: Adiloğlu, 2003, 170 s.
- ²İliyesku İon: İnteqrasiya və qloballaşma, Bakı: Oscar, 2001, 240 s.
- ³Azərbaycan və müasir dünya. Bakı: Adiloğlu, 2002, 420 s.
- ⁴Лисичкин В.А., Щелепин Л.А. Глобальная империя зла., Москва: «Крымский мост-9 Д», 2001, 445 с.
- ⁵QuliyevRaqib, Böyük transformasiya: Azərbaycan təşəbbüsləri., Bakı: Eəryşd, 2002, 438 s.
- ⁶Salmanov Məmməd. Tətbiqi Ekologiyanın əsasları., Bakı: Qızıl Şərq mətbəəsi, 1993, 185 s.
- ⁷Lenin İ.V. Əsərləri, Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1981, cild 27, 699 s.
- ⁸Məmmədov Zahid. Yeni iqtisadiyyat: monetar siyasət, finans kapitalının qloballaşması, Bakı: Azərnəşr,2001, 320 s.
- ⁹«Haberler» bülleteni - TRT-1 televiziyası. 2004-cü il, 22 mart
- ¹⁰«ADB»-dən reportaj - TGRT televiziyası, 2001 -ci il, 25 oktyabr
- ¹¹Faktlar kütləvi informasiya vasitələrində yayımlanan xəbər bülletenlərindən götürülüb (Az TV, ANS, TRT-1,) 2001-ci il, 20-23 iyun
- ¹²Əhmədov Mübariz. Qloballaşma dövründə konsensus nəzəriyyələrinin mahiyyəti. Bakı: Adiloğlu, 2003, 137 s.
- ¹³Davos. Qlobal iqtisadiyyatın üfüqləri, Bakı: Azərnəşr, 2000, 86 s.
- ¹⁴Lenin V.İ. Əsərlər, Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, cild 28, 1982, 720 s.
- ¹⁵Özünə qəsdlər artır. II Hürriyyət qəzeti Bakı 22.07.1997, səh.5
- ¹⁶Nəsirov Elman: ABŞ və Dünya 11 sentyabrından sonra. Bakı : Bakı Universitetinin nəşriyyatı,2003, 262 s.

"Problems arising from modern globalization and Antiglobalization"

N.Rajabov
SUMMARY

In this article, social problems arising from the modern globalization process and development inclination of antiglobalist conception arising as a result of this, are analyzed under the wide factual sources, and fundamental scientific outcomes are provided.

Globalization, being a historical process of planetary scope, though gave dynamic character to international communication, international and intergovernmental relations, deepened social inequality and social cleft between nations of different development level and converted it into a global problem indeed. As a result of this, in the last 50 years, though national harvest increased from 3 trillion to 30 trillion USD dollar, as well food production by 7 times, recent years, instead of this increase, global poverty does not decrease, but it increased more than 7 times. Naturally, development of such globalization process in such form worried progressive mankind forces and this displays itself vividly in development of antiglobalist movement in recent years. As an alternative to "World Economic Forum" hold in Davos city, in liberal circles each year, foundation

of "World Social Forum" by antiglobalists irrefutably confirms that these dissatisfactions come into active phase and organizing level of planetary scale.

N. Rəcəbov

Проблемы, возникшие с неоглобализацией и антиглобализм.

Н.Раджабов
РЕЗЮМЕ

В рамках этой статьи, мы затронем социальные проблемы, созданные процессами новой глобализации, в связи с этим нами было глубоко изучено возникновение и развитие идей антиглобализма из фактологических источников и были сделаны научно-фундаментальные выводы

Глобализация это по своей сути исторический процесс планетарного масштаба, который резко и динамично меняет характер международного общения, отношений в международной и межгосударственной сферах, с другой стороны углубляет социальное неравенство и социальную пропасть между нациями с разным в экономическом плане развитием. Исходя из этого я не побоюсь назвать глобализацию глобальной проблемой человечества. Из-за этих процессов последние 50 лет общепланетарное производство с 3 триллионов возросло до 30 триллионов, а производство пищевых продуктов по сравнению с ним ниже в 7 раз. Несмотря на весь этот прогресс, число бедных не сократилось, а напротив, возросло в 7 раз.

Естественно, развитие глобального процесса в такой форме не может не беспокоить прогрессивные силы мира, и это проявляется в нарастании антиглобалистического движения. Либеральные круги каждый год проводят в Давосе «Мировой Экономический Форум», а организованный антиглобалистами в качестве альтернативы этому форуму свой «Мировой Социальный Форум» показывает, как это недовольство переходит в активную стадию, в планетарном масштабе идет организация недовольных нынешней формой глобализации и ищутся альтернативные пути развития.

2015 - № 42

**Müasir Azərbaycan mətbuatı:
reallıqlar və vəzifələr**

V.G.Rəhimzadə

AMEA Naxçıvan bölməsi
Naxçıvan AZ7000, Heydər Əliyev prospekti 76
e-mail: vuqarrehimzade@mail.ru

Açar sözlər: Demokratiya, söz azadlığı, azad mətbuat, vətəndaş cəmiyyəti, informasiya

Keywords: Democracy, freedom of speech, free press, civil society, information

Ключевые слова: демократия, свобода слова, свободная пресса, гражданское общество, информация

Demokratiyanın vacib amillərindən biri kimi söz, mətbuat azadlığının yüksək səviyyədə təmin edilməsi dövlətin həyata keçirdiyi siyasətin prioritet istiqamətlərindəndir. Ölkəmizdə yüzlərlə müstəqil mətbu orqanın, informasiya agentliklərinin, müstəqil elektron KİV-lərin fəaliyyət göstərməsi demokratiyanın mövcudluğunu və inkişafını təsdiqləyir.

Demokratik cəmiyyət - demokratik mətbuat, azad cəmiyyət - azad mətbuat anlayışlarını daim önə çəkən ulu öndər Heydər Əliyev daim bu fikri bəyan edirdi ki, mətbuatın əsas vəzifəsi baş verən hadisəni olduğu kimi, heç bir təhrifə yol vermədən ictimaiyyətə çatdırmaqdır. Cəmiyyətin informasiya tələbatının ödənilməsində əsas vasitəçi olan mətbuat obyektivlik, qərəzsizlik prinsiplərini əsas götürməlidir.

Azərbaycanda mətbuatın inkişaf tarixindən bəhs edərkən daha çox ölkəmiz müstəqillik qazandıqdan sonrakı dövr təhlil olunur, atılan addımların fonunda gələcək prioritetlər müəyyənləşdirilir. Müstəqil Azərbaycanın qurucusu, ümummilliyet lideri Heydər Əliyev milli mətbuatımızın inkişaf mərhələlərinə baxış keçirərək bildirmişdir: «Milli mətbuatımızın inkişaf mərhələləri Azərbaycan xalqının azadlıq, müstəqillik uğrunda mübarizə tarixinin tərkib hissəsidir. «Əkinçi»dən üzünə bəri azadlıq, demokratiya, müstəqillik uğrunda mücadilə dərslərini biz milli mətbuatımızın səhifələrindən öyrənmişik. Özünün azad, müstəqil, demokratik dövlətini qurmuş Azərbaycan xalqı bu yolda olmanın məşəqqətlərlə üzləşmiş və üzləşməkdədir. Daxili və xarici düşmənlərin hördüyü hiylə torları, hətta dövlət çevrilişləri həddinə gəlib çıxmış məkrli niyyətlər xalqımızın və dövlətimizin iradəsini dönə-dönə sınağa çəkmişdir. Bu problemlərin həll edilməsində, baş verən hadisələrə obyektiv qiymət verilməsində mətbuat və söz azadlığı şəraitində fəaliyyət göstərən, demokratik dəyərlərlə bəhrələnən Azərbaycan jurnalistlərinin böyük xidməti vardır.» [1, 124]

Qeyd etdiyimiz kimi, müstəqilliyimizin ilk illərində ölkədə mövcud olan gərgin ictimai-siyasi durum, xaos, anarxiya, özbaşınalıq digər sahələr kimi, mətbuata da öz mənfi təsirini göstərirdi. Söz, fikir azadlığının hər addımda boğulması, jurnalistlərin fiziki və mənəvi təzyiqlərə məruz qalması da həmin dövrün xarakterik cəhətlərindən idi. Ulu öndər Heydər Əliyevin 1993-cü ildə xalqın təkidli tələbi ilə hakimiyyətə qayıdışı mətbuatımızın inkişaf tarixində də yeni bir mərhələnin əsasını qoydu. Ümummilliyet lideri Heydər Əliyev

müstəqil mətbuatın inkişafını demokratiyanın tələbi kimi dəyərləndirərək bu sahəyə diqqətini əsirgəmədi. Belə ki, milli və bəşəri dəyərləri rəhbər tutan Azərbaycan mətbuatı demokratiya və aşkarlığın mühüm vasitəsi kimi xalqımıza öz ali məqsədlərini həyata keçirmək yolunda bələdçi olub, müstəsna xidmətlər göstərib.

Ümummillə lider Heydər Əliyevin rəhbərliyi ilə hazırlanan milli Konstitusiyada da mətbuatın cəmiyyətdəki funksiyaları bu ifadələrlə öz əksini tapdı: “Demokratiyanın, siyasi plüralizmin və vətəndaş cəmiyyətinin əsas atributlarından hesab olunan söz və məlumat azadlığının başlıca daşıyıcıları kütləvi informasiya vasitələridir”.

1998-ci ildə mətbuata dövlətin nəzarət mexanizmi olan senzuranı ləğv etməklə azad, müstəqil mətbuatın inkişafı üçün geniş imkanlar açan Ümummillə Lider Heydər Əliyev imzaladığı sərəncamlarla cəmiyyəti maraqlandıran informasiya bolluğunun yaradılmasının təməlini qoydu. Belə ki, ölkədə xeyli sayda müstəqil mətbu orqanın və informasiya agentliklərinin, elektron KİV-lərin, jurnalist qurum və birliklərinin, bu sahəni əhatə edən qeyri-hökumət təşkilatlarının azad fəaliyyət göstərməsi üçün zəruri imkanlar yaradıldı. Ulu öndər Heydər Əliyevin siyasi kursunun layiqli davamçısı Prezident İlham Əliyev 2010-cu il iyulun 22-də Mətbuat Şurasının yeni binasının açılışındakı nitqi zamanı həmin dövrü belə ifadə etmişdir: «Azərbaycan müstəqil ölkə kimi 1991-ci ildə dünya xəritəsində yarandı. Bildiyimiz kimi, o vaxt Azərbaycanda müstəqil media yaranmaqda idi. Azərbaycanda azad mətbuat hələ sovet dövründə yaranmışdır və azad mətbuatın o vaxtkı fəaliyyəti çox böyük qiymətə layiqdir. Ancaq o vaxt -1991-ci ildə azad mətbuatın fəaliyyəti üçün hələ ki, lazımı şərait yox idi. Ancaq Azərbaycan dövlət müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra çox qısa bir müddət ərzində media sahəsində böyük irəliləyiş müşahidə olundu. Bir neçə qəzet, kütləvi informasiya vasitələri, özəl televiziya yarandı. Bir sözlə, müstəqilliyimiz bərpa olunandan sonra Azərbaycanda azad mətbuat çox sürətlə inkişaf edirdi. Qeyd etdiyimiz kimi, 1998-ci ildə senzuranın ləğvi doğrudan da böyük və tarixi bir addım idi. Bugünkü gün üçün bu, əlbəttə ki, bir fəvqəladə hal kimi qiymətləndirilə bilməz. Ancaq o vaxt MDB məkanında Azərbaycan senzuranın ləğvini irəli sürən birinci ölkə idi. Ondan sonra söz azadlığının inkişafı istiqamətində ardıcıl şəkildə çox ciddi addımlar atılmışdır. 2000-ci ildə Mətbuat və İnformasiya Nazirliyi ləğv olundu, 2003-cü ildə Mətbuat Şurası yarandı. Yəni bütün bunlar, bu hadisələr göstərir ki, Azərbaycan dövləti bu sahədə çox məqsədyönlü və ardıcıl siyasət aparmışdır. Bütövlükdə söz azadlığı hər bir ölkə üçün, ölkənin inkişafı üçün ən vacib olan məsələlərdən biridir. Söz azadlığı, demokratiyanın inkişafı, hüquqi dövlətin qurulması Azərbaycanda çox vacib olan məsələlərdir. Mən hesab edirəm ki, bu sahədə ölkəmiz çox böyük və uğurlu yol keçmişdir.» [2]

1999-cu ildə qəbul olunan “Kütləvi informasiya vasitələri haqqında” yeni və mütərəqqi qanun mətbuatda demokratik prinsiplərin daha da möhkəmləndirilməsinə xidmət etdi. Bu sənəd Azərbaycanda mətbuatın inkişafına mane olan bir sıra əngəllərin aradan qaldırılmasını təmin etdi. KİV-lərin dövlət qeydiyyatı sadələşdirildi və yeni mətbuat orqanlarının təsis olunması proseduru asanlaşdırıldı.

Ümumilikdə ümummillə lider Heydər Əliyevin mətbuatın inkişafı ilə bağlı həyata keçirdiyi tədbirlər davamlı şəkildə davam etdi. 2000-ci ilin martında ulu öndər Heydər Əliyevin Sərəncamı ilə “2000-2001-ci illərdə kütləvi informasiya vasitələrinin maddi-texniki şəraitinin yaxşılaşdırılması üzrə tədbirlər Proqramı” təsdiq olundu, Mətbuat və İnformasiya Nazirliyi ləğv edildi.

2001-ci ildə kütləvi informasiya vasitələrinin rəhbərləri ilə görüşən ulu öndər Heydər Əliyev demişdir: “Biz mətbuat haqqında bir neçə ciddi addım atmışıq: söz azadlığının, mətbuat azadlığının təmin olunması, senzuranın aradan qaldırılması, bütün mətbuat orqanlarına sərbəstlik verilməsi. Əgər bu gün hansısa yeni bir şey varsa, biz onu edirik və edəcəyik”.

Məhz əsasını ümummilli lider Heydər Əliyevin qoyduğu mətbuatın inkişafına dövlət qayğısı siyasəti bu gün də Prezident İlham Əliyev tərəfindən uğurla davam etdirilir. Azərbaycanın ictimai-siyasi mühitində söz, fikir azadlığının yaradılmasını, demokratiyanın inkişafını özündə əks etdirən bu siyasət nəticəsində Azərbaycan dünyada sözə, insan hüquqlarına hörmət edən ölkə kimi tanınıb.

Azərbaycanın demokratik dəyərlərə sadıqlılığının sözdə deyil, əməldə öz təsdiqini tapmasının əsas göstəricilərindən biri 2001-ci ilin yanvarında Avropa Şurasına tamhüquqlu üzv qəbul olunmasıdır. Bu reallıq hər kəsə bəllidir ki, ölkəmizin demokratiya yolu hamar olmamışdır. Azərbaycanın müstəqil siyasətini, uğurlarını qısqançlıqla qarşılayan qüvvələr hər vaxtlə ölkəmizin demokratik inkişafına, ən əsası Avropa Şurasına qəbuluna mane olmağa çalışırdılar. Lakin ulu öndər Heydər Əliyevin qətiyyətli fəaliyyəti və möhkəm siyasi iradəsi nəticəsində bütün maneələr dəf olundu, 2001-ci il yanvarın 17-də Azərbaycan Avropa Şurasına tamhüquqlu üzv qəbul olundu. Həmin ayın 25-də Azərbaycanın üçrəngli bayrağı Avropa Şurasının qarşısında ucaldılmaqla ölkəmiz bir daha həqiqətlərimizin dünya ictimaiyyətinə çatdırılmasında tribuna əldə etdi, beynəlxalq münasibətlər sistemində yeri və yoluna işıq saldı. Son 14 ilin uğurlu əməkdaşlığı, münasibətlərin yüksələn xətt üzrə inkişafı ulu öndər Heydər Əliyevin Avropa Şurası Parlament Assambleyasının Azərbaycanın iştirak etdiyi ilk sessiyasında çıxışı zamanı səsləndirdiyi «Avropa Şurası Azərbaycana nə qədər gərəkdirsə, Azərbaycan da Avropa Şurasına bir o qədər lazımdır» fikrinin reallıqda öz əksini tapdığını təsdiqləyir. Prezident İlham Əliyevin 2010-cu il iyulun 22-də Azərbaycan Mətbuat Şurasının inzibati binasının açılış mərasimindəki nitqində səsləndirdiyi bu fikirlər də Azərbaycan-Avropa Şurası münasibətlərinə, Azərbaycanın keçdiyi demokratik inkişafı yoluna aydınlıq gətirir: «Milli-mənəvi dəyərlər üzərində müasir, dünyəvi, dünyaya açıq olan dövlət qurmaq bizim əsas məqsədimizdir. Bunu etmək üçün iqtisadi imkanlar olmalıdır, iqtisadi müstəqillik olmalıdır, siyasi azadlıqlar olmalıdır. Baxın, indi Azərbaycan dünyada çox böyük və müsbət imicə malik olan ölkədir. Biz Avropa Şurasının, İslam Konfransı Təşkilatının üzvüyük. Nadir ölkələrdənlik ki, hər iki təşkilatın üzvüyük və hər iki təşkilatda Azərbaycanın mövqeləri möhkəmlənir. Azərbaycan bu gün və gələcəkdə sivilizasiyalararası dialoqun inkişafı üçün çox mühüm rol oynayır və oynayacaqdır.»

Azərbaycanın hansı sahədə qazandığı uğurlardan bəhs ediriksə, onların təbliğində əsas missiyanın mətbuata məxsus olduğunu yenə də vurğulamalıyıq. Burada isə jurnalist məsuliyyəti ön plana keçir. Möhtərəm Prezidentimiz İlham Əliyev 2013-cü il iyulun 22-də Milli Mətbuat Günü münasibətilə jurnalistlər üçün tikilmiş binanın istifadəyə verilməsi mərasimində bu məsələyə xüsusi diqqət yönəldərək bildirmişdir ki, azad mətbuat olan halda jurnalistlərin məsuliyyəti ön plana çıxır. Azərbaycan o ölkələrdəndir ki, azad internet mövcuddur və internet istifadəçilərinin sayı 70 faizdən çoxdur. Heç bir məhdudiyətdən söhbət gedə bilməz.

Dövlət başçısı İlham Əliyev 2010-cu il iyulun 22-də Mətbuat Şurasının yeni binasının açılış mərasimində də jurnalist məsuliyyəti məsələsinə daha geniş şəkildə diqqət yönəlmişdir: «Jurnalistlər çox məsuliyyətli olmalıdırlar. Burada qərəzsiz mövqe çox

vacibdir. Mən media sahəsində gələcək inkişafı müstəqil, sözün əsl mənasında, müstəqil medianın gücləndirilməsində görürəm. Çünki hələ ki, bizdə bu sahədə, xüsusilə yazılı mediada siyasiləşmə meyilləri çox güclüdür. Ola bilər ki, bu, müəyyən mərhələdə-Azərbaycanda siyasi sistem, siyasi münasibətlər formalaşdığı bir dövrdə qaçılmaz idi. Ancaq mən hesab edirəm ki, bu gün medianın inkişafı üçün siyasiləşmə prosesi gərək azalsın. Çünki birinci növbədə, Azərbaycan cəmiyyəti siyasiləşmiş cəmiyyət deyildir. Hesab edirəm ki, cəmiyyəti süni şəkildə siyasiləşdirmək bizə uğur gətirə bilməz. Hər şey təbii olmalıdır, o cümlədən mediada da.» [2]

Azad mətbuatın inkişafında jurnalistlərin məsuliyyəti ilə yanaşı, onların hüquqlarının qorunması da əhəmiyyətli rola malikdir. Dövlət başçısı İlham Əliyev qeyd olunan nitqində bu məsələyə də diqqət yönəlmişdir: «Jurnalistlərin hüquqları tam şəkildə qorunmalıdır, müdafiə olunmalıdır. Jurnalistlərə qarşı hörmətsizlik, zorakılıq edilməməlidir. Düzdür, biz Azərbaycanda artıq belə hallar ilə rastlaşırıq. Ancaq hesab edirəm ki, bu sözlərin mənası öz təsirini göstərəcəkdir. Bununla bərabər Azərbaycanda bütün kateqoriyadan olan insanların hüquqları qorunmalıdır... Mən onu da demək istəyirəm və tam əminəm ki, Azərbaycanda bütün vətəndaşlar - Prezidentdən başlamış adi vətəndaşa qədər - bərabərhüquqlu vətəndaşlar olmalıdır. Yəni qanun qarşısında heç kimin imtiyazı ola bilməz. Hansısa peşə sahibi olmaq o demək deyil ki, bu, kiməsə immunitet yaradır, yaxud da ki, kimisə toxunulmaz edir.» [2]

Müasir mətbuatın inkişafından bəhs edərkən təbii ki, onun dövrün tələblərinə hansı səviyyədə cavab verildiyi də diqqətdən kənar qalmamalıdır. İqtisadi qüdrətin artması maliyyə imkanlarının genişlənməsi ilə müşayiət olunur ki, bu da digər sahələrin inkişafı üçün əhəmiyyətli tədbirlərin həyata keçirilməsini şərtləndirir. Bu tədbirlər sırasında azad, müstəqil mətbuatın inkişafına yönələn addımlar xüsusi qeyd olunmalıdır. Milli mətbuatımızın 138-ci ildönümündə dövlət başçısı İlham Əliyevin 2010-cu ildə imzaladığı Sərəncama uyğun olaraq jurnalistlər üçün yaşayış binasının istifadəyə verilməsi, eyni zamanda möhtərəm Prezidentimiz İlham Əliyevin «Azərbaycan mətbuat işçilərinin sosial müdafiəsinin gücləndirilməsinə dair əlavə tədbirlər haqqında» növbəti Sərəncamı imzalaması ölkədə mətbuatın inkişafına dövlətin nə qədər böyük həssaslıqla, diqqətlə yanaşdığının bariz nümunəsi kimi dəyərləndirildi. Sərəncamda da qeyd olunduğu kimi, Azərbaycanın dinamik inkişaf etdiyi, demokratikləşmə prosesinin getdikcə dərinləşdiyi, cəmiyyət həyatının bütün sahələrinin yeniləşdiyi müasir dövrdə kütləvi informasiya vasitələrinin səmərəli fəaliyyətinə daha etibarlı şərait yaradılması dövlətin diqqət mərkəzində dayanan əsas məsələlərdən biridir. [3] Mətbuat hər dövrün reallıqlarının ictimaiyyətə çatdırılmasında bir vasitəçi rolunu oynayır. Hər dövrün öz çağırışı, tələbi olduğu üçün qarşıya yeni-yeni vəzifələr qoyulur. Bu vəzifələrin uğurla həyata keçirilməsində dövlətin azad mətbuatın inkişafına dəstəyi mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Prezident İlham Əliyevin 2008-ci il 31 iyul tarixli Sərəncamı ilə «Azərbaycan Respublikasında kütləvi informasiya vasitələrinin inkişafına Dövlət Dəstəyi Konsepsiyası»nın təsdiqlənməsi, həmin sənədə uyğun olaraq dövlət başçısının 3 aprel 2009-cu il tarixli Sərəncamı ilə Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Kütləvi İnformasiya Vasitələrinin İnkişafına Dövlət Dəstəyi Fondunun yaradılması, 22 may 2009-cu il tarixli Sərəncamı əsasında Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Kütləvi İnformasiya Vasitələrinin İnkişafına Dövlət Dəstəyi Fondunun icraçı direktorunun və Müşahidə Şurasının üzvlərinin təyin edilməsi və s. kimi biri-birindən əhəmiyyətli addımlar, kompleks tədbirlər bir daha təsdiqləyir ki, azad, müstəqil mətbuatın inkişafı

dövlətin siyasətinin əsasını təşkil edir. Təbii ki, bu diqqət və qayğının qarşılığı olaraq KİV-lər üzərinə düşən missiyanı yüksək səviyyədə yerinə yetirməlidir. [4] Söz, mətbuat azadlığından sui-istifadə halları yolverilməzdir.

Azərbaycan dövlətinin azad mətbuatın inkişafına göstərdiyi diqqət və qayğı media ictimaiyyəti tərəfindən daim yüksək dəyərləndirilir. Dövlət başçısı İlham Əliyevin son on ildə iki dəfə «Jurnalistlərin dostu» mükafatına layiq görülməsi bunun təsdiqidir. Qeyd edək ki, 1997-ci ildə «RUH» Jurnalistləri Müdafiə Komitəsinin təsis etdiyi bu mükafata 2002-ci ildə ümummilli lider Heydər Əliyev layiq görülmüşdür. Komitənin 2010 və 2013-cü illərdə keçirdiyi sorğunun qalibi isə ölkə Prezidenti İlham Əliyevdir. 2013-cü ildə keçirilən sorğuda ölkədə ictimai fikrə təsir göstərən 30 gündəlik, 15 həftəlik, 4 bölgə qəzeti, 6 jurnal, 11 informasiya agentliyi, 12 xəbər portalı, 7 telekanal, 4 radio və 11 jurnalist təşkilatının rəyləri öyrənilmişdir. Sorğunun nəticələrinə görə, Prezident İlham Əliyev böyük səs çoxluğu ilə növbəti dəfə «Jurnalistlərin dostu» elan edilmişdir.

2013-cü il noyabrın 24-də dövlət başçısı İlham Əliyevə «Jurnalistlərin dostu» mükafatının təqdim etmə mərasimi keçirildi. Mərasimdə jurnalistlərin dostu olmaqdan hər zaman şərəf duyduğunu bildirən dövlət başçısı İlham Əliyev ölkədə demokratiyanın inkişafı istiqamətində atılan addımlardan geniş bəhs edərək bu fikri də xüsusi vurğuladı ki, Azərbaycan rəhbərliyində demokratiyanın inkişafı ilə bağlı çox güclü siyasi iradə vardır. Cəmiyyətin dəstəyi, o cümlədən media nümayəndələrinin fəal iştirakı ilə biz bu istiqamətdə daha da böyük uğurlara çatacağıq. Bu gün Azərbaycan demokratik inkişaf baxımından heç bir ölkədən geri qalmır.

Prezident İlham Əliyev həmin nitqində Azərbaycan mətbuatının qarşısında dayanan əsas vəzifələrdən bəhs edərək bildirmişdir ki, Azərbaycanın müharibə şəraitində yaşayan ölkə olduğunu unutmamalıyıq. Yeganə problemimiz olan Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həlli ilə bağlı Azərbaycan dövlətinin mövqeyinin beynəlxalq ictimaiyyətə çatdırılmasında mətbuatın üzərinə böyük məsuliyyət düşür. Dövlətimizin başçısı bildirmişdir ki, Azərbaycan informasiya blokadasından çıxıb və bu sahədə mübarizə davam etdirilməlidir. Diplomatik mübarizə münaqişənin həllində vacib amillərdən biridir. Azərbaycan dövlətinin tarixi həqiqətlərə, faktlara əsaslanan siyasəti nəticəsində erməni yalanları ifşa olunur, dünya Dağlıq Qarabağ problemi ilə bağlı reallıqları öyrənməyə və düzgün dəyərləndirməyə çalışır. Münaqişənin həlli ilə bağlı hüquqi bazanın mövcudluğunu ən yüksək tribunalardan bəyan edən Prezident İlham Əliyev işğalçı Ermənistanın beynəlxalq hüququn norma və prinsiplərinə hörmətlə yanaşmadığını bildirir. Bir reallıq da hər zaman önə çəkilir ki, dünyada Azərbaycanın əleyhinə təbliğat aparan erməni diasporu fəaliyyət göstərir. Onların yalan təbliğatına qarşı biz həqiqəti, faktları qoymalıyıq: «Azərbaycana qarşı düşünülmüş, koordinasiya edilmiş, məqsədyönlü qaralama kampaniyası aparılırdı və əlbəttə ki, bu məsələ də diqqətimizi çəkmişdi. Biz də öz tərəfimizdən lazımi tədbirləri gördük ki, buna son qoyulsun. Mən hesab edirəm ki, hər sahədə olduğu kimi, bu sahədə də biz müdafiə prinsipləri ilə yox, hücum taktikasından istifadə etməliyik və etdik də. Hesab edirəm ki, ölkəmizin maraqlarını və imicini qoruya bildik.» Dövlət başçısı İlham Əliyev ölkəmizlə bağlı xaricdə yayılan informasiyaların dövlət maraqlarına xidmət etməsində medianı həmrəy olmağa çağırır: «Azərbaycanın problemləri ölkə daxilində müzakirə edilməlidir. Özünə hörmət edən hər bir cəmiyyət və ölkə məhz bu əsaslarla fəaliyyət göstərir. Biz bir çox hallarda inkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsini əsas götürməyə çalışırıq. Orada da belədir. Bir neçə qonşu ölkədə də belədir. Azərbaycanda da belə olmalıdır.» [5]

Dünya informasiya məkanına inteqrasiya siyasətini uğurla həyata keçirən Azərbaycan mətbuatının əsas prinsiplərindən biri yazının əvvəlində də qeyd etdiyimiz kimi, vətənpərvərlik hissi olmalıdır. Mətbuat dövlətçiliyimizin qorunmasına xidmət etməli, həqiqətlərimizin təbliğində fəal olmalıdır: «XXI əsr informasiya mübarizəsi əsridir. İnternetin mövcudluğu əlbəttə ki, bu mübarizəni daha da kəskinləşdirir. Biz buna hazır olmalıyıq, biz öz reallığımızı dünya birliyinə çatdırmalıyıq. Burada əlbəttə ki, əsas vəzifəni ilk növbədə dövlət öz üzərinə götürür. Ancaq media nümayəndələri də çalışmalıdırlar ki, xüsusilə Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsi ilə bağlı ədalətli mövqeyimizi dünya birliyinə çatdırsınlar. Müxtəlif dillərdə internet resursları yaradılmalıdır. Dağlıq Qarabağla bağlı tarixi həqiqətlər dünya birliyinə çatdırılmalıdır. Belə olan halda biz informasiya mübarizəsində daha da böyük uğurlara nail ola biləcəyik.» [5] Dövlət başçısı İlham Əliyevin azad mətbuatı ikinci hakimiyyət kimi dəyərləndirməsi də onların üzərinə düşən missiyanı yüksək səviyyədə yerinə yetirmələrindən və qarşıya qoyulan vəzifələrindən irəli gəlir.

«Gülüstan» sarayında Azərbaycan milli mətbuatının 135 illiyinə həsr olunmuş yubiley mərasimində Azərbaycan Respublikası Prezidenti Administrasiyasının rəhbəri, akademik Ramiz Mehdiyev milli mətbuatın yubileylərinin geniş təntənə ilə qeyd edilməsinin artıq xoş bir ənənəyə çevrildiyini önə çəkərək, bu ənənənin əsasının ümummillə lider Heydər Əliyevin milli mətbuatımızın 125 illiyinin keçirilməsi haqqında 2000-ci ilin martında imzaladığı Fərman ilə qoyulduğunu xüsusi qeyd etmişdir. Ulu Öndərin siyasi kursunu dönmədən davam etdirən Prezident İlham Əliyevin 2010-cu il iyun ayının 10-da imzaladığı «Azərbaycan milli mətbuatının 135 illik yubileyinin keçirilməsi haqqında» Sərəncamı xüsusi qeyd edilməlidir. Akademik Ramiz Mehdiyev milli mətbuatın çətin, eyni zamanda zəngin və şərəfli inkişaf yolu keçdiyini bildirərək, sovet hakimiyyəti illərində də Azərbaycan mətbuatının xalqımızın zəngin milli ənənələrini qoruyub saxlaya bildiyini diqqətə çatdırmışdır: «Sovet hakimiyyəti illərində mətbuat əsasən kommunist dünyagörüşünü ifadə etmiş, ideoloji buxovlar və sərt senzura şəraitində fəaliyyət göstərmişdir. Bununla yanaşı, həmin illərdə qəzet və jurnalların sayı artmış, teleradio jurnalistikası təşəkkül tapmış, mətbuatımızın coğrafiyası genişlənərək respublikanın həyatının bütün sahələrini əhatə etmişdir. Sovet hakimiyyəti illərində Azərbaycan mətbuatı xalqımızın zəngin milli ənənələrini qoruyub saxlaya bilmiş, öz səhifələrində ölkə həyatının bütün tərəflərini geniş işıqlandırmış, maarifçilik funksiyasını davam etdirərək respublikamızın ictimai-siyasi və mədəni həyatında baş verən hadisələrdən və proseslərdən kənar qalmamışdır.» Azərbaycanın dövlət müstəqilliyini yenidən bərpa etməsindən sonra söz və məlumat azadlığının təmin olunması sahəsində görülən işlərdən bəhs edən Prezident Administrasiyasının rəhbəri, akademik Ramiz Mehdiyev bu fikri böyük inam və qətiyyətlə bildirmişdir ki, bu gün Azərbaycanda Heydər Əliyevin siyasəti və dövlətçilik ənənələri uğurla davam etdirilir. Ölkədə güclü, müstəqil, obyektiv informasiya daşıyıcısı olan, eyni zamanda dövlətçilik prinsiplərinə sədaqət nümayiş etdirən, milli maraqların təəssübkeşi olan mətbuatın formalaşması və inkişafı dövlətin mətbuat siyasətinin əsas xəttini təşkil edir.

Son illərdə mətbuat orqanlarının maddi-texniki bazasının gücləndirilməsi, jurnalist əməyinin qiymətləndirilməsi istiqamətində həyata keçirilən tədbirlərin miqyasının genişliyi faktlar əsasında diqqətə çatdırılır. Prezident İlham Əliyevin 2006-cı il fevralın 8-də imzaladığı Sərəncam əsasında redaksiyaların «Azərbaycan» nəşriyyatına olan borcu dövlət büdcəsindən ödənilmişdir. 2005-ci ildən bu günə qədər yüzlərlə KİV əməkdaşı dövlət

mükafatlarına və fəxri adlara layiq görülüb. Bir faktı da qeyd edək ki, söz və məlumat azadlığının təmin olunması sahəsində məqsədyönlü şəkildə həyata keçirilmiş siyasətin nəticəsində bu gün Azərbaycan MDB və Şərqi Avropa ölkələri arasında lider mövqelərdən birini tutur.

Prezident Administrasiyasının rəhbəri, akademik Ramiz Mehdiyevin ölkə ictimaiyyəti tərəfindən böyük rəğbətlə qarşılanan proqram xarakterli «Azərbaycanın efir məkanı: problemlər və vəzifələr» məqaləsində qeyd etdiyi fikirləri də xatırlatmaq istərdik. Mətbuatımızın dünəninə, bu gününə bir baxış keçirən akademik Ramiz Mehdiyev Azərbaycan oxucusunun, tamaşaçısının yazılı və elektron KİV-lərdən gözlədiklərini də diqqətə çatdırmışdır. Bu fikir xüsusi qeyd olunmuşdur ki, ölkəmizin müharibə şəraitində olduğunu unutmamalıyıq. Gənclərdə vətənpərvərlik hissinin artırılmasına xidmət edən yazılara, verilişlərə daha geniş yer verilməsi qarşıya mühüm vəzifə kimi qoyulur. [6]

Azərbaycan Prezidentinin ictimai-siyasi məsələlər üzrə köməkçisi, Prezident Administrasiyasının ictimai-siyasi məsələlər şöbəsinin müdiri, tarix elmləri doktoru, professor Əli Həsənov milli mətbuatın yaranmasının 135 illik yubileyi ilə bağlı «Trend» İnformasiya Agentliyinə müsahibəsində «Azərbaycanda söz və informasiya azadlığının qorunması istiqamətində görülən işləri qənaətbəxş saymaq olarmı» sualını cavablandırarkən bildirmişdir: «Hesab edirəm ki, Azərbaycanda söz, məlumat, informasiya azadlığı sahəsində beynəlxalq təşkilatları, bizim jurnalistləri narahat edəcək hər hansı ciddi problem yoxdur. Bu problemlər olsa da belə ayrı-ayrı fərdi problemlərdir və bu, cəmiyyət həyatının informasiya sahəsinin tendensiyasını təşkil etmir. Lakin bu o demək deyil ki, Azərbaycanda bu sahədə problem yoxdur, müəyyən problemlər var, amma problemlər bütövlükdə Azərbaycan vətəndaşlarının, media ictimaiyyətinin, jurnalistlərin Konstitusiyada təsbit olunmuş azad şəkildə informasiya toplamaq, onu sərbəst şəkildə yaymaq, cəmiyyəti maraqlandıran məsələləri ictimai müzakirəyə çıxarmaq, onlar ətrafında açıq müzakirələr həyata keçirmək, fikirlərini söyləmək hüquqlarına qətiyyətli toxunmur, onlara mane olmur. Və bu anlamda biz cəmiyyətin fundamental informasiya azadlığı hüququnu, söz, mətbuat fəaliyyəti ilə məşğul olmaq hüququnu, azad şəkildə baş verən hadisələr haqqında informasiya almaq hüququnu və yaxud jurnalistlərin informasiya toplayıb yaymaq hüququnu təmin etmişik. Lakin bu informasiya hüququnun təmin edilməsi bu sahədəki problemlərin tam aradan qaldırılması demək deyil. Problemlər bütün postsovet məkanında olduğu kimi, Azərbaycanda da mövcuddur. Bunların, təkrar edirəm, bir qismi jurnalistlərin peşəkarlığı, digər qismi azad medianın dairəsinin hələ bizi qane edəcək səviyyəyə çatmaması ilə bağlıdır, üçüncü qismi jurnalistikadan müəyyən məqsədlərlə sui-istifadə edən kifayət qədər jurnalistikaya yad insanların bu sahəyə doluşması ilə əlaqəlidir. Digər bir qismi mətbuatın maddi-texniki bazasının aşağı olması, başqa qisimləri isə media sahəsində fəaliyyət göstərən insanların özlərindən asılıdır. Biz zaman-zaman bunları media ictimaiyyəti, Mətbuat Şurası, jurnalist ictimaiyyəti, aparıcı qəzetlərin redaktorları ilə müzakirə edirik və onların aradan qaldırılması yollarını axtarıq. Bu, dövlətin siyasətidir, bu siyasət bundan sonra da davam etdiriləcək.» [7]

Göründüyü kimi, öz fəaliyyətində daim milli və bəşəri dəyərləri rəhbər tutan Azərbaycan mətbuatı demokratiya və aşkarlığın mühüm vasitəsi kimi xalqımıza öz ali məqsədlərini həyata keçirmək yolunda bələdçi olur, müstəsna xidmətlər göstərir. Söz, mətbuat azadlığının inkişafı, mətbuatın dünya təcrübəsindən bəhrələnməsi, xüsusilə KİV-lərin maddi-texniki imkanlarının yaxşılaşdırılması, jurnalistlərin peşə bacarığının yüksəldilməsi və hüquqlarının qorunması üçün həyata keçirilən tədbirlər, mətbuata

dövlətin nəzarət mexanizmi olan senzuranın ləğvi müstəqil KİV-lərin inkişafı istiqamətində atılan önəmli və tarixi addımlardır. «Mətbuat müstəqil, jurnalist peşəkar olmalıdır» söyləyən, söz azadlığını hər bir ölkənin iqtisadi, demokratik inkişafı üçün başlıca amil kimi dəyərləndirən Prezident İlham Əliyev jurnalist kadrların hazırlanması ilə bağlı görülən işlərə də diqqətlə yanaşılmasını tələb edir. Digər əsas məsələni də qeyd etmək istərdik ki, informasiya təhlükəsizliyi hər bir ölkənin milli təhlükəsizliyinin tərkib hissəsi olduğundan bu məsələ də hər zaman öz aktuallığını qoruyur. «Azərbaycan Respublikasında informasiya cəmiyyətinin inkişafına dair 2014-2020-ci illər üçün Milli Strategiya»da da informasiya təhlükəsizliyi sahəsində vahid dövlət siyasətinin parametrləri əksini tapır. [8] Bu sahədə hüquqi bazanın təkmilləşdirilməsi, ölkənin milli informasiya məkanının, o cümlədən informasiya infrastrukturunun, informasiya təhlükəsizliyini təmin edən sistemin inkişaf etdirilməsi dövlət siyasətinin əsas istiqamətləri kimi diqqətdə saxlanılır. Prezident İlham Əliyevin imzaladığı «Azərbaycan Respublikası Silahlı Qüvvələrinin Ermənistan Respublikası Silahlı Qüvvələri ilə təmas xəttində bəzi təhlükəsizlik tədbirləri haqqında» Sərəncamda qeyd olunur ki, hərbi hissələrin dislokasiyası ilə bağlı məlumatların verilməsində milli və dövlətçilik maraqlarına diqqətlə yanaşılmalı, dövlət sirlərinin qorunmasında qanundankənar halların baş verməməsi üçün KİV-lərlə əhali arasında təbliğat-izahat işi genişləndirilməlidir. [9] 2014-cü ilin avqust ayında Azərbaycan Respublikası Prezidenti Administrasiyasının rəhbəri, akademik Ramiz Mehdiyevin yanında dövlət orqanlarının informasiyanın verilməsinə məsul struktur bölmələrinin və kütləvi informasiya vasitələri rəhbərlərinin müşavirəsində də Azərbaycanın informasiya təhlükəsizliyi ilə bağlı bir sıra aktual məsələlər müzakirə olunmuşdur. Akademik Ramiz Mehdiyev hərbi sirlərin ictimailəşdirilməsində operativlik və obyektivliyin təminatına dövlətçilik mənafeyinin qorunması baxımından yanaşmanı əhəmiyyətli hesab edərək bu sahəyə xüsusi diqqət göstərilməsini tələb etmişdir: «Etiraf etməliyik ki, Azərbaycanda mövcud olan tolerant mühitdən, demokratik ab-havadan, hakimiyyətin humanist siyasətindən sui-istifadə edən bu dairələr ayırdıqları maliyyə hesabına ölkəmizin daxilində müxtəlif qeyri-hökumət təşkilatlarından və KİV-lərdən ibarət öz dayaq nöqtələrini, «beşinci kolon»unu formalaşdırmağa nail olublar. Sxem çox sadədir. Həmin QHT-lər və KİV-lər müvafiq tapşırıq əsasında Azərbaycanın daxili və xarici siyasətini ləkələmək məqsədi güdən, əsassız, subyektiv mülahizələrdən ibarət, bir çox hallarda işə iftira xarakterli donoslar hazırlayır və ölkəmizə qarşı qərəzli münasibəti ilə seçilən xarici təşkilatlara göndərir, onların əsasında da həmin qurumların bəyanatları hazırlanır və yayılır.» [10]

Ermənistan-Azərbaycan dövlət sərhədində və qoşunların təmas xəttində müşahidə olunan gərginlik zamanı hadisələri ictimaiyyətə çatdıran mətbuatın üzərinə böyük məsuliyyət düşsə də, bəzi KİV-lər, xüsusilə internet resurslarının qanunvericiliyin tələblərinə zidd və qeyri-peşəkar fəaliyyəti narazılıq yaradır. Müşavirədə bu məsələyə də xüsusi diqqət yönəldilərək bildirilmişdir ki, hadisələr zamanı cəbhə xəttində vəziyyət barədə yanlış məlumatlar, hərbi hissələrin mövqeyi, yeri, hərəkəti barədə məlumatları açıqlamaqla düşmən tərəfini məlumatlandıran bəzi KİV-lər səhv informasiyalar yaymaqla cəbhə bölgəsində yaşayan əhali arasında çəşqınlığa səbəb olur. Düşmənin maraqlarına xidmət edən belə qərəzli yanaşma, dövlətin hərbi, xarici siyasəti, kəşfiyyat və əks-kəşfiyyat və əməliyyat-axtarış fəaliyyəti ilə bağlı dövlət tərəfindən mühafizə edilən və yayılması qadağan olunan məxfi məlumatların açıqlanması dövlətin təhlükəsizliyinə zərərdir.

Prezident İlham Əliyevin «Azərbaycan Respublikası Silahlı Qüvvələrinin Ermənistan Respublikası Silahlı Qüvvələri ilə təmas xəttində bəzi təhlükəsizlik tədbirləri haqqında» Sərəncamı bu sahədə problemlərin həllinə xidmət edir.

Bu kontekstdə jurnalistlərin də üzərinə bir vətəndaş olaraq mühüm vəzifələr düşür. Hər bir media nümayəndəsinin öz fəaliyyətində yazdığı yazıya, söylədiyi fikrə daha məsuliyyətlə yanaşmasının zəruriliyi ortaya çıxır. Belə ki, cəmiyyətdə baş verən proseslərlə əlaqədar insanların maarifləndirilməsində, onlara vətənpərvərlik ruhunun aşılmasında, dövlətçilik prinsiplərinin və ümummilli maraqların qorunmasında hər bir qələm sahibi fəal vətəndaşlıq mövqeyi göstərməlidir.

Bir sözlə, əldə olunan uğurların fonunda böyük inamla qeyd edə bilərik ki, Azərbaycan mətbuatı tam sərbəst və azaddır, dövlətin mətbuata diqqət və qayğısı davamlı və sistemlidir.

Ədəbiyyat:

1. Heydər Əliyev: Müstəqilliyimiz əbədidir. 4-cü cild. Bakı, Azərnaşr, 1997. səh. 528
2. www.azertag.az/xeber/Prezident_Ilham_Aliyev_Matbuat_Surasinin_yeni_binasinin_achilısında_istirak_etmisdir-487410
3. www.azertag.az/xeber/487490
4. www.azertag.az/xeber/Azarbaycan_Respublikasinin_Prezidenti_yanında_Kutlav_i_Informasiya_Vasitalarinin_Inkisafına_Dovlat_Dastayi_Fondunun_Musahida_Surasi_uzvlarinin_tayin_edilmesi_haqqında_Azarbaycan_Respublikasi_Prezidentinin_Sarancami-442304
5. www.azertag.az/xeber/Azerbaycan_Prezidenti_Ilham_Aliyeve_Jurnalistlerin_do_stu_mukafati_teqdim_edilmisdir_VIDEO-42820
6. www.ntrc.gov.az/az/content/news/182.html
7. www.az.trend.az/news/society/1720440.html
8. www.president.az/articles/11312
9. www.azertag.az/xeber/Azerbaycan_Respublikasi_Silahli_Quvvelerinin_Ermenistan_Respublikasi_Silahli_Quvveleri_ile_temas_xettinde_bez_i_tehlukesizlik_tedbirleri_haqqındaAzerbaycan_Respublikasi_Prezidentinin_Serencami-798074
10. www.azertag.az/xeber/791939

Современная азербайджанская печать: реалии и задачи

**Рагимзаде В.Г.
РЕЗЮМЕ**

Говоря об истории развития печати в Азербайджане, чаще всего анализируется период после обретения нашей страной независимости, на фоне предпринятых шагов определяются будущие приоритеты.

Отменив в 1998 году цензуру, которая была механизмом контроля государства за печатью, общенациональный лидер Гейдар Алиев открыл широкие возможности для развития свободной и независимой прессы. Подписанными распоряжениями он заложил основу изобилия интересующей общество информации.

Говоря о развитии современной печати, естественно, не должно оставаться в стороне от внимания и то, на каком уровне она отвечает требованиям времени. Рост экономического могущества нашей страны сопровождается расширением ее финансовых возможностей, что обуславливает осуществление важных мер для развития других сфер. Среди этих мер следует особо отметить шаги, направленные на развитие свободной и независимой прессы.

Modern Azerbaijani press: realities and tasks

V.G.Rahimzade
SUMMARY

When speaking of the history of the development of the press in Azerbaijan, first and foremost, the period after the country regained its independence is analyzed, and priorities are defined given the steps taken.

National leader Heydar Aliyev, whose abolishing censorship paved the way for the development of the independent press, laid the foundations – through signing executive orders – of information abundance in accordance with the interests of the society.

When speaking of the development of modern press special attention should be paid to what extent the demands of the time are met. The increasing economic power of our country is accompanied by the expansion of financial capabilities, which, in turn, conditions the execution of the measures which are important for other areas. Steps to ensure the development of free, independent press must be singled out from among these measures.

Xülasə: Azərbaycanca mətbuatın inkişaf tarixindən bəhs edərkən daha çox ölkəmiz müstəqillik qazandıqdan sonrakı dövr təhlil olunur, atılan addımların fonunda gələcək prioritetlər müəyyənləşdirilir.

1998-ci ildə mətbuata dövlətin nəzarət mexanizmi olan senzuranı ləğv etməklə azad, müstəqil mətbuatın inkişafı üçün geniş imkanlar açan ümummilli lider Heydər Əliyev imzaladığı sərəncamlarla cəmiyyəti maraqlandıran informasiya bolluğunun yaradılmasının təməlini qoydu.

Müasir mətbuatın inkişafından bəhs edərkən təbii ki, onun dövrün tələblərinə hansı səviyyədə cavab verildiyi də diqqətdən kənar qalmamalıdır. Ölkəmizin iqtisadi qüdrətinin artması maliyyə imkanlarının genişlənməsi ilə müşayiət olunur ki, bu da digər sahələrin inkişafı üçün əhəmiyyətli tədbirlərin həyata keçirilməsini şərtləndirir. Bu tədbirlər sırasında azad, müstəqil mətbuatın inkişafına yönələn addımlar xüsusi qeyd olunmalıdır.

BİZNESİN RƏQABƏT ÜSTÜNLÜKLƏRİNİN TƏMİN EDİLMƏSİ

E.S.Məmmədov

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

Bakı, İstiqlaliyyət küçəsi 6

e-mail: elshan_deutsch@mail.ru

Açar sözlər: xalis rəqabət, monopolistik rəqabət, texniki parametr, iqtisadi parametr, təşkilati parametr, estetik parametr, ergonomika

Keywords: pure competition, monopolistic competition, technical parameter, economic parameter, organizational parameter, aesthetic parameter, ergonomics

Ключевые слова: чистая конкуренция, монополистическая конкуренция, технический параметр, экономический параметр, организационный параметр, эстетический параметр, эргономика

“Rəqabət” dedikdə eyni bir məqsədə nail olunmasında bir neçə şəxsin rəqabət fəaliyyəti başa düşülür. Sərbəst rəqabət dedikdə, fərdi şəxslərin və firmaların təsərrüfat fəaliyyətlərini tənzimləyən və məhdudlaşdırən hüquqi normaların tamamilə olmaması başa düşülür. Belə sərbəstlik heç vaxt mövcud olmayıb və mövcud da deyildir.

Sərbəst rəqabət sistemi elə bir qaydadır ki, burada özəl təsərrüfat fəaliyyətinin hüquqi bazisi şəxsiyyətin sərbəstliyinə, xüsusi mülkiyyətə və satışın maddi və formal məzmununun müəyyən edilməində dövlətin az iştirakına əsaslanır.

Rəqabət amerika azad sahibkarlıq sisteminin ayrılmaz tərkib hissəsi hesab edilir. Rəqabət həmişə amerika biznesi tarixinin ilk dövrlərindən başlayaraq dövlət tərəfindən qiymətləndirilmişdir. Bu gün də ABŞ-da rəqabət firmalarının ölçüsündən və ixtisaslaşmasından asılı olmayaraq biznesin hər bir növündə baş verir.

Amerika standartlarına görə rəqabət iki yerə - xalis rəqabətə və rəqabətə ayrılır.

Xalis rəqabət o sahələrdə müşahidə olunur ki, orada firmaların əksəriyyəti anoloji məhsullar istehsal edirlər və ya xidmətlər göstərirlər, və hər bir firma öz məhsulunu digər sahələrə yenidən profilləşdirə bilirlər. Adətən xalis rəqabətli sahələrdə dövlət tərəfindən tənzimlənmə yoxdur.

Əgər sahələrdə az firma fəaliyyət göstərsə, onda rəqabət başqa yönümdə cərayan edir və xarakterizə olunur. Rəqabətin aşağıdakı növləri vardır:

- 1) firmalar arasındakı “xalis” rəqabət;
- 2) monopolistik rəqabət;
- 3) firmadaxili rəqabət;

Xalis rəqabət nəzərdə tutur ki, firmalar bazara çıxarkən bir-birləri ilə əlaqədə olmurlar və sərbəst olaraq alıcılar uğrunda mubarizə aparırlar. Amerika təcrübəsində bu cür rəqabətə fermerlər arasında kənd təsərrüfatı məhsulları bazarında rast gəlinir.

Monopolist rəqabət dedikdə firmalar arasında bazarların və yaxud da onun əksər hissəsinin trest, sindikat, kartel və s. çərçivəsi şəkilində bölüşdürülməsi nəzərdə tutulur.

Firmadaxili rəqabət bir çox iri amerika kompaniyalarında hələ 20-ci illərdə meydana gəlmişdir. Bu rəqabət növünün mahiyyəti ondan müxtəlif bölmələr bir-birilə rəqabət edirlər. Bu rəqabət də məhsulun keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması, istehsal və marketinq xərclərinin aşağı salınması üzrə həyata keçirilir. Bu rəqabət müxəlif bölgələrin maliyyə və

mühasibat sənədlərinin müqayisəsi ilə həyata keçirilir.

P.Zavyalov, V.Demidovun “Формула успеха - маркетинг” kitabında marketingdə rəqabətin üç kateqoriyası haqqında ətraflı şərh verilir. Bunlar funksional, görünüş və predmet rəqabətləridir.

Funksional rəqabət ona görə ki, istənilən tələbatı müxtəlif üsullarla ödəmək mümkündür. Bu tələbatları ödəyən bütün əmtəələr, uyğun olaraq, funksional rəqiblər hesab edirlər.

Görünüş rəqabəti – eyni bir məqsədə xidmət edən əmtəələrin bir-birlərindən xeyli dərəcədə mühüm parametrlərə görə fərqlənməsi nəticəsində meydana çıxır. Məsələn, eyni sinfə mənsub 5-yerli minik avtomobilləri müxtəlif güclərə malik mühərrikləri ilə bir-birindən fərqlənilir.

Predmet rəqabəti o vaxt yaranır ki, firmalar əslində identik mallar buraxırlar, ancaq hazırlanma keyfiyyətləri və yaxud eyni bir keyfiyyətə malik olmaları ilə bir-birlərindən fərqlənilirlər. Belə rəqabət adətən firmalar arasındakı rəqabət adlanır.

Maraqlıdır ki, amerikanın mövcud rəqabət qaydası hər hansı bir məhsulun qiymətinin kəskin olaraq qalxmasına imkan vermir. Çox zaman hətta rəqiblər olmayanda belə buna yol verilmir. Bu onunla əlaqədardır ki, çox yüksək qiymət bazara digər firmaları cəlb edə bilər ki, bu da gələcəkdə həmin firmanın bazardan sıxışdırılıb çıxarılmasına səbəb ola bilər. Əlbəttə bu cür hallara xalq təsərrüfatı sahələrinin istənilən bölməsindən misallar gətirmək olar.

Qitmə rəqabət metodu, başlıca olaraq, autsayder firmaların monopol firmalarla mübarizəsində tətbiq olunur. Bundan əlavə, qiymət rəqabət metodlarından yeni əmtələrlə bazara daxil olmaq, eyni zamanda, satış probleminin gözlənilmədən gərginləşməsi nəticəsində firma mövqeyinin möhkəmləndirilməsi üçün də istifadə edirlər.

Rəqabətin qiymətsiz metodları hal-hazırda ən geniş yayılmış, xüsusilə də Amerikada, metodların biri hesab edilir. Bu metodlar içərisinə, rəqiblərə nisbətən, məhsulun daha yüksək etibarlılığı və keyfiyyəti göstərir. Bu keyfiyyətlər reklamda qeyd edilir.

Qeyd etmək istərdik ki, reklamda rəqiblərin məhsullarının çatışmayan cəhətləri tənqid olunmur. Lakin həmin məhsulların əsas xarakteristikalarını göstərmək və onları öz məhsulları ilə müqaisə etməyə icazə verilir.

Rəqabətin qiymətsiz metodları içərisində satışdan əvvəl və satışdan sonrakı daha yüksək keyfiyyətli xidməti, uzunmüddətli təminat müddətini, avadanlıqlarda işçilərin öyrədilməsini və s. göstərmək olar.

Məlumdur ki, bazara çıxardılmış hər bir əmtəə faktiki olaraq tələbatları ödəmək dərəcəsinin yoxlanmasından keçir. Belə ki, hər bir alıcı elə əmtəəni alır ki, həmin əmtəə onun şəxsi tələbatını tam ödəmiş olsun. Alıcılar kütləsi isə elə malların alınmasına meyl edirlər ki, rəqiblərin mallarına nəzərən onlar ictimai tələbatlara daha uyğun gəlsinlər.

Ona görə də əmtəənin rəqabət qabiliyyətini rəqiblərin mallarını öz arasında müqaisə etməklə müəyyən etmək olar. Başqa sözlə desək, rəqabət qabiliyyəti nisbi anlayış olub, bazara bağlılığı göstərir. Lakin hər bir alıcının özünün tələbatlarını ödəmək üçün öz qiymətləndirmə metodu olduğundan, rəqabət qabiliyyəti fərdi incəliklər xarakteri də daşayır.

Bir şeyi yadda saxlamaq lazımdır ki, malın keyfiyyəti ilə onun rəqabət qabiliyyətini qarışdırmaq olmaz. Keyfiyyət dedikdə, məmulatın müəyyən tələbatların ödənilməsinə təmin edən xassələrinin məcmuu başa düşülür. Keyfiyyət əməyin nəticəsidir.

Malın rəqabət qabiliyyəti alıcılar üçün kifayət qədər maraq kəsb edən xassələrlə müəyyən edilir. Məmulatın bu xassələrdən kənarda qalan parametrləri rəqabət qabiliyyətinin qiymətləndirilməsi zamanı nəzərə alınmamalıdır. Ona görə də normaların, standartların və qaydaların artırılması məmulatın rəqabət qabiliyyətini yaxşılaşdırmır. Çünki, alıcı nqpteyi-nəzərindən bu cür artırmalar həmişə öz əksini malın qiymətində tapır ki, bu da onun üçün o qədər də sərfəli deyildir.

Əmtələrin rəqabət qabiliyyəti yeni istehsal güclərinin yaradılması və genişləndirilməsi üzrə qəbul edilmiş qərarların əsasında təşkil etməlidir. Rəqabət qabiliyyəti olmayan malların buraxılışı külli miqdarda itkilərə səbəb olur.

Bazarlarda realizasiya olunan malların rəqabət qabiliyyətinin öyrənilməsi müntəzəm və sistemli aparılmalıdır. Bunun nəticəsində də göstəricilərin nə vaxt aşağı düşməsi vaxtının aşkar edilməsi imkan yaranar. Beləliklə də vaxtında bu və ya digər optimal qərar qəbul etmək olar: məmulatı istehsaldan çıxartmaq, onu modernləşdirmək, başqa bazara köçürmək və s.

Məlumdur ki, istənilən mal bazara çıxarılan kimi öz rəqabət qabiliyyətini itirməyə başlayır. Bu elə bir prosesdir ki, onu ləngitmək olar, ancaq dayandırmaq mümkün deyildir. Ona görə də yeni məmulat elə bir qrafik üzrə layihələndirilməlidir ki, əvvəlki məmulatın rəqabət qabiliyyəti ciddi şəkildə itdiyi anda onun bazara çıxardılması təmin edilsin. Başqa sözlə, yeni əmtələrin rəqabət qabiliyyəti həmişə qabaqlama və uzunmüddətli xarakter daşmalıdır.

Bunun üçün də məmulatın texniki parametrlərinin yaxşılaşdırılmasına yox, istehlak qiymətinin aşağı salınmasına xüsusi diqqət yetirmək lazımdır. Əmtənin rəqabət qabiliyyətini xarakterizə edən parametrlər aşağıdakı qrupa bölünürlər:

- 1) texniki parametrlər;
- 2) iqtisadi parametrlər;
- 3) təşkilati parametrlər.

Əmtələrin rəqabət qabiliyyətinin təhlilində aşağıdakı texniki parametrlərdən istifadə olunur: təsnifat, konstruktiv, normativ, erqonomik və estetik.

Təsnifat parametrləri məmulatın müəyyən məhsul növünə aidliyini müəyyən edir. Rəqabət qabiliyyətini yalnız eyni bir sinifə daxil olan məmulatlar üzrə təyin etmək olar.

Konstruktiv parametrlər məmulata xas olan texniki-konstruktiv həlləri əks etdirir.

Normativ parametrlər məmulatın standartlara, normalara, qaydalara uyğun olmalarını göstərir. Bu tələblərə cavab verməyən əmtələr istismara buraxıla bilməzlər.

Erqonomik parametrlər əmtələrin insan orqaniziminə uyğunluğunu və insan-maşın kompleksinin fəaliyyətinin etibarlılığına nümayiş etdirir.

Estetik parametrlər predmetin məzmunu və formasının vəhdətliyi ideyasını əks etdirir, müsbət və mənfi emosiyalar yaradır. Bu parametrlər istehlakın qiymətləndirilməsində başlıca rol oynayır.

İqtisadi parametrlərə aşağıdakı elementlər daxil edilir:

- 1) nəqliyyat xərcləri;
- 2) yanacaq xərcləri;
- 3) işçilərin əmək haqqı;
- 4) servis və ehtiyat hissələrinin alınmasına çəkilən xərclər;
- 5) məmulatın sığorta xərcləri;
- 6) vergilər;
- 7) digər xərclər.

Təşkilati parametrlərə tədarük və ödəmə şərtləri, tədarükün komplektləşdirilməsi, güzəştlər sistemi, zəmanət müddəti və şərtləri daxildir.

Tam rəqabət bazarında alıcı və satıcıların sayı heç birinin bazarı idarə edə bilmələrinə iman verməyən qədər çoxdur. Belə bazarda hər hansı bir satıcının malını geri qaytarması, yaxud, malı heç bazara aparmaması və ya alıcının hər hansı birinin mal almaqdan imtina etməsi bazarda olan qiymətə heç bir təsir göstərməz. Yəni, alıcı və satıcılar o qədər çoxdur ki, onlardan heç biri bazardakı qiyməti və mühiti dəyişə bilməzlər. Bu şərtə müstəqillik şərti deyilir.

Tam rəqabət bazarına giriş-çıxış tam sərbəstdir. Heç bir qadağa, əngəl törədə biləcək bir şərt yoxdur. Hər bir satıcı və ya alıcı bazara sərbəst girə bilər və oradan da sərbəst çıxa bilər. Buna sərbəst giriş-çıxış şərti deyilir. Tam rəqabət bazarında malların hamısı eyni keyfiyyətdə olur və onların bir-birinin eynisi olduğu nəzərə alınır. Məsələn, soyuducudan söhbət gedirsə, deməli, onların hamısının eyni böyüklükdə və keyfiyyətdə olduğu nəzərə alınır. Lakin, qiymət fərqi olarsa, bunu keyfiyyətlə əlaqələndirmək olmaz, çünki, deyildiyi kimi tam rəqabət bazarında malların keyfiyyəti eyni götürülür. Buna eynilik şərti deyilir. Tam rəqabət bazarı eyni açıqdır. Yəni, bazarın quruluşu elədir ki, həm alıcılar, həm də satıcılar hansı malın harada satıldığından tamamilə xəbərdardırlar. Buna da açıqlıq şərti deyilir.

Rəqabətdə olan şirkətlərə güclü və yaxud zəif olmasını göstərmək üçün strateji qruplar kartının tərtib olunması tövsiyyə edilir. Bu üsul bütünlükdə sahə haqqında və oraya daxil olan şirkətlər haqda təsəvvür yaratmağa imkan verir. Bu, xüsusilə o vaxt əhəmiyyətli olur ki, sahəyə daxil olan şirkətlərin sayı çox olur və onları ayrı-ayrı göstəricilərə görə fərdi müqaisə çətinləşir.

Biznesdə ən yaxın rəqiblərin fəaliyyətlərinin və yaxın uzaq müddətdəki strateji planların bilinməsi rəqabət qabiliyyətliliyinin saxlanmasının ən mühüm cəhətlərdən biridir. Rəqiblərin fəaliyyət istiqamətlərinin öyrənilməsi, təhlili hər bir müəssisənin düzgün strategiya müəyyənləşdirməsinin əsasını təşkil edir. Bundan başqa, rəqib strategiyasının öyrənilib təhlil olunması hər bir müəssisənin güclü və zəif cəhətlərini müəisə etmə yolu ilə tez ortaya çıxarmağa, təhcizatda, texniki səviyyədə, marketing sahəsində, keyfiyyət və partiyaların seçilməsində buraxılmış nöqsanları üzə çıxarmağa imkan verir.

Ədəbiyyat

- 1) Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti. İqtisadi nəzəriyyə. Bakı, 2004
- 2) Ş.Axundov. Marketingin əlifbası, "MSV", Bakı, 2006
- 3) Axundov Ş.Ə. Marketingin əsasları. Dərslük, Bakı, 2001
- 4) Nəsim Mustafayev. Marketing. Bakı, 2000
- 5) Məmmədov A.T. Marketingin əsasları. Bakı, "İqtisad Universiteti nəşriyyatı", 2007
- 6) Акулич И.Л. Маркетинг: Учебник / 3-е изд. Мн., Выш. шк., 2004
- 7) Армстронг Q., Котлер F. Marketing: ilk addım. 7-ci nəşr. Bakı, "Azərbaycan marketing cəmiyyəti", 2006

PROVIDING COMPETITIVE ADVANTAGES OF THE BUSINESS

E.S.Mammadov

SUMMARY

Competition is seen as a state which produces gains for the whole economy, through promoting consumer sovereignty. Competition is widespread throughout the market process. It is a condition where "buyers tend to compete with other buyers, and sellers tend to compete with other sellers." Competition results from scarcity—there is never enough to satisfy all conceivable human wants. The competitive process in a market economy exerts a sort of pressure that tends to move resources to where they are most needed, and to where they can be used most efficiently for the economy as a whole.

ОБЕСПЕЧЕНИЕ КОНКУРЕНТНЫХ ПРЕИМУЩЕСТВ БИЗНЕСА

Э.С.Мамедов

РЕЗЮМЕ

Конкуренция – это состояние, обеспечивающее выигрыш для всей экономики путем повышения уровня свободы потребителя. Конкуренция присутствует на всех стадиях рыночного процессв. Это состояние, когда «покупатели конкурируют с другими покупателями, а продавцы конкурируют с другими продавцами.» Конкуренция происходит от дефицита, ибо предела всем вообразимым человеческим потребностям не будет никогда. Процесс конкуренции в рыночной экономике представляет собой как бы источник давления, в результате которого ресурсы перемещаются туда, где в них больше нуждаются, и где они могут быть использованы с наибольшей эффективностью для всей экономики в целом.

2015 - № 42

AZƏRBAYCANDA QIYMƏTLİ KAĞIZLAR BAZARININ MÖVCUD VƏZİYYƏTİ

L.L.Qasımova

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
Bakı, İstiqlaliyyət küçəsi 6
e-mail: 7gasimova7@mail.ru

Açar sözlər: qiymətli kağızlar bazarı, fond birjası, investisiya, peşəkar iştirakçılar

Keywords: securities market, stock exchange, investment, professional participants

Ключевые слова: рынок ценных бумаг, фондовая биржа, инвестиция, профессиональные участники

Qiymətli kağızlar bazarı – qiymətli kağızların buraxılması və dövriyyəsi ilə bağlı iqtisadi münasibətlər sferasıdır. Onun məqsədi maliyyə resurslarını toplamaq və onların bölüşdürülməsini qiymətli kağızlarla əməliyyatların müxtəlif bazar iştirakçılarının icrası vasitəsilə təmin etmək, yəni qiymətli kağızların emitentlərinə müvəqqəti sərbəst pul kütlələrinin hərəkətində vasitəçilik etməkdir. Qiymətli kağızlar bazarı maliyyə bazarının ən dinamik segmentlərindən biridir. Qiymətli kağızlar bazarı daim dünya iqtisadiyyatının genişlənməsinə uyğun olaraq inkişaf edir. Onun təzahürü əmtəə istehsalı ehtiyacları ilə əlaqədardır, çünki xüsusi kapital və onların birliklərinin iştirakı olmadan, ilk olaraq səhmlər və istiqrazlar, yeni bizneslər və iqtisadi sektorların yaradılması və inkişafı mümkün olmazdı. Buna görə də qiymətli kağızlar bazarının inkişaf etdirilməsi ən inkişaf etmiş kapitalist ölkələrin iqtisadiyyatının inkişafı üçün mühüm şərtidir.

Hazırkı dövrdə respublikamızın qiymətli kağızlar bazarı, müəyyən çətinliklərə baxmayaraq, inkişaf etməyə davam edir. Nəzərə almaq lazımdır ki, Azərbaycanda bu bazarın formalaşması üçün əsas qanunverici-normativ və təşkilati-hüquqi baza 1999-2000-ci illərdə yaranıb və o vaxtdan sonrakı qısa müddət ərzində görülən tədbirləri qiymətli kağızlar bazarının inkişafı üçün uğurlu bir dövr adlandırmaq olar. Göstərilənlər respublikamızın müstəqillik dövrünü əhatə etsə də, ümumilikdə Azərbaycanda qiymətli kağızlar bazarının yaranması XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərinə təsadüf edir. Ancaq müstəqillik əldə etdikdən sonra respublikamızın bazar iqtisadiyyatına keçidlə əlaqədar, bu sistemin əsas hissəsi olan qiymətli kağızlar bazarının yaradılması və inkişafına diqqət artırmağa başladı. Bununla əlaqədar olaraq, müxtəlif səviyyələrdə bir çox qanunlar, əsasnamələr qəbul edildi. Buna görə də dünya təcrübəsindən istifadə etmək zərurəti yarandı. Qeyd etmək lazımdır ki, dünya təcrübəsində bu bazarın 3 modeli fərqləndirilir:

- Qeyri-bank modeli (ABŞ) - vasitəçilər rolunda qiymətli kağızlar bazarında qeyri-bank təşkilatları çıxış edirlər;
- Bank modeli (Almaniya) - vasitəçilər rolunda banklar çıxış edirlər;
- Qarışıq model (Yaponiya) - vasitəçilər rolunda həm banklar, həm də qeyri-bank təşkilatları çıxış edirlər.

Respublikamızın fond bazarının əvvəl alman modelinə uyğun gəlməsinə baxmayaraq, indi qarışıq modelə daha yaxındır.

Müstəqil Azərbaycan Respublikasında qiymətli kağızlar bazarının yaranması yeni iqtisadi tariximizdə ən önəmli hadisələrdən biridir. Çünki qiymətli kağızlar bazarının mövcudluğu hər bir ölkənin iqtisadiyyatının əsas tərəqqi amillərindən sayılır və ölkəmizi dünya iqtisadi sistemə yaxınlaşdıran əsas maliyyə infrastrukturlarından biridir. Respublikamızda qiymətli kağızlar bazarının rolu ilk növbədə onun bazar iqtisadiyyatı inkişaf yolunu seçməsi ilə müəyyən olunur. Bazar iqtisadiyyatı isə azad sahibkarlığa əsaslanır. Buna nail olmağın əsas üsulu isə dünya təcrübəsindən məlum olan özəlləşdirmə, yəni dövlət mülkiyyətinin özəlləşdirilməsi prosesinə keçilməsidir. Məhz belə bir şəraitdə, dövlətimizin xarici təcrübəyə əsaslanaraq seçdiyi özəlləşdirmənin həyata keçirilməsi prosesində qiymətli kağızlar bazarının mövcudluğu zəruriyyəti meydana çıxdı. Dünya təcrübəsindən də bilindi ki, qiymətli kağızlar bazarı bazar iqtisadiyyatının əsas təməlidir, məhz buna görə də, 1998-ci il 30 dekabrda Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Qiymətli Kağızlar üzrə Dövlət Komitəsinin yaradılması haqqında fərman verildi. 26 iyul 1999-cu ildə “Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Qiymətli Kağızlar üzrə Dövlət Komitəsinin (QKDK) fəaliyyətinin təmin edilməsi haqqında” fərmanın imzalanması ölkədə mütəşəkkil qiymətli kağızlar bazarının formalaşmasında çox mühüm rol oynamışdır.

Komitənin təşkilatı dəstəyi ilə 15 fevral 2000-ci ildə Bakı Fond Birjası (BFB) yaradılmışdır. Birja bir neçə iri bank və maliyyə strukturları tərəfindən təsis edilmişdir. BFB-nin əsas funksiyaları Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyində nəzərdə tutulmuş bütün növ qiymətli kağızların alqı-satqısının təşkil edilməsindən ibarətdir. Ümumiyyətlə Azərbaycan Respublikasında qiymətli kağızlar bazarının əsas elementlərindən biri Bakı Fond Birjasıdır. Bildiyimiz kimi, birja ikinci dərəcəli bazardır və ikinci dərəcəli bazarda qiymətli kağızlar alınıb satılır. Dünya təcrübəsindən bilindi ki, burada həmçinin birinci dərəcəli bazardan keçmiş qiymətli kağızların da alınıb-satılması həyata keçirilir. Daha dəqiq desək, fond birjaları əsasən köhnə buraxılışlı qiymətli kağızların, əsasən də səhmlərin alınıb-satılmasının həyata keçirildiyi yerdir. Ümumiyyətlə, təcrübədə fond birjası ya assosasiya, ya da səhmdar cəmiyyəti şəklində yaradılır. Respublikamızda mövcud olan qanunvericiliyə əsasən fond birjaları qapalı tipli səhmdar cəmiyyət formasında yaradılmışdır. Bu qayda AR-nın “Qiymətli kağızlar haqqında” Qanununda da təsbit edilmişdir. Qanunda həmçinin qeyd olunur ki, fond birjası qiymətli kağızlar bazarında ticarətin təşkilatçısı kimi, depozitari fəaliyyəti və qarşılıqlı öhdəliklərin müəyyən olunması fəaliyyəti istisna olmaqla digər fəaliyyət növləri ilə məşğul ola bilməz. Fond birjalarının milli iqtisadiyyat və onun ayrı-ayrı sahələrdəki vəziyyət və dinamikası haqqında statistik məlumat vermək üçün istifadə etdiyi vasitələrdən ən əsası fond indeksidir. İndekslər səhmin məzənnəsi əsasında hesablanır və qarşılıqlı əlaqəli olan bir qrup göstəricilərdəki dəyişikliyin bir rəqəm vasitəsilə təyin edilməsi üçün istifadə edilir. Dünya üzrə bu indekslərdən ən çox hesaba alınan – Standart & poors 5000, Dou Jones və Nyu-York fond birjasının indeksi, birjadankənar bazarda isə NASDAQ indeksidir.

Respublikamızda qiymətli kağızlar bazarının inkişafına dair komitədə hazırlanmış qısamüddətli proqram ölkədə qiymətli kağızlar bazarının inkişafına xidmət edən dövlət siyasətinin həyata keçirilməsi, investorların hüquqlarının qorunması, qiymətli kağızlar bazarı üzrə mütəxəssislərin hazırlanması, beynəlxalq əlaqələrinin inkişafına dair açıq informasiya siteminin yaradılmasına yönəldilmişdir. Azərbaycanda qiymətli kağızlar bazarının inkişafı ilə əlaqədar olaraq, bir sıra xarici və beynəlxalq qurumlarla daim iş aparılır və beynəlxalq təcrübə öyrənilməkdədir. Lakin bütün bunlarla yanaşı, Azərbaycan QKB-

nın dünya maliyyə bazarına inteqrasiyasına mane olan bir sıra problemlər də mövcuddur. Azərbaycanda QKB-nın yaradılması və təkmilləşdirilməsi haqqında qəbul olunmuş proqramın tam başa çatmamasının nəticəsi kimi QKB-nın peşəkarlıq səviyyəsinin aşağı olması problemlərdən biridir. Bu isə problem olaraq bir sıra istiqamətlərdə təzahür edir. Bu gün yaranmış səhmdar cəmiyyətlərin investorların tələblərinə cavab verməməsi, emitentlər və investorlar arasında vasitəçilik edə biləcək bacarıqlı peşəkar vasitəçilərin olmaması problemin əsas istiqamətlərindəndir. Peşəkar iştirakçılar dünya praktikasında, xüsusilə ABŞ, Kanada, İngiltərə, Yaponiya kimi inkişaf etmiş ölkələrdə bazarda baş verən və baş verə biləcək hadisələri analiz etməli, bu və ya digər problemlərin aradan qaldırılması üçün təkliflər verməlidirlər.

Qərbi ölkələrində QKB-nın maliyyələşməsi əsasən korporasiya və şirkətlərin istiqraz buraxılışı hesabına həyata keçirilir. Belə ki, bu ölkələrdə birinci dərəcəli bazar əsasən istiqrazlara əsaslanır, yerləşdirmənin əsas vasitəçiləri kimi isə investisiya bankları çıxış edir. Azərbaycanda isə birinci dərəcəli bazarlarda istiqrazların yerləşdirilməsində əsas institut kimi investisiya bankları çıxış etmir. Ancaq bu və ya digər bir sıra problemlərin olması QKB-nın yeni qurum olması ilə bağlıdır. Bütün bu problemlərin olmasına baxmayaraq ölkəmiz üçün zəruri olan bu bazar strukturu gələcəkdə yüksək tempə inkişaf edəcəkdir.

Qiymətli kağızlar bazarının inkişafı bir çox dövlət qurumlarının işindən, qanunvericilik bazasından, fiziki şəxslərin fəallığından və bir sıra amillərdən asılıdır. Bu gün bazarının inkişafının əsasını təşkil edən işlər görülmüşdür. Daha dəqiq desək, bazar infrastrukturunu yaradılıb, dünya standartlarına uyğun olan və beynəlxalq maliyyə qurumlarının mütəxəssislərinin də yüksək qiymətləndirdiyi normativ-hüquqi baza yaradılıb. QKDK-nın əsas məqsədi bazarda baş verən proseslərin şəffaflığının təmin edilməsi ilə yanaşı qiymətli kağızlar bazarında risklərin minimuma endirilməsidir. Bu məqsədlə yaradılmış normativ-hüquqi bazada investorların hüququnun qorunması, qiymətli kağızlar bazarında məlumatların açıqlanması, ölkənin fond bazarının daxili və xarici investisiya resurslarının iqtisadiyyatın real sektoruna akkumulyasiya edilməsinə diqqət yetirilmişdir. Ölkəmizdə Qiymətli Kağızlar üzrə Dövlət Komitəsinin missiyası qiymətli kağızlar bazarında vahid dövlət siyasətinin formalaşdırılması, həyata keçirilməsi, qiymətli kağızlar bazarının və onun infrastrukturunun inkişafının təmin edilməsidir. Azərbaycan Respublikasında qiymətli kağızlar bazarının fəaliyyət göstərməsi ölkə iqtisadiyyatının inkişafının əsas amillərindən biridir. Bu istiqamətdə son illər görülən işlər inflyasiyanın azaldılması, ÜDM-in gösrəricilərinin artması, valyutanın stabilliyinin qorunması, xarici investisiyanın cəlb olunması, milli bank sisteminin yaradılması və s. kimi mühüm nəticələrin əldə olunmasına səbəb olmuşdur.

Dünya təcrübəsində qiymətli kağızlar bazarının dövlət tənzimlənməsi müxtəlif modellərdən asılı olaraq müxtəlif orqanlar tərəfindən həyata keçirilir. Məsələn, İngilis modelində bazarın dövlət tənzimlənməsi Mərkəzi Bank vasitəsilə yalnız dövlət qiymətli kağızlar bazarının tənzimlənməsindən ibarətdir. Alman modelində isə fond bazarının dövlət tənzimlənməsində mühüm rol Mərkəzi Banka (Bundesbank), Qiymətli Kağızlar üzrə Federal Komissiyaya və xüsusi orqanlara məxsusdur. ABŞ-da dövlət tənzimlənməsi Qiymətli Kağızlar üzrə Komissiya tərəfindən həyata keçirilir. Respublikamızda isə qiymətli kağızlar bazarının dövlət tənzimlənməsi üzrə əsas orqanlar QKDK, Milli Bank və Maliyyə Nazirliyi hesab olunurlar. Milli Bank kommersiya banklarına qiymətli kağızlar bazarında fəaliyyət hüququ verir və bu fəaliyyətə nəzarət edir, həmçinin dövlət qiymətli kağızlarının yerləşdi-

rilməsi üzrə baş agent kimi çıxış edir. Lakin onların buraxılışına və vaxtında geri alınmasına görə məsuliyyət Maliyyə Nazirliyinin üzərinə düşür.

Bu gün ölkənin qiymətli kağızlar bazarı iqtisadiyyatın qeyri-neft sektoruna investisiyaların təmin edilməsində mühüm maliyyələşmə mənbəyi kimi çıxış etməkdədir. Hazırda fond bazarının fundamental bazar institutları ilə yanaşı maliyyə vasitəçiliyi funksiyasını həyata keçirən broker-diler, aktivlərin idarə olunması ilə məşğul olan şirkətlər elektron ticarət sisteminə məsafədən çıxış əldə etməklə real vaxt rejimində vasitəçilik funksiyalarını həyata keçirməkdədirlər. “2011-2020-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında qiymətli kağızlar bazarının inkişafı” Dövlət Proqramının qəbul olunması və qeyd olunmuş məqsəd və vəzifələrin həyata keçirilməsi qiymətli kağızlar bazarının inkişafına səbəb olmuşdur və gələcəkdə daha da inkişaf etməsi QKDK-nın əsas məqsədidir.

Ədəbiyyat

1. Sadıqov E.M. Bank əməliyyatları. Dərslik. Bakı, 2010
2. Боровкова В.А. Рынок ценных бумаг. Москва, 2005
3. Галанов В.А. Рынок ценных бумаг. Учебник. Москва, 2010
4. “Qiymətli kağızlar bazarı haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanunu.
5. www.scs.gov.az - Qiymətli Kağızlar üzrə Dövlət Komitəsinin saytı.
6. www.bfb.az - Bakı Fond Birjasının saytı.

CURRENT SITUATION WITH THE SECURITIES MARKET IN AZERBAIJAN

L.L.Gasimova

SUMMARY

This article treats the essence and the functions of securities market. The basic properties of securities market and the current situation with it in Azerbaijan are studied. The problems faced by securities market are also discussed and suggestions are made to improve it in Azerbaijan.

ТЕКУЩАЯ СИТУАЦИЯ НА РЫНКЕ ЦЕННЫХ БУМАГ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ

Л.Л.Гасимова

РЕЗЮМЕ

В статье определены сущность и функции рынка ценных бумаг. Исследуются основные свойства рынка ценных бумаг и текущая ситуация с ним в Азербайджане. Также обсуждаются проблемы рынка ценных бумаг и предлагаются меры по улучшению ситуации с ним в Азербайджане.

**İRAN İSLAM RESPUBLİKASININ CİNAYƏT QANUNVERİCİLİYİNDƏ
AZADLIQDAN MƏHRUMETMƏ CƏZASININ
DİGƏR CƏZALARLA QARŞILIQLI ƏLAQƏSİ**

Ə.Ə.Cəlilifaxer

AMEA Fəlsəfə və Hüquq İnstitutu
Bakı, H.Cavid prospekti 31
e-mail: q.isbandiyarov@gmail.com

Açar sözlər: cəzanın növləri, gəlinin müsadirə olunması, həbsətmə, cinayət qanunvericiliyi

Keywords: types of punishment, confiscation of proceeds, imprisonment, criminal law

Ключевые слова: виды наказаний, конфискация доходов, тюремное заключение, уголовное законодательство

Cəza cinayətlə bilavasitə və ayrılmaz əlaqəyə malikdir. Başqa sözlə, cinayətin və cəzanın sosial mahiyyəti sıx və ayrılmaz əlaqəyə malik olub, qarşılıqlı şəkildə bir-birindən asılıdır. Əksər dövlətlərin cinayət qanunvericiliyində cəzaların sistemi cinayətlərin kateqoriyalarının nəzərə alınması ilə qurulur. Məsələn, ABŞ-ın bir sıra ştatlarında, Fransada və s. dövlətlərdə cəzaların sistemi məhz bu qaydada qurulmuşdur. Belə ki, Fransa Cinayət Məcəlləsinin 111-1-ci maddəsinə əsasən, cinayət əməlləri onların ağırlığından asılı olaraq, cinayətlərə, xətalara və pozuntulara bölünür. Cinayətlərə (*crimes*) ən ağır əməllər kimi baxılır və onlar yalnız qəsdən törədilə bilər. Cinayət Məcəlləsi belə əməllərə görə kifayət qədər ciddi cəzalar müəyyən edir. Xətalara (*delits*) qəsdən və ya ehtiyatsızlıqdan törədilmiş az ağır əməllərdir və onların törədilməsinə görə nisbətən yüngül cəzalar tətbiq edilir. Pozuntular (*contraventions*) isə az əhəmiyyətli əməllərdir və onların törədilməsinə görə azadlıqdan məhrum etmə növündə cəza təyin edilmir. Pozuntulara görə tətbiq edilən əsas cəza növü cərimədir (1, s.72).

Xarici dövlətlərdə cəzalar sistemi özündə əsasən aşağıdakı cəza növlərini birləşdirir: 1) azadlıqdan məhrum etmə (həbsdə saxlamanın müxtəlif növləri – Fransa, İngiltərə, İsveç, Almaniya, ABŞ, İspaniya, İtaliya, Yaponiya, İsveçrə və s.); 2) cərimə (sadalınmış və bir sıra digər dövlətlərdə). Pul cəriməsi xarici dövlətlərin cinayət qanunvericiliyində kifayət qədər geniş yayılmış cəza növüdür və yalnız az ağır cinayətlərə görə deyil, bəzən kifayət qədər ağır cinayətlərə görə də tətbiq edilir. Məsələn, Fransada cərimə cəzası yeganə tədbir qismində ehtiyatsızlıqdan adam öldürmə, zərər çəkmişin xəsarət almasına və ya xroniki xəstəliyə düşər olmasına səbəb olmuş qəsdən törədilən zorakı hərəkətlər, zorlamaya aid olmayan cinsi təcavüz, narkotiklərin qanunsuz dövriyyəsi, insanı təhlükədə qoyma və s. kimi cinayətlər və xətalara görə təyin edilə bilər (2).

Nə şəriətdə, nə də İranın cinayət qanunvericiliyində cinayətə və cəzaya anlayış verilmir. Hüquq ədəbiyyatında qeyd edilir ki, bütün cinayətlər üç qrupa bölünür:

1) ən böyük ictimai təhlükə törədən Allahın haqlarına (yəni bütün müsəlman icmasının maraqlarına) qəsd edən və dəqiq müəyyən edilmiş sanksiya – hədd ilə cəzalandırılan cinayətlər;

2) ayrı-ayrı insanların hüquqlarına qəsd edən və müəyyən edilmiş cəzalarla – qisas, kavad, diyə ilə cəzalandırılan cinayətlər;

3) dəqiq müəyyən edilməmiş sanksiya ilə – təzir ilə cəzalandırılan, həm Allahın haqları, həm də xüsusi maraqlar əleyhinə törədilən bütün digər hüquq pozuntuları (3, s.43).

Müsəlman hüquqşünas alimləri hüquq pozuntusu və cəza nəzəriyyəsi ilə işləyərkən iki əsas ilahiyyatçı-fəlsəfi müddəadan çıxış edirlər. Birinci müddəaya əsasən, insanların bütün hərəkətləri və hətta fikirləri Allahın iradəsi ilə əvvəlcədən müəyyən edilir (alın yazısı). Lakin hüquqşünas alimlərin fikrinə görə, insanların özünə Allah tərəfindən verilmiş iradə azadlığının hüdudları insanın özü tərəfindən bu və ya digər davranışı seçməsi üçün kifayət qədər geniş olduğuna görə, istənilən ictimai təhlükəli davranış müsəlman dini qaydalarının cəzalandırılmalı olan pozuntusu kimi qiymətləndirilməlidir. Dini qadağaların mahiyyət və məzmunu beş əsas dəyərin müdafiə edilməsindədir – dinin, həyatın, əqlin, nəsil artımının və mülkiyyətin (4, s.182).

Məşhur islam hüquqşünası Abdelkader Ode hesab edir ki, cəza – cinayətkarın üzərinə cəmiyyətin maraqları naminə qoyulmuş karadır. Bu fikirlə ən azı ona görə razılaşmaq olar ki, İran cinayət qanunvericiliyində hələ də icrası zamanı cinayətkara onun zərər çəkmiş şəxsə vurduğu zərəyə bərabər zərər vurulan qisas növündə cəza qalmaqdadır. İslam cinayət hüququnda cəzaların sisteminin anlayışı məsələsinə xüsusi diqqət yetirilmir. Buradan belə qənaətə gəlmək olar ki, islam hüquqşünasları bu məsələyə xüsusi əhəmiyyət vermirlər. Məlum olduğu kimi sistem – öz aralarında müəyyən qarşılıqlı əlaqə və tabeçilik münasibətlərində olan, vahidlik və tamlıq yaradan elementlərin məcmusudur. Cəza növlərinə və onların sisteminə İran İslam Respublikasının «Cinayət cəzaları haqqında» Qanununun I bölməsinin 12-17-ci maddələri həsr edilmişdir.

Həmin Qanunun 12-ci maddəsinə əsasən, Qanunda müəyyən edilmiş cəzaların beş növü mövcuddur: 1) normalaşdırılmış cəza – hədd, 2) qisas; 3) vira – diyə; 4) məhkəmə tənbehləri – təzir; 5) çəkindirici tədbirlər.

Qanunun 13-cü maddəsinə əsasən, hədd (hüdd) cəzası elə cəzalar hesab edilir ki, onların növü, həcmi və icra qaydası İslam dini qanunları ilə müəyyən edilmiş olsun.

Qanunun 14-cü maddəsinə əsasən, qisas həyat və sağlamlıq əleyhinə cinayətə görə təyin edilən, törədilmiş cinayətlə vurulmuş zərəyə bərabər zərərin təqsirkara vurulmasıdır.

Qanunun 15-ci maddəsinə əsasən, diyə həyat və sağlamlıq əleyhinə cinayətə görə təyin edilən, törədilmiş cinayətlə vurulmuş zərərin maddi qarşılığının (əvəzinin) ödənilməsidir. Diyənin həcmi İslam dini qanunları əsasında hakim tərəfindən müəyyən edilir.

Qanunun 16-cı maddəsində göstərilir ki, məhkəmə tənbehləri özündə intizam və cinayət cəzalarını ehtiva edir, onların növləri və həcmi İslam dini qanunları əsasında müəyyən edilmədiyindən, hakimin mülahizəsinə görə təyin edilir. Məhkəmə tənbehləri növlərinə azadlıqdan məhrum etmə, pul cəriməsi və şallaqlama aiddir, bu zaman sonuncunun həcmi analoji normalaşdırılmış cəzanın həcmindən artıq ola bilməz.

Qanunun 17-ci maddəsində qeyd edilir ki, çəkindirici tədbirlər özündə intizam və cinayət cəzalarını ehtiva edir, dövlət tərəfindən ictimai qaydanın qorunması, ictimai maraqların təmin edilməsi, dövlət qanunlarının və normativ aktlarının pozulmasının qarşısının alınması məqsədlərilə müəyyən edilir. Belə tədbirlərə – azadlıqdan məhrum etmə, pul cəriməsi, müəyyən vəzifə tutmaq və ya müəyyən fəaliyyətlə məşğul olmaq hüququndan məhrum etmə, sosial hüquqlardan məhrum etmə, yaşayış yerini seçmə azadlığını məhdudlaşdırma və digər tədbirlər aiddir. Hesab edirik ki, əslində cinayət qanununda belə ifadələrdən (formulirovkalardan) istifadə etmək yolverilməzdir, çünki onlar qa-

nunu tətbiq edən şəxslər tərəfindən sui-istifadə və qanunsuzluq hallarına yol açma bilirlər. Bununla əlaqədar olaraq, hesab edirik ki, ya nəzərdən keçirilən maddəyə digər çəkindirici tədbirlərin də dəqiq siyahısı əlavə edilməlidir, ya da «digər tədbirlər» ifadəsi maddənin məzmunundan çıxarılmalıdır.

Hüddud sözünün semantik mənalari nəyinsə həddi, məhdudluqları və qadağasıdır. O, Allahın haqlarına qəsd edən cinayətləri və onlara görə təyin edilən cəzalar kateqoriyasını ifadə edir. Müsəlman hüququnda dini qaydalar əsasında yalnız cinayətlərin ciddi müəyyən edilmiş məhdud dairəsinə görə tətbiq edilən hüddud nisbi müəyyən edilmiş və ya qəti müəyyən edilmiş cəzalar sistemidir. İİR-in «Cinayət cəzaları haqqında» Qanununun 2-ci hissəsinə əsasən, hüddud kateqoriyasına aid olan edam, daşqalaq etmə, şallaqlama, başın qırılması, sürgün etmə kimi növlərdən cəzalar yalnız zinaya (1-ci fəsil), uşaqbazlıq (2-ci fəsil), lesbiyanlıq (3-cü fəsil), oğraşlıq (4-cü fəsil), yalandan ittiham etmə (5-ci fəsil), alkoqoldan istifadə etmə (6-cı fəsil), ictimai qaydaya silahlı qəsd (7-ci fəsil) və oğurluq (8-ci fəsil) cinayətlərinə görə tətbiq edilir. Bununla yanaşı, Qanunun 190-cı maddəsinə müvafiq olaraq, ictimai qaydaya silahlı qəsd cinayətinə görə normalaşdırılmış cəza növlərinə aşağıdakılar aiddir: 1) edam; 2) çarmıxa çəkmə; 3) sağ əlin və sol ayağın kəsilməsi; 4) sürgün (5, s.112).

Həmin Qanunun 201-ci maddəsinə əsasən, oğurluğa görə normalaşdırılmış cəza aşağıdakı kimi icra edilir: birinci dəfə törədilmiş oğurluğa görə oğrunun sağ əlinin dörd barmağı kəsilir; ikinci dəfə törədilmiş oğurluğa görə, təqsirkarın sol ayağının pəncəsinin yarısı kəsilir; üçüncü dəfə törədilmiş oğurluğa görə ömürlük həbs cəzası təyin edilir; dördüncü dəfə törədilmiş oğurluğa görə isə, hətta oğurluq artıq həbsxanada törədilmiş olsa da edam cəzası təyin edilir (5, s.118).

Qisas cəzası həyat və sağlamlıq əleyhinə cinayətlərə görə nəzərdə tutulur. Belə cinayətlərə görə qisasdan başqa bəzi hallarda diyə (qanbahası) cəzası da təyin edilir. İİR-in «Cinayət cəzaları haqqında» Qanununun 204-cü maddəsinə əsasən, adam öldürmənin üç növü olur: qəsdən, ehtiyatsızlıqdan və təsadüfən. Qəsdən adam öldürmə zamanı qisas hüququna malik olan şəxslər (yaxın qohumlar) bu aktı ölkənin dini rəhbərinin icazəsi ilə icra edə bilirlər. Rəhbər qisasın icra edilməsi üzrə səlahiyyəti məhkəmə hakimiyyəti orqanının rəhbərinə və ya başqa şəxsə verə bilər (205-ci maddə). İslam dininə etiqad edən şəxsin öldürülməsinə vasitəçilik etmə üç ildən on beş ilədək müddətə azadlıqdan məhrum etmə ilə cəzalandırılır (207-ci maddə) (5, s.120-121).

Beləliklə, həyat və sağlamlıq əleyhinə cinayətə görə qisas cəzası ilə yanaşı, həmçinin, diyə, azadlıqdan məhrum etmə və arş (yaralamaya görə kompensasiya) tətbiq edilə bilər (5, s.156-157).

İİR-in «Cinayət cəzaları haqqında» Qanununun 294-cü maddəsinə əsasən, diyə (qanbahası, vira) həyat və sağlamlıq əleyhinə törədilmiş cinayətə görə təyin edilən, zərərin maddi qarşılığının ödənilməsindən ibarətdir. Diyə aşağıdakı hallarda ödənilir: 1) təsadüfən adam öldürmə və ya bədən xəsarəti yetirmə hallarında; 2) ehtiyatsızlıqdan adam öldürmə və ya bədən xəsarəti yetirmə hallarında; 3) qisas növündə cəzalandırılmayan həyat və sağlamlıq əleyhinə qəsdən cinayət törədilən hallarda (5, s.156-157).

Qanunun 295-ci maddəsinin 3-cü qeyd hissəsinə əsasən, həyat və sağlamlıq əleyhinə cinayət ehtiyatsızlıqdan, etinasızlıqdan, bacarıqsızlıqdan və müəyyən növ işlər üçün nəzərdə tutulmuş təhlükəsizlik qaydalarına əməl etməmək nəticəsində törədildikdə ehtiyatsızlıqdan (kvazi-qəsd) törədilmiş cinayət hesab edilir. Qanunun 296-cı maddəsinə əsasən isə, əgər təqsirkar səhvən insana, heyvana və ya əşyaya açdığı atəşlə zərər çəkmiş

şəxsə zərər vurarsa, həyat və sağlamlıq əleyhinə törədilmiş cinayət təsadüfən törədilmiş cinayət hesab olunur (5, s. 158).

İİR-in «Cinayət cəzaları haqqında» Qanununun 297-ci maddəsinə əsasən, İslam dininə etiqad edən kişi cinsindən olan şəxsin öldürülməsinə görə aşağıdakı altı növdən olan diyənin birini təqsirkar öz seçimi ilə ödəyə bilər, lakin təqsirkar onları birləşdirmək hüququna malik deyil: 1) 100 sağlam, kifayət qədər kök, hər hansı bir qüsuru olmayan dəvə; 2) 200 sağlam, kifayət qədər kök, hər hansı bir qüsuru olmayan öküz və inək; 3) 1000 sağlam, kifayət qədər kök, hər hansı bir qüsuru olmayan qoç və qoyun; 4) Yəmən işləməli parçadan 200 dəst yaxşı vəziyyətdə olan geyim dəsti; 5) hər birinin çəkisi standart olaraq 1 misqal (təxminən 3,474 qram) təmiz qızıla bərabər olan 1000 qarışıqsız qızıl pul; 6) hər birinin çəkisi təqribən 0,1 qram olan 10 000 qarışıqsız gümüş pul (5, s.159).

Qeyd edilən qayda ilə bağlı daha bir maraqlı məqam ondan ibarətdir ki, əgər adam öldürmə cinayəti hicri təqvimə ilə dörd aydan – məhərrəm, rəcəb, zikadə, zilhicce aylarından birinə təsadüf edərsə yaxud müqəddəs Məkkənin ərazisində törədilərsə, cəzanın gücləndirilməsi üçün qanunla müəyyən edilmiş diyənin məbləğinə onun üçdən bir hissəsi də əlavə edilir (299-cu maddə).

Məhkəmə tənbehləri və çəkendirici tədbirlər kateqoriyasından olan cəzalar aşağıdakılardır: edam, müəyyən müddətə azadlıqdan məhrum etmə, qanunsuz gəlirlərin müsadirə edilməsi, vurulmuş zərərin əvəzinin ödənilməsi, cərimə, şallaqlama, tutduğu vəzifədən ömürlük və ya müəyyən müddətə kənarlaşdırma, ömürlük və ya müəyyən müddətə müvafiq orqanlarda işləmək hüququndan məhrum etmə; sürgün və başqa yerə köçürmə.

Göründüyü kimi, İran cinayət qanununvericiliyində müxtəlif ağırlıq dərəcələrinə malik olan cinayətlərə görə tətbiq edilməsinə yol verilən cəzaların dairəsi kifayət qədər genişdir: dövlətin daxili və xarici təhlükəsizliyi əleyhinə, müqəddəslərin təhqir edilməsi, dövlət xadiminin həyatına sui-qəsd etmə, xarici dövlətlərin dövlət xadimlərinin həyatına sui-qəsd etmə; saxta sikkələrin hazırlanması və yayılması; sənədlərin saxtalaşdırılması, saxta sənədlərin hazırlanması, möhur və plombların zədələnməsi və məhv edilməsi, dövlət orqanlarının binalarından sənədlərin oğurlanması, azadlıqdan məhrum etmə yerlərindən qaçma, cinayət törətmiş şəxslərin gizlədilməsi; rütbə və vəzifələrdən qanunsuz istifadə etmə; tarixi və mədəni dəyəri olan əmlakın məhv edilməsi, rüşvətxorluq, qanunsuz gəlir əldə etmə; dələduzluq və s. Məsələn, İİR-in «Cinayət cəzaları haqqında» Qanununun 513-cü maddəsində müəyyən edilir ki, İslam peyğəmbərinin təhqir edilməsi edamla cəzalandırılır. Digər peyğəmbərlərin və ya on iki imamların, yaxud xanım Fatimeyi-Zəhranın və digər müsəlman müqəddəslərinin təhqir edilməsi bir ildən beş ilədək müddətə azadlıqdan məhrum etmə cəzası ilə cəzalandırılır (5, s.237).

Qanunda bu barədə xüsusi göstəriş nəzərdə tutulmasa da, Azərbaycanda olduğu kimi, İranda da cəzalar həm əsas, həm də əlavə cəzalar kimi tətbiq edilə bilər. Xüsusilə də, Qanunun bir sıra sanksiyalarında müəyyən müddətə azadlıqdan məhrum etmə cəzası qanunsuz əldə edilmiş əmlak müsadirəsi və ya cərimə ilə birləşdirilmişdir. Məsələn, Qanunun 522-ci maddəsinə əsasən, 518, 519, 520-ci maddələrdə nəzərdə tutulmuş əməllərə görə müəyyən edilmiş cəzalardan başqa qanunsuz əldə edilmiş bütün gəlirlər müsdirə edilməlidir. Hesab edirik ki, İran qanunvericiliyinin bu təcrübəsi qanunvericilik texnikası baxımından kifayət qədər uğurludur və hətta Azərbaycan Respublikasının cinayət qanunvericiliyində də, məsələn, rüşvətxorlaqla bağlı cinayətlər üzrə bu təcrübədən istifadə edilə bilər. İİR-in «Cinayət cəzaları haqqında» Qanununun 559-cu maddəsinə əsa-

sən isə, tarixi və mədəni dəyəri olan şeylərin oğurlanmasına görə bir ildən beş ilədək müddətə azadlıqdan məhrum etmə cəzası ilə yanaşı bütün oğurlanmış əmlakı müsadirə edilməsi tətbiq edilir.

Əlavə cəza qismində, həmçinin, vəzifədən kənarlaşdırma və müvafiq orqanlarda işləmək hüququndan məhrum etmə cəzaları da tətbiq edilir. Məsələn, Qanunun 570-ci maddəsinə əsasən, hakimiyyət nümayəndəsi tərəfindən vətəndaşların şəxsi azadlıq və digər konstitusion hüquqlarının pozulması altı aydan üç ilədək müddətə azadlıqdan məhrum etmə cəzası ilə yanaşı üç ildən beş ilədək müddətə vəzifədən kənarlaşdırma və dövlət orqanlarında işləmək hüququndan məhrum etmə ilə cəzalandırılır (5, s.267).

Ədəbiyyat

1. Никифоров А.С. Ответственность за убийство в современном уголовном праве. М.: УКЦ «ЮрИнфоР», 2000.
2. Уголовное право зарубежных государств. Общая часть / Под ред. И.Д.Козочкина. М., 2001.
3. Мовсумова Л.Д. Ислам, божественный закон и ответственность женщин за уголовные преступления. ИПО «Азербайджанская энциклопедия», Баку, 2000.
4. Сюкийнен Л.Р. Мусульманское право. Вопросы теории и практики. М., Изд-во «Наука», 1986.
5. Закон об исламских уголовных наказаниях Исламской Республики Иран / Под ред. А.И. Ахани. СПб. Изд-во Р.Асланова «Юридический центр Пресс», 2008.

RATIO OF IMPRISONMENT WITH OTHER TYPES OF PUNISHMENT IN THE CRIMINAL LAW OF THE ISLAMIC REPUBLIC OF IRAN

A.A.Jalilifakher

SUMMARY

This article discusses the relation of imprisonment with other types of punishment in the criminal law of the Islamic Republic of Iran. As stated in Article 522 of the Penal Law of Iran, the acts provided for in Articles 518, 519, 520, entail confiscation of illegal proceeds in addition to the set penalties. In our opinion, such a law could be used by the criminal legislation of the Republic of Azerbaijan as applied to the articles of bribery and illegal income.

СООТНОШЕНИЕ ТЮРЕМНОГО ЗАКЛЮЧЕНИЯ С ДРУГИМИ ВИДАМИ НАКАЗАНИЙ В УГОЛОВНОМ ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВЕ ИСЛАМСКОЙ РЕСПУБЛИКИ ИРАН

А.А.Джалилифакер

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается соотношение тюремного заключения с другими видами наказаний в уголовном законодательстве Исламской Республики Иран. Как указывается в статье 522 Закона о наказаниях ИРИ, деяния, предусмотренные статьями 518, 519, 520, кроме установленных наказаний влекут за собой конфискацию всех незаконно полученных доходов. По нашему мнению, такой закон мог бы быть заимствован уголовным законодательством Азербайджанской Республики применительно к статьям о взяточничестве и получении незаконных доходов.

DAĞLIQ QARABAĞ – ERMƏNİSTANIN AZƏRBAYCAN
TORPAĞINDA YARATDIĞI “BOZ ZONADIR”

Q.Ə.Paşayeva

Azərbaycan Respublikası Milli Məclisi
Bakı AZ1152, Parlament prospekti 1
e-mail: fond05@mail.ru

Açar sözlər: Dağlıq Qarabağ, AŞPA, psevdodövlət, seessiya, qanunsuz silah alveri, erməni terror təşkilatları, “boz zona”, milli təhlükəsizlik, Avropa təhlükəsizliyi, narkotik vasitələr, narkoticarət, terror mənbəyi, beynəlxalq cinayətçilik, İran-Ermənistan-Gürcüstan tranzit marşrutu

Keywords: Nagorno-Karabakh, PACE, pseudostate, secession, illegal arms trade, Armenian terror organizations, "grey zone", national security, European security, drugs, drug traffic, terror source, international crime, Iran-Armenia-Georgia transit route

Ключевые слова: Нагорный Карабах, ПАСЕ, псевдогосударство, сецессия, незаконная торговля оружием, армянские террористические организации, "серая зона", национальная безопасность, европейская безопасность, наркотические средства, наркоторговля, источник террора, международная преступность, транзитный маршрут Иран-Армения-Грузия

Müasir beynəlxalq münasibətlərin imperativ normalarından biri kimi, dövlətlərin ərazi bütövlüyünün pozulmaması prinsipi BMT Nizamnaməsində və ATƏM-in Yekun Aktının “Bəyənnamə prinsiplərində” öz hüquqi təsbitini tapmışdır və bütün dövlətlər üçün beynəlxalq hüquqi cəhətdən məcburi qüvvəyə malikdir. BMT Nizamnaməsinin 2-ci maddəsinin 4-cü bəndinə əsasən, “bütün üzvlər öz beynəlxalq münasibətlərində hər hansı bir dövlətin ərazi bütövlüyünə və siyasi müstəqilliyinə qarşı və yaxud Birləşmiş Millətlər Təşkilatının məqsədləri ilə bir araya sığmayan hər hansı bir şəkildə güclə hədələməkdən və gücün tətbiqindən çəkinməlidirlər.” (4, 6)

Siyasi xəritədə suveren dövlətin ərazisinin faktiki olaraq qeyri-legitim şəkildə ayrılaraq cinayətçilər qrupları, milli azlıqlar və anklavlar tərəfindən seessiya adı altında zəbt olunması minilliklərin qovşağında demək olar ki, adi hal almışdır. Avrasiyada belə seessiyalara Abxaziyanı, Kosovonu, Cənubi Osetiyanı, Dnestryanı bölgəni, Dağlıq Qarabağı, Şimali Kipri, Asiya-Sakit okean zonasında isə Tayvanı göstərmək olar ki, rus politoloqu F.Popov bunları ironiya ilə “böyük yedlilik” adlandırır (16). Bu sıraya dünyanın onlarla ölkəsində çoxsaylı, dövlətin nəzarətindən çıxmış əraziləri aid etmək olar. Məhz belə ərazilərin meydana gəlməsi nəticəsində siyasi leksikona “nəzarətsiz ərazi”, “pirat respublikası”, “üsyancı dövlət”, “tanınmamış respublika”, “boz zona”, “kvazidövlət”, “psevdodövlət”, “qismən tanınmış dövlət”, “de-fakto dövlət” və s. kimi anlayışlar daxil olmuşdur. Millətlərin öz müqəddəratını təyin etmək adı altında “tanınmamış respublika”ya çevrilmiş seessionist qurumlar çox tezliklə “boz zona”lara çevrilmişlər ki, bunlar regional və beynəlxalq təhlükəsizliyə təhdid mənbəyi təşkil edir. Beynəlxalq təhlükəsizliyi hədələyən belə regional təhlükə ocaqlarından biri Ermənistanın respublikamıza əsassız ərazi iddiaları zəminində start götürən Dağlıq Qarabağ münaqişəsidir.

Müasir beynəlxalq hüquqda “boz zona” anlayışına elə də tez-tez rast rast gəlinmir, onun mahiyyət və məzmununun açılması ancaq Qərb politoloji fikrinə məxsusdur. “Boz

zona” anlayışının yaranmasını fransız jurnalisti Jan-Kristof Ryufenin adı ilə əlaqələndirirlər. Müəllifə görə boz zona elə ərazilərdir ki, bu ərazilərdə hakimiyyət legitim dövlət orqanlarının əlindən çıxaraq siyasi-kriminal qrupların əlinə keçir, başqa sözlə, partizan-hərbçilər və narkotik vasitələrlə ticarət edənlər hakimiyyəti öz əllərinə alırlar (23, 30-51). Qərb müəlliflərindən S.Makdonalda görə, boz zona o yerdə yaranır ki, rəsmi dövlət orqanları həmin əraziləri öz hakimiyyətləri altında saxlaya bilmirlər (21, 33-60). Hazırda boz zona anlayışı elə regionlara aid edilir ki, həmin ərazilər terrorçuların, partizan ksenofobların və narkobiznesin əlinə keçir (22, 63-76; 17, 222). Belə ərazilər bir növ dünyanın diqqətindən kənar qalır və mövcud olduğu regionun təhlükəsizliyinə başlıca təhdüdə çevrilir.

Müasir elmi-nəzəri fikrə görə, “boz zona”nın özündə əks etdirdiyi hər hansı təhlükə nəinki beynəlxalq birliyə, hətta hər hansı ölkəyə də elə böyük təhlükə hesab olunmur, amma digər təhlükələrə və ya beynəlxalq proseslərə inteqrasiya olunanda ciddi böhranlara və nəticələrə gətirib çıxara bilər, buna görə də belə zonaların harada yaranmasından asılı olmayaraq onlara qarşı birgə mübarizə aparılması zəruridir. Belə ki, hazırda “İŞİD”-ə qarşı mübarizə global miqyasına görə bütün təhlükələri üstələmişdir. Hazırda “boz zona” dedikdə aşağıdakı təhlükələrin məcmusu başa düşülür: terrorizmi özünə başlıca mübarizə vasitəsi seçən üsyançı dəstələr, narkotik maddələrin istehsalı, emalı və yayılması, mütəşəkkil cinayətkarlıq və banditizm, qeyri-qanuni silah ticarəti, hərbi çevrilişlərə idarə olunmayan ərazilərdən rəvac verilməsi, hərbi qüvvədən istifadə edilməsi yolu ilə dövlət funksiyalarının özəlləşdirilməsi (15). Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin “tarixi təcrübəsinin” sistemli analizi göstərir ki, qeyd edilən “boz zona” təhlükələrinin hamısına Ermənistanın işğalı altında saxlanılan ərazilərdə rast gəlinir.

Avropa Şurası Nazirlər Komitəsi 1992-ci il mart ayının 12-də qəbul etdiyi bəyanatda Dağlıq Qarabağ hadisələri ilə əlaqədar dərin təşviş hissi keçirdiyini bildirirərək vilayətinin dinc əhalisi barəsində zorakılıq hərəkətlərini pisləyir və göstərirdi ki, beynəlxalq birlik Dağlıq Qarabağın statusunun zor gücünə dəyişdirilməsinə razı ola bilməz. Bəyanatda sərhədlərin toxunulmazlığı prinsipinin gözlənilməsi zəruriliyinin qeyd olunması münaqişənin beynəlxalq hüququn prinsipləri əsasında nizama salınmasının vacibliyindən xəbər verirdi. Sənəddə sərhədlərin yalnız dinc yolla və qarşılıqlı razılıq əsasında dəyişdirilə biləcəyi öz əksini tapmışdı (14, 57-58).

Avropa Şurası Parlament Assambleyası “ATƏT-in Minsk Konfransının məşğul olduğu Dağlıq Qarabağ bölgəsi üzərində münaqişə 1416 (2005) sayılı Qətnamə”si BMT Nizamnaməsi və ATƏM-in “Bəyannamə prinsip”lərindən çıxış edərək dövlətin ərazi bütövlüyünün zor gücünə dəyişdirilməsinin yolverilməz olduğunu diqqətə çatdırırdı. Qətnamənin 2-ci bəndində deyilirdi: “Assambleya hərbi əməliyyatların və bundan əvvəl başlamış kütləvi etnik düşmənçiliyin qorxunc etnik təmizləmə anlayışını xatırladan genişmiqyaslı etnik qovulmaya və mono-etnik ərazilərin yaranmasına gətirib çıxarması ilə bağlı öz narahatlığını ifadə edir. Assambleya bir daha təsdiq edir ki, bir dövlətin ərazisindən regional ərazinin ayrılması və müstəqilliyi etnik qovulmaya və bu cür ərazinin digər dövlətə de-fakto birləşdirilməsinə gətirib çıxaran silahlı münaqişə yolu ilə deyil, yalnız bu ərazinin əhalisinin demokratik dəstəyinə əsaslanan qanuni və dinc proses vasitəsilə əldə oluna bilər. Assambleya üzv dövlət tərəfindən xarici ərazinin işğalının həmin dövlətin Avropa Şurasının üzvü kimi öz üzərinə gətirdiyü öhdəliklərin ciddi şəkildə pozulması demək olduğunu xatırladır və münaqişə ərazisindən köçkün düşmüş şəxslə-

rin öz evlərinə təhlükəsiz və ləyaqətlə qayıtması hüququnu bir daha təsdiq edir.” (11)

Müasir dünya nizamında dövlətlərin ərazi bütövlüyünün pozulmazlığı beynəlxalq hüquq normalarına əsaslanır və çoxsaylı hüquqi sənədlərlə tənzimlənir. Hər hansı dövlətin ərazisi konkret sərhədlər daxilindədir, sərhədlərin toxunulmazlığı da müasir beynəlxalq hüququn ali prinsipləri sırasındadır. Müasir dövrdə mövcud beynəlxalq normalara görə, dövlət ərazisinin toxunulmazlığı onu bildirir ki, dövlətlər xarici əraziyə istənilən, həm hərbi, həm də qeyri-hərbi qəsdən çəkinməlidirlər. Xarici ərazinin hərbi basqından və işğaldan sonra ilhaq edilməsi zorakı qəsd hesab edilir. Xarici əraziyə qeyri-hərbi qəsd isə onun təbii sərvətlərindən və ya onun məkanından ərazi suvereninin icazəsi olmadan istifadədən və ya bu ərazinin sərvətlərinə zərər vurmaqdan ibarətdir (3, 91-92).

“ATƏT-in faktaraşdırıcı missiyaları göstərib ki, bizim torpaqlarda - Dağlıq Qarabağda olan bütün tarixi, mədəni abidələr dağıdılıb”, – deyən Azərbaycan Prezidenti İ.Əliyev Azərbaycanın öz ərazi bütövlüyünü bərpa edəcəyinə əmin olduğunu bəyan etmişdir: “Ona görə ki, Azərbaycanın ərazi bütövlüyü BMT tərəfindən qəbul olunub. Dağlıq Qarabağ Azərbaycanın ayrılmaz ərazisidir və bu, bütün beynəlxalq təşkilatlar tərəfindən qəbul olunub. Dağlıq Qarabağ ayrıca bir ölkə kimi heç bir dövlət tərəfindən qəbul olunmayıb. Biz bu sahədə böyük diplomatik səylər görürük. Biz iqtisadiyyatımızı gücləndiririk. Əminəm ki, bütün bu amillər bizə öz suverenliyimizi, ərazi bütövlüyümüzü bərpa etməyə imkan verəcək. Münaqişə yalnız beynəlxalq hüququn norma və prinsipi əsasında, Helsinki Yekun Aktı əsasında həll olunmalıdır. O aktda qeyd olunub ki, ərazi bütövlüyü prinsipi xalqların öz müqəddəratını təyin etmək prinsipi ilə ziddiyyət yaratmamalıdır və xalqların öz müqəddəratını müəyyən etmək hüququ ərazi bütövlüyü prinsipi çərçivəsində həll olunmalıdır.” (12) Azərbaycan respublikası beynəlxalq münasibətlər sisteminə daxil olduğu gündən analoji mövqeyi sərgiləməkdə, milli diplomatiyamız bu yönümdə diplomatik-siyasi fəaliyyətini genişləndirməkdədir.

“Ermənistanın və ermənilərin Azərbaycan torpaqlarını işğal etməklə, Xocalı soyqırımını törətməklə bərabər bu günə kimi Türkiyənin də ərazi bütövlüyünü tanımadığını, ərazi iddiası irəli sürdüyünü, Ağrı dağına Ararat adı ilə gerbinə qoyduğunu, qondarma erməni soyqırımını iddiaları ilə Türkiyəyə və türk millətinə qarşı böhtan və yalan kompaniyasını davam etdirdiyini” - deyən millət vəkili Q.Paşayeva qeyd edirdi ki, “heç bir türk insanı bu həqiqətləri unutmamalı, ermənilərin bu addımları ilə əslində bütün türk millətinə qarşı, hamımız əleyhinə fəaliyyət apardığını yaxşı bilməlidir və biz hamımız birlikdə buna qarşı mübarizə aparmalıyıq. Qarabağ probleminin tarixi köklərini, yaranma səbəblərini hər bir türk insanı bilməlidir və görməlidir ki, bu problem əslində təkcə Azərbaycanın deyil, bütün türk dünyasının problemidir və biz harada doğulub, harada yaşamasından asılı olmayaraq bütün türk kökənli qardaş və bacılarımızın bu məsələdə daha sıx şəkildə Azərbaycanın yanında olmasını gözləyirik” (9).

Avropa təhlükəsizlik, informasiya, iqtisadiyyat və mədəniyyət məkanına inteqrasiya strategiyasını həyata keçirməkdə olan Azərbaycan Respublikası Qərbdə dəyərləri bazasında cəmiyyət quruculuğu prosesində Avropa təhlükəsizliyinə də başlıca təhdid olan Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin təmsalında elə ağır problemlə üz-üzədir ki, bu münaqişənin uzağadək nəticələri müxtəlif sahələri hədəfləməkdədir. Əvvəlki tədqiqatlarımızda qeyd etdiyimiz kimi, hazırda “boz zonaya” çevrilmiş Azərbaycanın işğal edilmiş tarixi-coğrafi ərazilərində «mədəni irsimizin» minlərlə yadigarları, o cümlədən 8 dünya miqyaslı, 166 ölkə və 588 yerli əhəmiyyətli abidə qalmışdı. Son hesablamalara görə, Ermənistanın əlinə keçmiş maddi mədəniyyət sərvətlərimizin 500-ü tarixi memarlıq abidəsi və 100-dən çoxu

arxeoloji abidə, 22-si muzey, 4-ü incəsənət qalereyası, 927-si kitabxana, 85-i musiqi məktəbi, 4-ü dövlət teatrı olmuşdu; hərbi əməliyyatlar nəticəsində Kəlbəcər və Laçında olan Tarix və Regional Tədqiqat Muzeyləri, Şuşa və Qarabağın tarixi muzeyləri, Zəngilanda olan Daş Abidələr Muzeyləri və s. dəyərli mədəniyyət nümunələrimiz oğurlanmış və dağıdılmışdır. İşğal nəticəsində azərbaycanlı arxeoloq və tədqiqatçılar tərəfindən aşkarlanmış və aprobeasiyadan çıxarılmış Tunc dövrünün təkrarsız mədəniyyət abidələri, o cümlədən, təxminən 100 qəbir təpəciklərindən ibarət olan Xocalı kurqanları, habelə qədim tariximizə dair bir sıra mağara abidələri yerlə yeksan edilmişdir ki, bunlar respublikamızda ibtidai icma quruluşunun bütün mərhələlərini əhatə edən nadir sənət və memarlıq inciləri sayılırdı (8, 7-11; 18).

Ermənistanın terror-seperatizm siyasəti nəticəsində dövlət sərhədlərimizin pozulması, tarixi torpaqlarımızın işğalı, təbii sərvətlərimizin talan edilməsi, maddi mədəniyyət abidələrimizin dağılması, ekologiyamızın bərhad hala salınması ilə yanaşı, işğal edilmiş torpaqlarımız “boz zonalara” çevrilmişdir ki, bu fakt artıq dünya dövlətləri və beynəlxalq təşkilatlar tərəfindən etiraf edilməkdədir. Təhlükəsizlik məsələləri üzrə ekspert A.Nağıyevə görə, “boz zona” anlayışı beynəlxalq hüquqda termin kimi öz əksini tapmasa da, bütün dövlətlərin qəbul etdiyi və işlətdiyi bir sözdür: “Dağlıq Qarabağda və ermənilər tərəfindən işğal olunmuş Azərbaycan ərazilərində də belə yerlər var. Bu termin əsasən narkoticarətlə bağlı danışıqlarda daha çox işlənir. Mənası isə, hansısa dövlətin hüquqi ərazisi olmasına baxmayaraq, beynəlxalq normaların, milli qanunların işləmədiyi, siyasi hakimiyyətin və iqtisadi münasibətlərin olmadığı ərazilər deməkdir... bu zonalar beynəlxalq terror təşkilatlarının təlim bazası, narkokartellərin, quldurların toplanış yerləridir. Geosiyasi yerləşməsindən asılı olaraq, bu zonalardan beynəlxalq nəqliyyat dəhlizlərinə çıxışı olduqda narkotik və silah ticarəti üçün də istifadə edilir (5).

Müasiri olduğumuz XXI yüzillik dünyanın geostrateji areallarının dəyişkənliyi, qloballaşma və integrasiya proseslərinin sürətlənməsi, habelə beynəlxalq və regional təhlükəsizliyi hədələyən yeni təhlükələrlə yaranması və genişlənməsi ilə səciyyəvidir. Silahlı terror-seperatizm siyasəti, dini və siyasi ekstremizm, “boz zonalarda” narkotik maddələrin becərilməsi və satışı çıxarılması, radioaktiv maddələrin və silahların qanunsuz dövriyyəsi, insan alveri və terrorçuluq kimi qorxulu təzahürlər Azərbaycan üçün xüsusi təhlükəyə çevrilmişdir ki, mənbəyi Ermənistanın işğalı altında olan Dağlıq Qarabağdadır. Bununla belə hazırda ictimai-siyasi sabitliyin bərqərar edildiyi, Qərbi dəyərləri ilə səciyyələnən hüquqi və demokratik dövlət quruculuğu yolu ilə irəliləyən Azərbaycan Respublikasında milli maraqların qorunması və müstəqilliyimizi hədələyən təhdidlərlə mübarizə üçün lazımı şərait və təsirli əks-tədbirlərin reallaşdırılması imkanları mövcuddur.

Azərbaycan Prezidenti İ.Əliyev hələ AŞPA-da fəaliyyət göstərdiyi dövrdə dəfələrlə qondarma Dağlıq Qarabağ respublikası adlı ərazinin mövcudluğu faktını beynəlxalq hüquq normalarının kobud surətdə pozulması kimi qiymətləndirərək göstərirdi ki, “Avropanın bu hissəsində beynəlxalq nəzarət yoxdur: əslində, bu ərazi hərbi rejimin əlindədir. Hamı bilir, beynəlxalq ictimaiyyət üçün də gizli deyil ki, Dağlıq Qarabağ müxtəlif növ beynəlxalq terrorçuların və digər kriminal üsürlərin sığınacaq yerinə çevrilmişdir. Biz buna son qoymalıyıq. Avropa Şurasının üzvü olan Ermənistan bu beynəlxalq qurumun digər üzvünün — Azərbaycanın ərazisini işğal altında saxlamaqda davam edir. Ermənistanın yalnız Azərbaycan üçün deyil, regionun, Avropanın sabitliyi üçün təhlükə mənbəyinə çevrilmişdir”. İ.Əliyev AŞPA-nın 47 deputatının imzaladığı sənə-

də əsasən, indiyədək Gürcüstanda yerləşən Rusiya hərbi bazalarından silahların Ermənistandakı rus hərbi bazalarına daşındığına diqqəti cəlb edərək Ermənistanın öz ölkəsinin və cəmiyyətinin militarizasiyası üçün daha qorxulu addımlar atdığını qeyd edirdi (1).

Azərbaycan nümayəndə heyyyətinin İ.Əliyevin rəhbərliyi altında həyata keçirdiyi məqsədyönlü siyasi kursun nəticəsi idi ki, AŞPA-nın 2002-ci ilin yaz sessiyasında 76 deputatın imzası ilə “Azərbaycan Respublikasının işğal olunmuş ərazilərində nüvə texnologiyası və nüvə tullantılarının basdırılması barədə” 9444 sayılı sənəd qəbul edildi. Sənəddə Ermənistanın xalqımıza qarşı həyata keçirdiyi soyqırım siyasəti və nəzarəti zonaların yaradılması kəskin şəkildə pislənir və qeyd edilirdi ki, Assambleya təkid edir ki, Ermənistanın rəhbər dairələri regionda nüvə təhlükəsinin genişləndirilməsinə son qoysunlar. Assambleya Avropa Şurasına üzv olan ölkələri buna çağırır ki, işğal edilmiş Azərbaycan ərazilərində radiasiya zonaları yaradan Ermənistan və İranla hər hansı nüvə əməkdaşlığından çəkinsinlər. Assambleya buna görə də özünün Siyasi işlər komitəsi və Ətraf mühit və kənd təsərrüfatı komitəsindən xahiş edir ki, göstərilmiş məsələni nəzərdən keçirsin və bu barədə tövsiyələr tərtib etsin (19).

Azərbaycan nümayəndə heyyyətinin 2002-ci il iyunun 14-də parlament deputatlarının bir qrupu tərəfindən imzalandıqdan sonra AŞPA-ya təqdim etdiyi “Azərbaycan Respublikasının işğal olunmuş ərazilərində ermənilər tərəfindən dəstəklənən terrorçu təşkilatlar şəbəkəsi haqqında” 9489 sayılı sənəddə Ermənistan Respublikası beynəlxalq cinayətkarlığın bir sıra sahələrinin dəstəklənməsində ittiham edilirdi: "Azərbaycan Respublikasının... işğal edilmiş ərazilərində beynəlxalq hüquq normalarına daha hörmət edilmir və bu torpaqlar Avropa kontinentindən təcrid edilərək dünya ictimaiyyəti üçün ciddi qeyri-təhlükəsizlik zonası təşkil edir. İşğal edilmiş ərazilərdə yerləşmiş olan terrorçu qrupların maliyyə mənbələri narkotiklərin satışı, nüvə layihələri və həmçinin silahların daşınmasıdır. Dağlıq Qarabağ regionuna narkotiklərin becərilməsi və istehsalı üçün zəruri olan şəraitin yaradılması barədə ABŞ Dövlət Departamentinin mart, 2000-ci il tarixli hesabatı və həmçinin işğal edilmiş torpaqlarda qanunsuz nüvə layihələrinin yerinə yetirilməsi ilə məşğul olan erməni təşkilatlarına qarşı sanksiyaların tətbiq edilməsi üzrə ABŞ Dövlət Departamentinin may, 2002-ci il tarixli qərarının qəbul edilməsi Ermənistan dövlətinin müdafiəsi ilə bu cinayət fəaliyyətini idarə edən terrorçu şəbəkəsinə xüsusi diqqət yetirilməsinə olan ehtiyacı çox yaxşı sübut edir." (20)

AŞPA-ya təqdim olunmuş sənəddə müxtəlif informasiya mənbələrinə və kəşfiyyat materiallarına istinadən “boz zonada” fəaliyyət göstərən terror təşkilatları və onların rəhbərləri adbaad göstərilir, habelə regiona faktaraşdırıcı missiyanın göndərilməsi tələb edilirdi. Sənəddə deyilirdi: “işğal edilmiş ərazilərdə nəzarətin olmaması nəinki erməni terror təşkilatları olan ASALA, "Haudud" təşkilatları üçün əlverişli şərait yaradır, həmçinin təlim düşərgələri yaratmaq və müvafiq fəaliyyət göstərmək üçün vəsaitə malik olan xarici terror təşkilatlarını da ruhlandırır. İşğal edilmiş Kəlbəcər rayonunda Livanın "Qayıdan qəhrəmanlar təşkilatı" (rəhbəri: Ter-Qriqoryan, Beyrut mənşəli erməni), Laçın rayonunda kürdlərin PKK təşkilatı (rəhbəri: C.Samoyan) və "Vartan cəngavərləri" terrorist təşkilatı (rəhbəri: A.Babacanyan), Zəngilan rayonunda Livanın "Həmas" qrupunun Ziyəddin əl-Gissan" hərbi qolu, Xankəndidə yunanların "Milli dirçəliş təşkilatı" terrorçu qrupu (rəhbəri: E.Qalustyan) geniş fəaliyyətdədir. ABŞ vətəndaşı Monte Melkonyan, İran vətəndaşı Vazgen Sisliyan və Suriya vətəndaşı, 1970-80-ci illərdə Fransada törətdiyi terrorçuluq əməlləri ilə məşhur olmuş Varucan Qarbicyan kimi beynəlxalq terrorçulara Er-

mənistan prezidenti tərəfindən Qarabağ müharibəsinin milli qəhrəmanı adı verilməsi, onların dövlətin himayəsinə götürülməsi terrorizmin Ermənistanda dövlət səviyyəsində müdafiə edilməsini təkzibedilməz dərəcədə sübut edir” (20).

Antiterror əməliyyatlarının başlanması və gedişində göstərilən təhlükənin reallığı və Avropaya təhdidləri AŞPA-dakı Azərbaycan nümayəndələrini hələ 2002-ci ilin iyununda qurumun diqqətini bu məsələyə yönəltməyə vadar etmişdi. Nümayəndə heyətimiz tərəfindən Parlament Assambleyasının müzakirəsinə təqdim edilmiş sənəddə deyilirdi: “Azərbaycanın işğal edilmiş ərazilərində olan "qanunsuz sahə"nin bütün Avropa üçün təhlükə yaratdığını vurğulamaqla, assambleya üzv olan ölkələri problemin həllini tapmaqda öz səylərini daha da artırmağa çağırır. Azərbaycanın işğal edilmiş Dağlıq Qarabağ regionunda və onunla bitişik olan Azərbaycanın yeddi rayonunda cari vəziyyətin ciddi yoxlanılması üçün monitoring qrupu yaradılmasına olan zəruri ehtiyacı xüsusi qeyd edir. Assambleya bunu tövsiyə edir ki, Nazirlər Komitəsi zəruri olan addımlar atsın ki, işğal edilmiş və beynəlxalq nəzarət altında olmayan zonadan terrorçu qrupları və şəbəkələri yaratmaq, narkotikləri becərmək və daşımaq, məxfi nüvə layihələrini yerinə yetirmək üçün istifadə edən Ermənistan Avropa Şurasının Nizamnaməsinə zidd olan özünün bu fəaliyyətini dərhal dayandırсын” (20).

Müasir dövrdə beynəlxalq birliyin nəzarətindən kənar qalan bu “boz zonada” beynəlxalq cinayətçiliklərin bütün növləri “çiçəklənməkdədir”. Hazırda Dağlıq Qarabağ təkcə dünyada narkotik vasitələrin ən böyük tranzit məkanı deyil, bura həm də narkotik vasitələrin yetişdirildiyi nəzarətsiz məkana çevrilmişdir. Azərbaycanın xüsusi xidmət qurumlarının apardığı araşdırmalara və kəşfiyyat məlumatlarına əsasən hazırda narkotiklərin istifadə etdikləri ən təhlükəsiz marşrut Ermənistan ərazisindən keçir və üç yoldan ibarətdir: Əfqanıstan-İran-Ermənistan-Rusiya, Qarabağ-İran-Azərbaycan-Rusiya, Qarabağ-Ermənistan-Rusiya.

Sosial-iqtisadi baxımdan çətin vəziyyətdə olan Ermənistan və separatçı Dağlıq Qarabağ rəhbərləri narkotik vasitələrin yetişdirilməsini və ticarətini himayə etmək məcburiyyətindədirlər. Azərbaycanın beynəlxalq təşkilatlardakı, o cümlədən Avropa qurumlarındakı rəsmi nümayəndələri, dövlət rəsmiləri dəfələrlə Dağlıq Qarabağ ərazisinin narkotik vasitələrin əsas tranzit məkanı olduğunu bildirmişlər. Prezident Administrasiyası İctimai-siyasi məsələlər şöbəsinin müdiri Ə.Həsənov erməni separatçılarının yaratdığı "boz zonalar"ın mahiyyətini aşağıdakı kimi açıqlamışdı: "Separatçılar tərəfindən ələ keçirilmiş, hazırda nəzarətsiz qalan ərazilər, o cümlədən Dağlıq Qarabağda və onun ətrafında "boz zonalar" deyilən ərazilər beynəlxalq terrorizmin, narkobiznesin, qanunsuz silah alverinin və başqa əməllərin geniş yayılması üçün ideal yerdir " (6).

Azərbaycan Respublikası təhlükəsizlik və hüquq-mühafizə orqanlarının narkotiklərin qanunsuz dövriyyəsinə qarşı həyata keçirdikləri axtarış-əməliyyat tədbirləri nəticəsində 2010-2011-ci illər ərzində ölkə ərazisindən tranzit məqsədlər üçün istifadə olunmanın qarşısı alınmış, ümumilikdə qanunsuz dövriyyədən 1,5 ton narkotik vasitə çıxarılmış, 40 cinayət işinin başladılması nəticəsində 130 nəfər cinayət məsuliyyətinə cəlb edilmişdir. Həmin illər ərzində faktlar və materiallar üzrə 70 cinayət işi başlanılmış, 240 nəfər şəxs məsuliyyətə cəlb edilmişdi ki, onların 25-i xarici vətəndaşlardır (10). Azərbaycan hakimiyyət orqanlarının narkobiznesə, beynəlxalq terrorizmə və qaçaqmalçılığın müxtəlif növlərinə qarşı apardığı mübarizə dünyada, o cümlədən Avropada beynəlxalq cinayətçiliklərin göstərilən növlərinə qarşı aparılan məqsədyönlü mübarizənin tərkib hissəsidir.

Azərbaycanın AŞPA-dakı nümayəndə heyətinin üzvü, millət vəkili S.Qafarova Ermənistan işğal etdiyi Azərbaycan torpaqlarında narkotik vasitələrin becərilməsilə məşğul olması ilə bağlı verdiyi müsahibədə problemin hətta Rusiya mətbuatının da diqqət mərkəzində olmasını qeyd etməsi onu göstərir ki, Ermənistanın Azərbaycan torpaqlarını işğal etməsi nəticəsində təkcə ölkəmiz üçün deyil, eyni zamanda, regional təhlükəsizlik üçün də ciddi hədədir: “Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həll edilməmiş qalması bölgədə nəzarətdən kənar “boz zona”nın yaranmasına şərait yaradıb ki, bu ərazi də mütəşəkkil cinayətkar dəstələrin öz təhlükəli əməllərini gerçəkləşdirdiyi əlverişli ünvana çevrilib. Azərbaycan müxtəlif səviyyələrdə keçirilən görüşlərdə və beynəlxalq tədbirlərdə Ermənistanın işğalı altında olan Dağlıq Qarabağda narkotik maddələrin kultivasiya olunması və bu ərazidə istehsal olunan narkotik maddələrin region ölkələrinə gizli yollarla keçirilməsi, oradan isə Avropanın müxtəlif dövlətlərinə daşınması haqqında əsaslı faktları dilə gətirib” (13).

Hazırda bütün dünyada narkomaniya milli genefonda ağır zərbə kimi dəyərləndirilir və ona qarşı mübarizə bütün qanuni vasitələrlə aparılır. Narkomaniya yalnız dövlət orqanlarını deyil, həm də bütün cəmiyyəti narahat etməli olan bəla olduğu üçün ona qarşı mübarizənin qlobal səviyyədə aparılması zəruridir. Toplanmış sənəd və materialların analizi göstərir ki, narkotiklərin qanunsuz dövriyyəsiindən əldə edilən gəlirlər beynəlxalq terrorizmin maliyyələşdirilməsinin əsas mənbəyidir. Narkotik maddələrin qanunsuz dövriyyəsi təhlükəsi bu gün terrorizmlə eyni səviyyədədir və inkaredilməz fakta çevrilmişdir. Artıq siyasi leksikonda yer almış narkoterrorizmlə (narkotika+terrorizm - müəl.) mübarizənin hazırkı vəziyyəti problemin Dağlıq Qarabağdakı “boz zonadan” qaynaqlandığını göstərir. Təsadüfi deyil ki, AŞPA-da Azərbaycan nümayəndə heyətinin Ermənistanla qarşı irəli sürdüyü ittihamlar, sərgilədiyi fakt və sənədlər qarşı tərəfin müqaviməti ilə qarşılaşsa da, inkar edilə bilməmişdir.

Ermənistan nümayəndə heyəti Parlament Assambleyasında dəfələrlə işğal altındakı “boz zonaya” faktaraşdırıcı komissiyanın göndərilməsinə dair Azərbaycan nümayəndələrinin tələbinə qarşı çıxıb və çıxmaqdadır. Millət vəkili S.Qafarova beynəlxalq nəzarətdən kənar qalan Dağlıq Qarabağın ərazisində iri narkotika plantasiyalarının olmasının artıq təsdiqini tapmasını qeyd etməklə bərabər göstərirdi ki, “bu kimi faktlar Ermənistandakı kriminal hakimiyyətin və Azərbaycanın işğal olunmuş ərazilərində yaradılmış terrorçu rejimin nə qədər təhlükəli olduğunu bir daha nümayiş etdirir. Ona görə də, bu problemə beynəlxalq ictimaiyyət tərəfindən daha artıq diqqət yetirilməsi və Ermənistanla qarşı təzyiqlərin artırılması qaçılmaz bir reallıqdır. Azərbaycan təmsil olunduğu bütün beynəlxalq təşkilatlarda Ermənistan dövlətinin işğalçılıq siyasətinin yaratdığı həm bu, həm də ümumiyyətlə, bu işğalın ağır nəticələri haqqında mütəmadi olaraq məsələ qaldırır və AŞPA-da da bununla bağlı dəfələrlə məsələ müzakirəyə təqdim olunub. Gələcəkdə də bu yöndə müəyyən işlər görülməkdir.” (13)

Azərbaycan diplomatiyası beynəlxalq səviyyədə keçirilən bütün tədbirlərin tribunasını Ermənistanın türk dünyasına qarşı yeritdiyi ksenofobiya və şovinizm siyasətinin ifşa edildiyi orqana çevirməklə ölkəmiz və xalqımız haqqında həqiqətlərin dünyaya yayılmasına nail olmağa çalışırdı. Bu baxımdan Misirin Luksor şəhərində 2010-cu il dekabrın 13-də keçirilən Palermo Konvensiyasının 10 illiyinə həsr olunmuş “İnsan alverinə qarşı Beynəlxalq forum” böyük əhəmiyyətə malik idi. Forumda iştirak edən millət vəkili Q.Paşayeva müxtəlif ölkələrdən gəlmiş dövlət rəsmiləri və ictimai-siyasi xadimlərlə görüşlər keçirmiş, Ermənistanın işğalçılıq siyasətinin nəticələrini açıb göstərmişdi. Forum-

da Böyük Britaniya Lordlar Palatasının üzvü Baronessa Mari Goudue ilə görüş zamanı Ermənistanın Azərbaycan torpaqlarının 20 faizini işğal altında saxlaması, bir milyon nəfərdən çox soydaşımızın yurd-yuvasından didərgin düşməsi, Xocalı soyqırımı, Dağlıq Qarabağın müasir vəziyyəti, Ermənistanın beynəlxalq təşkilatların qəbul etdiyi qətnamələrə məhəl qoymaması haqqında geniş məlumat verən millət vəkili Ermənistanın işğal etdiyi Dağlıq Qarabağ və ona bitişik Azərbaycanın daha yeddi rayonunun ərazisində “boz zona” yaratdığını diqqətə çatdırmışdı. Q.Paşayeva bu “boz zona”nın faktiki olaraq Ermənistan tərəfindən narkotik maddələrin istehsalı, tranziti və ticarəti, silah və insan alveri, qeyri-leqal miqrasiya, terrorçular üçün sığınacaq, çirkli pulların yuyulması və transmilli cinayətkarlığın digər təhlükəli növləri üçün istifadə olunduğunu qeyd etmişdi (7).

Beynəlxalq terrorizmlə mübarizədə olduğu kimi, “boz zonaların” yaratdığı, narkotik vasitələrin törətdiyi təhlükənin qarşısının alınmasının səmərəliliyi də ilk növbədə beynəlxalq əməkdaşlığın səviyyəsindən asılıdır. Qeyd edək ki, Rusiya ilə birlikdə həyata keçirilmiş 13 əməliyyat-axtarış tədbirləri nəticəsində 1116 kiloqram narkotik vasitə qanunsuz dövriyyədən çıxarılmış və əsasən xarici vətəndaşlardan ibarət 32 nəfərlik ayrı-ayrı qruplar məsuliyyətə cəlb olunmuşdu (10). Bu Azərbaycan hakimiyyətinin beynəlxalq təşkilatlar, xüsusilə Avropa qurumları qarşısında götürdüyü öhdəliklərə sadıqlığının əyani göstəricisidir.

Beynəlxalq təşkilatların ikili standartlardan çıxış etməsi və xristian Ermənistanına himayədarlığı digər məsələlərdə olduğu kimi, Dağlıq Qarabağda yaradılmış “boz zonaya”, narkobiznesə və erməni quldurlarının terror-seperatizm siyasətinə münasibəti də adekvatdır. BMT-nin, Avropa İttifaqı, Avropa Şurası və NATO rəsmilərinin Azərbaycan ərazilərinin Ermənistan tərəfindən hələ də işğal altında saxlanması və bu ərazilərdən müxtəlif transmilli mütəşəkkil cinayətkar məqsədlər üçün istifadə edilməsi ilə bağlı tutarlı faktlara malik olmalarına baxmayaraq Avropa təhlükəsizliyinin qorunmasını özlərinin ali məqsədi elan edən bu qurumlar Ermənistan münasibətdə sırf geosiyasi maraqlardan və mifik “islam fundamentalizmi” təhlükəsinə qarşı mübarizə mövqelərindən çıxış edirlər. Zaman uzandıqca, Ermənistanın torpaqlarımızda yaratdığı “boz zonanın” fəsadları daha çox üzə çıxır, dünya ictimaiyyətinin qınaq hədəfinə çevrilir, bizim isə beynəlxalq mövqələrimiz daha da möhkəmlənir, tərəfdaşlarımızın sayı daha da artır, haqq səsimiz daha ucadan eşidilir və milli diplomatiyamızın kəsəri güclənir.

Strasburqda 2013-cü il aprelin 7-də fəaliyyətini davam etdirən Avropa Şurası Parlament Assambleyasının yaz sessiyasında qurumun Nazirlər Komitəsinin fəaliyyətdə olan sədri, Avstriyanın Xarici işlər naziri Sebastyan Kurs qış sessiyasından ötən dövrdəki fəaliyyəti barədə məlumat verdikdən sonra Azərbaycan nümayəndə heyətinin üzvlərindən Q.Paşayeva sədrə: Ermənistan silahlı qüvvələri atəşkəs rejimini pozaraq mənim deputat seçildiyim bölgədə 9 gün əvvəl mülki vətəndaş Etibar Tağıyevi snayperlə yaralamışlar. Bundan başqa, çoxlu sayda dinc insanlar, onların evləri atəşə tutulmuş və əhaliyə böyük zərər yetirilmişdir. Nəzərinizə çatdırım ki, bu kimi hallar tez-tez baş verir. Sədr kimi buna münasibətinizi bilmək istərdim. Eyni zamanda, Ermənistanın işğalının hələ də davam etməsi səbəbindən 20 ildən artıqdır ki, evlərinə dönə bilməyən yüz minlərlə azərbaycanlı qaçqın və məcburi köçkün pozulmuş hüquqlarının müdafiəsi və öz yurdlarına qaytarılmaları üçün Sizdən – AŞPA Nazirlər Komitəsindən 1416 sayılı qətnamənin yerinə yetirilməsi üçün dəstək gözləyir. 9 il əvvəl qəbul edilmiş qətnamənin icra olunması istiqamətində Avropa Şurası niyə qəti addımlar atmır? Bu məsələ Sizi bir sədr kimi narahat edir-

mi? (2) - sualları ilə müraciət etmiş, lakin həmişə olduğu kimi yaygın cavab alsa da, avropalı məmurların gec-tez bu sualları cavablamalı olacaqlarını onların diqqətinə çatdırmışdı.

Ümumiyyətlə, qloballaşma və inteqrasiya proseslərinin ümumplanet miqyası alması gedişində beynəlxalq və regional təhlükəsizliyə təhdidlərin məzmunu və xarakteri də “zənginləşməkdə”, yeni səciyyəvi xüsusiyyətlər kəsb etməkdədir. Ötən yüzillikdə dünya siyasətinə təhdidlərin içərisində mövcud olmasından baxmayaraq “boz zona” təhlükəsindən demək olar ki, bəhs edilmirdi, baxmayaraq ki, münaqişələr tarixinin təcrübəsi yüzilliklərlə ölçülən Avropada idarə edilməyən belə zonaların sayı onlarla idi. Müasir elmi fikrə görə, “boz zonalarda” siyasi proseslər xüsusi qaydalarla inkişaf edir. Mərkəzi dövlətin nəzarətindən çıxan belə zonalar, o cümlədən Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsi zonası genişmiqyaslı hərbi əməliyyatlar nəticəsində xaosun hökm sürdüyü ərazilərə çevrilir ki, belə ərazilər özlüyündə nəinki milli təhlükəsizliyə, eyni zamanda qonşu regionlar və bütövlükdə büynəlxalq təhlükəsizlik üçün real və potensial təhlükə mənbəyinə çevrilir. Təsadüfi deyil ki, “boz zonalara” qarşı mübarizənin milli səviyyədə aparılması arzu edilən nəticələri vermir, belə zonaların aradan qaldırılması milli, regional və beynəlxalq səviyyədə mübarizənin əlaqələndirilməsini tələb edir.

Ədəbiyyat

1. AŞPA-nın sədr müavini və büro üzvü İlham Əliyevin çıxışı // Respublika qəzeti, 2003, 1 aprel
2. Azərbaycanlı deputatlar AŞPA-nın Nazirlər Komitəsinə sualla müraciət etmişlər// http://azertag.az/_xeber/60500
3. Beynəlxalq hüquq. Ümumi hissə. B., Azərbaycan Universiteti nəşriyyatı, 2000, 390 s.
4. Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Nizamnaməsi və Beynəlxalq Məhkəmənin Statutu. BMT-nin Azərb. Respub. nümayəndəliyi tərəfindən tərcümə və nəşr edilmişdir. İlsiz. 96 s.
5. Ermənistanın terror-seperatizm siyasətinin nəticələri // Bakı-xəbər, 2015, 16 fevral
6. Əli Həsənov "Forum Daily"ə Azərbaycan-İsrail münasibətlərindən danışdı // <http://gununxeberi.az/index.php/koshe/3309-89665500113325.html>
7. Qənirə Paşayeva Britaniya Lordlar Palatasının üzvü ilə görüşüb // <http://arxiv.az/az/news.milli.az/196601/>
8. Mədəniyyət tarixi və nəzəriyyəsi. Dərslük // M.J.Manafova, N.T.Əfəndiyeva və S.A.Şahhüseynovanın ümumi red. ilə. Bakı: Sabah nəşriyyatı, 2010
9. Millət vəkili forumda iştirak etdi. // <http://yenicag.az/?p=14038>
10. Ölüm saçıq tranzit // 2015, 17 fevral // <http://regionplus.az/az/articles/view/3303>
11. Parlament Assambleyası ATƏT-in Minsk Konfransının məşğul olduğu Dağlıq Qarabağ bölgəsi üzərində münaqişə 1416 (2005) sayılı Qətnamə (1) http://www.meclis.gov.az/?/az/qarabakh_content/14
12. Prezident İlham Əliyev: Ərazi bütövlüyü beynəlxalq hüququn əsas norma və prinsipidir // Xalq qəzeti, 2015, 20 fevral
13. Sahibə Qafarova: “Ermənistana qarşı təzyiqlərin artırılması qaçılmaz bir reallıqdır”// Səs qəzeti, 2013, 3 dekabr
14. Vəliyev A. Azərbaycan-Avropa Şurası. Demokratiya və insan hüquqları sahəsində əməkdaşlıq. B., Elm, 2006

15. Балугев Д.Г., Новосёлов А.А. «Серые зоны» мировой политики / Отв. ред. М.А. Троицкий. Очерки текущей политики. Выпуск 3. М., Научно образовательный форум по международным отношениям, 2010, 40 с.
16. Попов Ф. От «безгосударственной территории» к «государству де-факто»// <http://www.intertrends.ru/twenty-sixth/003.htm>
17. Chalk P. Non-Military Security and Global Order: The Impact of Extremism, Violence, and Chaos on National and International Security. – London: Macmillan Press, 2000
18. <http://Doc.9147//27juin2001> // Seizure and destruction of Azerbaijani cultural heritage Motion for a recommendation presented by Mr Rafael Huseynov and others.
19. [http // Doc. 9444 //7 May 2002](http://Doc.9444//7May2002)//Nuclear technologies and nuclear waste in the occupied territories of the Republic of Azerbaijan. Motion for a resolution presented by Mr Rafael Huseynov and others.
20. [http // Doc. 9489 //14 June 2002](http://Doc.9489//14June2002) // Network of terrorist organisations supported by Armenia on the occupied territories of the Republic of Azerbaijan / Motion for recommendation presented by Mr Rafael Huseynov and others
21. MacDonald S.B. The New «Bad Guys»: Exploring the Parameters of the Violent New World Order. // Gray Area Phenomena: Confronting the New World Disorder. / Ed. by M.G. Manwaring. – Boulder: Westview Press, 1993
22. Manwaring M.G. Beyond the Cold War: Toward a Theory of Engagement to Confront the Gray Area Phenomenon. // Gray Area Phenomena: Confronting the New World Disorder. / Ed. by M.G. Manwaring. – Boulder: Westview Press, 1993
23. Rauf X. New World Disorder, New Terrorisms: New Threats for Europe and the Western World. // The Future of Terrorism. / Ed. by M. Taylor & J. Horgan. – London: Frank Cass Publishers, 2000

**NAGORNO-KARABAKH - 'GREY ZONE'
CREATED BY ARMENIA IN AZERI TERRITORIES**

**G.A.Pashayeva
SUMMARY**

Today, threats of international and regional security get new specific features. While in the last century there was no mention of threat of 'grey zone' despite of the existing threats to world politics, national and regional security, threats emerging from such zones are crucial in our days.

This article, for the first time in Azeri political science, focuses on the subject of illegal occupation of the territory of sovereign state by criminal groups, national minorities and enclaves under the pretext of secession, and discusses the ways to prevent such a threat that became almost commonplace at the turn of the Millennium.

**НАГОРНЫЙ КАРАБАХ - "СЕРАЯ ЗОНА",
СОЗДАННАЯ АРМЕНИЕЙ НА ТЕРРИТОРИЯХ АЗЕРБАЙДЖАНА**

**Г.А.Пашаева
РЕЗЮМЕ**

В наши дни угрозы международной и региональной безопасности имеют новые специфические особенности. Если в прошедшем столетии не было и речи об угрозе "серой зоны" несмотря на существование угроз мировой политике, национальной и региональной безопасности, в настоящее время угрозы, созданные такими зонами, носят судьбоносный характер.

В данной статье впервые в азербайджанской политологии освещается тема нелегитимного захвата отдельными преступными группировками, национальными меньшинствами и анклавами под именем сепаратизма территории суверенного государства и обсуждаются способы предотвращения этой угрозы, превратившейся практически в обычное явление на стыке тысячелетий.

CONTENTS

E.A.Aliyev. The essence of credit on mortgage and its importance for economic development (<i>in Azeri</i>).....	4
F.Y.Halilov. Lawyer investigation as an objective of modern criminalistics (<i>in Azeri</i>).....	13
L.R.Guliyeva. The order of the marriage under the legislation of the Republic of Turkey (<i>in Azeri</i>).....	18
I.A.Orujov. Some problems of ensuring the rights of the personality in the context of the general terms of judicial proceedings (<i>in Azeri</i>).....	23
H.I.Hamidov, L.V.Yusifova. Launching and optimizing business processes in quality management system (<i>in Azeri</i>).....	33
S.A.Abbasova. Evaluation of current situation with management analysis in management structures of commercial enterprises (<i>in Russian</i>).....	38
A.Ch.Hashimova. The importance of the effective use of working hours (<i>in Azeri</i>).....	51
A.S.Hajiyeva. Some problems of using economic analysis in audit activities (<i>in Azeri</i>).....	56
A.B.Sultanova, O.H.Huseynov, I.B.Seyidova. Decision making under second-order uncertainty on the basis of the Choquet integral (<i>in Azeri</i>).....	62
A.N.Garibli. The vocabulary of Mohammed Fizuli's "Marsiyeyi-Hazreti-Imam Huseyn Aleyhussalam" (<i>in Azeri</i>).....	68
K.A.Huseynova. Professor Kamran Mamedov, researcher of national dramatic art in Azeri literary criticism (<i>in Azeri</i>).....	72
M.Z.Bayramova. Teaching translation as a means of activization of cognitive activity in the Russian language classes (<i>in Russian</i>).....	76
G.A.Pashayeva. Xenophobia – Armenian national hatred strategy against the people of Azerbaijan (<i>in Azeri</i>).....	81
J.A.Rahimov. Economic content and socio-economic nature of taxes in market economy (<i>in Azeri</i>).....	92
R.R.Teymurova. Improving pedagogical training of students during pedagogical practice (<i>in Azeri</i>).....	98
S.Y.Kerimli. Role of teaching methods in development of thinking and reasoning abilities of students in the study of biology (<i>in Azeri</i>).....	105
Sh. .Isayeva. The effect of oil spills on marine plants and marine animals (<i>in Russian</i>).....	111
B. .Maharramov. Impact of decisions of the European court of human rights on the law-making activity of national authorities (<i>in Azeri</i>).....	117
D.A.Taghiyev. Rights and obligations of parties by factoring agreement (<i>in Azeri</i>).....	125
M.R.Mirzazadeh. Procedural and tactical questions of interception of telephone negotiations as an investigative action (<i>in Azeri</i>).....	134
N.E.Alakbarova. Legal defence as an important mean to ensure the freedom of religion (<i>in Azeri</i>).....	146
R.M.Aslanov. Strategy and programs for development of information society (<i>in Russian</i>).....	158
S.S.Aliyev. The meaning of conspiracy and its place and role in the classification of crimes (<i>in Azeri</i>).....	168
Sh.A.Khalilova. International legal mechanisms to guarantee the right to free legal assistance (<i>in Azeri</i>).....	173
V. .Aghayeva. Terms of diplomatic protection: theoretical and practical aspects (<i>in Azeri</i>)	181
A.R.Aslanov. Comparative analysis and diagnostics of trade and economic relations bet-	

ween Azerbaian and the United Kingdom and their development strategies (<i>in Russian</i>)...	190
Z.A.Aslanov. Methodological basis and conception of innovative strategy for business management (<i>in Azeri</i>).....	202
A.B.Mirzazadeh. On the history of social aspects of Azeri-Armenian conflict in Nagorno-Karabakh (<i>in Azeri</i>).....	210
A.M.Mamedova. Organizing excursions for vertebrate zoology (<i>in Azeri</i>).....	220
R.C.Isayev. Transport of energy resources and international legal preservation of the environment (<i>in Azeri</i>).....	226
A.A.Jalilifakher. Ratio of imprisonment with other types of punishment in the criminal law of the Islamic Republic of Iran (<i>in Azeri</i>).....	232
L.L.Gasimova. Current situation with the securities market in Azerbaijan (<i>in Azeri</i>).....	237
E.S.Mammadov. Providing competitive advantages of the business (<i>in Azeri</i>).....	241
V.G.Rahimzadeh. Contemporary Azeri press: reality and mission (<i>in Azeri</i>).....	246
N. .Rajabov. Problems caused by today's globalization and anti-globalism (<i>in Azeri</i>).....	256
N.A.Bakhshiyeva. Legal regulation of administrative legal proceedings on administrative and legal disputes: current situation (<i>in Azeri</i>).....	263
G.Z.Jabi. Constitutional and legal concept of intellectual property and its importance (<i>in Azeri</i>).....	268
N.I.Jafarov. Socio-economic importance of attracting foreign investments into national economy and the creation of joint ventures (<i>in Azeri</i>).....	276
S.N.Efendi, A.I.Ismailov, S.J.Aliyev. The role of problem solving in mathematical thinking and logical reasoning of school-children (<i>in Azeri</i>).....	286
G.F.Baghirova. American happiness, American way of life and linguistic personality in American belles-lettres (<i>in Russian</i>).....	290
A.B.Mirzazadeh. Military doctrine of Azerbaijan and occupation policy pursued by Armenia (<i>in Azeri</i>).....	295
G.A.Pashayeva. Nagorno-Karabakh - 'grey zone' created by Armenia in Azeri territories (<i>in Azeri</i>).....	304
B.Y.Maharramov. International experience of settling bankruptcy problems faced by commercial organizations (<i>in Azeri</i>).....	315
S.A.Suleimanli. The concept and the legal content of protection of cultural heritage (<i>in Azeri</i>).....	323
N.T.Guliyeva. The role of currency regulation in sustainable economic growth (<i>in Azeri</i>). ..	332
A.F.Mamedzadeh. Functional and semantic peculiarities of modern English (<i>in Azeri</i>)....	336
S.T.Guliyeva. Reducing uncertainty as an important factor for sustainable economic growth (<i>in Azeri</i>).....	340
S.M.PurRiza, R.A.Yusifzade. Fuzzy TOPSIS method for estimation of Ecological Quality Index.....	346

M Ü N D Ə R İ C A T

E.A.Əliyev. İpoteka kreditinin mahiyyəti və iqtisadi inkişaf proseslərində əhəmiyyəti.....	4
F.Y.Xəlilov. Vəkil araşdırması müasir kriminalistika elminin obyektidir.....	13
L.R.Quliyeva. Türkiyə Respublikasının qanunvericiliyinə əsasən nikahın bağlanma qaydası.....	18
İ.Ə.Orucov. Məhkəmə baxışının ümumi şərtləri kontekstində şəxsiyyətin hüquqlarının təmin edilməsinin bəzi məsələləri.....	23
H.İ.Həmidov, L.V.Yusifova. Keyfiyyəti idarəetmə sistemində biznes proseslərinin qurulması və optimallaşdırılması.....	33
C.A.Abbasova. Оценка современного состояния управленческого анализа в структуре управления коммерческих предприятий: теория и практика.....	38
A.Ç.Həşimova. Biznesdə iş vaxtından səmərəli istifadənin zəruriliyi.....	51
A.S.Hacıyeva. Auditor fəaliyyətində iqtisadi təhlildən istifadənin bəzi problemləri.....	56
A.B.Sultanova, O.H.Hüseynov, İ.B.Seyidova. 2-tip qeyri-müəyyənlik şəraitində Şoke inteqralına əsasən qərar qəbulu.....	62
A.N.Qəribli. Məhəmməd Füzulinin “Mərsiyyəi-Həzrəti-İmam Hüseyn Əleyhüssəlam”ın leksikası (Linqvostilistikostatistik təhlil təcrübəsi).....	68
K.A.Hüseynova. Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında milli dramaturgiyanın tədqiqatçısı: Professor Kamran Məmmədov.....	72
M.З.Байрамова. Учебный перевод как средство активизации познавательной деятельности на занятиях русского языка.....	76
Q.Ə.Paşayeva. Ksenofobiya - Ermənistanın Azərbaycan xalqına qarşı milli nifrət strategiyasıdır.....	81
C.A.Rəhimov. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində verginin iqtisadi məzmunu və sosial-iqtisadi təbiəti.....	92
R.R.Teymurova. Pedaqoji təcrübədə tələbələrin pedaqoji hazırlığının artırılması.....	98
S.Y.Kərimli. Biologiya fənninin tədrisində şagirdlərin təfəkkür və düşüncə qabiliyyətinin inkişafında təlim metodlarının rolu.....	105
Ш. Исаева. Влияние нефтяных загрязнений на морские растения и животные.....	111
B. .Məhərrəmov. Avropa insan hüquqları məhkəməsi qərarlarının milli orqanların normayaradıcılıq fəaliyyətinə təsiri.....	117
D.A.Tağiyev. Faktoring müqaviləsində tərəflərin hüquq və vəzifələri.....	125
M.R.Mirzəzadə. Telefon danışmalarının ələ keçirilməsi istintaq hərəkətinin prosesual və taktiki məsələləri.....	134
N.Ə .Ələkbərova. Məhkəmə müdafiəsi dini etiqad azadlığının təmin edilməsinin mühüm vasitəsi kimi.....	146
P.M. Асланов. Стратегия и программы развития информационного общества.....	158
S.S.Əliyev. Qəsdin cinayət-hüquqi əhəmiyyəti və cinayətlərin tövsifində onun yeri və rolu.....	168
Ş.A.Xəlilova. Ödənişsiz hüquqi yardım almaq hüququnun təmin olunmasına dair beynəlxalq hüquqi mexanizmlər.....	173
V. Ağayeva. Diplomatik müdafiənin tətbiqi şərtləri: nəzəri və praktiki problemlər.....	181
A.P.Aslanov. Сравнительный анализ и диагностика торгово-экономических связей Азербайджана и Великобритании и стратегия их развития.....	190
Z.A.Aslanov. Müəssisənin idarə olunmasının innovasiya strategiyasının metodoloji bazası və konsepsiyası.....	202

A.B.Mirzəzadə. Ermənistan–Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin sosial aspektlərinin tarixşünaslığına dair.....	210
A.M.Məmmədova. “Onurğalılar zoologiyası” fənnindən ekskursiyaların təşkili.....	220
R.C.İsayev. Enerji daşıyıcılarının tranzit nəqlinə münasibətdə ətraf mühitin beynəlxalq hüquqi mühafizəsi.....	226
Ə.Ə.Cəlilifaxer. İran İslam Respublikasının cinayət qanunvericiliyində azadlıqdan məhrum etmə cəzasının digər cəzalarla qarşılıqlı əlaqəsi.....	232
L.L.Qasımova. Azərbaycanda qiymətli kağızlar bazarının mövcud vəziyyəti.....	237
E.S.Məmmədov. Biznesin rəqabət üstünlüklərinin təmin edilməsi.....	241
V.G.Rəhimzadə. Müasir Azərbaycan mətbuatı: reallıqlar və vəzifələr.....	246
N. Rəcəbov. Çağdaş qloballaşmanın törətdiyi problemlər və antiqlobalizm.....	256
N.Ə.Baxşiyeva. İnzibati hüquqi mübahisələr üzrə inzibati məhkəmə icraatının hüquqi tənziyi: mövcud vəziyyət.....	263
G.Z.Cəbi. Əqli mülkiyyətin konstitusion-hüquqi anlayışı və əhəmiyyəti.....	268
N.İ.Cəfərov. Milli iqtisadiyyata xarici investisiyaların cəlb edilməsi və müştərək müəssisələrin yaradılmasının sosial-iqtisadi əhəmiyyəti.....	276
S.N.Əfəndi, A.İ.İsmayılov, S.C.Əliyev. Təlim prosesində şagirdlərin riyazi təfəkkürünün və məntiqi mühakiməsinin inkişafında məsələ həllinin rolu.....	286
Г.Ф.Багирова. Американское счастье, американский образ жизни и языковая личность в художественной литературе США.....	290
A.B.Mirzəzadə. Azərbaycan Respublikasının hərbi doktrinası və Ermənistanın işğalçılıq siyasəti.....	295
Q.Ə.Paşayeva. Dağlıq Qarabağ – Ermənistanın Azərbaycan torpağında yaratdığı “boz zonadır”.....	304
B.Y.Məhərrəmov. Xarici ölkələrdə kommərsiya təşkilatlarının müflisləşməsi ilə bağlı yaranan münasibətlərin hüquqi tənziyi təcrübəsi.....	315
S.A.Süleymanlı. Mədəni irsin qorunmasının anlayışı və hüquqi məzmunu.....	323
N.T.Quliyeva. İqtisadiyyatın davamlı inkişafında valyuta münasibətlərinin tənzimlənməsinin rolu.....	332
A.F.Məmmədzadə. Müasir ingilis dilində söz sırasının funksional-semantik xüsusiyyətləri.....	336
Ş.T.Quliyeva. İqtisadiyyatda qeyri-müəyyənliyin azaldılması davamlı inkişafın mühüm şərti kimi.....	340
S.M.PurRiza, R.A.Yusifzadə. Fuzzy TOPSIS method for estimation of Ecological Quality Index.....	346

ISSN 1682-9123

**ODLAR YURDU
UNİVERSİTETİNİN
ELMİ VƏ PEDAQOJİ
XƏBƏRLƏRİ**

HUMANİTAR ELMƏR SERİYASI

**THE SCIENTIFIC AND
PEDAGOGICAL NEWS OF
ODLAR YURDU UNIVERSITY**

HUMANITIES SERIES

**НАУЧНЫЕ И
ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ
ИЗВЕСТИЯ УНИВЕРСИТЕТА
ОДЛАР ЮРДУ**

СЕРИЯ ГУМАНИТАРНЫХ НАУК

2015
№ 42

www.oyu.edu.az

**“ODLAR YURDU UNIVERSİTETİNİN ELMİ VƏ PEDAQOJİ XƏBƏRLƏRİ”
JURNALINA TƏQDİM OLUNAN MƏQALƏLƏRİN
TƏRTİBAT QAYDALARI**

1. Elmlər doktorları və professorlar istisna olmaqla, hər məqalə üçün müvafiq elm sahəsi üzrə elmlər doktorunun rəyi və məqaləni çapa tövsiyə etmiş qurumun (tarix və protokol nömrəsi göstərilməklə) müvafiq iclasından çıxarış təqdim edilməlidir.

2. Jurnalda təqdim olunan məqalənin strukturu ümumdünya miqyasında elmi məqalələrə şamil edilən tələblərə cavab verməlidir. Yəni, məqalədə toxunulan problem ümumi şəkildə müəyyənləşdirilməli, onun mühüm elmi və praktiki məsələlərlə olan əlaqəsi göstərilməli, müəllifin bu problem üzrə istinad etdiyi ən son işlərin təhlili verilməli, məqalənin həsr olunduğu problemin həll olunmamış hissələri, habelə alınan nəticələr və onların perspektivləri göstərilməlidir.

3. Mövzusunun səthi və tezissayağı olduğu, elmi baxımdan kifayət qədər əsaslandırılmadığı məqalələr qəbul edilmir.

4. Məqalənin başlığı qısa olmalı, məzmunu əks etdirməli və 100 işarədən artıq olmamalıdır. Məqaləyə üç dildə (Azərbaycan, ingilis və rus dillərində) açar sözlər və UOT indeksi əlavə olunmalıdır. Azərbaycan dilində təqdim olunan məqalənin sonunda ingilis və rus dillərində, ingilis dilində təqdim olunan məqalənin sonunda Azərbaycan və rus dillərində, rus dilində təqdim olunan məqalənin sonunda Azərbaycan və ingilis dillərində eyni məzmunlu xülasələr verilməlidir.

5. Məqalə jurnalın redaksiyasına bir nüsxədə printerdən çıxarılmış şəkildə (A4 formatda) və elektron variantda (kompakt diskdə) təqdim olunmalı, nüsxə müəllif tərəfindən imzalanmalıdır.

6. Məqalənin mətni Microsoft Word proqramında Times New Roman şrifti ilə yığılmalıdır. Şriftin ölçüsü 12, sətirlərarası interval 1 olmalıdır. Sol və sağ tərəfdən məsafə 2,8 sm, yuxarı və aşağıdan isə 3 sm olmalıdır. Birinci sətirdəki boşluq 1,25 sm, düstur, rəsm və cədvəllərdə interval məsafələri (yuxarı və aşağıdan) 6 punkt olmalıdır. Şəkillər (rəsmlər) 11 ölçülü rəsmaltı yazılarla müşayiət olunmalı və mətnə skan edilmiş şəkildə (yəni skannerdən keçirilmiş şəkildə) daxil edilməlidir. Cədvəllərdə şriftin ölçüsü 11 olmalıdır. Düsturlar Word Equation redaktorunda yığılmalıdır.

7. Təqdim olunan məqalə 5-15 səhifə həcmində olmalıdır (9000-27000 işarə). Həcmi 15 səhifəni aşan məqalə yalnız redaksiya heyətinin razılığı ilə qəbul olunur. Mətnin qrammatik cəhətdən düzgünlüyü müəllif tərəfindən yoxlanılmalıdır.

8. Qoşma səhifədə müəllifin adı, soyadı, atasının adı, elmi dərəcəsi (varsa), iş yeri, iş yerinin ünvanı, müəllifin e-mail ünvanı və əlaqə telefonları göstərilməli, habelə əlyazmanın əvvəllər heç bir elmi nəşrdə dərc olunmadığı qeyd olunmalıdır.

əlaqə telefonu: (050) 645-13-58

email: fuadhud@yahoo.com

ünvan: Bakı AZ1072, Koroğlu Rəhimov küçəsi 13, Odlar Yurdu Universiteti, otaq №384

<http://www.oyu.edu.az/index.php?newsid=39>

GUIDE FOR AUTHORS

1. All the submitted articles must be peer-reviewed. The peer-reviewers name and affiliation must be included as part of the article to be located at the end after the References. It should be on a separate line 2 lines below the last reference and start with the words “Reviewed by...”.

2. The contents of an article must meet generally accepted international scientific norms. The aim and the purpose of the article as well as its feasibility must be clearly indicated. It should deal with innovative ideas, developments, directions, misdirections, areas which need to be explored, future outlook, prior errors, problems, personnel, funding, or trends in the chosen field.

3. The manuscript with incomplete coverage of the subject will not be accepted.

4. The title of the article must be concise not to exceed 100 characters and be in full conformity with the contents. The article should include keywords and subject index (UDC). Also, an abstract is required consisting of: 1. 50-100 words; 2. author affiliations; and 3. date of submission.

5. Overseas authors are expected to submit their articles electronically to fuadhud@yahoo.com. Local contributors should submit a hard copy (in A4 format) and electronic version of their articles (in a compact disk) directly to the editorial office (see contact addresses at the bottom of this page).

6. Microsoft Word is the only preferred input program. The font used should be Times New Roman of 12 points. Text must be single spaced with 2.8 cm left/right margins and 3 cm top/bottom margins. Figures must be scanned and captioned in 11-points Times New Roman. Formulae should be input using Word Equation. And tabular data should be input using 11-points Times New Roman.

7. Authors are encouraged to submit articles ranging from 5-15 pages (including appendixes, references, figures and tables). Sanction of editorial board is required for the acceptance of manuscripts exceeding 15 pages. The author should check the text for grammar.

8. Each article should include title, name, patronymic, current affiliation, postal address, e-mail and phone numbers of the author who should also provide a written evidence that the presented manuscript has been never published before.

Tel.: (+994 50) 645 13 58

email: fuadhud@yahoo.com

Postal address: Room 384, Odlar Yurdu University, 13 K.Rahimov St., Baku AZ1072, Azerbaijan

<http://www.oyu.edu.az/eng/index.php?newsid=96>

ПРАВИЛА ДЛЯ АВТОРОВ

1. За исключением докторов наук и профессоров, каждая статья должна иметь рецензию доктора наук в соответствующей области науки или же утвердительную выписку из заседания ученого совета соответствующей организации с указанием даты заседания и номера протокола.

2. Структура представляемой в журнал статьи должна отвечать общемировым требованиям к научным статьям. То есть, статья должна включать определение проблемы в общем виде, её связь с важными научными и практическими задачами; анализ последних достижений и публикаций по данной проблеме, на которые опирается автор; выделение нерешённых частей проблемы, которым посвящается данная статья; формирование целей статьи (постановка задачи); содержание основного исследования с полным обоснованием полученных научных результатов; выводы из проведенного исследования и перспективы в данном направлении.

3. Рукопись, в которой материал изложен поверхностно, тезисно, без достаточного научного обоснования - не принимается.

4. Заголовок должен быть кратким, отражать содержание статьи и не превышать 100 знаков. Статья должна содержать ключевые слова на трёх языках (азербайджанском, английском и русском) и индекс УДК. Если язык статьи – азербайджанский, в конце приводятся идентичные по содержанию резюме на английском и русском языках. Аналогично, англоязычная статья сопровождается азербайджанским и русским, а русскоязычная – азербайджанским и английским резюме (идентичного содержания).

5. Рукопись представляется в редакцию журнала в одном экземпляре хорошего качества формата А4 вместе с электронным вариантом (на компактном диске). Экземпляр подписывается автором.

6. Текст статьи должен быть набран в программе Microsoft Word шрифтом Times New Roman 12 размера с одиночным междустрочным интервалом. Верхние и нижние поля – 3 см, левые и правые – 2.8 см. Отступы: первой строки (абзац) – 1,25 см, интервалы (выше и ниже) от формул, рисунков, таблиц – 6 п.т. Рисунки и фото сопровождаются подрисуночными текстами в шрифте Times New Roman 11 размера и вставляются в текст в отсканированном виде. Формулы набираются в редакторе Word Equation с полуторным междустрочным интервалом.

7. Объём представляемой статьи должен быть в пределах 5 - 15 страниц (9000 – 27000 знаков без пропусков). Статьи большего объема принимаются только по согласованию с редколлегией журнала. Текст должен быть проверен на грамматические ошибки, вычитан и просмотрен автором.

8. На отдельной странице указываются фамилии, инициалы автора, учёная степень (если имеется), место работы, почтовый адрес места работы, а также электронный адрес и контактные телефоны автора. В сопроводительном письме следует указать, что рукопись ранее нигде не публиковалась.

контактный телефон редакции: (+994 50) 645 13 58

email: fuadhud@yahoo.com

адрес: Баку AZ1072, ул.Кёроглу Рахимова 13, Университет Одлар Юрду, комната №384

<http://www.oyu.edu.az/ru/index.php?newsid=48>

**İQTİSADİYYATDA QEYRİ MÜƏYYƏNLİYİN AZALDILMASI
DAVAMLI İNKİŞAFIN MÜHÜM ŞƏRTİ KİMİ**

Ş.T.Quliyeva

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
Bakı, İstiqlaliyyət küçəsi 6
e-mail: Oyu-asp@mail.ru

Açar sözlər: xarici təsir, qeyri müəyyənlik, stabillik, davamlı inkişaf, iqtisadi risklər, makrosəviyyə
Ключевые слова: внешнее влияние, неопределенность, стабилизация, устойчивое развитие, экономические риски, макроуровень.
Key words: external influence, uncertainty, stylization, sustainable development, economic risks, macro-level

Müasir dövrdə Azərbaycanda həyata keçirilən sistemli iqtisadi islahatlar milli iqtisadiyyatın dinamik inkişaf yoluna qədəm qoymasına şərait yaratmışdır.

Lakin bununla belə maliyyə böhranı, milli iqtisadi sistemin mənafeyi istər cəmiyyətdə, istərsə də makro və mikro iqtisadiyyatda hökm sürən qeyri-müəyyənlikləri və bu qeyri-müəyyənliklərin iqtisadiyyata neqativ təsirinin azaldılmasını tələb edir.

Respublikamızda və dünya ölkələrində baş verən sosial-iqtisadi proseslər, hadisələr ölkə rəhbərliyi tərəfindən dərindən və sistemli halda təhlil edilir, bunun sayəsində uğurlu nəticələr əldə edilir, həmçinin qarşıda duran konkret strateji hədəflər müəyyən edilir, gələcəyə baxış konsepsiyası əsasında iqtisadi inkişaf istiqamətləri müəyyən edilir. Sosial-iqtisadi inkişaf hədəflərinin düzgün müəyyənləşdirilməsi nəinki iqtisadiyyatın, habelə bütövlükdə cəmiyyətin müasirləşməsinə, modernləşməsinə, inkişaf etmiş dünya ölkələrinin ən önəmli, mütərəqqi təcrübəsini Azərbaycanda həyata keçirməyə imkan verir.

Məlumdur ki, müasir müəssisələr xarici radikal – liberal mühitin yüksək qeyri-müəyyənliyi və qeyri-stabilliyi ilə xarakterizə edilən bazar şəraitində fəaliyyət göstərirlər. Qeyri-müəyyənlik bazar iqtisadiyyatı şəraitinin labüd səciyyəsi olduğu kimi, risk də bu qeyri-müəyyənliyə uyğun olaraq hər hansı bir sahibkarlıq fəaliyyətinin obyektiv, labüd tərkib hissəsinə çevrilir. Xüsusilə də iqtisadi sistemlərin periodik olaraq öz fəaliyyətlərində böhranlı situasiyalarla qarşılaşdığı təqdirdə risklərin də əhatə dairəsi və gücü çoxalır. Belə bir qeyri-müəyyənlik və risk şəraitində rəqabət qabiliyyətinin qorunub saxlanması və möhkəmləndirilməsi, iqtisadi təhlükəsizliyin əsas komponenti kimi iqtisadi inkişafa nail olunması iqtisadi sistemlərin stabilliyinin təmin olunmasında ən başlıca məsələdir. Belə ki, qeyri-müəyyənlik və risk şəraitində çərçivədən kənara çıxmış problemlərin həlli ön plana keçir ki, bu eyni zamanda xüsusi idarəetmə məharəti tələb edilir.

Dünyada formalaşan indiki sivilizasiyalı cəmiyyət son vaxtlar bir çox fəlsəfəçi, iqtisadçı və politoloq alimlər tərəfindən «Riskli cəmiyyət» adlandırılır. Ona görə də belə bir şəraitdə cəmiyyətin davamlı inkişafı son dərəcə obyektiv dərəcə zəruriyyətdən irəli gəlir. Qeyd etmək lazımdır ki, «davamlı inkişaf» anlayışının ilk müllifi Amerika politoloqu U.Ofulsa olmuşdur (MƏ и МО, 6, 7).

Qeyri-müəyyənliklər şəraitində iqtisadi sistemlərdə baş verən dəyişikliklər konkret bir riskli hərəkətin müəyyən təzahür formasında ifadə edilir. Risklərin iqtisadi sistemlər ierarxiyasındakı mövqeyi həmin iqtisadi sistemin tərkib elementlərinin hansı tipli hərəkət formasında olmasından asılıdır, yəni bu hərəkət forması xaos və ya nizam, istiqamətli stabilləşmə yönümlü hərəkət formasında ola bilər. İqtisadi sistemin ümumi və konkret forması arasındakı ziddiyyətlərin həlli iqtisadi sistemin sinergetik vəhdətliyinin təmin olunması üçün

ən vacib şərtidir. Məhz iqtisadi sistemin onu təşkl edən altsistemləri arasındakı sinergetik əlaqələri – iqtisadi proseslərin stabilliyinin əsas təminatı kimi çıxış edir.

Qlobal maliyyə böhranı bir daha sübut etdi ki, dünya iqtisadi sistemi ayrı-ayrı ölkələrin iqtisadi sisteminə uyğun gəlmir və hətta onlarla ziddiyyət təşkil edir. Bunun nəticəsi olaraq qlobal və milli səviyyəli iqtisadi mexanizmlər öz sinxromluğunu itirmiş olur, standartlar arasında uyğunsuzluq əmələ

gəlir. Bu isə qlobal və milli səviyyədə stabilləşmə meyllərinə mane olur, risqli situasiyaların yaranmasına səbəb olur. Belə bir vəziyyəti tənzimləmək üçün iqtisadi mexanizmlərə düzəlişlər edilməsi, risk törədə biləcək aspektlər diqqət mərkəzində olmalıdır. Dəyişən iqtisadi mühit iqtisadi qurumlar tərəfindən çevik nəzərə alınmalı, sabit, qeyri-inflyasiyalı artım təmin edilməlidir.

Qeyri-müəyyənlik şəraitində istər makro, istərsə də mikrosəviyyədə tərəflər arasındakı ziddiyyətsiz, problemlərsiz qarşılıqlı əlaqənin yaradılması – risqlərin rəşional idarə edilməsi baxımından ən mühüm vəzifədir. Bunun üçün iqtisadi sistem vəhdətliyini təmin edən məqsəd identifikasiya olmalıdır, yəni bazar subyektlərinin imkanları rəşional birləşdirilərək eyni istiqamətə yönəldilməlidir. Bu isə sistemlərin emerjent xassəsi ilə əlaqədardır və tənzimlənen iqtisadi sistemə uyğundur. Qeyd etmək lazımdır ki, qlobal maliyyə böhranının əsas səbəblərindən biri də dövlət tənzimlənməsi ilə bazar mexanizmi arasında qarşılıqlı tamamlama və inteqrasiya əlaqələrinin olmaması olmuşdur.

Qeyd etmək lazımdır ki, dövlət heç də bazar mexanizminə münasibətdə özgə kənar sistem deyildir, əksinə bazar iqtisadiyyatının vacib tərkib hissəsi və onun əsas elementidir. Xüsusilə də Azərbaycan kimi transformasiya mərhələsi keçmiş bir ölkədə bazar iqtisadiyyatının inkişafı dövlətin aktiv dəstəyi ilə həyata keçirilməlidir. Əks hldə qeyri-müəyyənlik və ona da uyğun olaraq risqli meylləri daha da dərinləşdirə bilər. Ümumiyyətlə, stabil iqtisadi inkişafı təmin edən bazar mexanizmləri kortəbii yaradıla bilməz. Dövlət bazar mexanizmi vasitəsilə bazar iqtirakçılarının fəaliyyətini koordinasiya edir, resursların daha optimal bölgüsünü və tərəflərin motivasiyasını təmin edir. Dövlət eyni zamanda büdcənin dəstəyi ilə həyata keçirilən antiböhran proqramının təşəbbüskarıdır ki, bu da qeyri-müəyyənlik şəraitində risqlərin idarə edilməsi baxımından xüsusilə əhəmiyyətlidir.

İqtisadi proseslərdə stabilliyi təmin etmək məqsədilə ümumi tarazlığın stoxastik modelinə dövlətin rolu kimi optimal monetar və fiskal müddəalar orqanlar daxil edilir. Fiskal siyasət büdcə kəsirinin aradan qadırılmasına yönəldilir. Qeyd etmək lazımdır ki, qeyri-müəyyənlik və xüsusilə də böhran şəraitində düzgün fiskal siyasət həyata keçirməklə böhranı xeyli yumşaltmaq mümkündür. Monetar siyasətin əsas məqsədi isə faiz siyasəti və qiymət stabilliyidir. Qeyd etmək lazımdır ki, uzunmüddətli tarazlıq qiymət stabilliyi ilə ölçülür. Faiz siyasətinin ölçüsü isə inflyasiya səviyyəsnə uyğun müəyyənləşdirilir. Bank nəzarəti üzrə Bazəl komitəsinin (Bazəl 3) tədbirləri iqtisadi proseslərdə stabilliyin təmin edilməsi üzrə bir sıra şərtlər, təkiflərlə yanaşı (kapitalın kifayətliyi, likvidliyin vahid standartları) bank faiz dərəcələrinin yüksəldilməsini də nəzərdə tutur. Tədqiqatlar göstərir ki, yeni tədbirlər kreditləşmə həcmimin azaldılması səbəbindən iqtisadi artımın ləngiməsinə səbəb olsa da bank böhranı ehtimalını azaldaraq iqtisadiyyatda stabilliyi bərpa edər.

Müasir şəraitdə firma səhmlərinin gözlənilən gəlirliliyi orta bazar gəlirliliyi, yəni bazar partfelinin gəlirliliyinə uyğun müəyyən edilir. Əgər iqtisadi sistemdə stabil orta illik artım tempi müşayiət edilərsə o zaman emitent firmanın səhmlərinin gəlirliliyi ilə orta bazar gəlirliliyi arasındakı fərq minimuma enir. Bu zaman firma qiymətli kağızlarının gəlirliliyi ilə tədavüldə olan qiymətli kağızların gəlirliliyinin qarşılıqlı korrelyasiyasını əks etdirən beta əmsalı vahidə bərabərləşir. Əksinə beta əmsal vahiddən nə qədər böyük olarsa firma qiymətli kağızları üzrə gəlirlər də qeyri-sabit olur.

Son zamanlar faiz risqinin minimuma endirilməsi məqsədilə investisiya portfelinə daha çox sabit gəlirli borc qiymətli kağızları daxil edilir. Bu zaman ödəmə dövrü elə seçilməlidir ki, həmin müddətdə maliyyə bazarında faiz dərəcələri sabit olsun.

Müasir böhranın əsas xüsusiyyətlərdən biri əsas kapitalın artıq yığıdır. Qeyd etmək lazımdır ki, son qlobal böhran ərəfəsində iqtisadi proseslərdəki stabillik səviyyəsi investorlarla maliyyə bazarları arasındakı əlaqələrdən asılı bir vəziyyətə düşdü. Buna görə də investorlarla maliyyə bazarları arasında optimal əlaqələr qurulmalı, sistemli likvidlik variantına üstünlük verilməli, resurs təminatı, fond bazarındakı stabillik iqtisadi artımla həmahəng olmalıdır. Bu yalnız real sektorla maliyyə sistemi arasında vəhdətliyin, sinxronluğun təmin edilməsi şəraitində mümkündür. İqtisadi proseslərdə tarazlığın təmin edilməsi üçün pul təklifi ilə əmtəə axınları arasında bərbərlik işarəsinin qoyulması ən vacib şərtlərdəndir.

Burada pul-kredit siyasətində pul tədavi və kreditin iqtisadi artıma təsiri məsələsinə xüsusi diqqət verilməlidir. Bu siyasət maliyyə sferası ilə real sektor arasında stimulyaradıcı impuls xassəsinə malik olan transmission mexanizmə əsaslanır. Bu mənada transmission mexanizm ötürücü bir mexanizm olmaqla pula tələb və təklif mexanizmləri, qiymət və maliyyə aktivləri, tədiyə balansı, qiymətli kağızlar portfelinin dinamikası və gəlirliliyi ilə əlaqədardır. Göründüyü kimi, transmission mexanizm ilk növbədə qiymətlərin stabilliyini təmin edir. Qeyd etmək lazımdır ki, maliyyə bazarlarında nisbi stabilliyə nail olmaq üçün xedcələşdirilmiş aktivlərin vaxt kəsiyində qiymətləri spot bazarı, bazis aktivlərinin qiymətləri ilə uyğunlaşdırılmalıdır. Maliyyə bazarlarında stabilliyə nail olmaq üçün, yəni bazar qeyri-müəyyənliyindən qorunmaq üçün təcili müqavilələr bağlanılır. Bu müqavilələr maliyyə bazarlarındakı qiymət qeyri-müəyyənliyinə qarşı müqavilənin şəffaf müəyyənliyini, yəni müqavilə bağlandığı dövrlə bunlara görə tədirlərin ödənilməsi dövründəki qiymət müəyyənliyinin (sabitliyini) nəzərdə tutur.

Bretton-Vud sistemi dağılıqdan sonra geniş vüsət almış liberallaşma prosesləri kapitalın hərəkəti üzrə aparılan əməliyyatlarda məhdudiyyətlərin aradan qaldırılması nəticəsində iqtisadi proseslərdə qeyri-müəyyənlik hallarını yaratdı, obyektiv olaraq qeyri-tənzimlənməyə gətirib çıxardı. Bu isə zəruri koordinasiya işlərinin aparılmasına mane olur, likvidliyin ayrı-ayrı bazarların kapitallaşma səviyyəsinin müxtəlifliyi səbəbindən qeyri-bərabər bölgüsünə gətirib çıxarır. Orta bazar qiymətləri və real sövdələşmələr arsındakı fərqi azaldılması nəticəsində bazarın bərpaulma qabiliyyətinə nail olmaq lazımdır.

Mikrosəviyyədə maliyyə sabitliyi maliyyə leverici, yəni xüsusi kapitalın rentabellik səviyyəsinə xüsusi və borc maliyyə vəsaitlərinin nisbəti ilə müəyyən edilməlidir. Xüsusi və borc vəsaitləri uzunmüddətli maliyyələşdirmə mənbələri kimi çıxış edir. Maliyyə leverici firmanın ümumi, cari xərclərində maliyyə şərti-sabit xərclərinin xarakteristikası kimi çıxış edir. Qeyd etmək lazımdır ki, maliyyə xarakterli dəyişən xərclər, yəni qısamüddətli passivlər ((bank kreditləri) ucuz başa gəlsə də firma öz strategiyasında faiz dərəcələrinin dəyişkən olması və likvidliyin itirilməsi səbəbindən daha çox uzunmüddətli borc vəsaitlərinin tələb edilməsinə səbəb olur.

İqtisadi hadisə və proseslər daha çox qeyri - müəyyənliklərlə şərtləşirlər. Ona görə də iqtisadi qeyri-müəyyənliklər geniş əhatəli, çoxşaxəli qlobal problemlərlə əlaqədardır. Bu, birinci növbədə qlobal inteqrasiya, qlobal bazar, qlobal valyuta, bütövlükdə qlobal və milli iqtisadi təhlükəsizliklə şərtləşir. İqtisadi risklərin başlıca səbəbi, bir tərəfdən iqtisadi sistemlər, iqtisadi sistemlərin modeləri, digər tərəfdən isə, bərabər şərait daxilində təşkilatların, iqtisadi qurumların iflasa uğranması ehtimalı, təhlükəsi ilə əlaqədardır. Ona görə də qeyri-müəyyənlikdə risk amillərinin nəzərə alınması artım, stabillik və iqtisadi təhlükəsizliyin təmin edilməsi ilə bağlıdır. Bu səbəbdən iqtisadi risklər, iqtisadi təhlükəsizlik və qeyri müəyyənliklər arasında üzvün əlaqə vardır. Çünki qeyri müəyyənlik şəraitində risklər

ehtimalını, onların nəticələrini daha dəqiq müəyyən etmək xeyli dərəcədə çətin olur. Bu isə, iqtisadi stabillik, iqtisadi subyektlərin iqtisadi davranışlarından əhəmiyyətli dərəcədə asılı olur. Bu baxımdan risklərin beynəlxalq bank, qlobal və milli sahibkarlıq, investisiya fəaliyyəti, fond bazarı və beynəlxalq bizneslə sistemli, zəncirvari şəkildə üfüqi əlaqələndirilməsi müasir dövrdə son dərəcədə vacibdir. Qeyri müəyyənliklərin, risklərin ayrı-ayrı konkret obyektlər, sferalar üzrə öyrənilməsi də vacibdir. Lakin, müasir risk nəzəriyyəsi həm də onların sintezini, necə deyərlər, risklərin müasir portfel nəzəriyyəsini də təlb edir. Burada, həm də qeyri müəyyəlilik və risk nəzəriyyəsi və metodologiyası baxımından klassik və müasir nəzəriyyələrin, paradıqların araşdırılması, onların pozitiv və məhdudluğu tərəfləri nəzərə alınmalıdır. Həm də qeyri müəyyənliklər və risklərin nəinki iqtisadi təbiəti, iqtisadi tərəfi, onların təzahür formaları, xüsusiyyətləri, təzahür etmədə obyektiv və subyektiv çaralar, dinamik və qeyri dinamik inkişaf amilləri, inkişafın konkret səviyyəsi, nəticələri, onun şərtləri, iqtisadi inkişafa, məqsədə çatma, çatma səviyyəsi, burada qlobal və regional səviyyədə meydana çıxan və çıxma biləcək neqativ hallar, hətta alternativ variantlar, həmin variantlara səmərəli seçim və gözləmə nəzəriyyəsi, metodologiyası baxımından yanaşılması da vacibdir. Alternativ seçim heç də bəzilərinin fikirləşdiyi kimi kiməsə, nəyəsə əks, konfrantasiya halında olunma demək deyildir. Alternativ seçim həm də müəyyən qərarların hazırlanmasında, müəyyən situasiyaların mövcudluğu şəraitində maneəvər etmək, müvafiq metodlar işlətmək, habelə qeyri müəyyənlikləri nəzərə almaq, bunun üçün çıxış yolu, variantlar axtırmaqla da əlaqədardır.

Qeyd etmək lazımdır ki, radikal bazar modelindən irəli gələn iqtisadi qeyri-müəyyənliklər və risklər daha kəskin olurlar və bu səbəbdən iqtisadi itkiləri ehtimalı da çoxalır. Bu bütün istiqamətlərdə və sferalarda – investisiya riskləri, portfel riskləri üzrə, faiz üzrə risklər, valyuta riskləri, qiymət riskləri, yol verilən, yol verilməz riskləri üzrə, xüsusi olaraq katastrofik risklər üzrə özünü göstərir.

Sosial-iqtisadi inkişafda stabillik və dəyanətlik hər bir iqtisadi sistemin, iqtisadi modelin prioritet və dayaq nöqtəsidir. Stabil və dəyanətlik hər hansı bir arzu olunmaz xaotik dəyişiklikliyin, artımın alternatividir, daha doğrusu, pozitiv alternativdir. İstər planetar və istərsə də ayrı-ayrı ölkələr, milli iqtisadiyyat çərçivəsində stabillik və iqtisadi artım birinci növbədə mövcud resursların (təbii resurslar, maliyyə-pul resursları, insan resursları) həcmi, strukturu, kəmiyyət və keyfiyyət həddü, nisbəti ilə məhdudlaşır və müəyyən edilir. Bu o deməkdir ki, istər ayrı-ayrı ölkələrin iqtisadiyyatı, istərsə də qlobal iqtisadiyyat daha çox stabillik və dəyanətlik prinsiplərinə, qaydalarına möhtacdır. Ona görə də burada istər iqtisadi sistemlərin optimal fəaliyyəti, istərsə də bu fəaliyyətin nəticələri – iqtisadi artım baxımından statik və dinamik tarazlığa əməl olunması ilə mütləq şərtlənir. Bu istər mikro və makro, istərsə də qlobal inkişaf baxımından yaşadığımız əsr üçün daha çox zəruridir. İqtisadi sistemlərdə daxili və xarici amillərin neqativ təsirinin yumşaldılması, xüsusilə qeyri-müəyyənlik hallarının azaldılması böhranlı və yaxud digər xoşagəlməz situasiyaların qabaqlayıcı qaydada qarşısının alınması baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Elə etmək lazımdır ki, iqtisadi proseslərdə bifurkasiya halları kəskinləşməsin, ən başlıcası isə bu belə hallar baş verdikdə belə uzun müddət davam etməsin. Qeyd etmək lazımdır ki, istər 1997-1998-ci və istərsə də 2008-ci illərdə baş verən qlobal maliyyə-iqtisadi böhranlar Azərbaycandan əhəmiyyətli dərəcədə yan keçə bilməmişdir. Bu, korporativ idarəetmə strategiyasından daha çox dövlət səviyyəsində, strateji planlaşdırma və idarəetmə, dayanıqlı inkişaf modeli nəticəsində mümkün olmuşdur. Burada, milli iqtisadiyyatın rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsi, ardıcıl resurs təminatı, cari və uzunmüddətli məqsəd və vəzifələrin düzgün əlaqələndirilməsi, sosial-iqtisadi proseslərdə şəffaflığın təmin edilməsi, dünya reytingində önəmli mövqe qazınması, yüksək məhsuldar iş yerlərinin yaradılması və s. pozitiv hallar müsbət rola malik olmuşdur. İstehsal və qeyri istehsal sferalarında baş verən

bütün bu və digər pozitiv dinamik dəyişikliklər maliyyə, bank-kredit sahəsinə də müsbət qaydada təsir etmişdir.

Son vaxtlar bir çox dünya ölkələri və iqtisadçı alimləri dünya, qlobal iqtisadi artım problemini iqtisadi sabillik, dayanıqlı inkişaf və «yeni norma» (yeni qeyri-müəyyənlik) konsepsiyası ilə əlaqələndirməyə başlamışlar. Bu konsepsiyanın adı yeni olsa da nəticə etibarilə resurs-texnoloji və məlum olan digər amillərlə, o cümlədən dövlətin iqtisadi siyasəti ilə şərtləşir. Bununla belə «yeni qeyri-müəyyənlik» konsepsiyası daha çox üç qrup problemlər çərçivəsində – qlobal bazarların vəziyyəti və dinamikası, iqtisadi dinamikanın prioritet, fundamental amilləri və hər hansı bir ölkənin iqtisadi siyasəti, modeli ilə əlaqələndirilir (MƏ и МО, 3). Onu da qeyd etmək lazımdır ki, bir çox hallarda «yeni norma» (yeni qeyri - müəyyənlik konsepsiyası həm də «reindustrializasiya», «yaşıl iqtisadiyyat» və digər konsepsiyalarla mexaniki, hətta bəzən eklektik halda əlaqələndirilir.

Stabilləşmə, davamlı, dayanıqlı artımın elmi-nəzəri problemləri müasir dövrdə bütün dünya iqtisadçıları arasında heç də eynimənalı qarşılanmır. Çində, ABŞ-da, Rusiyada, Latın Amerikasının ölkələrində, o cümlədən Argentina və Braziliyada bu problemə müxtəlif modellər, konsepsiyalar istiqamətində yanaşılır. Hətta müasir qlobal situasiyalar haqqında eynimənalı fikir, yanaşma yoxdur. Baxışların, fikirlərin müxtəlifliyi həm də ayrı-ayrı ölkələrdə makroiqtisadi situasiyaların müxtəlifliyi ilə də şərtləşir. Çünki təcrübə göstərir ki, makroiqtisadi situasiyaların törətdiyi risklər, qeyri-müəyyənliklər ayrı-ayrı qitədən olan ölkələrdə, inkişaf etmiş, inkişaf etməkdə olan və geridə qalan ölkələrdə eyni səviyyədə fəsadlar, repressiv hallar yaratmır. Bundan başqa, ayrı-ayrı ölkələrin necə deyirlər, makroiqtisadi reyting qabiliyyəti (imkanı) da eyni potensial səviyyədə ola bilmir. Bütün bunlar və digər amillər, onların yaratdığı situasiyalar makroiqtisadi sabilliyə, ÜDM-un artım və ya azalma dinamikasına müvafiq qaydada təsir edir. Məsələn, Rusiyada bu digər amillər, situasiyalarla yanaşı istehsalın səmərəliliyinin, əmək məhsuldarlı artımının aşağı səviyyədə olması, maliyyə bazarlarının kifayət qədər tənzimlənməməsi, modernizasiya siyasətinin zəifliyi, investisiya dinamikasının pisləşməsi, makroiqtisadi risklərin çoxluğu və s. ilə əlaqələndirilir (BƏ, 4). Beynəlxalq Valyuta Fonduna (BVF) bir sıra ölkələrdə büdcə kəsininin mövcudluğu ilə bəhəm dövlət kəsininin artması bir problemin həllinə imkan verirsə, digər problemlərin həllini çətinləşdirir, qlobal disbalans yaradır (BƏ, 2013, 12). Bir sıra ölkələrdə, o cümlədən Argentinada və İsveçdə iqtisadiyyatın stabilləşməsi, defolt, iqtisadi artım konsepsiyasını, modelinə özünə məxsus qaydada yanaşılır. Məsələn, Argentinada daxili bazarın genişlənməsinə, milli valyuta məzənnəsinin möhkəmlənməsinə, dövlət büdcəsinin ilkin profitisinə, iqtisadiyyatın borc yükünün azaldılmasına, milli istehsalın diversifikasiyasına, iqtisadiyyata dövlətin təsirinin gücləndirilməsinə, dövlət subsidiyasının genişlənməsinə, ixrac əmtələri üçün şəraitin yaradılması, biznes üçün makroiqtisadi şəraitin yaradılmasını (enerji və nəqliyyat üçün aşağı tariflərin qoyulması) xüsusi diqqət yetirilir (MƏ и МО, 2014, 6). Göründüyü kimi, iqtisadi sabillik sadəcə iqtisadi dinamika deyildir. Qlobal böhrandan sonra dünya iqtisadiyyatının sabilliyinin təmin edilməsi, ÜDM-un artımına nail olmanı qlobal valyuta, qlobal enerji, qlobal istehsal, qlobal maliyyə və ərzaq bazarları, iqtisadiyyatın tənzimlənməsinin yeni modelinin irəli sürülməsini və s. tələb edir.

Ədəbiyyat

1. Р.Э.Ж., 2014, №1
2. Вопросы Экономии, 2014, №2
3. МЭ и МО, 2014, №2
4. Вопросы Экономии, 2013, №5
5. Р.Э.Ж., 2013, №3

6. Вопросы экономики, 2013, №12
7. МЭ и МО, 2007, №7

Ş.T.Quliyeva
XÜLASƏ

Məqalədə qlobal dünyada sosial-iqtisadi proseslərdə baş verən qeyri-müəyyənliklər, qeyri müəyyənlik və riskli meyillərin qlobal iqtisadi-maliyyə böhranı yaratması, Azərbaycanda qeyri-müəyyənlik, riskli hallarının azaldılması halları və stabil, davamlı inkişaf məsələləri nəzərdən keçirilir.

Ш.Т.Гулиева
РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается возникновение неопределенности в социально-экономических процессах в глобальном мире, их влияние на порождение глобальных экономических финансовых кризисов, а также вопросы, связанного с уменьшением неопределенности, случаев экономического риска в национальный экономики Азербайджана, его влияния на стабильной, устойчивой развитии экономики.

S.T.Quliyeva
SUMMERY

This article discusses the emergence of uncertainty in the socio-economic processes in the global world, their influence on the generation of the global economic financial crisis, as well as issues related to the reduction of uncertainty, cases of economic risk to the national economy of Azerbaijan, its impact on the stable and sustainable development of the economy.

**Müasir ingilis dilində söz sırasının
funksional-semantik xüsusiyyətləri**

A.F.Məmmədzaadə
Odlar Yurdu Universiteti
Bakı ş., K.Rəhimov küç. 13
e-mail: Oyu-asp@mail.ru

Açar sözlər: söz sırası, dəyişmiş söz sırası, cümlə, inversiya, sərbəst söz sırası, qrammatik funksiya, ekspressiv-stilistik funksiya, kommunikativ funksiya,

Key words: word order, inverted word order, sentence, inversion, direct word order, grammatical function, expressive-stylistic function, communicative function.

Ключевые слова: порядок слов, прямой порядок слов, инверсия, свободный порядок слов, грамматическая функция, экспрессивно-стилистическая функция, коммуникативная функция.

Hər bir dildə sözlərin cümlə əmələ gətirəcək tərzdə düzülməsinə cümlədə sözlərin sırası deyilir. Cümlədə sözlərin sırası sabit və ya sərbəst ola bilər.

Qeyd etmək lazımdır ki, cümlədə söz sırasının sabitlik, yaxud sərbəstlik dərəcəsi həmin dilin qrammatik, yəni morfoloji quruluşundan çox asılı olur; dildə morfoloji quruluş nə qədər zəngin olsa, söz sırası da bir o qədər sərbəst olar. Əksinə, dildə morfoloji quruluş nə qədər zəif və kasıb olsa, həmin dilə xas olan söz sırası da bir o qədər sabit olur.

O.Musayev “İngilis dilinin qrammatikası” dərslində qeyd edir ki, dildə söz sırasının sabitlik və sərbəstlik məsələsi ismin qrammatik kateqoriyaları, xüsusən ismin hal kateqoriyası ilə sıx surətdə bağlıdır; ismin hal formaları zəif olan, yaxud heç olmayan dillərdə söz sırası sabitləşmək məcburiyyətində qalır. Beləliklə də, o, ismin hal kateqoriyasının funksiyasını yerinə yetirməli olur, sözlər arasındakı qrammatik əlaqələri ifadə edir.(1,401).

Müasir ingilis dili üçün cümlədə sözlərin müəyyən qaydada sıralanması çox böyük əhəmiyyətə malikdir. Bu onunla izah olunur ki, müasir ingilis dili öz daxili qanunları əsasında inkişaf edərək nəinki sifət və əvəzlilik, həmçinin ismin hal şəkilçilərini itirmişdir.

Beləliklə, tarixi inkişaf nəticəsində ingilis dili analitik dilə çevrilmişdir və hazırda müasir ingilis dilində söz sırası qədim ingilis dilinə nisbətən daha sabitdir.

Müasir ingilis dilində söz sırası sabitdir: **mübtəda+xəbər+tamamlıq + zərflik.**
Məsələn,

I bought a present for my children in London yesterday.

S+ P + Dir. Ob. +Prep. Ind. Ob.+ Adv. Mod of place + Adv.Mod.of time

Müasir ingilis dilində söz sırası cümlələrin kommunativ tiplərinin fərqləndirilməsinə xidmət edir. Söz sırasının ümumi funksiyası isə cümlənin (tema və remanın) aktual üzvlənməsini fərqləndirməkdir.

O.Musayev qeyd edir ki, müasir ingilis dilində söz sırası cümlə və ya söz birləşməsi tərtib etmək vasitəsi olmaqla yanaşı, iki əlavə funksiya da daşıyır:

- 1) sintaktik- semantik;
- 2) stilistik;

Bir sıra hallarda cümlədə mübtəda ilə vasitəsiz tamamlığın, söz birləşməsində isə təyinlə təyin edilən komponentin yerini dəyişdikdə cümlə üzvlərinin və eləcə də söz birləşməsinin komponentlərinin sintaktik funksiyası, həm də cümlə və ya söz birləşməsinin semantikasi dəyişir, məsələn;

- 1) The hunter killed a bear.- Ovçu ayını öldürdü.

2) *A bear killed a hunter.* - *Ayı ovçunu öldürdü.*

1) *a garden flower* - *bağ çiçəyi;*

2) *a flower garden* - *çiçək bağı;* (1,401)

Yuxarıda verilmiş birinci (1) cümlə ilə ikinci (2) cümləni, eləcə də birinci(1) söz birləşməsi ilə ikinci (2) söz birləşməsini müqayisə etdikdə məlum olur ki, həmin vahidlərin arasında mövcud olan sintaktik və semantik fərq ancaq onların üzvlərinin yerdəyişməsinə əsaslanır: birinci cümlədə **the hunter**ismi cümlənin başlanğıcında , xəbərdən əvvəl durduğu üçün mübtədə, **a bear** sözü xəbərdən sonra durduğu üçün vasitəsiz tamamlıqdır; ikinci cümlədə, əksinə, **a bears**sözü cümlənin başlanğıcında , xəbərdən əvvəl durduğu üçün mübtədə, **a hunter** sözü xəbərdən sonra durduğu üçün vasitəsiz tamamlıqdır. Sözlərin cümlədə yerinin bu şəkildə dəyişməsi sayəsində həmin cümlələr bir-birinə daban-dabana zidd mənaya malik olur; birinci cümlədə ovçunun ayı öldürməsindən, ikinci cümlədə isə, əksinə, ayının ovçunu öldürməsindən danışılır.

Yuxarıda verilmiş söz birləşmələrində də eyni vəziyyət mövcuddur: birinci söz birləşməsində (1) **garden** sözü əvvəldə, birinci yerdə durduğu üçün təyin edən, **flower** sözü ondan sonra gəldiyi üçün təyin olunandır; ikincidə (2) isə, əksinə, **flower** sözü birinci yerdə durduğu üçün təyin edən, **gardens**sözü isə ikinci yerdə durduğu üçün təyin olunandır. Bu söz birləşmələrinin mənası da bir-birindən fərqlənir; birincidə söhbət bağ gülündən, ikincidə isə gül bağından gedir.

Müqayisə olunan cümlələr və söz birləşmələri arasında mövcud olan həmin fərqlər – sintaktik və semantik- eyni bir səbəbin, söz sırasının dəyişməsinin eyni vaxtda nəticəsi olduğundan, bu halda söz sırasının sintaktik-semantik funksiya daşması təsbit edilir.

Bəzən isə cümlədə sözlərin yerinin dəyişməsi nə onun semantikasını, nə də sintaktik funksiyasını dəyişdirmir. Məsələn,

The day was bright.

Bright was the day.

Bu cümlələrin hər ikisinin həm semantik mənası, həm də sintaktik funksiyası eynidir. Onların arasındakı fərq üslubların fərqli olmasıdır, yəni birinci cümlə adi danışmada, ikinci cümlə isə emosional nitqdə işlənir.

Müasir ingilis dilində söz sırasından bəhs edərkən V.V.Qureviç qeyd edir ki, ingilis dilində söz sırası cümlələrin tiplərinin müəyyənlişməsində əhəmiyyətli rol oynayır. O, həmçinin qeyd edir ki, ingilis dilində söz sırasının ümumi funksiyası cümlənin (rema və temanın) aktual üzvlənməsinin tiplərinin müəyyənlişdirilməsi təşkil edir. (2,164)

A.İ.Smirnitski ingilis dilində söz sırasından bəhs edərkən qeyd edir ki, söz sırasının, əsasən, üç funksiyasını qeyd etmək olar:

1. Qrammatik funksiya- müəyyən sintaktik əlaqələri: subyekt- obyekt əlaqələri, subyekt-predikat əlaqələri, atributiv əlaqələr və s. ifadə edir.

2. Leksik mübtədə və leksik xəbər funksiyası.

3. Ekspressiv-stilistik funksiya. (4, 62)

I.Müasir ingilis dilində söz sırasının qrammatik funksiyası dedikdə, əsasən, aşağıdakılar nəzərdə tutulur:

1.Hər şeydən əvvəl, söz sırası mübtədə ilə vasitəsiz tamamlığın fərqləndirilməsinə xidmət edir.Məlumdur ki, adlıq və obyekt hal yalnız şəxs əvəzliliklərinin bir qismində fərqləndirilir(İ-me, he-him, she-her). Lakin bu qayda it və you əvəzliliklərinə şamil edilmir. Beləliklə, cümlədə adlıq halda işlənən sözün mübtədə və ya vasitəsiz tamamlıq olmasını söz sırası müəyyən edir.

2.Söz sırasının köməyi ilə vasitəsiz tamamlıq ilə vasitəli tamamlığı da fərqləndirmək olur. Belə ki, əgər cümlədə bir vasitəli və bir vasitəsiz tamamlıq varsa, adətən, vasitəli tamamlıq vasitəsiz tamamlıqdan öndə durur. Əgər vasitəsiz tamamlıq vasitəli tamamlıqdan əvvəl işlənsə, onda onun qarşısında mütləq **to** sözünü işlənir.Məsələn,

I gave him the book.
I gave the book to him.

3. Sözsirasının təyinlətəyin olunansözün fərqləndirilməsində böyük rol var. Beləki, müasir ingilisdilində halkateqoriyasız əifinkişafetdiyinə bəndə yanaşma (adjoining) və qapanma (enclosure) əlaqələri geniş istifadə edilir, çünki adları çəkilənsintaktik əlaqələr xüsusi elementlər olmadan, yalnız sözsirasının köməyi ilə təyinlətəyin olunansöz arasında sintaktik əlaqəni yerinə yetirir. Buzamantəyinlətəyin olunansözəh eçbirşəkilçiləvə olunmur. Qeydetməklazımdır ki, digər dillərdən fərqli olaraq müasir ingilisdilində təyinlətəyin olunansöz dənhəməv vəlhəmədəsonra gələ bilər. Məsələn,

A dark and gloomy forest
A forest dark and gloomy

II. Leksik mübtəda ad altında söyləmin çixış nöqtəsinə zərər tutulur. Onabirləşən, onu aydınlaşdıransöz isə leksik xəbəradlanır.

III. Müasir ingilisdilində sözsirası həmçinin ekspressiv-stilistik funksiyada da çıxış edir. Beləki, çox vaxt hər hansı bir sözə diqqət cəlb etməkləzım olur. Buzamandiləyicinin nəzərinə çatdırılacaq söz və ya ifadə xüsusi intonasiya ilə tələffüz edilir, bundan başqa, sözsirası da danışanın nitqinin ekspressivliyinin artırılmasına xidmət edir: diqqətə çatdırılacaq sözlərin əvvəlinə gətirilir. Məsələn,

In he ran.
Never have I seen such a thing.

Lakin hər hansı cümlə üzvünün cümlənin əvvəlinə gətirilməsi onun cümlənin leksik mübtədası olmasında əhəmiyyətli deyildir.

Beləliklə, müasir ingilisdilində sabit və sərbəst sözsirası fərqləndirilir. Buzamandə sərbəst sözsirası həmdə inversiya adlanır. Sabit və sərbəst sözsirası birincini və bədən mübtəda və xəbərin cümlədə yerini təyin edir.

Yuxarıda qeydetdiyimiz fikirlərimizi yekunlaşdıraraq aşağıdakı nəticəyə gələ bilərik: morfoloji quruluşun əifinkişafetməsinə nəticəsində müasir ingilisdilində sözsirasının rolunu artırmışdır. İndi o, təkcə cümlənin kommunikativ növünü təyin etmir, həm də danışanın nitqinin ekspressivliyini gücləndirir.

ƏDƏBİYYAT

1. Musayev O.İ. İngilis dilinin qrammatikası, Bakı, 2007, 587 s.
2. Гуревич В.В. Теоретическая грамматика английского языка, М, Наука, 2010, 168 с.
3. Иртеньева Н. Ф. Грамматика современного английского языка, М, 1956, 187с.
4. Каушанская В.Л. и др. A Grammar of the English Language, М, 2009, 381р
5. Смирнитский А.И. Синтаксис английского языка, М, 1957, 286с.
6. Пыш В.А. The Structure of Modern English, М, 1965, 378 p.
7. Kобрina E.A. and others, Morphology, Syntax. 2008, 524 p.

Müasir ingilis dilində söz sırasının funksional-semantik xüsusiyyətləri
A.F.Məmmədzadə

XÜLASƏ

Məqalə müasir ingilis dilində söz sırasının funksional-semantik xüsusiyyətlərinə həsr edimişdir. Məlum olduğu kimi, morfoloji quruluş baxımından zəngin dil deyildir və sözlər və ifadələr arasında əlaqələr əsasən söz sırası vasitəsilə ifadə edilir. Söz sırasının köməyilə, biz, subyekt-obyekt, subyekt-predikat, təyini əlaqələri fəqləndirə bilərik. Söz sırası qrammatik, kommunikativ, ekspressiv-üslubi və bağlayıcı funksiyalara malikdir. Bu məqalədə, biz, müasir ingilis dilində söz sırasının rolunu və funksiyalarını təhlil etməyə çalışmışıq.

The functional-semantic features of word order in Modern English

A.F.Mammadzade
SUMMARY

This article has been dedicated to the functional-semantic peculiarities of the word order in Modern English. As we know, English not being rich in morphological structures, the relations between the words and phrases are mainly expressed by means of word order. With the help of word order we can distinguish subjective-objective, subjective-predicative, attributive relations. The word order has grammatical, communicative, expressive-stylistic and linking functions. In this article we have tried to analyse the role and functions of the word order in Modern English.

İQTİSADİYYATIN DAVAMLI İNKİŞAFINDA VALYUTA MÜNASİBƏTLƏRİNİN TƏNZİMLƏNMƏSİNİN ROLU

N.T.Quliyeva

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

Bakı, İstiqlaliyyət küçəsi 6

e-mail: Oyu-asp@mail.ru

Açar sözlər: valyuta, valyuta məzənnəsi, bazar münasibətləri, valyuta strategiyası, iqtisadi təhlükəsizlik

Ключевые слова: валюта, валютный курс, рыночные отношения, валютная стратегия, экономическая безопасность

Key words: currency, exchange rate, market relations, monetary policy strategy, economic security

Bütün iqtisadi inkişaf meyilləri davamlı ola bilmir. Davamlı iqtisadi inkişaf daha çox tarazlı, ardıcıl və keyfiyyətli inkişaf əlaqədarıdır. «Davamlı inkişaf» konsepsiyası ilk öncə qlobal ekologiya və burada baş verən təzadlı meyillərlə əlaqədar irəli sürülmüşdü (MƏ и МО, 6, 1). Bu anlayış həm də biosfera tarazlığı nəzəriyyəsi ilə sintez halında irəli sürülmüşdür. Sonralar, xüsusi olaraq 1992-ci ildə Rio-de Janeyrada keçirilən Ümumdünya konfransında «davamlı inkişaf konsepsiyası» yalnız ekoloji parametrlərlə deyil, həm də sosial, iqtisadi parametrlərə vəhdətlik halında nəzərdən keçirildi və bu haqda ayrıca deklarasiya qəbul edildi (yenə MƏ и МО, 6, 1).

Qeyd etmək lazımdır ki, 1997-1998 və 2008-ci illərdə baş verən qlobal maliyyə-iqtisadi böhranlardan sonra istər qlobal və istərsə də milli iqtisadiyyatın inkişaf problemləri xeyli dərəcədə maliyyə-pul, valyuta problemləri prizmasında nəzərdən keçirilməyə başlandı. Bu problemlə həm də Avropa İqtisadi birliyi sistemli, ardıcıl halda məşğul oldu (Дик, 2013, 12). Avropa iqtisadi birliyi iqtisadiyyat və valyuta sahəsində inteqrasiyaya qismən nail ola bilsə də bu sahədə mövcud olan problemləri həll edə bilmədi, ayrı-ayrı ölkələrin milli iqtisadiyyatı ilə valyutası (sonralar isə Avropa) lazımı səviyyədə inteqrasiy oluna bilmədi, başqa cür deyilsə, sözün əsil mənasında vahid iqtisadi məkan formalaşa bilmədi. Çünki bu sahədə valyuta siyasəti, iqtisadi prinsipləri bütün müstəqil dövlətlər tərəfindən qəbul olunmadı, valyuta məzənnələri, müvafiq normativ-hüququ sənədlər üzrə fikir ayrılığı baş verdi və s. Dönərli valyuta bəzi ölkələrin dönərsiz valyutası arasındakı fərqlər və onun daxili bazar və xarici bazarlara çıxışı, müvafiq valyuta bazarlarına olan tələb və təkliflər, daxili bazarın qorunmasına etdiyi təsir, beynəlxalq hesablamalar baxımından bəzi problemlər də yaradır (Фик., 2004, №24). Bütün bunlar həm də bank sisteminin stabilliyinə, bank biznesinə, bankların stabilliyinə, şəffaflıq səviyyəsinə öz təsirini bu və ya digər istiqamətlərdə təsir edir (Дик., 2007, №2, 4). Azərbaycan Respublikasında digər ölkələrlə müqayisədə bu sahədə də pozitiv irəliləyişlər vardır.

Lakin bir sifra dəyişikliklər, o cümlədən valyuta məzənnəsindəki kəskin dəyişikliklər, beynəlxalq hesablaşmalardakı tarazlığın pozulması, qızılın qiymətinin dəyişməsi, bir ölkədən digər ölkəyə qanundan kənar kapital axını iqtisadi eqoizm, doktorinası iqtisadi inkişafda sabitliyin pozulması, xarici iqtisadi əlaqələrdəki deformasiya halları valyuta münasibətlərinə ciddi təsir göstərə bilər. Bütün bunlar millətlər, dövlətlərarası yeni tipli iqtisadi münasibətlərin formalaşmasını tələb edir. Beynəlxalq, dünya təsərrüfatı sistemində baş verən pul, mübadilə münasibətləri valyuta münasibətlərinin, bütünlükdə iqtisadi münasibətlərin özünəməxsus sferasıdır. Beynəlxalq ticarət, mübadilə proseslərinin spesifikliyi milli və dünya qiymətlərinin funksiyalarına da təsir edir. Lakin valyuta münasibətləri, valyuta sistemi, onun konkret

mexnizmləri yalnız iqtisadi münasibətlərdə deyil, hüquqi, siyasi, təşkilati formalarda da təzahür edir. Lakin burada iqtisadi aspekt əsas şərtidir. Bununla belə valyuta münasibətlərinin təşkilində, tənzimlənməsində milli və beynəlxalq hüquqi-iqtisadi normativlərin də mühüm əhəmiyyəti vardır. Bununla belə, nəzəri baxışdan birinci dərəcəli problem həm də onun – valyutanın, valyuta münasibətlərinin özünün mahiyyətidir, sosial-iqtisadi məzmunudur. Həm də nəzərə almaq lazımdır ki, müasir şəraitdə azad, sərbəst rəqabətin inhisar formaları, onun inhisarçı kapitalla əvəz edilməsi və valyuta münasibətlərinə, valyuta sisteminə yeni qaydada yanaşmağı tələb edir. İndi əmtəə dəyəri onun qiymətilə ziddiyyət təşkil edir, kağız pul öz qızıl məzmununu itirməyə başlayır və bu səbəbdən istər milli pul, istərsə də beynəlxalq valyuta sistemi qeyri sabit vəziyyət alır. Belə bir şəraitdə ayrı-ayrı beynəlxalq iqtisadi qurumların, aparıcı dövlətlərin valyuta münasibətlərinə pozitiv təsiri valyut əməliyyatlarını reqlmentləşdirməyə, dünyanın qızıl ehtiyatlarını ələ keçirməyə, tədiyə balansına və valyuta məzənnəsinə həlledici təsir edə bilər.

Bazar münasibətləri şəraitində iqtisadi sistemlər, iqtisadi modellər və mexanizmlər də iqtisadi münasibətlərin xarakteri baxımından ənənəvi iqtisadiyyatdan əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənir. Belə şəraitdə həm dövlətin iqtisadi rolu və funksiyası – bütövlükdə iqtisadi siyasəti, həm də iqtisadi orqanların, bazar strukturlarının rolu da əhəmiyyətli dərəcədə dəyişir. İqtisadi proseslərin liberallaşması eyni zamanda obyektiv olaraq maliyyə, valyuta axımlarına nəzarəti gücləndirməyi tələb edir. Burada valyuta və ekspert nəzarəti, valyuta və pul bazarında nəzarətin gücləndirməsi bu sahədə olan mənfi həllərin aradan qaldırılmasında mühüm əhəmiyyət kəsb etməlidir. Bir sözlə, valyuta münasibətləri, valyuta siyasti, milli iqtisadi inkişaf, mal və pul dövriyyəsi, istehsal amilləri, beynəlxalq iqtisadi əlaqələr aspektində sistemli, kompleks halda öyrənilməlidir.

Valyuta münasibətləri müasir dövrdə respublikanın milli iqtisadi suverenliyi, valyutanın özünün dövrəliyi ilə üzvi şəkildə əlaqələndirməlidir. Burada valyutanın daxili və xarici, qismən və tam dövrəliyi problemlərinin və ona təsir edən amillərin qarşılıqlı şəkildə təhlil edilməsinin böyük əhəmiyyəti vardır. Milli iqtisadiyyatın formalaşması və inkişafında valyuta münasibətlərinin təkmilləşdirilməsinin, o cümlədən valyuta bazarının formalaşması və onun tənzimlənməsinin də böyük əhəmiyyəti vardır. Lakin xarici ölkə pullarına Azərbaycan manatının və yaxud manatı əvəz edən hər hansı bir ödəmə vasitələrinin hərtərəfli dövrəliyi bir sıra çətinliklərlə rastlaşır. Həm də burada valyuta bazarının digər bazar növlərinə nisbətən formalaşması xüsusiyyətləri və qanunauyğunluqları da bir sıra problemlər yaradır.

İndi Azərbaycanda valyuta dövrəliyinin milli iqtisadiyyatın inkişafı, beynəlxalq iqtisadi əlaqələr, milli valyutanın məzənnəsi, daxili və xarici pul dövriyyəsi ilə optimal halda əlaqələndirilməsi məsələsinə xüsusi diqqət yetirilir. Lakin əmtəə satışında və alışında, ayrı-ayrı əməliyyat növlərində milli valyutanın dövrəliyində bir sıra məhdudiyətlər özünü göstərir. Bu isə kapitalın hərəkətinə, milli valyutanın sərbəst dövrəliyinə, xüsusi olaraq xarici əlaqələr sferasındakı dövrəliyinə qismən məhdudiyət yaradır. Ona görə də valyutanın dövrəliyi modeli elə qurulmalıdır ki, bu həm milli iqtisadiyyatla, həm ölkə daxili və beynəlxalq qiymətlərlə, valyuta məzənnəsi ilə düzgün əlaqələndirilə bilsin. Bunun üçün obyektiv şərait yaradılmadadır. Həmin obyektiv şərait və şərtlər içərisində xarici iqtisadi əlaqələr problemi ilə yanaşı əmtəə dövrəliyinin təmin edilməsidir.

Burada valyuta strategiyası mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Valyuta strategiyasının səmərəlilik anlayışına və onun məzmununa dar çərçivədə və geniş miqyasda yanaşmaq olar. Lakin ən önəmli cəhət bu problemə həm makroiqtisadi, həm də sırf valyuta əməliyyatları, valyuta tədavi baxımından yanaşmaqdır. Bu problemə geniş yanaşma valyuta siyasətinin, strategiyasının aşağıdakı istiqamətdə qurulmasını zəruri edir: Birincisi, burada öncül makroiqtisadi

tisadi problemlərin, aspektlərin-valyuta məzənnəsi rejimi, dövlətin valyuta bazarına təsiri, valyuta münasibətlərinin liberallaşması, müəyyən valyuta məhdudiyətlərinin qoyulmasıdır. İkincisi, valyuta, onun alqı-satqısı ilə bağlı dar çərçivəli, infrastruktur, xidmətedici işlərin təşkilidir. Üçüncüsü, valyuta siyasəti ilə bağlı dövlət və onun iqtisadi orqanlarının idarəçilik qərarlarının valyuta ilə bağlı makroiqtisadi parametrlər – iqtisadi artıma, inflasiyaya, investisiya və innovasiya fəallığına təsiri və onun konkret nəticəliliyidir.

Valyuta strategiyasında ən mühüm məsələlərdən biri onun dövlətin ümumiqtisadi və sənaye, investisiya siyasəti ilə üzvü şəkildə əlaqələndirilməsidir. Bunun nəticəsində ölkənin valyuta, maliyyə vəziyyətini, pülün möhkəmliyini, emaledici sahələrin ixrac imkanının artırmaq, daxili bazarı yüksək rəqəbat qabiliyyətli məhsullarla təmin etmək, istehsal texnologiyasını müasirləşdirmək mümkün olur. Yuxarıdakı problemlərin həlli eyni zamanda valyuta bazarının səmərəli inkişafına, milli pulun valyuta məzənnəsinin yüksəlməsinə gətirib çıxarır. Valyuta strategiyasının işlənilib hazırlanmasında, bu strategiyanın həyata keçirilməsinə bazar subyektlərinin mənafeələrinin düzgün əlaqələndirilməsi və onların iqtisadi davranış tərzini və məsuliyyətlik dərəcəsinin artırılması mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Lakin postsovet dövlətlərinin təcrübəsi göstərdi ki, valyuta proseslərinin tələm-təlsik liberallaşması heç də bütün hallarda ümummillə mənafeələrə cavab vermədi. Halbuki, valyuta əməliyyatlarının liberallaşmasının özü milli valyuta siyasətinin strateji məqsədlərinə xidmət etməlidir. Çünki valyuta bazarında tarazlı tələb və təklifi təmin etmədən, milli pulun valyut məzənnəsinə yüksəlmədən ölkənin normal inkişafına nail olmaq çətinidir. Ona görə də valyuta strategiyasının əsaslandırılması hər bir cəhətdən - həm xarici investorların ölkəyə cəlb edilməsi, həm müəssisələrin maliyyə imkanlığının genişləndirilməsi, həm də milli pulun alıcılıq qabiliyyətinin artırılması baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Valyuta strategiyasında valyuta ehtiyatlarının yaradılması və xarici borcların ödənilməsi, milli pulun zəruri məzənnə səviyyəsinin saxlanması baxımından da böyük əhəmiyyəti vardır.

Dünya təsərrüfat sisteminin beynəlləşməsi və qloballaşması, geniş miqyaslı iqtisadi inteqrasiya şəraitində valyuta amilinin rolu əhəmiyyətli dərəcədə artmışdır. Bu halda artıq dar çərçivəli, milli iqtisadiyyat daxili əməliyyatların həyata keçirilməsi kifayət etmir. Beynəlxalq, xarici ticarət əlaqələri, əməliyyatları, beynəlxalq maliyyə, beynəlxalq gömrük sistemi, beynəlxalq əmtəə və qiymətli kağızlar sistemi prioritetlik təşkil etməyə başlayır. Bir sözlə, bütün cəhətdən valyuta inteqrasiyası prosesi getdikcə intensivləşir və eyni zamanda valyuta münasibətlərinin təkmil olmasına, şəffaflığına qarşı standart tələblər də artır (ФНК, 8, 26)

Valyuta strategiyasının mühüm sosial nəticələri də vardır. Çünki bu sahədə düzgün strateji tədbirlər görülmədikdə, inflyasiya və devolvasiya halları çoxalır və əhalinin pul yığımları milli pulun məzənnəsinin enməsi hesabına xeyli azala bilər. Bu eyni zamanda bankların işini də böhran vəziyyətinə salar və banklardakı milli pul ifdəsində olan depozitlərin artımı inflyasiya artımından xeyli dərəcədə geri qala bilər və bütün sferalarda sosial gərginliyin çoxalmasına səbəb olar. Valyuta strategiyası maliyyə imkanları və iqtisadi nəticələr baxımından da mühüm əhəmiyyətə malikdir. Bu, ölkənin tədiyə balansına, pul-kredit sisteminə, valyuta bazarına, investisiya və əhalinin istehlak tələbinə mühüm təsir göstərir. Bütün bundar düzgün qurulmadıqda nəticə etibarilə ölkənin dünyanın əmtəə və valyuta bazarında mövqeyinin zəifləməsinə gətirib çıxara bilər. Respublika Prezidenti İ.Əliyev son vaxtlar bu sahədə daha ciddi tələblər irəli sürmüşdür.

Ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin edilməsində valyuta münasibətlərinin düzgün qurulmasının böyük əhəmiyyəti vardır. Çünki pul tədaviyünün qaydada salınması, düzgün qiymət siyasəti, əsaslanmış valyuta məzənnəsi, müxtəlif valyuta əməliyyatlarının şəffaf aparılması tarazlı iqtisadi inkişafın mühüm şərtlərindən biridir. Bu sahədə baş verə biləcək hər

hansı pozuntu halları ölkənin iqtisadi inkişafına, onun iqtisadi təhlükəsizliyinə ciddi zərbə vura bilər.

Lakin bu o demək deyildir ki, radikal-liberal, təlim prinsipləri iqtisadi siyasətdə əsas götürüb maliyyə sabitləşməsinə üstünlük verilməklə iqtisadiyyatın makroiqtisadi göstəricilərini onun dinamikası və səviyyəsini iqtisadiyyatın inteqrasiyasına xidmət edir. Əlbəttə, milli valyutanın sabitliyinin təmin edilməsini mühüm şərt kimi qəbul etmək olar. Yuxarıda qeyd olunan şərtlərin gözlənilməsi investisiya fəallığını və iqtisadi artımı təmin etmək üçün vacibdir. Bu halda milli pulun döənərliyinin təmin edilməsi, həm də istehsal amillərinin vəhdətliyinin təmin edilməsi həm də pul-kredit siyasətinə söykənir və bir maliyyə sabitliyinin təmin edilməsinə yönəldilir. Bunu, iqtisadi siyasətə, milli pulun beynəlxalq valyuta sistemə uyğunlaşdırılması yolu ilə həll etmək olar.

Ədəbiyyat

1. МЭ и МО, 2007, № 6
2. Деньги и кредит, 2013, №12
3. Финансы и кредит, 2004, №24
4. Деньги и кредит, 2007, № 2
5. Финансы и кредит, 2012, №26

N.T.Quliyeva
XÜLASƏ

Məqalədə dünya və milli iqtisadiyyatın stabil və davamlı inkişafında pozitiv valyuta münasibətlərinin rolu, Azərbaycanda bu problemin müsbət həllinə təsir edən amillər nəzərdən keçirilmişdir.

Н.Т.Гулийева
РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается роль позитивных валютных отношений в устойчивой, стабильной развитии национальной и мировой экономики. В связи с этим в статье отводится большое место на рассмотрение, факторов, способствующих развитию позитивных сторон и изменений данного проблема в Азербайджана.

N.T.Quliyeva
SUMMARY

The article discusses the role of positive relations in a stable currency, stable development of the national and world economy. In this regard, the article is given a great place for consideration, the factors contributing to the development of the positive aspects of change and this is a problem in Azerbaijan.

MƏDƏNİ İRSİN QORUNMASININ ANLAYIŞI VƏ HÜQUQİ MƏZMUNU

S.A.Süleymanlı

AMEA Fəlsəfə və Hüquq İnstitutu
Bakı, Hüseyn Cavid prospekti 31
e-mail: s.suleymanli@hotmail.com

Açar sözlər: mədəni irsin qorunması, mədəni sərvətlər, mədəni irsin saxlanması, qeyri-maddi irs, hüquqi qoruma, mühafizə dərəcəsi, qanunvericilik, beynəlxalq müqavilə

Keywords: protection of cultural heritage, cultural wealth, preservation of cultural heritage, intangible heritage, legal protection, degree of protection, legislation, international treaty

Ключевые слова: охрана культурного наследия, культурные ценности, сохранение культурного наследия, нематериальное наследие, правовая охрана, степень охраны, законодательство, международный договор

Mədəni sferada kifayət sayda beynəlxalq və dövlətdaxili qanunvericilik normalarının qəbul edilməsində əsas məqsəd, mədəni irsin qorunub saxlanması və gələcək nəsillərə ötürülməsidir. Bu məqsədə nail olunması istiqamətində həll edilməsi vacib olan məsələlərdən biri, “mədəni irsin qorunması” anlayışı aparatındakı “qorunması” termininin hüquqi məzmununu müəyyənləşdirməkdir. Bunun üçün bəzi terminoloji xarakterli məqamlara nəzər yetirmək zəruridir. Belə ki, istər beynəlxalq aktlarda, istərsə də dövlətdaxili qanunvericilikdə, o cümlədən Azərbaycan Respublikasının (bundan sonra - AR) qanunvericiliyində “qoruma”, “mühafizə”, “saxlama”, “müdafiə” və s. kimi anlayışlardan istifadə edilir. Bu anlayışların sinonim anlayışlar olması, yoxsa məzmunlarının fərqli olması sual doğurur. İlk növbədə qeyd etmək lazımdır ki, fərqli dillərdə onlardan istifadə edilməsi də fərqli ola bilər. Belə ki, beynəlxalq sənədlərin ingilis dilində olan mətnində bir qayda olaraq “*protection*”, “*safeguarding*” və “*preservation*” anlayışlarından istifadə edilir. Müvafiq olaraq, rus dilində olan sənədlərdə “*охрана*”, “*сохранение*” və “*защита*” anlayışlarından, Azərbaycan dilində olan sənədlərdə isə “*qoruma*”, “*mühafizə*”, “*müdafiə*” və “*saxlama*” anlayışlarından istifadə edilir. İlk baxışda bu müvafiq terminlərin fərqli dillərdə tərcüməsini özündə ehtiva edir və istifadə ilə bağlı hər hansı ziddiyyətin olmadığını göstərir. Əslində hər hansı beynəlxalq sənədin orjinal mətnində olan anlayışların düzgün tərcümə olunması, həmin sənəddə olan hüquq normalarının düzgün təfsir olunması və tətbiqi üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, bəzi beynəlxalq sənədlərdə (məsələn, *Qeyri-maddi irsin qorunması haqqında 2003-cü il Konvensiyası* (bundan sonra - 2003-cü il Konvensiyası), *Daşınar təsvirlərin qorunması və saxlanması haqqında 1980-ci il Tövsiyəsi* [9, s.205-217]) istifadə olunan “*safeguarding*” termini rus dilinə “*охрана*”, Azərbaycan dilinə isə bir qayda olaraq “*qoruma*” kimi tərcümə olunur.

Beynəlxalq sənədlərdə daha çox istifadə olunan (məsələn, *Mədəni və təbii irsin qorunması haqqında 1972-ci il Konvensiyası* (bundan sonra - 1972-ci il Konvensiyası), *Silahlı münaqişələr zamanı mədəni irsin müdafiəsi haqqında 1954-cü il Haaqa Konvensiyası* (bundan sonra - 1954-ci il Konvensiyası) və s.) “*protection*” termini rus dilində sənədlərdə və tərcümədə “*охрана*” kimi (1972-ci il Konvensiyası), bəzən isə “*за-*

щита” kimi (1954-cü il Konvensiyası və Protokollar) istifadə edilir. Azərbaycan dilində olan tərcümələrdə “защита” termini “müdafiə” kimi, “охрана” termini isə “qoruma” və ya “mühafizə” kimi tərcümə olunur. Və müvafiq olaraq AR-ın qanunvericilik aktlarında (məsələn, *Mədəniyyət haqqında Qanun*) “saxlama” və ya “qoruyub saxlama” anlayışı ilə yanaşı, “qoruma” və ya “mühafizə” anlayışlarından da istifadə olunur. Bəzən bu anlayışların definisiyası verilmədən eyni bir aktda, hətta eyni bir maddədə hər üç anlayışa rast gəlmək olur. Məsələn, *Mədəniyyət haqqında Qanunun* 36.2-ci maddəsində qeyd edilir ki, qeyri-maddi mədəni irs nümunələrinin qorunması özündə eyniləşdirmə, sistemləşdirmə, saxlanma, mühafizə, yaxşılaşdırma, nəsilən-nəslə ötürülmə daxil olmaqla mədəni irsin müxtəlif aspektlərinin bərpası istiqamətində keçirilən fəaliyyətlərlə təmin edilir [2].

Yaxşı olardı ki, qanunvericilikdə bu anlayışların hər birinin definisiyası verilərdi. Bunun olmaması fonunda təfsirlə bağlı müəyyən problemlər yaşana bilər. AR-ın dövlətdaxili qanunvericilik aktlarından fərqli olaraq beynəlxalq sənədlərin mətninin Azərbaycan dilinə tərcüməsində “qoruma” və “mühafizə” anlayışları sinonim anlayışlar kimi istifadə olunur. Məsələn, *Mədəni sərvətlərin qanunsuz olaraq gətirilməsinin, çıxarılmasının və onların üzərində mülkiyyət hüququnun başqasına verilməsinin qadağan edilməsinə və qarşısının alınmasına yönəlmiş tədbirlər haqqında* 1970-ci il Konvensiyasının (bundan sonra - 1970-ci il Konvensiyası) tərcüməsində “qoruma”, *Oğurlanmış, yaxud qanunsuz çıxarılmış mədəni sərvətlər haqqında* 1995-ci il YUNİDRUA Konvensiyasının (bundan sonra - 1995-ci il Konvensiyası) tərcüməsində isə “mühafizə” anlayışından istifadə olunur. Yaxud, 1972-ci il Konvensiyasına qoşulmaq haqqında Milli Məclisin 6 dekabr 1993-cü il tarixli qərarında [2] Konvensiyanın adı “*Ümumdünya mədəni və təbii irsin qorunması*” kimi təqdim edilir, amma Konvensiyanın tərcümə edilmiş mətnində Konvensiyada və onun adında “mühafizə” anlayışı işlədilir. Dövlətdaxili normativ aktlara münasibətdə isə bu anlayışların sinonim anlayışlar olmasını bir mənalı demək bir qədər çətindir.

AR qanunvericiliyində “saxlama” anlayışı ilə yanaşı, “qoruyub saxlama” anlayışından da istifadə olunur. Beynəlxalq sənədlərdə ingilis dilində istifadə olunan “preservation” termini Azərbaycan dilində “qoruyub saxlama”, rus dilində istifadə edilən “сохранение” termini isə “saxlama”, “mühafizə”, “qoruma” kimi tərcümə olunur. Azərbaycan dilinin izahlı lüğətinə əsasən, “saxlama” termini müxtəlif mənaları, o cümlədən mühafizə etmək, əvvəlki keyfiyyətini mühafizə etmək, qoruyub saxlamaq, qorumaq mənalarını verir [3, c.1, s.343]. Göründüyü kimi, “saxlama” və “qoruyub saxlama” terminləri sinonim anlayışlardır. Məlum olduğu qədər ilə AR qanunvericiliyində bu anlayışların hüquqi məzmunu açıqlanmışdır. Yalnız *Azərbaycanın qeyri-maddi mədəni irs nümunələrinin hüquqi qorunması, pasportlaşdırılması, qeydiyyatı və dövlət reyestrinin aparılması Qaydalarının* layihəsində [2] “*qeyri-maddi mədəni irsin qorunub saxlanması*” anlayışından istifadə edilir. Həmin layihəyə əsasən, qeyri-maddi mədəni irsin qorunub saxlanması - qeyri-maddi mədəni irsin aşkar edilməsi, eyniləşdirilməsi, sənədləşdirilməsi, saxlanması, tədqiq edilməsi, təbliği, həmçinin yaşama qabiliyyətinin təminatı və onların məhv olmaqdan müdafiə olunmasına yönəldilmiş tədbirləri ifadə edir. Bu anlayışın genişləndirici formada təfsir olunmasına hüquq ədəbiyyatında da rast gəlmək mümkündür. Belə ki, K.İmanov “Folklor nümunələrinin hüquqi qorunması” adlı məqaləsində qeyd edir ki, folklor nümunələrinin qorunub saxlanması hüquqi qorunma ilə müqayisədə daha geniş anlayışdır və özündə folklorun müəyyən edilməsini, toplanmasını, sistemləşdirilməsini, ar-

xivlərdə saxlanması, gələcək nəsillərə çatdırılmasını və başqa işləri nəzərdə tutur [11]. Məqalə müəllifinin o fikri ilə razılaşmaq olar ki, folklor nümunələrinin (*bütövlükdə mədəni irsin*) qorunması, onun hüquqi qorunması ilə müqayisədə daha geniş anlayışdır. Ancaq bu fikri “qoruma” yerinə “qoruyub saxlama” termini vasitəsilə ifadə etmək, fikrimizcə, düzgün deyildir. Ona görə ki, saxlama və ya qoruyub saxlama eyni tədbiri ehtiva edən anlayışlar olmaqla, mədəni irsin qorunması fəaliyyətinin tərkibinə daxildir.

Bu baxımdan müəyyən anlaşılmazlıqların yaranmaması üçün qanunvericilikdə “saxlama” anlayışından istifadə edilməsi məqsədəuyğundur. Çünki, yalnız bu formada “qoruyub saxlama” anlayışının müxtəlif təfsirinin qarşısını almaq olar. Bu baxımdan layihədə verilən anlayış da geniş anlayışdır və daha çox “qoruma” anlayışının məzmununa uyğundur. Hesab edirik ki, layihədə “qoruyub saxlama” əvəzinə “qoruma” terminindən istifadə edilməsi daha düzgündür. Yalnız bu formada layihənin məzmununu *Mədəniyyət haqqında* Qanunun 36.2-ci maddəsində nəzərdə tutulan “qeyri-maddi mədəni irs nümunələrinin qorunması özündə eyniləşdirmə, sistemləşdirmə, saxlanma, mühafizə, yaxşılaşdırma, nəsil-dən-nəslə ötürülmə daxil olmaqla mədəni irsin müxtəlif aspektlərinin bərpası istiqamətində keçirilən fəaliyyətlərlə təmin edilir” müddəasına və 2003-cü il Konvensiyasında təsbit olunan “Qoruma-identifikasiya, sənədləşdirilmə, tədqiqat, saxlanma, mühafizə, yardım edilmə, yaxşılaşdırma, xüsusilə də rəsmi və qeyri-rəsmi təhsil vasitəsilə nəsil-dən-nəsilə ötürülmə daxil olmaqla, qeyri-maddi mədəni irsin yaşamaq qabiliyyətinə təminat verilməsi, eləcə də bu cür irsin müxtəlif aspektlərinin dirçəldilməsi məqsədi güdən tədbirləri bildirir” müddəasına uyğun olmuş olar.

Anlayışla bağlı yarana biləcək çətinliklərdən biri də “saxlama” və “mühafizə” anlayışlarının məzmununu və nisbətini müəyyən etməkdir. Yuxarıda qeyd etdiyimiz müddəadan belə bir ilkin nəticəyə gəlmək olar ki, “mühafizə” və “saxlama” anlayışları mədəni irsin qorunması istiqamətində müəyyən tədbirləri əks etdirməklə qoruma fəaliyyətinin tərkib hissəsini təşkil edir. *Rusiya Federasiyası xalqlarının mədəni irs obyektləri (tarixi və mədəni abidələr) haqqında* 2002-ci il Qanununun [12] “mədəni irs obyektlərinin saxlanması” adlanan 40-cı maddəsinə əsasən, *mədəni irs obyektlərinin saxlanması*, obyektin fiziki bütövlüyünün və mədəni-tarixi dəyərinin saxlanması təmin edilməsinə yönələn konservasiya, təmir, bərpa və mədəni irs obyektinin müasir istifadəyə uyğunlaşdırılmasını nəzərdə tutan elmi-texniki, axtarış, layihə və istehsalat işləri, saxlanma üzrə işlərin aparılmasına dair elmi göstərişləri, bu işlərin aparılmasına texniki nəzarəti özündə birləşdirən tədbirlərdir. Oxşar müddəa MDB çərçivəsində qəbul edilən *Mədəni irs obyektləri haqqında* 2000-ci il Model Qanununda da (m.27) nəzərdə tutulur. Hərçənd, sonuncu maddənin məzmunu bir qədər dardır.

AR qanunvericiliyində isə konservasiya, təmir, bərpa üzrə işlər mədəni irsin mühafizəsi kimi təsbit olunur. Mədəniyyət haqqında Qanunun “*Mədəni sərvətlərin mühafizəsi*” adlanan 39-cü maddəsində mühafizə məqsədilə mədəni sərvətlərə müvafiq icra hakimiyyəti orqanı tərəfindən müəyyən olunmuş qaydada qabaqlayıcı, konservasiya, bərpa və xüsusi mühafizə dərəcələrinin tətbiq edilməsi qeyd olunur. AR-də mühafizə dərəcələrinin tətbiqi Nazirlər Kabinetinin 26 may 2015-ci il tarixli 204 sayılı qərarı ilə təsdiq edilən *Mədəni sərvətlərə mühafizə dərəcəsinin tətbiqi Qaydalarına* [2] müvafiq həyata keçirilir. Bu Qaydalara uyğun olaraq mühafizənin qabaqlayıcı dərəcəsi mədəni sərvətin cari təmiri və mədəni sərvətin istifadə üçün uyğunlaşdırılması tədbirlərini (*RF qanunvericiliyində bunlar müstəqil dərəcələr kimi müəyyən olunur*) nəzərdə tutur. Mədəni sərvətin cari təmiri tarixi və bədii təyinatını dəyişdirmədən obyektin adi istismar vəziyyə-

tini saxlamaq üçün mülkiyyətçi və ya istifadəçi tərəfindən həyata keçirilən elmi-tədqiqat, inşaat-möhkəmləndirmə, təmir-tikinti və digər işlərin aparılmasıdır. Mədəni sərvətlərin istismarında müasir avadanlıqlardan və mühəndis kommunikasiyalarından istifadə edilə bilər. Mədəni sərvətin istifadə üçün uyğunlaşdırılması tarixi və bədii təyinatını dəyişdirmədən ondan istifadə şərtlərinə uyğun olaraq mülkiyyətçi və ya istifadəçi tərəfindən həyata keçirilən elmi-tədqiqat, inşaat-möhkəmləndirmə, təmir-tikinti və digər işlərin aparılmasıdır.

Mədəni sərvətlərə mühafizənin konservasiya dərəcəsi mədəni sərvətin cari vəziyyətinin pisləşməsinin qarşısının alınması, mədəni sərvətin hal-hazırkı vaxtadək saxlanılmış görkəminin dəyişilməməsi, fəvqəladə və qarşısıalınmaz hallarda təcili tədbirlərin görülməsi imkanlarının yaradılmasının həyata keçirilməsi və mülkiyyətçi və ya istifadəçi tərəfindən elmi-tədqiqat, inşaat-möhkəmləndirmə, təmir-tikinti və digər işlərin aparılması məqsədi ilə tətbiq edilir. Fiziki-mexaniki və fiziki-kimyəvi mühitin təsirindən korlanmaması üçün onların açıq qalan səthində etibarlı qoruyucu təbəqələr quraşdırmaq və daşınmaz mədəni sərvətlərin yeraltı suların dağıdıcı təsirindən qorunmasını, onların toxunulmazlığını və çəpərlənməsini təmin etmək konservasiyaya aid tədbirlər sırasına daxildir.

Mədəni sərvətlərin bərpaı onların zədələnmiş və itirilmiş hissələrinin mədəni sərvətin konstruksiyasına, həcm-planlaşma həllinə, xarici və daxili görünüşünə xələl gətirmədən təmir edilib ilkin halına gətirilməsidir. Bu mühafizə dərəcəsi mədəni irs obyektlərinin ilkin mədəniyyət təyinatına qaytarılması məqsədi ilə bərpa işlərinə ehtiyacı olan mədəni sərvətlərə şamil edilir. Bu istiqamətdə mədəni sərvətin istifadə uyğunlaşdırılması üzrə aşağıdakı tədbirlər həyata keçirilir: 1) mədəni sərvətlərin rəvayətlər, rəsmlər, qravyyuralar əsasında tərtib olunmuş layihələr üzrə yenidən qurulması; 2) mədəni sərvətlərin daxili və xarici görünüşünü dəyişmədən, konstruksiyaların daxilində müasir inşaat materiallarından və üsullarından istifadə etməklə onların ilkin həcm-plan həllinin bərpaı.

Xüsusi mühafizə dərəcəsi AR-in milli mədəniyyət əmlakının Dövlət Siyahısına daxil olan mədəni sərvətlərə şamil edilir. Bu növ mədəni sərvətlər AR-ın Nazirlər Kabineti tərəfindən təsdiq edilən *“Mədəni sərvətlərin AR-ın milli mədəniyyət əmlakının Dövlət Siyahısına və mədəni sərvətlərin mühafizə siyahısına daxil edilməsi Qaydası”*na uyğun olaraq AR-ın milli mədəniyyət əmlakının Dövlət Siyahısına daxil edilməklə mühafizə olunur.

Göründüyü kimi, “mühafizə dərəcəsi” anlayışı AR qanunvericiliyi üçün xarakterikdir. Və maraqlıdır ki, *Tarix və mədəniyyət abidələrinin qorunması haqqında Qanunda* (m.25) məhz “işlər” ifadəsindən istifadə edilir. *Mədəniyyət haqqında Qanunda* (m.39) və *Mədəni sərvətlərə mühafizə dərəcəsinin tətbiqi Qaydasında* bu ifadədən istifadə edilir. Əslində bi ifadədən istifadə edilməsi mənfi hal deyil, əksinə, bu ifadə mədəni irs obyektinin mövcud fiziki saxlanma vəziyyətinə müvafiq olaraq hansı tədbirlərin həyata keçirilməsini fərqləndirir. Sadəcə “mühafizə dərəcəsi” ifadəsindəki “mühafizə” termini müəyyən qədər mübahisə doğurur və mədəni irsin qorunması (mühafizəsi) anlayışına uyğun gəlmir. Əvvəla, mühafizənin qabaqlayıcı dərəcəsi hələ maddi irs obyekti hesab edilməyən obyektlərə şamil edilir. Mədəni irs obyektlərinin dövlət mühafizəsi, onların mühafizə siyahısına salınması ilə həyata keçirilir. Digər tərəfdən, *Mədəni sərvətlərə mühafizə dərəcəsinin tətbiqi Qaydasında* (b.8.3) aparılacaq bərpa, yenidənqurma və abadlıq, təmir-tikinti, rekonstruksiya və konservasiya işlərinin layihələri barədə Azərbaycan

can Milli Elmlər Akademiyasının müsbət rəyi olmadıqda və ya Mədəniyyət və Turizm Nazirliyi və müvafiq halda “İçərişəhər” Dövlət Tarix-Memarlıq Qoruğu İdarəsi təqdim olunan layihələri əsaslandırmaqla təsdiq etmədikdə müvafiq mühafizə dərəcələrinin tətbiqindən imtina edilməsi nəzərdə tutulur. Belə çıxır ki, mədəni sərvətin mülkiyyətçisi və ya istifadəçisi olan hər hansı bir fiziki və ya hüquqi şəxsin mədəni sərvətin mühafizəsi ilə bağlı təqdim etdiyi layihə səlahiyyətli orqanın xoşuna gəlməzsə, həmin obyekt mədəni irs obyektinə hesab edilmir və qorunmur. Bu mübahisənin aradan qaldırılması məqsədilə “mühafizə dərəcəsi” anlayışındakı “mühafizə” termini geniş mənə ifadə edən “mədəni irsin mühafizəsi” anlayışındakı “mühafizə” termini ilə eyni mənada qəbul edilməməli, sadəcə saxlanma mənasında başa düşülməlidir, yaxud da qanunvericilikdə “saxlanılma dərəcəsi” anlayışından istifadə edilməlidir.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz normativ aktların müqayisəli analizindən belə bir ilkin nəticə hasil olur ki, MDB-nin 2000-ci il Model Qanununda və Rusiya Federasiyasının qanunvericiliyində “сохранение” (saxlanma) anlayışı ilə ifadə edilən tədbirlər bizim qanunvericiliyimizdə mühafizə tədbirləri kimi müəyyən edilir. Hərçənd, rus dilindən tərcümədə bu termin “saxlama, mühafizə, qoruma” mənalarını verir. Belə çıxır ki, mədəni irsin saxlanması və mühafizəsi eyni tədbirləri ifadə edir. Əslində bu belə deyildir. Belə ki, beynəlxalq sənədlərdə, o cümlədən ingilis və rus dillərində mədəni irsin qorunması və ya mühafizəsi və mədəni irsin saxlanması fərqləndirilir. Bu baxımdan mühafizə və saxlamanın eyniləşdirilməsi düzgün deyildir. AR qanunvericiliyində də bu terminlər paralel, fərqli tədbirləri ifadə edən anlayışlar kimi istifadə edilir. Hərçənd, bu terminlərin etiologiyası və ifadə etdiyi tədbirlər bir-birinə yaxındır və biri digərini istisna etmir. Daha doğrusu, mədəni irsin mühafizəsi anlayışı daha geniş məzmunu malik olmaqla mədəni irsin saxlanmasını özündə ehtiva edir. “Mühafizə” ərəb sözü olmaqla hər hansı təhlükədən, zərərli təsirdən və s. qorumanı, saxlamayı ifadə edir[3,c.3,s.411]. Göründüyü kimi istər “saxlama”, istərsə də “mühafizə” terminləri nəticə etibarlı ilə qorumanı ifadə edir. Sadəcə, “saxlama” mədəni sərvətlərin əvvəlki vəziyyətini qorumağa yönələn tədbirləri, “mühafizə” isə bir sistem olaraq saxlama da daxil olmaqla mədəni sərvətlərin qorunmasına yönələn daha geniş planlı tədbirləri ifadə edir. *Mədəniyyət haqqında Qanunun 38.3-cü maddəsinə müvafiq olaraq milli mədəni irsin mühafizəsi sistemi dövlət orqanları və bələdiyyələr tərəfindən həyata keçirilən qanuni hüquqi, maddi-texniki və təşkilati tədbirlərdən ibarətdir. Yaxşı olardı ki, Model Qanununa müvafiq olaraq bu ifadədə “təşkilati” sözündən sonra “və s.” işlədildirdi. Çünki, mühafizə sisteminə qeyd olunan tədbirlərlə yanaşı, informasiya, maliyyə və s. tədbirlər də daxildir.*

Mühafizə sisteminin məzmunu mədəni irsin qorunması fəaliyyətini demək olar ki, ehtiva edir. Bu baxımdan “mədəni irsin mühafizəsi” və “mədəni irsin qorunması” anlayışlarını biri digərini əvəz edə biləcək anlayışlar kimi istifadə edə bilərik. Çünki, ingilis və ya rus dilində istifadə edilən bir terminin Azərbaycan dilində iki terminlə ifadə edilməsi və onlardan hansının istifadə edilməsi AR qanunvericiliyi üçün xarakterikdir və tərcümədə hansı terminə üstünlük verilməsi də nəticə etibarlı ilə tərcüməçinin təxəyyülünə məxsus ola bilər. Bir şərtlə ki, müvafiq beynəlxalq hüquq normasının düzgün təfsir və tətbiq edilməsinə mane olmasın.

Bununla bağlı mübahisə doğura biləcək bir məqam da 2003-cü il Konvensiyasında və *Mədəni özüniifadə müxtəlifliyin qorunması və təşviqi haqqında 2005-ci il Konvensiyasında* (bundan sonra - 2005-ci il Konvensiyası) “qoruma” anlayışının geniş məzmununda verilməsi və saxlama ilə mühafizənin fərqli tədbir kimi bu anlayışın məzmunu-

na daxil edilməsidir. 2003-cü il Konvensiyasına əsasən (m.2(b.3)), “qoruma” - identifikasiya, sənədləşdirilmə, tədqiqat, saxlanma, mühafizə, yardım edilmə, yaxşılaşdırma, xüsusilə də rəsmi və qeyri-rəsmi təhsil vasitəsilə nəsildən-nəsilə ötürülmə daxil olmaqla, qeyri-maddi mədəni irsin yaşamaq qabiliyyətinə təminat verilməsi, eləcə də bu cür irsin müxtəlif aspektlərinin dirçəldilməsi məqsədi güdən tədbirləri bildirir. 2005-ci il Konvensiyasına görə (m.4(b.7)), “qorunma” dedikdə, mədəni özünüifadə müxtəlifliyinin qorunub saxlanılması, mühafizəsi və artırılmasına yönəlmiş tədbirlərin həyata keçirilməsi nəzərdə tutulur. Nəzərə almaq lazımdır ki, bu Konvensiyalarda istifadə olunan “safeguardinq” və “protection” terminləri həm “mühafizə”, həm də “qoruma” kimi tərcümə oluna bilər. Əgər bu terminlər “mühafizə” kimi tərcümə olunsaydı, o halda qoruma mühafizə anlayışının məzmununa aid tədbir kimi qəbul edilərdi. Ancaq, hər iki konvensiyaya qoşulmaq barədə AR-in 2 oktyabr 2006-cı il və 26 noyabr 2009-cu il Qanunlarında bu terminlər “qoruma” kimi təsbit olunur. Təsadüfi deyildir ki, AR-ın *Mədəniyyət haqqında* Qanununda da (m.36.2) ümumiləşdirici anlayış kimi “qoruma” terminindən istifadə olunur. Digər tərəfdən “qoruma” anlayışı mədəni irsin mühafizə edilməklə təhlükəsizliyinin təmin edilməsini nəzərdə tutur. Qeyd etdiyimiz konvensiya normalarında və AR Qanununda isə mühafizə ayrıca bir tədbir olaraq tədqiqat, eyniləşdirmə və s. ilə birlikdə “qoruma” anlayışına daxil edilmişdir. Hansı ki, bu, AR qanunvericiliyində mühafizəni bir sistem olaraq müəyyən edən müddəə ilə (*Mədəniyyət haqqında* Qanun, m.38.3) ilə ziddiyyət təşkil edir.

Aşağıdakı amilləri nəzərə almaqla bu ziddiyyəti həll etmək olar: 1) “qoruma” və “mühafizə” anlayışları sinonim anlayışlardır; 2) mədəni irsin qorunmasını və ya mühafizəsini dar və geniş mənada başa düşmək lazımdır. Geniş mənada onlar mədəni irsin qorunması sistemini, dar mənada isə mədəni irsin qorunması istiqamətində həyata keçirilən ayrıca tədbiri ifadə edirlər. Bu baxımdan qanunvericilikdə tez-tez rast gəlinən “mədəni irsin aşkarlanması, qorunması, təbliği və təşviqi” və ya “tarix və mədəniyyət abidələrinin qorunması, təbliği və təşviqi” ifadələrindəki “qoruma” termini dar mənada mühafizə kimi qəbul edilməlidir. 3) tədqiqat işinin məqsədlərinə uyğun olaraq geniş mənada “mədəni irsin qorunması” ifadəsindən istifadə etmək daha məqsədəuyğun olardı. Əvvəla, qanunvericilik təcrübəsində ümumi anlayış qismində “qoruma” terminindən daha çox istifadə edilir. İkincisi, qanunvericilikdə istifadə edilən “saxlama”, “mühafizə” və “qoruma” terminlərinin hər üçü kənar təsirlərdən qorumanı ehtiva edir. Sonuncu termin təhlükəsizliyin təmin edilməsini ehtiva etdiyi üçün mədəni irsin təhlükəsizliyinin təmin edilməsini nəzərdə tutur. Təminat sistemi olması baxımından “mədəni irsin qorunması” özündə saxlamayı, dar mənada mühafizəni, müdafiəni, təşviq və təbliğatı da ehtiva edir. Əslində mədəni irsin beynəlxalq sferada tanıtılması və təbliği, milli mədəni irsimizin qorunmasının bir formasıdır. Məsələn, Azərbaycan xalçasının digər dövlətlərdə sərgilərinin keçirilməsi və muzeylərdə nümayiş etdirilməsi, Azərbaycan xalçalarının dünyaya Qafqaz, İran, “erməni” və s. adlarla tanıtılmasının qarşısını alır [5, s.105].

Mədəni irsin qorunması özündə daha dar məzmunla malik olan mədəni irsin hüquqi qorunmasını ehtiva edir. Bəzən qanunvericilikdə hüquqi qorunma ifadəsindən istifadə edilir. *Azərbaycan folkloru nümunələrinin hüquqi qorunması haqqında* 2003-cü il Qanununa [2] əsasən (m.1.0.2), folklor nümunələrinin hüquqi qorunması - folklor nümunələrinin hər hansı qeyri-qanuni istifadədən və onlara zərər vuran digər hərəkətlərdən qorunmasıdır. *Azərbaycanın qeyri-maddi mədəni irs nümunələrinin hüquqi qorunması, pasportlaşdırılması, qeydiyyatı və dövlət reyestrinin aparılması Qaydalarının*

layihəsinə görə, ənənəvi mədəni ifadələr (folklor nümunələri) və ənənəvi biliklərin hüquqi qorunması, onların əqli mülkiyyət rejimində “pozitiv” və “müdafiə”li qorunmasıdır. “Pozitiv” qoruma dedikdə, folklor nümunələrinə münasibətdə əqli mülkiyyət hüquqlarının həyata keçirilməsinin təmin edilməsi, “müdafiə”li qoruma dedikdə isə, folklor nümunələrinə münasibətdə əqli mülkiyyət hüquqlarının üçüncü şəxslər tərəfindən alınmayacağına təminat verən strategiyalar toplusu başa düşülür. Göründüyü kimi layihənin hüquqi qoruma anlayışına münasibətdə yanaşması olduqca qeyri-müəyyəndir. Əslində hüquqi qoruma mədəni irsin qorunması sisteminin tərkib hissəsi olmaqla özü də geniş və dar mənada başa düşülür. Geniş mənada hüquqi qoruma mədəni irsdən istifadə və ona olan hüquqların həyata keçirilməsinin hüquqi təmin edilməsini, dar mənada isə mədəni irsdən qeyri-qanuni istifadədən və onlara zərər vuran digər hərəkətlərdən müdafiəni nəzərdə tutur. Əslində 2003-cü il Qanununda dar mənada hüquqi qorudan, yəni müdafiədən bəhs olunur.

Mədəni irsin qorunmasında müdafiə bir qayda olaraq hüquqi qorumağa aid edilir. Müdafiəyə ehtiyac o halda yaranır ki, mədəni irsdən istifadə rejimi pozulur, mədəni irs obyektlərinə münasibətdə qeyri-qanunu hərəkətlərə (oğurlamaq, qanunsuz olaraq başqa yerə aparmaq, qəsdən zədə vurmaq və s.) yol verilir və ya istifadə ilə bağlı (məsələn, mülkiyyət hüququ ilə bağlı) mübahisələr yaranır. 1954-cü il Konvensiyası və Protokollarda məhz “mədəni irsin müdafiəsi” anlayışından istifadə edilməsini də bununla izah etmək olar. Çünki, silahlı münaqişə dövründə mədəni irs obyektlərinə münasibətdə qeyri-qanunu hərəkətlərə yol verilməsi təhlükəsi daha realdır. Bu baxımdan 1954-cü il Konvensiyasının 2-ci maddəsinin müddəasını normal qəbul etmək lazımdır. Həmin maddəyə əsasən, bu Konvensiyaya uyğun olaraq mədəni sərvətlərin müdafiəsinə onların mühafizəsi və mədəni sərvətlərə hörmət edilməsi daxildir. Hərgah, bu müddəaya əsasən düşünmək olmaz ki, mühafizə mədəni sərvətlərin müdafiəsi anlayışına daxildir. 3-cü maddəyə (II Protokol, m.5) görə, mədəni sərvətlərin mühafizəsi hələ dinc dövrdə, silahlı münaqişə baş verənə qədər dövlətin mədəni sərvətlərin qorunması üçün görməli olduğu tədbirləri ifadə edir.

Əslində “müdafiə” termini də ərəb sözü olub özünü və ya başqasını hücumdan, qeyri-qanuni hərəkətlərdən və təhlükədən qorunmanı ifadə edir [3,c.3,s.406]. Beləliklə, mədəni irsin müdafiəsi, mədəni irsə münasibətdə qeyri-qanuni hərəkətlərə yol verildiyi və ya belə təhlükənin olması halında mövcud olmaqla mədəni irsin qorunması fəaliyyətinin tərkib hissəsini təşkil edir. Hüquq nəzəriyyəçisi N.İ.Matuzovun subyektiv hüquqların mühafizə və müdafiəsi ilə bağlı söylədiyi fikrə [7, s.131] uyğun olaraq qeyd etmək olar ki, mədəni irsin qorunması həmişə, müdafiəsi isə ona münasibətdə qeyri-qanuni hərəkətlər baş verdikdə həyata keçirilir. 1954-cü il Konvensiyasına II Protokola görə (m.1 (g)), ərazisi işğal edilmiş dövlətin tətbiq edilən daxili hüquq normalarını və ya beynəlxalq hüquq normalarını pozaraq edilən hər hansı məcburiyyət hərəkətləri qeyri-qanuni hesab edilir. Bu baxımdan Ermənistan tərəfindən işğal edilmiş Azərbaycan ərazisində milli mədəni irsimizə qarşı tərdilən hərəkətlərin hər birisi qeyri-qanunidir.

Beləliklə, mədəni irsin qorunması mədəni irs obyektlərinin aşkar edilməsi, saxlanması, mühafizəsi, təbliğ və təşviqi üzrə həyata keçirilən tədbirlər sistemidir ki, onların köməyi ilə mədəni irsin qorunması hüquqi, iqtisadi, informasiya, təşkilati və s. baxımdan təmin olunur. Bu sistemin məqsədi, mədəni irs obyektlərini zədələnməkdən və məhv olmaqdan, onların istifadə rejiminin pozulmasından, onlara zərər vura biləcək hər hansı hərəkətlərdən və fəaliyyətdən qorumaqdır. AR-ın Konstitusiyasına (m.40 (II), m.77)

və *Mədəniyyət haqqında* Qanuna (m.38) uyğun olaraq AR-də milli tarixi, təbii və mədəni irs obyektlərini, o cümlədən tarix, təbiət və mədəniyyət abidələrini qorumaq hər kəsin borcudur. Lakin bir öhdəlik olaraq mədəni irsin qorunması dövlətin öhdəliyidir (Konstitusiyaya, m.16(II)). Dövlət bu öhdəliyini dövlətdaxili və beynəlxalq səviyyələrdə həyata keçirir. 1972-ci il Konvensiyasına əsasən (m.4), mədəni irsin aşkar edilməsi, saxlanması, mühafizəsi, təşviqi və gələcək nəsillərə çatdırılması öhdəliyi ilk olaraq həmin irsin mənsub olduğu dövlətin öhdəliyidir, bununla yanaşı, həmin dövlət beynəlxalq əməkdaşlıq və yardımdan da istifadə edə bilər. Buna müvafiq olaraq mədəni irsin qorunması sistemi özündə milli və beynəlxalq səviyyədə qorumanı birləşdirir. Mədəni irsin beynəlxalq qorunması dedikdə, bu irsin aşkar edilməsi və saxlanması istiqamətində beynəlxalq əməkdaşlıq və yardım sisteminin yaradılması başa düşülür (1972-ci il Konvensiyası, m.7).

Beynəlxalq sənədləri və AR qanunvericiliyinin müqayisəli təhlil edilməsinə əsasən mədəni irsin qorunması sisteminə aşağıdakı tədbirləri daxil etmək olar: 1) mədəni irs obyektlərinin aşkarlanması və eyniləşdirilməsi; 2) aşkarlanmanın və eyniləşdirmənin təmin edilməsi üçün dövlət reyestrinin aparılması; 3) mədəni irsin mühafizə siyahılarının, o cümlədən ümumdünya irs siyahısının tərtib edilməsi və yenilənməsi; 4) aşkar edilmiş obyektlərin elmi, texniki, sənətsünaslıq və s. baxımdan tədqiq edilməsi; 3) müvafiq ekspertizanın aparılması; 5) mədəni irs obyektlərindən istifadə rejiminin müəyyən edilməsi; 6) mədəni irs obyektlərinin mühafizə zonasının və dərəcəsinin müəyyən edilməsi; 7) mədəni irsin idarə olunması, təbliğati və sənədləşməsi ilə məşğul olan təsisatların yaradılması və mədəni irsdən faydalanmanın təmin edilməsinə yönəlik hüquqi, texniki, inzibati və maliyyə tədbirlərinin görülməsi; 8) mədəni irsin qorunması istiqamətində informasiya sisteminin yaradılması; 9) mədəni irsin qorunmasına dair proqramlar, layihə və tədbirlərin hazırlanması və həyata keçirilməsi; 10) mədəni irsin qorunması üzrə kadr hazırlığının təşkil edilməsi; 11) mədəni irsin qorunması sahəsində ictimaiyyətin məlumatlılığının təmin edilməsi və ictimaiyyətin qoruma prosesinə cəlb edilməsi; 12) mədəni irsin tanınması, təbliğat və təşviqatının aparılması; 13) mədəni irs obyektinə zərər vura biləcək hərəkətlərə görə hüquqi məsuliyyətin müəyyən edilməsi və s.

Beləliklə, mədəni irsin qorunması bir fəaliyyət olaraq dövlətdaxili və beynəlxalq hüququn tənzimləmə sferasına daxildir. Mədəni irsin qorunması mədəni irs obyektlərinin aşkar edilməsi, saxlanması, mühafizəsi, təbliğ və təşviqi üzrə həyata keçirilən tədbirlər sistemidir ki, bu tədbirlərin köməyi ilə mədəni irsin qorunması hüquqi, iqtisadi, informasiya, təşkilati və s. baxımdan təmin olunur. Sistemin məqsədi, mədəni irs obyektlərini zədələnməkdən və məhv olmaqdan, onların istifadə rejiminin pozulmasından, onlara zərər vura biləcək hər hansı hərəkətlərdən və fəaliyyətdən qorumaqdır. Bu baxımdan “mədəni irsin qorunması” ifadəsi özündə mədəni irs obyektlərinin aşkar edilməsini, saxlanması və mühafizəsini, təbliğ və təşviq edilməsini birləşdirir.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. Bakı, Qanun, 2014
2. Azərbaycan Respublikasının Qanunlar Külliyyatı. www.e-qanun.az
3. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. 3 cild. Bakı, 2004
4. Beynəlxalq sənədlər toplusu. I cild. Bakı, Qanun, 2008; II cild. Bakı, Qanun, 2008; III cild. Bakı, Qanun, 2008; IV cild. Bakı, Qanun, 2008; V cild. Bakı, Qanun, 2009

5. Məmmədov Ə.Q., Məhərrəmov M.Y. Mədəni irsin mühafizəsində Heydər Əliyev Fondunun rolu // Beynəlxalq hüquq və inteqrasiya problemləri (elmi-analitik və praktik jurnal). Xüsusi buraxılış. 2014, № 2 (38), s.92-109
6. Богуславский М.М. Культурные ценности в международном обороте: правовые аспекты. М, Юристь, 2005
7. Матузов Н.И. Правовая система и личность. Саратов, 1987
8. Международное публичное право. Сборник документов: в 2 ч. Ч.1 / сост. и авт. вст. статьи К.А.Бекашев, Д.К.Бекашев. М: ТК Велби, из-во Проспект, 2006
9. Нормативные акты ЮНЕСКО по охране культурного наследия (Конвенции, протоколы, резолюции и рекомендации). М, ЮниПринт, 2002
10. Eric A.Posner. The international protection of cultural property: some skeptical observations. Chicago, 2006
11. www.musigi-dunya.az/new/added.asp?action=print
12. <http://base.garant.ru/12127232/15/#ixzz3gz29hUPF>

THE CONCEPT AND THE LEGAL CONTENT OF PROTECTION OF CULTURAL HERITAGE

S.A.Suleimanli

SUMMARY

This article discusses the concept and the legal content of protection of cultural heritage. For this purpose, a comparative analysis of existing international instruments and legislation of the Republic of Azerbaijan in the field of cultural heritage protection is carried out. Analyzing the concepts used in international acts and domestic law, the purpose and possibilities of their use are examined. The ways of bringing the legislation of the Republic of Azerbaijan in the field of protection of cultural heritage into conformity with international law are suggested.

ПОНЯТИЕ И ПРАВОВОЕ СОДЕРЖАНИЕ ОХРАНЫ КУЛЬТУРНОГО НАСЛЕДИЯ

С.А.Сулейманлы

РЕЗЮМЕ

В статье обсуждается понятие и правовое содержание охраны культурного наследия. С этой целью проводится сравнительный анализ действующих международных документов и законодательства Азербайджанской Республики в сфере охраны культурного наследия. Анализируя понятия, используемые в международных документах и во внутригосударственном законодательстве, исследуются цели и возможности их использования. Предлагаются способы приведения законодательства Азербайджанской Республики в области охраны культурного наследия в соответствие с нормами международного права.

Xarici Ölkələrdə Kommersiya Təşkilatlarının Müflisləşməsi ilə Bağlı Yaranan Münasibətlərin Hüquqi Tənzimi Təcrübəsi

B.Y.Məhərrəmov

AMEA Fəlsəfə və Hüquq İnstitutunun
fəlsəfə doktoru proqramı üzrə doktorantı
e-mail: maharramov.b@mail.ru

Açar sözlər: müflisləşmə, xarici təcrübə, hüquqi tənzimləmə, müəssisə, borclu, müəssisə, kreditor
Ключевые слова: банкротство, зарубежная практика, правовое регулирование, учреждение, кредитор, должник

Keywords: bankruptcy, foreign practice, the legal regulation, the establishment of the creditor, the debtor

Müflisləşmə mülki hüququn azsaylı elə institutlarından ki, onun formalaşmasında bütün dünya ölkələri iştirak edir. Xarici ölkələrin bu sahədə qanunvericiliyinin bir çox oxşar və fərqli xüsusiyyətləri vardır [11, s. 18].

Kanada, ABŞ, Böyük Britaniya və digər ölkələrdə müflisləşmə prosedurası məhkəmənin ümumi müşahidəsi və nəzarəti ilə həyata keçirilir. Müxtəlif ölkələrin müflisləşmə qanunları müflisləşmə proseduralarının fərqli mərhələlərini nəzərdə tuturlar. Lakin onların hamısı, bir qayda olaraq, borclunun əmlakının xarici idarə edilməsi ilə başlanır. Bu başlanğıc mərhələdə xarici idarə edən ya məhkəmə (Fransa, Almaniya), ya da məhkəmədən kənar prosedura ilə kreditorlar (Böyük Britaniya və daha 70 anqlosakson hüquq sistemi ölkəsi) tərəfindən təqdim edilən və borclunun əmlakını müsadirə edərək satmağa, borclu haqqında məlumatları öyrənməyə, kreditorların maraqlarını nəzərə almağa, ləğvetmə, sülh sazişi və ya borclunun reabilitasiyasını təklif etməyə imkan verən geniş səlahiyyətlərə malik olur [2].

M.V.Qililov göstərir ki, dünya təcrübəsində müflisləşmə rəqabət qabiliyyəti olmayan müəssisələrin bazar münasibətlərindən istisna edilməsinə imkan yaradan müsbət kateqoriya kimi nəzərdən keçirilir. Müflisləşmənin tənzimlənməsi qərb ölkələrinin hüquq sistemində dinamik inkişaf edir və bu zaman dövlət iqtisadiyyatı müvafiq normaların mütəmadi yenilənməsi zərurətini diktə edir. İnkişaf etmiş bazar iqtisadiyyatı ölkələrinin müflisləşmə qanunvericiliyinin yönəldiyi bir sıra konkret vəzifələr vardır. Onlardan ən mühümü müəssisənin maliyyə sağlamlaşdırılmasıdır. Müəllif xarici təcrübənin təhlili əsasında müflisləşmə proseslərinin dövlət tənzimlənməsinin aşağıdakı modellərini fərqləndirir:

1. Fransa sistemi. Fransanın müflisləşmə qanunvericiliyi ödənilməmə əlamətinə əsaslanmaqla, makroiqtisadi məqsəd daşıyır. Müflisləşmənin hüquqi tənzimlənməsi konsepsiyası, ilk növbədə, fəaliyyət göstərən müəssisələrin saxlanılmasına yönəlmişdir. Müflisləşmə qanunvericiliyinin məqsədləri aşağıdakılardır: fəaliyyət göstərən müəssisələrin saxlanılması, iş yerlərinin saxlanılması, kreditorların tələblərinin təmin edilməsi.

2. İngiltərə sistemi. Qanunvericilik eyni zamanda həm ödənilməmə, həm də ödəmə qabiliyyətinin olmaması meyarlarında istifadə etməklə, makroiqtisadi məqsəd daşıyır. Özünü yaxşı tərəfdən göstərən bu modelin əsas ideyası ondan ibarətdir ki, hüquq sahibi təmsilçisinə müflisləşmə prosesi yolunun – ləğvetmə və ya ödəmə qabiliyyətinin bərpa edilməsinin süçilməsində “üzən” təminat imkanı verilməsi daha məqbuldur.

3. Alman sistemi. Bu sistem ödəmə qabiliyyətinin olmaması və əlavə şərt kimi ödənilməmə əlamətinə əsaslanır. Bu müflis müəssisənin fəaliyyətinin bərpa olunması vəzifəsinə uyğun gəlir.

Kreditorların hüquqları kifayət qədər yaxşı qorunur. Reabilitasiya prosedurasına keçid yalnız kreditorların müəyyən səviyyədə razılığı olduqda mümkündür.

4. Amerika sistemi. Burada ödəmə qabiliyyətinin olmaması ödənilməmə əlamətini nəzərdə tutur. Bu sistem elə qurulmuşdur ki, yenidən təşkil prosedurasına aşkar üstünlük verilir [5].

Tədqiqatçı alim S.A.Karelina göstərir ki, müsabiqə hüququnun milli modelləri arasında fərq o qədər əhəmiyyətlidir ki, bu, müflisləşmənin bir neçə sisteminin mövcudluğu barədə nəticə çıxarmağa imkan verir. Müəllif həmin sistemlərə aşağıdakıları aid edir:

1. Radikal kreditoryönümlü qanunvericilik – kreditorların tələblərinin təmin edilməsini əsas vəzifə kimi müəyyən edir. Bu sistemdə digər proses iştirakçılarının maraqları demək olar ki, inkar edilir. Belə sistem İngiltərə, İrlandiya, İsrail, Hindistan, Pakistan, Banqladeş, Sinqapur, Honkonq, Avstraliya, Yeni Zelandiya daha geniş tətbiq olunur.

2. Mülayim kreditoryönümlü qanunvericilik – birinci sistemdən onunla fərqlənir ki, kreditorlardan başqa, böyük ölçüdə digər proses iştirakçılarının da maraqları nəzərə alınır. Bu sistem Almaniya, Finlandiya, Norveç, İsveç, Hollandiya, Polşa, Yaponiya, Cənubi Koreya, Tayvan, İndoneziya, Kanada, CAR üçün xarakterikdir.

3. Neytral qanunvericilik – “qızıl orta” hüquqi sistemi kimi həm borclunun, həm də kreditorların maraqlarını nəzərə alır. Bu qrupa Danimarka, İtaliya, Çexiya, Slovakiya kimi ölkələrin qanunvericiliyi aid edilir, lakin bu sistem ABŞ üçün daha xarakterikdir.

4. Mötədil borcluyönümlü qanunvericilik - əsasən, bu və ya digər səbəblərdən ağır maliyyə vəziyyətinə düşən borclunun maraqlarını müdafiə edir. Dövlət onun böhran vəziyyətindən çıxması üçün bütün zəruri şəraiti yaratmağa, borclardan azad olaraq yenidən başlama imkanı ("fresh start") əldə etməsinə köməklik göstərməyə çalışır. Belə hüquq sistemi Yunanıstan, İspaniya, Portuqaliya, Belçika, Şimal-Qərbi Afrika və demək olar ki, bütün Cənubi və Mərkəzi Amerika ölkələrində fəaliyyət göstərir.

5. Radikal borcluyönümlü qanunvericilik – bu sistemə tipik nümunə kimi Fransa qanunvericiliyi göstərilə bilər [7, s. 22].

Xarici ölkələrin müflisləşmə qanunvericiliyi bir çox hallarda fərdi sahibkarların, maliyyə-kredit təsisatlarının və fermer təsərrüfatlarının müflisləşmə prosedurasını tənzim edən xüsusi müddəalar nəzərdə tutur.

Xarici ölkələrin təcrübəsində müflisləşmə təhlükəsi yarandığı hallarda mühüm kommertiya təşkilatlarının, xüsusən də bankların fəaliyyətinə “inzibati” müdaxilə edilməsi ilə bağlı bir çox hallar olmuşdur. Məsələn, böhran vəziyyətlərində bankların müəyyən müddətə bağlanması, nəzarət orqanının təyin edilməsi və s. bu kimi tədbirlər həyata keçirilir. Eyni zamanda, bankların fəaliyyətinə müdaxilə, bir qayda olaraq, müvafiq maliyyə vəsaitləri tələb edir. Onun mənbələrindən birini bankların özləri tərəfindən yaradılan depozit sığorta sistemi təşkil edir. Hazırda belə sistemlər dünyanın demək olar ki, bütün inkişaf etmiş ölkələrində mövcuddur. Bu sistemlərin əsas məqsədi bank və maliyyə sisteminin stabilliyinin təmin edilməsi, ona inamın möhkəmləndirilməsi, xırda əmanətçilərin maraqlarının müdafiəsi, sığorta ləngimələrinin minimuma endirilməsidir. Həmin funksiyaların yerinə yetirilməsi ödəmə çətinliyi çəkən kredit təşkilatlarının “xilas”ında depozit sığorta sisteminin fəal iştirakını nəzərdə tutur, bir şərtlə ki, bu, müflisləşmə prosedurasının başlanılmasından və əmanətlərin qaytarılmasından daha ucuz başa gəlsin. Lakin kəskin problemlər yarananda belə fondların vəsaitləri kifayət etməyə bilər. ABŞ, Norveç, İsveç, Finlandiya kimi ölkələrdə bank sistemində dövlətin maliyyə dəstəyi xüsusilə aktualdır. Məsələn, XX əsrin 90-cı illərində İsveç, Finlandiya və Norveç hökumətləri elan etmişlər ki, onlar bankların öz öhdəliklərini vaxtında yerinə yetirmələrinə təminat verirlər. Həmin dövrdə bu addım beynəlxalq maliyyə dairələrində şübhələri azaltmaq və xaricdən kreditlər alınmasını asanlaşdırmaq məqsədilə atılmışdı. ABŞ-da “Depozitlərin sığortalanması haqqında” qanuna əsasən Əmanətlərin sığortalanması federal korporasiyası sığorta bankının bağlanması təhlükəsi yarandıqda maliyyə yardımı göstərməlidir. Burada üç üsul mümkündür: bilavasitə ödəmə çətinliyi çəkən kredit müəssisəsinə yardım etmə; bu müəssisənin digər, daha stabil bankla birləşməsinə köməklik göstərmə; ödəmə qabiliyyəti olmayan

banka nəzarət edən və ya nəzarət edəcək şirkətə dəstək vermə. İkinci üsul digərləri ilə müqayisədə daha geniş yayılmışdır [8].

Bazar iqtisadiyyatı ölkələrinin müflisləşmə qanunvericiliyi ilə həll edilən əsas vəzifələr aşağıdakılardır:

- kreditorların mənafeyi naminə borclu müəssisənin aktivlərinin müdafiəsi və kreditorların tələblərinin maksimum təmin edilməsi üçün onların qanuna uyğun olaraq bölüşdürülməsi;

- aktivlərin və ödəmə qabiliyyətinin bərpaasının mümkün olduğu hallarda yenidən təşkil edilmiş müəssisənin aksiyalarının satışından əldə edilmiş gəlirlərin bölüşdürülməsi yolu ilə kreditorların borclarının qaytarılması;

- müəssisənin və ya onun struktur vahidlərinin "xilas" üçün bütün mümkün imkanlardan maksimum istifadə olunması və onların müflisləşmə prosedurası vasitəsilə bərpa olunaraq ölkə iqtisadiyyatına töhfələr verə bilməsi üçün şərait yaradılması;

- müflisləşən müəssisənin idarə olunması ilə bağlı pozuntu və sui-istifadə haqqında işlərə baxılmasına dair işlərə baxılması və qanunsuz əqdlərin ləğv olunması mexanizminin təmin edilməsi [3, s. 66-73].

ABŞ-da müflisləşmə haqqında işlərin qanunvericilik tənzimlənməsi federal səviyyədə, Müflisləşmə qanunları məcəlləsi ilə həyata keçirilir. Ayrı-ayrı ştatlar müflisləşmə ilə bağlı qanunvericilik səlahiyyətinə malik deyildirlər. Ədliyyə Nazirliyinin tərkibinə daxil olan xüsusi orqan (Federal icra bürosu) müflisləşmə işlərinin iznibati idarəçiliyi ilə məşğul olur. Həmin orqanın üzvləri baş prokuror tərəfindən təyin edilir [10].

ABŞ-da fiziki şəxslər, kooperativlər və ortaqlıqlar müflis hesab edilə bilər. Kreditorlardan hüquqi müdafiə olunmaq üçün borclunun öz müflisləşməsinə nümayiş etdirməsinə zərurət yoxdur.

ABŞ-ın müflisləşmə qanunvericiliyində xərclərin və kreditor tələblərinin doqquz kateqoriyası mövcuddur:

1. məhkəmə xərcləri;

2. arbitraj məhkəməsi tərəfindən borclunun müflis hesab edilməsi barədə ərizənin qəbul olunmasından müvəqqəti idarəedicinin təyin edilməsinə qədərki dövrdə yaranmış xərclər;

3. arbitraj məhkəməsi tərəfindən borclunun müflis hesab edilməsi barədə ərizənin qəbul olunmasından borclunun müflis elan edilməsinə qədərki dövrdə 90 gün ərzində işlənmiş əmək və komissiya haqları;

4. məhkəməyə ərizə verildiyi andan 180 gün ərzində müəssisə tərəfindən həyata keçirilən fəaliyyətdən gəlirlər daxil olduqda, əməkdaşlara yardım fonduna ödəmələr;

5. girovla təmin edilməmiş balıq və ya taxıl məhsulları üzrə ödəmələr;

6. əmlakın alınması, lizinqi və ya icarəsi ilə bağlı girovlar və ya şəxsi istifadə üçün müəssisə tərəfindən təqdim edilməmiş və ya göstərilməmiş əmtəə və xidmətlərə görə ödəmələr;

7. münasibətlərə xitam verildikən, ayrılarkən bağlanmış müqavilə şərtlərinə və ya məhkəmə qərarına əsasən borclunun keçmiş ərinə (arvadına) ödəmələr və ya uşaqlarına alimentlər;

8. bir sıra vergilər üzrə ödəmələr;

9. əmanətlərin sığortalanması federal Korporasiyasının xeyrinə icazə verilən təmin olunmamış tələblər üzrə ödəmələr [6, s. 136-141].

ABŞ-da müflisləşmə haqqında işlər kreditorların və borclunun vəsatəti ilə başlanır. Tələblərin minimal məbləği beş min ABŞ dolları müəyyən edilmişdir. Nyu-York ştatında isə toplanmış borc məbləği 13.475 ABŞ dollarını keçdikdə kreditorlar özləri müflisləşmə prosedurasının başlanması tələbi ilə məhkəməyə müraciət etmək hüququna malikdirlər. Yalnız müflisləşmə sahəsində ixtisaslaşmış federal məhkəmələr fəaliyyət göstərir. Vəsatət verildikdən və müvafiq məhkəmə tərəfindən qəbul edildikdən sonra borclunun əmlakının müdafiəsi mexanizmi işə düşür. İmmunitet, yəni borclunun əmlakının mühafizəsi rejimi müəyyən edilir. İmmunitetin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, kreditorlar müsabiqə icraatından kənar əmlak iddiası qaldıra bilməz və ABŞ-ın bütün məhkəmələrində borcluya qarşı iş qaldırılması dayandırılır.

ABŞ-da müsabiqə icraatına aşağıdakı hallarda xitam verilir:

- kreditorların tələblərinin ödənilməsi;
- sülh sazişinin bağlanması;
- borclunun əmlakının kreditorların bütün tələblərinin ödənilməsi üçün kifayət etməməsi;
- kreditorların tələblərinin təsdiq edilmiş plana əsasən ödənilməsi.

ABŞ-da sülh sazişinin iki növü tətbiq olunur - möhlət, borcun məbləğinin dəyişdirilməsi şərtlə sülh sazişi və əmlakın kreditorların adından çıxış edən və tərəflərin sazişlə müəyyən etdiyi müddətdə onların tələbini təmin edən xüsusi şəxsə etibarlı idarəetməyə verilməsi şərtlə sülh sazişi.

ABŞ-da borclunun müflis hesab edilməsinin hüquqi nəticələri aşağıdakılardır: əmlakın idarə edilməsi və ona sərəncam verilməsi üzrə bütün hüquqların borcludan etibarlı idarə edənə keçməsi; borclunun bütün öhdəlikləri, o cümlədən icra vaxtı hələ çatmayan öhdəlikləri müddəti keçmiş hesab olunur; borclunun əmlakı üzərində müsabiqə immuniteti müəyyən edilməsi və s. Həmçinin müflis elan edilmiş vətəndaşlar gələcəkdə kredit götürmək imkanından məhrum olurlar.

Əgər itkilər onsuz da böyükdürsə, müəssisənin reabilitasiyasına vaxt həsr edilməsi sərfəli hesab olunmur. Lakin müəssisənin müflisləşməsinə gətirib çıxaran səbəblər yeni müəssisə yaradılarkən nəzərə alınır [6, s. 136-141].

ABŞ-da müsabiqə icraatının başa çatması haqqında məhkəmə qərarı qəbul olunur. Müsabiqə icraatının başa çatması borclunu kreditorların bütün tələblərindən azad edir.

Almaniyanın müflisləşmə qanunvericiliyi borclunun biznesinin saxlanması və kreditorların tələblərinin mütənəsb təmin edilməsi məqsədi daşıyır. Almaniya qanunvericiliyinə görə borclu 21 gün ərzində öz ödəmə qabiliyyətini bərpa etməlidir. Əgər bu baş verməzsə, müəssisə özü müflisləşmə barədə məhkəməyə ərizə verməlidir. Əks halda onun barəsində cinayət təqibi başlanır [12, s. 96].

Alman qanunvericiliyinə əsasən müflisləşmə subyektləri ödəmələri dayandıran və müsabiqəyə düşən bütün borclular ola bilər. Belə ki, müflisləşmə subyektini kimi istənilən şəxs – fəaliyyət predmetindən və kommersiya statusundan asılı olmayaraq öz borclarını ödəmək iqtidarını itirən istənilən fiziki və hüquqi şəxs çıxış edə bilər. Müflisləşmə prosedurasından keçən şəxs bu prosedura bitdikdən sonra beş il ərzində özünü müflis elan edə bilməz.

Almaniyada müflisləşmə və iflas haqqında işlərə müstəsna olaraq yalnız məhkəmə qaydasında baxılır. Belə işlərə bir qayda olaraq yerli məhkəmələrdə baxılır. Kreditorlar bütün vəziyyətə nəzarət etmək səlahiyyətinə malikdirlər.

Müflisləşmənin aşağıdakı iki səbəbi olduqda müsabiqə icraatı başlaya bilər: bank tərəfindən kreditləşmənin xitam edilməsi və passivlərin aktivləri üstələməsi. Müsabiqə icraatının başlanması təşəbbüsü ilə həm borclu, həm də kreditorlar çıxış edə bilər. Borcun məcburi tutulması ümumi qaydada həyata keçirilir. Müsabiqə icraatının başlanması əsasən kimi borclu tərəfindən məbləğindən asılı olmayaraq ödəmələrin həyata keçirilməsinin dayandırılması çıxış edir. Borclunun ödənişləri dayandırması faktı kreditor tərəfindən sübut olunmalıdır. Məhkəmənin vəzifəsi passivlərin aktivləri üstələməsi faktını müəyyən etməkdən ibarətdir.

Almaniyada ləğvetmə icraatının qarşısının alınması vasitəsi kimi borclu ilə sülh sazişinin bağlanması çıxış edir. Müsabiqə icraatı başlanmadan əvvəl borclu sülh sazişinin bağlanması haqqında ərizə verə bilər. Məhkəmə sülh tənzimlənməsi barədə qərar qəbul etdikdə, inzibatçıyı və kreditorların ümumi yığıncağının keçirilməsi tarixini təyin edir. Sülh sazişinin qəbul və ya imtina edilməsi haqqında qərarı kreditorların ümumi yığıncağı qəbul edir. Kreditorlar saziş üzrə borcun ən azı 35%-ni əldə etməlidirlər. Sülh sazişindən imtina edildikdə məhkəmə borclunu müflis elan edir və müsabiqə (ləğvetmə) prosedurasını başladır.

Almaniyada müsabiqə icraatının xitam edilməsi üçün əsaslar bunlardır:

- əmlak aktivlərinin kreditorlar arasında bölüşdürülməsi;
- tənzimləmə planına uyğun olaraq kreditorların tələblərinin təmin edilməsi;
- sülh sazişinin bağlanması;
- borclunun kifayət qədər və ya ümumiyyətlə əmlak aktivlərinin olmaması.

Almaniyada müsabiqə icraatı məhkəmənin qərarı əsasında xitam olunur. Müsabiqə icraatına xitam verildikdən sonra borclu realizə edilməmiş əmlaka münasibətdə öz hüquqlarını bərpa edir.

Almaniyada borclunun müflis hesab edilməsinin hüquqi nəticələri aşağıdakılardır:

a) borclunun əmlakın idarə edilməsi və üzərində sərəncam verilməsi hüququndan məhrum edilməsi və ya bu hüququn məhdudlaşdırılması;

b) borclunun əmlakının müsabiqə immunitetinə malik olması;

c) borclunun bütün öhdəlikləri müddəti keçmiş kesab olunur;

ç) pul öhdəlikləri üzrə faizlərin hesablanmasına xitam verilməsi və s.

Fransa qanunvericiliyinə görə əgər subyekt onun sərəncamında olan aktivlər vasitəsilə öz öhdəliklərini yerinə yetirmək iqtidarında olmazsa, bu halda müflisləşmə prosedurası başladıla bilər [12, s. 54].

Fransada 1985-ci ildə “Müəssisələrin məhkəmə qaydasında bərpası və onların əmlakının ləğv edilməsi haqqında” qanun, eyniadlı dekret və “Müsabiqə idarəetməsi, likvidatorlar və müəssisənin vəziyyətinin müəyyən edilməsi üzrə ekspertlər haqqında” qanun qəbul edilmişdir.

Fransa qanunvericiliyinə görə “müflisləşmə” anlayışı yalnız tacirlərə şamil olunur. Qeyri-ticarət peşələri ilə məşğul olanlara münasibətdə isə bu anlayışdan istifadə olunmur.

Fransa qanunvericiliyi müəssisələrin daha güclü müdafiəsini nəzərdə tutur. Bu isə iş yerlərinin saxlanması marağının prioritet olması ilə şərtlənir. “Təhlükə signalı sistemi”nə uyğun olaraq maraqlı dairələr müəssisənin ödəmə qabiliyyətini tezliklə itirəcəyi ilə bağlı əvvəlcədən xəbərdar edilir.

Müflisləşmə işləri üzrə məhkəmə baxışının iki prosedurası – adi (ümumi) və sadələşdirilmiş baxış proseduraları tətbiq olunur. Sadələşdirilmiş proseduranın mahiyyəti ondan ibarətdir ki, məhkəmə tərəfindən məhkəmə inzibatçısı təyin olunmur. Borclu özü məhkəmədə öz maraqların təmsil edir və bu zaman müəssisəyə nəzarəti saxlayır [12, s. 36].

Müəssisənin müflisləşməsi haqqında vəsatət qəbul edildikdən sonra müşahidə dövrü başlayır. Həmin dövr altı ay davam edir. Bu dövrdə vəziyyət qiymətləndirilir və yenidən təşkilətmə və ya ləğvetmə haqqında qərar variantlarından biri seçilir. Həmçinin qeyd edilən dövrdə administrasiyanın təşəbbüsü ilə borclu müəssisənin heç bir işçisi işdən azad edilə bilməz [1].

Ləğvetmə zamanı müəssisə isəahsal vahidi kimi satıla bilər. Burada əsas məqsəd iş yerlərinin qorunub saxlanılmasına nail olmaqdan ibarətdir. Müflisləşmə prosedurasının həyata keçirilməsi zamanı borclu müəssisənin işçilərinin təmsilçilərinə xüsusi əhəmiyyət verilir və məhkəmə qərarının qəbul edilməsində onların rəyi nəzərə alınır. İşçilərin təmsilçisi qərardan narazı qaldıqda apelyasiya şikayəti verə bilər [7, s. 42].

İngiltərədə müflisləşmə prosedurasında aşağıdakı əsas subyektlər iştirak edir: müsabiqəni idarə edənlər və əmlakı idarə edənlər.

İngiltərə qanunvericiliyinə uyğun olaraq borclunun əmlakını idarə edən inzibatçı şirkətin əmlakını tələb edə, ala, ictimai auksion və ya fərdi müqavilələr əsasında sata və ya həmin əmlak üzərində başqa cür sərəncam verə bilər.

İngilis qanunvericiliyində maliyyə təsisatlarının və digər təşkilatların müflisləşməsinə dair yanaşmalarda fərqlər çox azdır. Lakin banklarla bağlı iki xüsusiyyət mövcuddur. Birincisi, İngiltərə Bankına kommersiya banklarına xarici idarəetmə və ləğvetmə prosedurası tətbiq etmək hüququ verilmişdir. İkincisi, müəyyən şərtlər və hədlər daxilində əmanətçilərə kompensasiya ödəyən fərdi əmanətlərin müdafiəsi Şurası kreditör komitəsinin məcburi üzvüdür.

Hollandiyada ciddi maliyyə və ya müflisləşmə problemini əvvəlcədən görən şirkət rəhbərliyi bu barədə rəsmi məlumat verməlidir. Müflisləşmə qanunu belə məlumatın verilməsi şərtlərini dəqiq müəyyən edir. Bu zaman görülən tədbirlərin vaxtında həyata keçirilməsi, ölkənin iqtisadi-hüquqi sisteminin şəffaflığı və müəssisənin nüfuzu kimi aspektlərə toxunulur [6, s. 136-141].

İsveçdə ödəmə qabiliyyətinin itirilməsinə səbəb olan hərəkətlər edən (hər hansı şəkildə özünü öz əmlakının əhəmiyyətli hissəsində məhrum edən və nəticədə ödəmə qabiliyyətini itirən və ya xeyli dərəcədə pisləşdirən) borclular üçün hüquqi məsuliyyət nəzərdə tutulur.

Avstriyada kommertiya təşkilatlarının idarəetmə proseslərinin tənzimlənməsi sahəsində məntiqə əsaslanan mütərəqqi qanunvericilik bazası formalaşmışdır. Bu işə ölkədə müflisləşmə hallarının statistikasında müşahidə olunan müsbət tendensiyanın əsas səbəblərindən birini təşkil edir.

Avstriya Maliyyə Nazirliyi uzun müddət ərzində həyata keçirdiyi qeyri-səmərəli kredit təşkilatlarının fəaliyyətinin məhdudlaşdırılması və xitam edilməsi siyasəti müflisləşmə prosedurasının sərtləşməsində öz ifadəsini tapmışdır. Avstriya qanunvericiliyinə görə müflisləşmə prosedurası başladıqdan sonra kredit təşkilatını böhrandan xilas etmə imkanı heçə enir.

Qanunvericilik təcrübəsində iri həcmli kreditlərə nəzarətin güclənməsi tendensiyası müşahidə olunur.

Çexiya Respublikasında əgər müəssisə öz ödəniş öhdəliklərini yerinə yetirmək iqtidarında olmazsa, bu halda müsabiqə məhkəməsi müsabiqə icraatını başladır. Müsabiqə icraatının məqsədi kreditorların borclunun əmlakına olan tələblərinin təmin edilməsindən ibarətdir. İcraatda yalnız bir hakim iştirak edir və bütün məsələləri o, həll edir. Hakim müdafiə müddəti təyin edir. Adətən, bu müddət üç ay olur. Həmin müddət ərzində kreditorlar borcludan öz tələblərinin təmin olunmasını tələb edə bilməz [4, s. 34].

Polşa Respublikasının “Müflisləşmə haqqında” qanununa əsasən dövlət müəssisələri, kooperativlər, məhdud məsuliyyətli cəmiyyətlər və təsərrüfat subyektləri olan istənilən digər hüquqi şəxslər, habelə qeydə alınmış ortaqlıqlar, əgər onların əmlakının dəyəri borclarını ödəmək üçün yetərli deyildirsə, müflis elan olunmalıdır.

Ukraynada müflisləşmə subyektləri kimi borclular – müəyyən edilmiş ödəmə müddəti başladıqdan sonra üç ay ərzində kreditorlar qarşısında öz pul öhdəliklərini, habelə vergi və yığımlar (məcburi ödəmələr) üzrə öhdəliklərini yerinə yetirə bilməyən sahibkarlıq fəaliyyəti subyektləri çıxış edir. Hüquqi şəxsin ayrıca struktur bölmələri (filiallar, nümayəndəliklər və s.) müflisləşmə subyekti ola bilməz.

Kanadada müflisləşmə ilə bağlı istənilən fəaliyyətə dövlət tərəfindən yüksək səviyyədə nəzarət həyata keçirilir. Reabilitasiya prosedurasına və dələduzluq hallarının qarşısının alınmasına xüsusi önəm verilir. 1984-cü ildə bu ölkədə müflisləşmə üzrə praktiklər assosiasiyası yaradılmışdır.

Kanada qanunvericiliyində müflisləşməsinə yol verməmək üçün borclu müəssisəyə tətbiq edilən preventiv yenidən təşkil tədbirləri nəzərdə tutulur. Belə tədbirlərin həyata keçirilməsi ilə bağlı müddəalar bilavasitə borclunun öhdəlinin əks olunduğu müqavilədə göstərilə bilər.

Hindistanda müəssisələrin çoxu sosial əhəmiyyətli obyektlərə malikdirlər. Lakin bu ölkədə xeyli müddətdir ki, müflisləşmə qanunvericiliyi səmərəli şəkildə fəaliyyət göstərir [9, s. 34].

Yaponiyada özünü müflis elan etmiş şəxs ömürlük olaraq şirkət idarə etmək, vəkil, notarius, mühasib, işləmək və yetkinlik yaşına çatmayanların qəyyumu kimi çıxış etmək hüququndan məhrum olur.

Avstraliyada müflisləşmə sahəsində ayrıca dövlət orqanı – Korporativ işlər üzrə dövlət komissiyası fəaliyyət göstərir. Həmin komissiya aşağıdakı səlahiyyətlərə malikdir:

- müflisləşmə prosedurasına cəlb olunmuş müəssisələrin maliyyə vəziyyətini təhlil etmək;
- borclu haqqında məlumatların adekvatlığını təmin etmək;
- müəssisənin müflisləşmə vəziyyətinə çatdırılmasına görə borclu direktorların məsuliyyət tədbirləri haqqında rəy hazırlamaq;
- təqsirli direktorları müstəqil surətdə diskvalifikasiya etmək və ya belə diskvalifikasiya üçün məhkəməyə vəsatət vermək.

Xarici ölkələrin təcrübəsində məhkəmə prosedurası ilə yanaşı həm borclunun, həm də kreditorun təşəbbüsü ilə həyata keçirilən məhkəmədən kənar proseduralar da geniş tətbiq olunur. Məsələn, presedent hüququ ölkələrində çox zaman müəssisənin müflis hesab edilməsi kreditorların könüllü razılıq əsasında qəbul etdiyi qərar üzrə həyata keçirilir.

Beləliklə, əksər xarici ölkələrin (ABŞ, Böyük Britaniya, İsveç, Avstraliya və s.) təcrübəsi göstərir ki, müasir müflisləşmə sisteminin əsas elementlərindən biri kimi müflisləşmə üzrə xüsusi

hökumət idarəsinin olması çıxış edir. Həmin idarələr müflisləşmə ilə bağlı qanunvericiliyin tətbiqinə nəzarət edir, bu sahədə fəaliyyəti əlaqələndirir və həmin fəaliyyətin daha da təkmilləşdirilməsi ilə bağlı təkliflər verir. Bu müsbət təcrübəyə uyğun olaraq Azərbaycan Respublikasında analoji, yəni müflisləşmə sahəsində ixtisaslaşmış xüsusi dövlət idarəsinin yaradılması və onun funksiyalarının aşağıdakı kimi müəyyən edilməsi məqsədmüvafiq olardı:

- müflisləşmə ilə bağlı qanunvericiliyin tətbiqinə dövlət nəzarətinin həyata keçirilməsi;
- müflisləşmə sahəsində fəaliyyətin əlaqələndirilməsi;
- müflisləşmə sahəsində fəaliyyətin daha da təkmilləşdirilməsi ilə bağlı təkliflər verilməsi;
- müflisləşmə sahəsində mütəxəssislərin hazırlanması və lisenziyalaşdırılması;
- müflisləşmənin tipik səbəblərinin aşkara çıxarılması və həmin səbəbləri şərtləndirən halların aradan qaldırılması üzrə tövsiyələr hazırlanması;
- zəruri hallarda borclunun cinayət-hüquqi təqibi barədə məsələ qaldırmaq;
- müflisləşmə işləri ilə bağlı mövcud vəziyyətin və statistik məlumatların təhlili, ümumiləşdirilməsi və bu barədə hökumətə məlumat verilməsi;
- müflisləşmə qanunvericiliyinin tətbiqi məsələləri ilə bağlı izahatlar verilməsi;
- müflisləşmə məsələləri və müflisləşmə qanunvericiliyi üzrə hüquqi maarifləndirmə tədbirlərinin həyata keçirilməsi və s.

Ədəbiyyat

1. Агеева, Е.С., Будникова А.В. Зарубежный опыт формирования института банкротства / <http://yavnauke.ru/publikacii/yekonomicheskie-modeli-funkcionirovaniya/zarubezhnyi-opyt-formirovaniya-instituta.html>
2. Бешкенашвили Т.З. Анализ российского законодательства о банкротстве в свете зарубежного опыта и рекомендаций / www.yurclub.ru/docs/corporate/article54.html
3. Бурбело О.А., Карпенко В.Ю. Международный опыт правового регулирования несостоятельности (банкротства) / Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ: Науково-теоретичний журнал / Луганський державний університет внутрішніх справ : ЛДУВС, 2006, Вип. 4, с. 66-73
4. Валуйский А.В. Проблемы удовлетворения требований кредиторов по законодательству о несостоятельности (банкротстве) России и зарубежных стран: Дис. ... канд. юрид. наук. Саратов, 2002, 211 с.
5. Гилилов М.В. Зарубежный опыт регулирования процессов банкротства / Lomonosov-msu.ru/archive/Lomonosov-2007/2008/gililovmark%40in
6. Дешко А.Э. К проблеме предупреждения неплатежеспособности: привлечение опыта зарубежных систем несостоятельности (банкротства) в Россию // Российское предпринимательство, 2007, № 5 (2 (91)), с. 136-141
7. Карелина С.А. Правовое регулирование несостоятельности (банкротства). Учебно-практическое пособие. М.: Волтерс Клувер, 2006, 360 с.
8. Кубикова Н.В. Зарубежная практика банкротства / www.ieau.ru/nauka-v-ieau.ru/nauchnye-trudy-ieau
9. Куртис Б. Мастерс, Эдвин В. Паксол. Принципиальные различия законов о банкротстве США и Российской Федерации // Бизнес – Ревью, 2006, № 7, с. 24-35
10. Лубчинская И.П. Зарубежный опыт кризис-менеджмента / <http://mrmarker.ru/p/page.php?id=12072>
11. Савенко И.А. Процедура банкротства: ключевые моменты. / Савенко И.А. М.: ИНФРА-М, 2004, 268 с.
12. Степанов В.В. Несостоятельность (банкротство) в России, Франции, Англии, Германии. М.: Изд-во «Статут», 2004, 204 с.

**Xarici Ölkələrdə Kommersiya Təşkilatlarının Müflisləşməsi ilə Bağlı Yaranan
Münasibətlərin Hüquqi Tənzimi Təcrübəsi**

B. Y.Məhərrəmov
XÜLASƏ

Bu məqalədə xarici ölkələrdə kommersiya təşkilatlarının müflisləşməsi ilə bağlı yaranan münasibətlərin hüquqi tənzimi təcrübəsi nəzərdən keçirilmişdir. Müəllif müsbət xarici təcrübəyə uyğun olaraq Azərbaycan Respublikasında müflisləşmə sahəsində ixtisaslaşmış xüsusi dövlət idarəsinin yaradılmasını təklif edir və onun funksiyalarını fərqləndirir.

**Практика правового регулирования отношений, возникших в связи с банкротством
коммерческих организаций в зарубежных странах**

Б. Ю.Маггеррамов
РЕЗЮМЕ

В данной статье исследуется правовое регулирование отношений по банкротству коммерческих организаций в зарубежных странах. На основе практики зарубежных стран автор предлагает создать в Азербайджанкой Республике специальное государственное учреждение по банкротству, а также различает их функции.

**The practice of legal regulation of relations arising in connection with the
bankruptcy of commercial companies in foreign countries**

B. Y. Maharramov
SUMMARY

This article explores the legal regulation of relations in the bankruptcy of commercial companies in foreign countries. Based on the practice of foreign countries, the author proposes to create in the Azerbaijan Republic a special state agency for bankruptcy, as well as distinguish their functions.

Jurnal Azərbaycan Respublikası Mətbuat və İnformasiya
Nazirliyində qeydiyyatdan keçmişdir

This Journal is registered at the Ministry of Press
and Information of the Republic of Azerbaijan

Lisenziya №138
10 fevral 1999-cu il

License No. 138
February 10, 1999

Yığılmağa verilmişdir: 05.03.2015. Çapa imzalanmışdır: 10.03.2015
Formatı: 60x84 1/8. Həcmi: 15 ç.v. Ofset çap üsulu. Tiraj: 500

Sent for print: 05.03.2015. Authorized for printing: 10.03.2015
Format: 60x84 1/8. Volume: 15 p.l. Offset printing. 500 copies.
